

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu
Szkoła Doktorska Nauk Społecznych

Maciej Skrzypek

**Zmiany funkcji opozycji w systemach politycznych wybranych państw
Europy Środkowo-Wschodniej (2008–2019)**

ROZPRAWA DOKTORSKA

Promotorka:

prof. UAM dr hab. Joanna Rak

Poznań, 2024 r.

Spis treści

Wstęp.....	3
Rozdział I: Stan badań nad trajekcją trwania systemów politycznych.....	13
Rozdział II: Stan badań nad opozycją polityczną	44
Rozdział III: Założenia metodologiczne rozprawy doktorskiej	82
Rozdział IV: Włączanie uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne i sposoby przeliczania rezultatów głosowania na mandaty parlamentarne.....	113
Rozdział V: Znaczenie warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji wyborców dla włączania opozycji w decydowanie polityczne	180
Rozdział VI: Przejmowanie kontroli nad mediami	234
Rozdział VII: Kooptacja elit i stosowanie represji wobec opozycji politycznej	285
Zakończenie	343
Bibliografia	356
Spis tabel	420

Wstęp

Opozycja polityczna od ponad 70 lat jest przedmiotem zainteresowań politologów, co wskazuje na jej niesłabnącą rolę w funkcjonowaniu systemów politycznych. Wnioski płynące z badań nad tą instytucją wskazują, że nie jest to refleksja wyłącznie nad cechami istotnościowymi opozycji, ale także trajektorią trwania systemów politycznych. Tym samym, studia nad opozycją dostarczają cennego wkładu w rozumienie specyfiki struktur politycznych i społecznych. W powojennej tradycji badań wyróżnia się następujące kierunki: dystynkcji opozycji na odrębną instytucję systemu politycznego (definicje *sensu stricto*) oraz wszelkie aktywności kontestujące działania rządzących (definicje *sensu largo*) (Kubát, 2010), jej roli w tranzycji systemowej (Stepan, 1990, 1997; Blondel, 1997), opozycji w systemach demokratycznych (Kirchheimer, 1957; Dahl, 1966; Herbut, 2001; Krawczyk, 2000, 2005; Tomini & Wagemann, 2018) oraz cech istotnościowych tej instytucji w systemach niedemokratycznych (Hlavacek & Holzer, 2009; March, 2009; Gandhi & Ong, 2019; Mohr, 2019; Helms, 2021; Ong, 2021).

Studia nad opozycją wywodzą się z badań nad zachodnioeuropejskimi demokracjami, gdzie po raz pierwszy wystąpiły dwa konieczne warunki dla powstania tej instytucji: możliwości kontestowania działań rządzących oraz udział zorganizowanych podmiotów w rywalizacji politycznej, której rezultat stanowił legitymację aktorów sprawujących kompetencje władcze. Wadą przyjęcia tej perspektywy było nieuwzględnienie cech istotnościowych opozycji występującej w reżimach hybrydalnych i systemach niedemokratycznych. W przypadku tych ostatnich cechy opozycji określano przede wszystkim na doświadczeniach systemów politycznych, które zanikły (np. państwa Układu Warszawskiego czy Państwo Hiszpańskie Francisco Franco). Z tego względu, założenia teoretyczne dla badań nad opozycją w systemach niedemokratycznych mają ograniczoną możliwość aplikacji współcześnie.

Wnioski płynące z porównania badań nad opozycją w demokracjach i autokracjach wskazują, że to typ systemu politycznego jest kluczowy dla określenia sposobu realizowania funkcji jakie pełni ta instytucja. To szczególnie ważna konstatacja dla badań nad trajektorią trwania systemów politycznych w czasie trzeciej fali autokracji (Varieties of Democracy, 2019). Wtedy to refleksja nad odejściem od typu idealnego demokracji w kierunku autokracji koncentrowała się przede wszystkim na działaniach rządzących (Bermeo, 2016; Foa & Mounk, 2016; Zakaria, 2018; Magyar &

Madlovics, 2020). Jednocześnie postępowała „inflacja pojęciowa” w studiach tranzytologicznych. Jej istotą było tworzenie nowych propozycji nazywania odejścia systemu politycznego od demokracji w kierunku autokracji, bez wskazania cech istotnościowych tego zjawiska. Wyzwaniem stał się dobór odpowiednich terminów używanych w eksploracji trajektorii trwania systemów politycznych niespełniających kryteriów pozwalających uznać je za demokracje, ale także nienależących do zbioru autokracji. Ich główną słabością był brak wskazania różnic względem istniejących kategorii teoretycznych. W rezultacie, do opisu tych samych fenomenów używano różnych terminów, często bez określenia ich pola semantycznego i zasadności ich stosowania.

Krytyczny przegląd literatury wykazał, że w ramach trzeciej fali autokratyzacji w państwach postkomunistycznych nie doszło do przyjęcia przez systemy polityczne cech autokracji, a jedynie ich przesunięcia w tym kierunku. Fenomen ten określany jest trwaniem w „szarej strefie” systemów politycznych (Antoszewski & Herbut, 2006), w której znajdują się reżimy hybrydalne. Biorąc pod uwagę brak wystarczających podstaw teoretycznych na temat mechanizmów przyczynowych zmian funkcji opozycji w demokracjach nieskonsolidowanych, należy określić czym charakteryzowała się ta instytucja polityczna w reżimie hybrydalnym. Jest to szczególnie istotne, biorąc pod uwagę, że przyjęte ramy czasowe to okres, kiedy liczba państw odchodzących od typu idealnego demokracji liberalnej była wyższa niż przypadków demokratyzacji (Varieties of Democracy, 2019).

Kolejną przesłanką do podjęcia tej problematyki było wezwanie Nathalie Brack i Sharon Weinblum (2011, s. 73), by włączyć w obszar badań nad opozycją pozaparlamentarne formy mobilizacji opozycji. Taka perspektywę przyjęto w tej rozprawie, eksplorując rozwój nieformalnych sieci zależności opozycji z otoczeniem biznesowym i sektorem medialnym, a także dynamikę mobilizacji demonstracji antyrządowych. Także doświadczenia okresu międzywojennego w Europie potwierdziły, że dla autokratyzacji systemu politycznego konieczne jest wykluczenie opozycji z rywalizacji politycznej (Zimmermann, 1988). Należy zatem ustalić w jaki sposób doszło do tego fenomenu w czasie ostatniej zidentyfikowanej fali autokratyzacji. Zostanie to osiągnięte poprzez komparatystyczne studia przypadków państw postkomunistycznych, gdzie użyto odmiennych niż w latach 1918-1939 narzędzi w celu zredukowania szans opozycji na udział w rywalizacji politycznej.

Podstawę teoretyczną w tej rozprawie stanowi wynik przeprowadzonej syntezy badań i krytycznego przeglądu literatury na temat opozycji i funkcji jakie realizuje ta

instytucja w systemie politycznym. Ustalenia Eugeniusza Zwierzchowskiego (2000) oraz Michała Kubąta (2010) wskazały, że głównymi funkcjami opozycji są: stanowienie alternatywy wobec rządzących, kontrolowanie rządzących, a także dążenie do alternacji władzy w drodze wyborów powszechnych. W zależności do typu systemu politycznego realizacja tych funkcji występowała w różnych wariantach. W demokracji funkcje te były realizowane bez przeszkód i podlegały limitacji ze strony rządzących. Dzięki uznaniu równoprawnego udziału opozycji w życiu politycznym stanowiła ona realną alternatywę dla rządzących, a warunki rywalizacji politycznej pozwalały na dokonanie alternacji władzy, zgodnie z wolą głosujących. Z kolei w reżimie hybrydalnym, który znajduje się na kontinuum systemów politycznych między demokracją a autokracją, realizacja tych funkcji była ograniczona i zagrożona przez działania rządzących. Istnienie tam na poziomie deklaracyjnym zasad demokratycznej rywalizacji politycznej nie zagwarantowało w praktyce pełnej realizacji tych funkcji, przez co poziom ten był średni. Jednocześnie istniała tam opozycja lojalna wobec rządzących, która nie dążyła do realizacji tych funkcji zgodnie z założeniami systemu demokratycznego. W autokracji, gdzie reguły demokratyczne istniały wyłącznie na poziomie ustrojowym i stanowiło fasadę dla niedemokratycznych zasad rywalizacji politycznej, opozycja nie sprawowała kontroli nad rządzącymi, nie stanowi wobec nich alternatywy i nie ma możliwości dokonania alternacji władzy w drodze wyborów powszechnych. Z tego powodu, istniejąca tam opozycja miała przede wszystkim charakter lojalny, a wszelkie próby wyrażania kontestacji politycznej były karane. W związku tym, w autokracji nie istniała przestrzeń dla realizacji funkcji opozycji zgodnie ze zasadami demokratycznej rywalizacji politycznej.

Na podstawie powyższych ustaleń o różnicach funkcji opozycji w zależności od typu systemu politycznego sformułowano następujące założenie, że w każdym z państw doszło do: przyjęcia cech istotnościowych reżimu hybrydalnego, co oznaczało załamanie konsolidacji demokratycznej i współwystępowanie demokratycznych i niedemokratycznych reguł rywalizacji politycznej jednocześnie (O_{RH}); przyjęcia cech istotnościowych autokracji, rozumiane jako załamanie konsolidacji demokratycznej i utrwalenie niedemokratycznych reguł rywalizacji politycznej (O_A) lub utrzymania demokratycznej konsolidacji i obowiązywania reguł rywalizacji politycznej, charakterystycznych dla demokracji (O_D). W każdym z tych wariantów dochodziło do realizacji funkcji opozycji w inny sposób, zgodnie z podziałem przedstawionym w akapicie powyżej. Każde z państw stanowiło odrębny przypadek analizy, natomiast opisane wyżej

scenariusze zmiany opozycji (O_{RH} , O_A , O_D) były różnymi wariantami zidentyfikowanego rezultatu.

Identyfikacja zmiany funkcji opozycji w czasie trzeciej fali autokratyzacji pozwoliła sformułować następujące cele badawcze: 1) ustalenie rodzaju zależności pomiędzy włączaniem uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne, warunkami prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania, przejmowaniem mediów głównego nurtu przez rządzących, kooptacją elit oraz stosowaniem represji wobec opozycji politycznej (zmiennymi wyjaśniającymi) a zmianami funkcji opozycji (zmienna wyjaśniana); 2) określenie jakie warianty zmiennych wyjaśniających były warunkami koniecznymi dla zmiany funkcji opozycji, zgodnie ze scenariuszem O_{RH} , O_A , lub O_D ; 3) określenie jakie warianty zmiennych wyjaśniających były czynnikami dopełniającymi dla zmiany funkcji opozycji, zgodnie ze scenariuszem O_{RH} , O_A , lub O_D ; 4) ustalenie jakie alternatywne wyjaśnienia doprowadziły do zmiany funkcji opozycji zgodnie ze scenariuszem O_{RH} , O_A , lub O_D .

Problemem badawczym pracy doktorskiej są zmiany funkcji opozycji politycznej w zakresie sprawowania kontroli nad rządzącymi oraz stanowienie wobec nich alternatywy, a także dążenia do alternacji władzy w drodze wyborów powszechnych. Przypadkami poddanymi eksploracji są następują państwa postkomunistyczne w Europie Środkowo-Wschodniej: Bułgaria, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Słowacja, Rumunia i Węgry. Cechą wspólną wszystkich tych państw było rozpoczęcie tranzycji systemowej w okresie trzeciej fali demokracji oraz akcesja do Unii Europejskiej, przed rozpoczęciem trzeciej fali autokratyzacji. Oznacza to, że poziom konsolidacji demokratycznej był na tyle wysoki, że przypadki te spełniły kryterium przystąpienia do struktur europejskich, dotyczące stabilności instytucji gwarantujących obowiązywanie demokratycznych reguł rywalizacji politycznej, praworządność, prawa człowieka oraz poszanowanie i ochronę mniejszości (Traktat o Unii Europejskiej, 2007, Art. 6). Zatem na podstawie wyników badań nad przemianami do jakich doszło w czasie trzeciej fali autokratyzacji (Varieties of Democracy, 2019), należy wskazać, że w wybranych państwach doszło do załamania konsolidacji demokratycznej i zwrócenia się tych systemów politycznych w kierunku autokracji. Tym samym w tych państwach doszło naruszenia stabilności instytucji demokratycznych, w tym tych, które warunkowały trajektorię trwania opozycji. Należy zatem wskazać, dlaczego w państwach, gdzie wystąpiły zbliżony poziom demokratycznej konsolidacji u progu trzeciej fali autokratyzacji oraz podobna trajektoria trwania postkomunistycznych

systemów politycznych, doszło do zmiany funkcji opozycji w odmiennych wariantach. Taki dobór przypadków pozwolił zidentyfikować możliwie jak wariantów zmiany funkcji opozycji, w oparciu o doświadczenia państw ze zbliżonym poziomem konsolidacji i podobnej trajektorii trwania systemów politycznych w okresie postkomunistycznym.

Za wyłączeniem z doboru przypadków państw postjugosłowiańskich przemawiają argumenty sformułowane na podstawie aktualnego stanu badań. Po pierwsze, systemy polityczne w tym regionie charakteryzowały się odmienną dynamiką konsolidacji demokracji, m.in. ze względu na konflikty wewnętrzne i oparcie kultury politycznej na etnonacjonalizmie. W rezultacie, poziom stabilności instytucji politycznych i utrwalenia demokratycznych reguł rywalizacji był niższy niż w państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Po drugie, paradygmat tranzycyjny, dominujący w studiach na efektami trzeciej fali autokratyzacji, nie uwzględniał okoliczności ewolucji systemów politycznych na obszarze byłej Jugosławii, np. rozwój etnonacjonalizmu (Džihic & Segert, 2012, ss. 239-242). Z tych względów rozwiązanie problemu badawczego rozprawy dla państw postjugosłowiańskich wymagałoby doboru odmiennych zmiennych niż tych dla postkomunistycznych systemów politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej, należących do UE u progu trzeciej fali autokratyzacji.

Ramy czasowe wyznaczyła zaproponowana przez zespół Varieties of Democracy trzecia fala autokratyzacji, przypadająca na lata 2008-2019. Fala autokratyzacji określana jest jako epizod, kiedy liczba państw, w których doszło do wzrostu przypadków odstępstw od typu idealnego demokracji względem państw demokratyzujących się (Varieties of Democracy, 2019). Tym samym, również liczba państw, gdzie opozycja realizowała swoje funkcje, zgodnie z założeniami reżimu hybrydalnego i autokracji wzrosła. Cezurę początkową dla tej fali był początek recesji gospodarczej w Europie (2008 r.), w efekcie której doszło do wzrostu popularności ugrupowań populistycznych oraz intensyfikacji stosowania środków niedemokratycznych (ograniczeń wolności słowa i prasy, limitacji prawa do zgromadzeń i zrzeszania się) na rzecz powstrzymania podmiotów kontestujących politykę oszczędnościową państw UE. Cezurę końcową wyznaczył 2019 r., czyli ostatni moment przed pandemią COVID-19, kiedy to antydemokratyczne środki uzasadniane były potrzebą ochrony zdrowia publicznego. Realizacja celów badawczych pozwoliła sformułować nową teorię średniego zasięgu (ang. *middle-range theory*, MRT) na temat funkcjonowania opozycji w czasie autokratyzacji demokracji nieskonsolidowanych w Europie Środkowo-Wschodniej. Teoria

ta wyjaśniła przyczyny zmian funkcji opozycji w systemie politycznym, do których doszło za sprawą ograniczania poziomu włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne, wprowadzenia nierównych warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania, przejmowania mediów głównego nurtu przez rządzących, stosowania represji wobec opozycji politycznej oraz kooptacji elit. Pole badawcze zostało zidentyfikowane na podstawie krytycznego przeglądu literatury w rozdziałach I i II.

W dysertacji przyjęto reguły formalnej teorii polityki, dla której wiodącym podejściem jest wybór jakościowych metod badawczych. Składały się na nie metoda porównawcza oraz metoda śledzenia procesu (ang. *process tracing*). Wykorzystanie tej pierwszej pozwoliło sformułować wnioski generalizacyjne na temat przyczyn zmian funkcji opozycji, w oparciu o komparatystykę rezultatów studiów pojedynczych przypadków. Drugą przesłanką wyboru tej metody była jej przydatność do sformułowania teorii średniego zasięgu (Pennings, Keman & Kleinnijenhuis, 2005, s. 14). Zdaniem Arendta Lijpharta studia komparatystyczne należy prowadzić w przypadku eksploracji fenomenu, który występuje w kilku wariantach oraz gdy badacz decyduje się na celowy dobór przypadku. Obie te przesłanki zostały spełnione w tej rozprawie. Fenomen jakim były zmiany funkcji opozycji wystąpił w trzech wariantach, a przypadkami są wskazane państwa postkomunistyczne. Z kolei dzięki zastosowaniu metody śledzenia procesu możliwe było udzielenie odpowiedzi na pytania dlaczego i w jaki sposób doszło do zmiany funkcji opozycji w państwach postkomunistycznych w czasie trzeciej fali autokratyzacji. Metoda śledzenia procesu pozwoliła określić strukturę przyczynową tego fenomenu w państwach postkomunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej oraz wskazano jakie czynniki były warunkami koniecznymi, a jakie miały charakter dopełniający. Ponadto, metoda śledzenia procesu umożliwiła odkrycie zmiennych interweniujących, które wcześniej nie zostały ujęte w literaturze przedmiotu. Dla odkrycia przyczyn różnych rezultatów przetestowano założenia o relacyjnym charakterze wyodrębnionych zmiennych wyjaśniających.

Zaletą takiego doboru metod było ustalenie alternatywnych wyjaśnień dla zaobserwowanych fenomenów, które znajdują się poza aktualnym stanem wiedzy. Dostarczenie nowych wyjaśnień możliwe było dzięki zastosowaniu metody śledzenia procesu (Gałganek, 2018, s. 10). Korpus źródeł składał się z raportów organizacji międzynarodowych badających stan demokracji na świecie (Freedom House i Bertelsmann Stiftung), przepisów prawodawstwa każdego z państw na temat włączania

uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne oraz zasad prowadzenia agitacji i mobilizacji wyborców, źródeł internetowych w postaci zarchiwizowanych w otwartym dostępie przekazów medialnych. Instrumentarium metodologiczne uzupełniły narzędzia badawcze, na które składały się autorskie skale pomiaru i schematy klasyfikacyjne oraz zbiór wskaźników służących ustaleniu poziomu deformacji wyników elekcji i dysproporcjonalności systemu wyborczego.

Nowa teoria średniego zasięgu stanowi wkład teoretyczny w rozwój studiów nad trajektorią trwania systemów politycznych i opozycją, w ramach dyscypliny nauki o polityce i administracji. Zadaniem MRT jest wyjaśnienie jednorodnych i ograniczonych w swojej istocie fenomenów. Do takich należy właśnie zmiana funkcji opozycji, która w każdym z państw miała odmienną trajektorię trwania, jednak wystąpiła zgodnie z założeniami jednego z trzech scenariuszy (O_{RH} , O_A , O_D). Nowa MRT pozwoliła wyjaśnić relacje między analizowanymi czynnikami, z zastrzeżeniem, że żaden z nich osobno nie był wystarczający dla obecności obserwowanego rezultatu (Boundon, 1991, s. 519). W rozdziale I uzasadniono jak istotne było sformułowanie nowej teorii na temat opozycji politycznej, by wykroczyć w eksploracji tej instytucji politycznej poza dominujące w literaturze przedmiotu ramy teoretyczne. Głównym zarzutem kierowanym pod ich adresem jest oparcie ich na doświadczeniach państw zachodnioeuropejskich lub systemów politycznych, które zanikły w czasie trzeciej fali demokratyzacji. Do tego niezbędne było prowadzenie badań w polach badawczych jeszcze niepoddanych eksploracji: włączanie uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne, warunki prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania, przejmowanie mediów głównego nurtu przez rządzących, stosowanie represji wobec opozycji politycznej oraz kooptacja elit. Wkład metodologiczny do studiów nad trajektorią trwania systemów politycznych i opozycją, w ramach dyscypliny nauki o polityce i administracji, stanowią także autorskie skale pomiaru poziomu ekskluzji grup społecznych z decydowania politycznego oraz schemat klasyfikacyjny dotyczący rodzaju stosowanych wobec opozycji represji.

Dysertacja dostarczyła także wkładu o charakterze empirycznym w rozwój studiów nad trajektorią trwania systemów politycznych i opozycją, w postaci wyników przetestowania reżimu hybrydalnego jako kategorii użytecznej do ustalenia cech istotnościowych przypadków znajdujących się pomiędzy demokracją a autokracją. Ponadto, stworzono zestaw cech opozycji w reżimie hybrydalnym. Taki katalog nie został przedstawiony wcześniej w literaturze przedmiotu, mimo ponad dwóch dekad

refleksji na kategorię reżimu hybrydalnego. By dostarczyć możliwie jak najdokładniejszego wyjaśnienia decyzji o wyróżnieniu tego typu systemu politycznego niezbędne było poszerzyć wnioski na temat działań rządzących o ustalenia dotyczące funkcji jakie odgrywa w nim opozycja. Stworzenie katalogu cech istotnościowych tej instytucji politycznej w reżimie hybrydalnym, co wypełniło istniejącą lukę badawczą, pozwoliło wyjść poza diadę: opozycja w demokracjach – opozycja w autokracjach. Stanowi to istotny wkład teoretyczny w studia nad trajektorią trwania systemów politycznych i opozycją, poprzez dostarczenie podstaw teoretycznych do dokładniejszej eksploracji trajektorii trwania przypadków, gdzie doszło do czasowych i nietrwałych lub ograniczonych zmian funkcji opozycji.

Wyniki badań porównawczych nad opozycją w państwach postkomunistycznych stanowią wkład o charakterze empirycznym. Porównawcze studia przypadków, poza wyjaśnieniem zaobserwowanego fenomenu, pozwoliły przetestować użyteczność istniejących teorii na temat zmian funkcji opozycji w systemie politycznym. Ponadto, przetestowano narzędzia wykorzystywane do ustalania poziomu spójności preferencji głosujących z wynikami wyborców (miernik deformacji wyników wyborów, indeks Gallaghery, współczynnika redukcji efektywnej liczby partii politycznych oraz odsetka głosów „straconych”). Wnioski płynące z ich zastosowania wskazały pod jakimi warunkami reguły rywalizacji politycznej sprzyjały włączaniu opozycji w decydowanie polityczne, a pod jakimi redukowały takie szanse. Ponadto, wyniki badań dostarczyły nowych argumentów za przyjęciem lub odrzuceniem stosowania tych narzędzi do pomiaru spójności preferencji głosujących z rezultatami elekcji.

Rozprawa doktorska posiada następujący układ. W rozdziale I przedstawiono rezultaty krytycznego przeglądu literatury na temat kategorii, jakimi opisywano trajektorię trwania postkomunistycznych systemów politycznych w czasie trzeciej fali autokratyzacji. Podrozdziały tej części rozprawy składają się z przeglądu badań na temat: a) przyczyn kryzysu demokracji i kategorii teoretycznych wykorzystywanych do eksploracji tego fenomenu, b) konsolidacji demokratycznej w Europie Środkowo-Wschodniej oraz c) reżimu hybrydalnego jako osobnego typu systemu politycznego. Wnioski z krytycznego przeglądu literatury pozwoliły wskazać luki badawcze w studiach nad trajektorią trwania postkomunistycznych systemów politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej, a także ustalić jakimi kategoriami teoretycznymi posługują się badacze w studiach nad opozycją w tych przypadkach.

W rozdziale III zaprezentowano wyniki krytycznego przeglądu literatury na

temat opozycji politycznej jako przedmiotu badań politologicznych. W pierwszej kolejności omówiono na prace, które dostarczają definicji i typologii opozycji. Następnie ustalono wkład w rozwój studiów nad opozycją rezultatów badań nad tą instytucją w systemach demokratycznych i niedemokratycznych. Ta część pracy posłużyła ustaleniu luk badawczych w studiach nad opozycją polityczną, dzięki czemu sformułowano cel badawczy, którego osiągnięcie stanowić będzie wkład w rozwój studiów nad trajektorią trwania systemów politycznych i opozycją, w ramach dyscypliny nauki o polityce i administracji. Krytyczny przegląd literatury dostarczył także podstawowych kategorii do badań nad tą instytucją polityczną i pozwolił określić założenia teoretyczne rozprawy.

Założenia metodologiczne i teoretyczne dysertacji, wraz z ich uzasadnieniem, przedstawiono w rozdziale III. Przez spójny wywód na temat problemu badawczego, pola i przedmiotu badań, ram czasowych i selekcji przypadków, wyjaśniono dobór metod, technik i narzędzi badawczych. Tym samym, określono ściśle procedurę badawczą, zastosowaną w częściach empirycznych rozprawy.

W rozdziale IV przedstawiono wyniki badań nad włączaniem uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne i poziomem spójnych preferencji głosujących z wynikami wyborów, w każdym z państw. Prezentację rezultatów poprzedziło przywołanie podstaw teoretycznych wykorzystanych do ustalenie tej zmiennej wyjaśniającej. Wyniki tej części dysertacji dostarczyły argumentów za przyjęciem lub odrzuceniem hipotez badawczych, dotyczących znaczenia włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne i spójności układu mandatów z preferencjami głosujących dla zmiany funkcji opozycji.

Rezultaty studiów przypadku dla każdego z państw na temat warunków prowadzenia agitacji politycznej i poziomu mobilizacji uprawnionych do głosowania zawarto w rozdziale V. Podrozdziały zawierające wyniki badań poprzedza zaprezentowanie podstaw teoretycznych przywołanych do wyróżnienia tej zmiennej wyjaśniającej. Wnioski z rozdziału V dostarczyły podstaw dla przyjęcia lub odrzucenia hipotez na temat znaczenia warunków prowadzenia agitacji politycznej i poziomu mobilizacji uprawnionych do głosowania dla zmiany funkcji opozycji.

Rozdział VI zawiera rezultaty badań na temat przejmowania mediów głównego nurtu przez rządzących, poprzedzone wskazaniem podstaw teoretycznych. Wyniki tej części dysertacji dostarczyły argumentów niezbędnych do zweryfikowania hipotez badawczych na temat znaczenia przejmowania mediów przez rządzących dla

wystąpienia określonego rezultatu.

W rozdziale VII zamieszczono wyniki studiów przypadku dla każdego z państw poziomu kooptacji elit oraz stosowania represji wobec opozycji politycznej, ze wskazaniem teoretycznych fundamentów, uznania tych dwóch czynników za zmienne wyjaśniające. Wnioski z rozdziału VII umożliwiają określenie znaczenia kooptacji elit i stosowania represji wobec opozycji dla wskazanego rezultatu. Ostatnia część pracy dostarczyła wskazania na poziom weryfikacji hipotez badawczych, na podstawie zestawienia argumentów i kontrargumentów za ich przyjęciem. Ponadto, przedstawiono tu założenia nowej teorii średniego zasięgu na temat zmian funkcji opozycji w systemie politycznym. Na koniec, określono rodzaje wkładów w rozwój studiów nad trajektorią trwania systemów politycznych i opozycją, w ramach nauk o polityce i administracji. Wskazano także ograniczenia w prowadzeniu badań nad zmianami funkcji opozycji w czasie trzeciej fali autokratyzacji oraz rekomendacje dla przyszłych badaczy.

Rozdział I: Stan badań nad trajektorią trwania systemów politycznych

1.1. Wstęp

Prezentowany w tej części rozprawy doktorskiej krytyczny przegląd literatury przedmiotu (ang. *critical literature review*) poświęcony został analizie stanu badań nad trajektorią trwania systemów politycznych wybranych państw. Celem krytycznego przeglądu literatury było w pierwszej kolejności wskazanie istotności naukowej omawianych prac dla badań nad zmianami funkcji opozycji, poprzez określenie wkładu empirycznego, teoretycznego i metodologicznego. Po drugie, określenie jakie zagadnienia wymagają rewizji pod kątem aplikowalności do analizy postkomunistycznych systemów politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Cele te zostały osiągnięte poprzez jakościową analizę najważniejszych prac w światowej i regionalnej literaturze przedmiotu. Prace te zostały wybrane pod kątem zgodności z problematyką dysertacji doktorskiej, a także ich znaczenia dla rozwoju danej dyscypliny. W tym zakresie kierowano się liczbą cytowań w pracach będących podsumowaniem aktualnego stanu wiedzy (ang. *review articles*) lub stanowiących syntezę danej problematyki oraz potrzebą uwzględnienia prac stanowiących istotny wkład teoretyczny do stanu badań. Krytyczny przegląd literatury został przeprowadzony pod kątem: 1) historyczno-terytorialnym, by wskazać jak w zależności od okresu i dobranych przypadków eksplorowano wybrane fenomeny, 2) teoretycznym, by wskazać najważniejsze kategorie teoretyczne i ich aplikowalność w badaniach empirycznych, i wreszcie 3) metodologicznym, by wskazać najistotniejsze metody, techniki i narzędzia badań nad analizowanymi fenomenami.

Ze względu na międzyobszarowy charakter dysertacji doktorskiej, z pogranicza studiów tranzytologicznych, teorii reżimów hybrydalnych, studiów nad systemami politycznymi, wymaga ona zróżnicowanego przeglądu literatury. Stanowił on rzetelną podstawę teoretyczną dla analizy zmiany funkcji opozycji politycznej w czasie trzeciej fali autokratyzacji. Struktura tej części pracy uwzględnia podział pod względem problematyki badawczej – trajektorii trwania systemów politycznych. Rozpoczęcie krytycznego przeglądu literatury od prac z obszaru tranzytologii i badań systemów politycznych wskazało do jakich zmian doszło w analizowanych państwach. Pozwoliło to wskazać jakie czynniki decydowały o trajektorii trwania opozycji w wybranych państwach postkomunistycznych. W pierwszej kolejności należy odwołać się do prac na

temat efektów tranzytologii systemowych w Europie Środkowo-Wschodniej w okresie jesieni narodów, aby wskazać wkład badaczy w rozwój tranzytologii, ze szczególnym uwzględnieniem głosów krytycznych wobec dominującego podejścia o nieuchronnym sukcesie demokracji liberalnej (podrozdział 1.2). Pozwoli to wskazać jak istotne dla studiów tranzytologicznych jest krytyczne i umiejętne stosowanie dostępnych narzędzi, ujęć, kategorii teoretycznych i teorii, szczególnie w kontekście zmian do jakich doszło po kryzysie gospodarczym w latach 2007-2009. Dalej przeanalizowane zostały opracowania poruszające problematykę zmian w systemach politycznych, ze szczególnym uwzględnieniem prac poświęconych kryzysowi demokracji liberalnej, w których stawiano różne diagnozy na temat ich genezy i skutków (podrozdział 1.3). Jest to zabieg niezbędny do zrozumienia istoty odstępstw od jednego z przyjętych typów idealnych systemów politycznych jakim jest demokracja. Pozwoliło to w następnym kroku wybrać te kategorie teoretyczne, które najdokładniej i najtrafniej opiszą wskazany fenomen w zakresie trajektorii trwania systemów politycznych. Kolejny podrozdział (1.4) poświęcony został porównaniu propozycji terminologicznych opisujących wyżej sygnalizowany kryzys demokracji liberalnej. Dzięki tej części krytycznego przeglądu literatury możliwe było wskazanie jakie kategorie teoretyczne posiadają moc aplikacyjną do eksploracji zmian w wybranych państwach postkomunistycznych, a także uzasadnienie, dlaczego dana siatka categoryczna została przyjęta w dysertacji. Piąta część (podrozdział 1.5) jest zestawieniem wcześniej przedstawionej demokracji nieliberalnej z kategorią demokracji nieskonsolidowanych, by określić która z nich posiada większą aplikowalność do problematyki rozprawy doktorskiej. Wreszcie ostatni podrozdział (1.6) pierwszej części przeglądu literatury poświęcony zostanie teorii reżimów hybrydalnych.

Dzięki połączeniu najważniejszych konkluzji i ujęć na temat genezy, przebiegu i rezultatów odstępstw od typu idealnego demokracji liberalnej, możliwe było określenie jakie czynniki egzogeniczne determinowały zmiany funkcji opozycji w analizowanych państwach. To właśnie na podstawie przywołanych tam prac sformułowany został katalog zmiennych wyjaśniających wystąpienie konkretnych cech istotnościowych opozycji, które wykraczają poza uwarunkowania endogeniczne opozycji (struktura organizacyjna, orientacja ideowo-programowa, cele i strategia). W tym miejscu należy wskazać, że w rozprawie przyjęto definicję systemu politycznego, zaproponowaną przez Andrzeja Antoszewskiego, która brzmi następująco: „[system polityczny to] struktura organizująca i porządkująca stosunki władzy publicznej w ramach

określonej – narodowej lub supranarodowej – wspólnoty politycznej. Jest to układ normatywnych i faktycznych zależności, jakie powstają i utrwalają się w obszarze władzy publicznej sprawowanej na określonym terytorium” (Antoszewski, 2014a, s. 186).

1.2. Badania nad efektami trzeciej fali demokratyzacji w Europie Środkowo-Wschodniej

Badania nad przebiegiem i rezultatami tranzycji systemowej w Europie Środkowo-Wschodniej, które Samuel Huntington uznał za składową trzeciej fali demokratyzacji (Huntington, 1995), mimo upływu ponad 30 lat od tamtych wydarzeń wciąż znajdują się w centrum zainteresowań politologów. Jest to efekt z jednej strony błędnej tezy o triumfie demokracji liberalnej, którą sformułował Francis Fukuyama (1997), z drugiej zaś rozwoju subdyscypliny w naukach o polityce jaką jest tranzytologia¹. Ta ostatnia doczekała wielu się pogłębionych studiów, które przyniosły nowe modele, teorie i paradygmaty tranzycyjne (Rustow, 2016; Huntington, 1995), a jej szczególny rozwój nastąpił po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, kiedy państwa byłego bloku wschodniego weszły na drogę tranzycji systemowej.

Omawianie obecnego stanu badań należy rozpocząć od studiów Juana Linza i Alfreda Stepana (1996), którzy oprócz typologii współczesnych systemów politycznych przedstawili wnioski nt. konsolidacji ładu demokratycznego, uznawanej za pożądaną rezultat tranzycji systemowej omawianych przez siebie państw. Linz i Stepan wskazali, że efektem udanej konsolidacji jest powszechne uznanie „demokracji jako jedynej gry w mieście” (ang. *democracy is the only game in town*), co oznacza, że demokratyczne lub niedemokratyczne reguły rywalizacji politycznej zostały uznane za jedyne obowiązujące, co do czego panuje powszechny konsensus zarówno ze strony elit politycznych, jak i społeczeństwa. Należy zatem stwierdzić, że w przypadku załamania się konsolidacji i erozji reżimu demokratycznego „w mieście pojawiają się inne, konkurencyjne gry”, wybierane lub akceptowane przez część podmiotów politycznych. Pojawienie się „konkurencyjnej gry” oznacza utratę konsensusu co do

¹ Za fundamentalną pracę, od której rozpoczęła się tranzytologia uznaje się książkę z drugiej połowy lat 80. XX w. Guillermo O'Donnella i Philippe'a C. Schmittera pt. „Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusion About Uncertain Democracies”. Choć prace na ten temat powstawały wcześniej, m.in. jako udoskonalenie teorii politycznej modernizacji (patrz: Rustow, 2016; Linz, 1973), to pracę przywołanych badaczy uważa się moment emancypacji tranzytologii jako odrębnej subdyscypliny w naukach o polityce.

obowiązywania przyjętych wcześniej reguł rywalizacji politycznej, przez elity polityczne (bądź ich część) lub społeczeństwo (bądź jego część).

Linz i Stepan wskazali, że pojawienie się „nowych gier”, czyli odmiennych reguł rywalizacji politycznej, wynika m. in. z przerwania procesu głębokiej internalizacji zasad demokratycznych na poziomie społecznym i instytucjonalnym. Jedno z założeń tej dysertacji jest następujące: skutkiem utraty konsensusu co do obowiązywania demokratycznych reguł rywalizacji politycznych były m.in. zmiany funkcji opozycji w systemach politycznych wybranych państw. Ich istotą było przyjęcie odmiennego zestawu cech istotnościowych, warunkujących zdolność opozycji do realizacji swoich nadrzędnych celów, jakimi są kontrola rządzących i stanowienie dla nich realnej alternatywy. Należy tym samym wskazać, że praca Linza i Stepana choć nie dotyczyła przemian antynomicznych względem demokratyzacji, to dostarcza ważnych wskazówek w zakresie przyjmowania właściwej siatki kategorii do eksploracji „trzeciej fali autokratyzacji”, która zostanie przywołana w kolejnych podrozdziałach. Szczególnie ważne wnioski z ich pracy płyną dla konceptualizacji terminu dekonsolidacji ładu demokratycznego, będącego typem antynomicznym konsolidacji. Jak wykazała dalsza część krytycznego przeglądu literatury, fenomen ten opisywany jest poprzez różne propozycje kategorii teoretycznych, które nie zawsze posiadają wystarczające podstawy teoretyczne i metodologiczne. Prowadzi to do poszerzenia siatki kategorii teoretycznych o propozycje o niskim poziomie aplikowalności, nie wnoszące nic do stanu badań. Stąd właśnie przy wyborze odpowiedniej kategorii teoretycznej istotne jest zwrócenie uwagi na umocowanie ich w klasycznych pracach na temat tranzytologii.

Krytycznego przeglądu stanu badań na temat tranzytologii dokonali Jan Holzer i Stanislav Balík, którzy stwierdzili, że na przełomie XX i XXI wśród politologów dominowało błędne założenie, że przemiany systemowe w ramach jesieni narodów doprowadzą na końcu wyłącznie do konsolidacji demokratycznych reguł rywalizacji politycznej, na wzór państw zachodnioeuropejskich (Holzer & Balík, 2020, s. 9). Było to w głównej mierze następstwem popularyzacji fukuyamowskiego „końca historii” (Fukuyama, 1995), a także błędnego przeświadczenia o nieuniknionym mimetyzmie systemów post-autorytarnych². Z kolei Johannes Gerschewski zauważył, że od końca

² Już z pracy Ruperta Emersona (1960) płynęły wnioski przeczące powszechnemu sukcesowi demokratyzacji. Jego praca oparta została na doświadczeniach, które potem Huntington uznał za składową II fali

lat 90-tych XX w. obserwujemy renesans studiów autokratycznych (ang. *renaissance of autocracy studies*), który trwa do dziś (Gerschewski, 2013, s. 17). Różnica pomiędzy wskazanymi podejściami wynika z doboru przykładów i problematyki badawczej. Holzer i Balík odwołali się do prac na temat efektów tranzycji. Natomiast Gerschewski do studiów na temat stabilności trajektorii trwania systemów autokratycznych. Oba te podejścia jednak nie wykluczają się. Co więcej, perspektywy Holzera Balíka oraz Gerschewskiego wskazują na pojawianie się w tym samym czasie prac z zakresu trajektorii trwania współczesnych reżimów niedemokratycznych, a także opracowań o nieuchronnym sukcesie demokratyzacji w obszarze postkomunistycznym. Potwierdza to założenie o braku uwzględnienia przez zwolenników „triumfu demokracji liberalnej” przetrwania, w głównej mierze systemów autokratycznych, po zakończeniu trzeciej fali demokratyzacji w ostatniej dekadzie XX w.

Podobne dowody empiryczne na temat powszechnego triumfu demokratyzacji przedstawiła Barbara Geddes. W pierwszej kolejności należy wskazać, że doświadczenia okresu posttranzycyjnego potwierdzają, że demokratyzacja jest jednym z trzech możliwych scenariuszy, obok dwóch wariantów, które prowadzą do przetrwania reżimu autokratycznego (Geddes, Wright & Frantz, 2014)³. Pierwszy wariant wystąpił częściej w państwach o wyższym poziomie rozwoju gospodarczego, natomiast nastanie recesji gospodarczej zwiększało prawdopodobieństwo powrotu do reżimów niedemokratycznych (Geddes, 1999, s. 117). Kolejnym czynnikiem decydującym o trajektorii trwania demokracji nieskonsolidowanych był poziom świadomości politycznej obywateli (ang. *citizens' level of political awareness*), którego wzrost sprzyja procesowi demokratyzacji w okresie tranzycji (Geddes, 1989, s. 319). Zatem już kilka lat po trzeciej fali demokratyzacji pojawiło się podejście wyraźnie poddające pod wątpliwość „koniec historii”, wskazujące na stabilność reżimów autokratycznych, które zapewniły sobie przetrwanie poprzez odpowiednią konfigurację czynników ekonomiczno-społecznych.

Holzer i Balík w swojej pracy pt. „Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne: badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji

demokratyzacji – młodych, postkolonialnych demokracji w Azji i Afryce. Zdaniem Emersona erozja demokracji nastąpiła tam ze względu na brak modyfikacji zaaplikowanych rozwiązań zachodnioeuropejskich, które uwzględniałyby tamtejsze uwarunkowania kulturowe i socjopolityczne.

³ Pozostałe dwa warianty wskazane w artykule to sukcesja w obozie rządzącym oraz zastąpienie elit rządzących przez inne podmioty, które podtrzymują autorytarne metody rządzenia (Geddes, Wright & Frantz, 2014).

ustrojowej” za cel obrali udowodnienie, że tranzycja państw postkomunistycznych nie doprowadziła w większości przypadków do konsolidacji demokracji, a do niedoskonałej detotalitaryzacji lub budowy nowych form niedemokratycznych (Holzer & Balík, 2009, s. 7). Podjęli się oni m.in. krytycznej analizy dominujących ujęć w tranzytologii, które określili jako adaptację klasycznych teorii politologicznych, bez jakiegokolwiek modyfikacji (Holzer & Balík, 2009, s. 13). Ich wyżej przywołaną, wiodącą tezę o fiasku powszechnej demokratyzacji w byłym bloku wschodnim, po 2008 r. potwierdziły, w różnym stopniu, doświadczenia analizowanych w tej pracy państw. Stąd też omówienie tej pozycji było niezbędne dla tematyki rozprawy.

Przed przystąpieniem do analizy głównych wniosków Holzera i Balíka, należy wskazać jak ci badawcze zdefiniowali tranzycję systemową. Ich zdaniem różne propozycje w zakresie definiowania tranzycji systemowej można sprowadzić do stwierdzenia, przyjmując linzowski język, że tranzycja jest przejściem od dominacji jednej gry do dominacji drugiej (Holzer & Balík, 2009, s. 23). Przejście to musi być jednak stanem trwałym, nieulegającym gwałtownemu naruszeniu, a także musi podlegać procesom legitymizacji społecznej prowadzącym do stanu legitymacji (uprawomocnienia), która w przypadku systemów demokratycznych jest gwarantem utrwalenia się nowych reguł rywalizacji politycznej (Linz & Stepan, 1996). Podejście to pozwala ująć kluczowy fenomen tranzycji systemowej z perspektywy problemu badawczego, jakim były przyczyny trwałej i powszechnie akceptowanej zmiany reguł rywalizacji politycznej, w tym dotyczących funkcjonowania opozycji w systemie.

Powracając do sedna rozważań autorów pracy „Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne” należy wskazać, że podjęli się oni obalenia dominującego paradygmatu tranzytologicznego (Holzer & Balík, 2009, s. 197), który ich zdaniem ufundowany jest na pracy Juana Linza pt. „Totalitarian and Authoritarian Regimes”. Ich krytycyzm wobec nieuchronnej demokratyzacji państw postkomunistycznych potwierdziła praktyka polityczna europejskich systemów politycznych po roku 2008 r. Zdaniem Holzera i Balíka najpierw dochodzi do liberalizacji systemu politycznego wraz z jego demokratyzacją. Ten etap jednak nie kończy omawianego procesu, którego kolejną fazą jest konsolidacja nowego systemu, jak jednak wskazują autorzy, niekoniecznie demokratycznego (Holzer & Balík, 2009, s. 197). Zatem by demokratyczną tranzycję systemową uznać za ukończoną nie wystarczy doprowadzić do zmiany reguł rywalizacji politycznej, ale dokonać ich utrwalenia w strukturze społeczno-politycznej. Innymi słowy, zastąpienie reżimu niedemokratycznego przez system

demokratyczny, nie przesądza o końcowym rezultacie przemian, który może przyjąć różną formę. Posługując się przyjętymi w tej pracy typami reżimów politycznych może dojść do: a) ponownej konsolidacji reżimu niedemokratycznego (nieudana konsolidacja demokratyczna), b) zastąpienia reżimu niedemokratycznego reżimem hybrydalnym (przerwana konsolidacja demokratyczna), c) zastąpienie reżimu niedemokratycznego systemem demokratycznym (udana konsolidacja demokratyczna).

Wcześniej podobne do twierdzenia Holzera i Balíka założenie sformułował Thomas Carothers, który uznał, że paradygmat tranzycyjny, „choć okazał się przydatny w okresie doniosłych i często zaskakujących przewrotów politycznych na świecie” (takich jak jesień narodów – MS), to u progu XXI w. coraz wyraźniej widać było, że staje się on mniej użyteczny. Zdaniem tego badacza wynika to faktu, że wiele państw albo nie jest już w trakcie transformacji demokratycznej, albo porzuciło konsolidację demokratyczną na rzecz powrotu do form niedemokratycznych (Carothers, 2002, s. 5). Stąd Carothers zaproponował by dokonać w tym paradygmacie niezbędnych zmian, a przede wszystkim odrzucić następujące założenia: 1) tranzycja w kierunku demokracji nie jest dominującym trendem w skali globalnej; 2) nie wszystkie państwa odchodzące od autokracji mają tendencję do podążania za trzyczęściowym procesem demokratyzacji (otwarcie, przełom i konsolidacja); 3) konkurencyjne wybory gwarantują udaną konsolidację demokracji; 4) szanse danego państwa na udaną demokratyzację zależą przede wszystkim od intencji i działań elit politycznych; 5) budowanie aparatu państwowego jest drugorzędym wyzwaniem dla budowania demokracji i w dużej mierze z nią kompatybilne. Dodatkowo, badacz ten sformułował założenie, że wiele państw znajdujących się w szarej strefie (ang. *grey zone*) systemów politycznych może w przyszłości stać się skonsolidowanymi demokracjami (Carothers, 2002, s. 17). Wskazał on na znaczenie promotorów demokracji (ang. *democracy promoters*), do których zalicza np. USA, w konsolidacji demokratycznej państw z szarej strefy systemów politycznych. Jego zdaniem promotorzy ładu demokratycznego muszą uwzględnić, że wiele państw postkomunistycznych znajduje się szarej strefie systemów politycznych, a rezultat tranzycji nie jest rozstrzygnięty. Jest to ważna konstatacja biorąc pod uwagę przedwczesne, jak pokazała praktyka polityczna po roku 2008 r., przeświadczenia o udanej konsolidacji demokratycznej w Europie Środkowo-Wschodniej.

Potwierdza ona rolę promotorów demokracji we wspieraniu państw postkomunistycznych w okresie posttranzycyjnym. Symboliczną datą „wycofywania się

promotorów demokracji” dla analizowanych w tej rozprawie państw jest przystąpienie do Unii Europejskiej (UE).

Przy tym należy wskazać, że do momentu akcesji do UE doszło w analizowanych państwach postkomunistycznych do przynajmniej tymczasowej, choć niepełnej, konsolidacji systemu demokratycznego. Dynamika jego kontestacji była różna dla każdego z tych państw, jednak za punkt przełomowy można uznać kryzys gospodarczy 2007-2009 i pierwsze lata po wstąpieniu do UE. Posługując się linzowskim językiem można wskazać, że przez pierwsze dwie dekady od rozpoczęcia przemian politycznych w regionie, demokracja stała się głównym rodzajem gry, ale nie jedynym. Z kolei za przykład państwa, które spełniło jedynie pierwszy z wyżej wymienionych warunków (liberalizacja/otwarcie) należy uznać Federację Rosyjską. Posłuży ona w kolejnej części pracy za przykład, gdzie funkcjonuje opozycja, charakterystyczna dla posttranszycyjnego systemu autokratycznego.

Podsumowując, należy wskazać, że choć praca Holzera i Balíka nie jest jedyną próbą zmierzenia się z zagadnieniami tranzytologicznymi, to zasługuje ona na uznanie ze względu na sformułowanie trafnych krytycznych komentarzy wobec ówczesnego stanu badań. Również późniejsze zmiany w systemach politycznych pozostałych państw postkomunistycznych dostarczyły dowodów empirycznych potwierdzających tezę o fiasku powszechnego przyjęcia demokratycznych reguł rywalizacji politycznej w Europie Środkowo-Wschodniej. Należy jednak wskazać, że krytykowana w ich pracy koncepcja reżimu hybrydalnego (Holzer & Balík, 2009, s. 197), znalazła swoje zastosowanie w dysertacji jako kategoria teoretyczna, opisująca jeden z przyjętych typów systemów politycznych w analizowanych państwach Europy Środkowo-Wschodniej w latach 2009-2018. Niemniej, krytycyzm wobec założenia, że tranzycja systemowa musiała zakończyć się konsolidacją demokracji liberalnej było właściwym punktem wyjścia dla badania zmian do jakich doszło w zakresie funkcjonowania opozycji politycznej w państwach byłego bloku wschodniego. Przyjęcie tego założenia pozwala wskazać, że w czasie trzeciej fali autokratyzacji doszło do ograniczenia możliwości realizacji funkcji opozycji, zgodnie z demokratycznymi regułami rywalizacji politycznej.

1.3. Kryzys demokracji liberalnej i demokracja nieliberalna

Wskazany wyżej, a opisany dokładniej przez Holzera i Balíka, entuzjazm wobec osiągnięć trzeciej fali demokratyzacji, bazujący na przeświadczeniu o triumfie demokracji liberalnej, został podważony już u progu XXI wieku (Gerschewski, 2013, s. 14). Doprowadziło to do zwrotu na gruncie tranzytologii, którego istotą był renesans studiów nad autokratyzacją systemów politycznych (Cassani & Tomini, 2020, s. 272). Kolejne zmiany w amerykańskiej strukturze polityczno-społecznej po zamachach z 11 września 2001 r., a kilka lat później reakcja na ogólnoswiatową recesję gospodarczą, polegające na ograniczeniu suwerenności narodów politycznych w państwach uznanych za skonsolidowane demokracje, ukazały słabości tamtejszych systemów politycznych. Z upływem czasu słabło przekonanie o tym, że demokracja jest bezalternatywnym typem systemu politycznego. W przypadku państw byłego bloku wschodniego wynika to wprost z doświadczeń tranzycyjnych, których rezultaty są wyraźnie zróżnicowane – od udanej konsolidacji demokratycznej, przez niejednoznaczne efekty tranzycji, po utrwalenie się reżimów autorytarnych (Antoszewski, 2014b, s. 7).

W centralnym punkcie rozważań politologów, szczególnie tych zajmujących się analizą systemów politycznych i teorią demokracji, znalazło się pytanie o to jak nazwać szeroki zbiór procesów, które łączyło przesuwanie się wybranych systemów politycznych na kontinuum między demokracją a reżimami niedemokratycznymi, w kierunku tych drugich. Jednocześnie formułowano równie ważne pytania o przyczyny tego fenomenu. Wspomniany w poprzedniej części pracy paradygmat tranzycyjny w połączeniu z „triumfem demokracji liberalnej” stał się obiektem pogłębionej refleksji naukowej, która to negatywnie zweryfikowała założenie o „nieuniknionej demokratyzacji” m.in. państw postkomunistycznych. Trafnie ujął to Andrzej Antoszewski: „fakt, że werbalnie odrzuca się autokrację, a rządy demokratyczne uznaje się za lepsze od innych, nie wyklucza rozczarowania demokracją liberalną i poszukiwania czegoś, co mogłoby ją zastąpić” (Antoszewski, 2018, s. 12). Myśl ta, sformułowana blisko trzydzieści lat od rozpoczęcia jesieni narodów, właściwie oddaje postawy społeczeństw postkomunistycznych wobec nowego typu reżimu politycznego, który dla części obywateli okazał się rozczarowaniem. Próby naprawy systemu politycznego w przypadku analizowanych państw zakończyły się powrotem do niedemokratycznych reguł rywalizacji politycznej, z zachowaniem fasadowych instytucji demokratycznych.

Dominującym ujęciem wśród prac poświęconych kryzysowi demokracji

liberalnej, było przekonanie o podatności na ten kryzys państw, które mają najkrótsze doświadczenia w zakresie konsolidacji demokracji (Diamond 2008, 2015; Merkel 2010; Plattner 2014; Levitsky & Way 2015; Schmitter 2015). Na podstawie tego założenia można sformułować wniosek, że to m.in. państwa analizowane w tej dysertacji są szczególnie narażone na odstępstwa od typu idealnego jakim jest demokracja liberalna. Dlatego też właśnie należy szczegółowo przyjrzeć się temu zagadnieniu, by sformułować kluczowe dla trajektorii trwania postkomunistycznych systemów/reżimów politycznych wnioski, stanowiące punkt wyjścia dla eksploracji wskazanego w rozprawie problemu badawczego.

Jak wskazał Ivan Krastev, demokracja zawsze była w kryzysie, natomiast istotą jej załamania jako idei i praktyki politycznej po 2008 r. jest utrata zdolności do samonaprawy (Krastev, 2013, s. 28). Krastev przedstawił tezę, że w obliczu permanentnej dysfunkcji systemu politycznego, „jałowości” dyskusji publicznej oraz apatii społecznej, niezbędne jest odzyskanie zaufania do instytucji demokratycznych (Krastev, 2013, s. 29). Na jej podstawie Krastev sformułował termin „demokracja nieufnych”, który definiuje jako rodzaj systemu politycznego posiadającego fasadę demokracji w postaci określonych instytucji. Jednocześnie obywatele wyrażają wobec tych instytucji głęboką nieufność. Choć jest to termin wskazujący na chroniczny problem współczesnych demokracji, to można go uznać za kolejną propozycję „demokracji z przymiotnikami” (ang. *democracy with adjectives*; Collier & Levitsky, 1997), których w tej pracy pojawiło się jeszcze kilka. Propozycja Krasteva posiada niewystarczające podstawy teoretyczne i metodologiczne do opisu odstępstw od typu idealnego systemu politycznego jakim jest demokracja. Wynika to z braku odwołań do teorii systemów/reżimów politycznych, a także braku prezentowania pomysłów dotyczących tego za pomocą jakich metod, technik i narzędzi eksplorować „demokrację nieufnych”. Przez to jej aplikowalność do badań empirycznych jest znacząco ograniczona. Niemniej, wskazuje ona istotny problem legitymizacji współczesnych instytucji demokratycznych, tj. ograniczone zaufanie społeczne, które w przypadku opozycji jest niezbędne, by osiągnąć cel w postaci alternacji władzy zgodnie z demokratycznymi regułami. Skoro obywatele nie ufają rządzącym, ale także ich oponentom, to alternacja władzy w drodze konkurencyjnych i wolnych wyborów, do których także nie mają zaufania, jest znikoma.

Jednym z pierwszych naukowców, który podjął zagadnienie odstępstw od typu idealnego demokracji liberalnej był Fareed Zakaria (1997, 2018), autor terminu

demokracja nieliberalna (ang. *illiberal democracy*). Istotą tego rodzaju systemu, zdaniem Zakarii, jest utrzymanie instytucji wyborów powszechnych. Jednak nie są one ani równe, ani wolne, lecz służą relegitymizacji władzy sprawowanej przez rządzących (Zakaria, 2018, s. 109). Ponadto, rządzący ignorują ograniczenia jakie nakładają na nich zasady liberalnego konstytucjonalizmu: rządy prawa, trójpodział władzy, ochrona podstawowych praw i wolności obywatelskich (Zakaria, 1997, s. 22). Jak wskazuje autor tej koncepcji, choć demokracje nieliberalne to szerokie spektrum, to występują one przede wszystkim w państwach, w których przemiany systemów politycznych rozpoczęły się w ramach trzeciej fali demokratyzacji (Zakaria, 1997, s. 23). Próbując wskazać źródło legitymizacji nieliberalnych demokracji Zakaria wskazuje na „nieliberalny wirus” (ang. *illiberal virus*, Zakaria, 1997, s. 42), będący odpowiedzią na ograniczenia jakie nakłada na rządzących idea liberalizmu konstytucyjnego. Słabością propozycji Zakarii jest fakt, że niewiele mówi nam ona o istocie opisywanego za jego pomocą systemu politycznego. Wskazuje jedynie na brak komponentu liberalnego, a organizowane tam wybory powszechne mają celu obniżenie kosztów utrzymania stabilności reżimu politycznego (Teo, 2021, s. 19). Nie są one jednak wolne i równe, co jest przymiotem wyłącznie systemów demokratycznych.

Jan Zielonka wskazał, że demokracja nieliberalna jest reakcją na kryzys demokracji liberalnej (Zielonka, 2018), a nie jego przyczyną. Należy wskazać, że takie projekty polityczne, jak zaproponowana przez Victora Orbana (The Budapest Beacon, 2014) demokracja chrześcijańska, deklarują oddanie realnego sprawstwa w decydowaniu politycznym w ręce suwerena, porzucając owe liberalne ograniczenia. Zatem jest to propozycja postulująca zastąpienie demokratycznych reguł rywalizacji politycznej zasadą ograniczenia roli elit politycznych w decydowaniu politycznym. Zdaniem Antoszewskiego, twórcy różnych form demokracji nieliberalnych nie odrzucają, a postulują reinterpretację reguł gry politycznej, w celu wykorzenia wspomnianych ograniczeń, jakie nakłada na nie zasada trójpodziału władzy i rządy prawa (ang. *rule of law*) (Antoszewski, 2018, s. 13). Oba wyżej przedstawione podejścia traktują demokrację nieliberalną nie jako kategorię teoretyczną, a rodzaj postulowanego projektu politycznego w celu naprawy systemu, który *de facto* prowadzi do stosowania niedemokratycznych rozwiązań. Jednocześnie Zielonka i Antoszewski nie podzielają zasadności potrzeby konceptualizacji demokracji nieliberalnej jako kategorii teoretycznej, traktując ją jako fenomen warty eksploracji. W ich pracach demokracja nieliberalna przedstawiana jest jako projekt polityczny, który należy eksplorować za pomocą

istniejących siatek kategoryalnych. Tym samym oddzielili oni pojęcia z zakresu praktyki politycznej od terminologii naukowej, co należy uznać za właściwe rozróżnienie. Podejście Zielonki i Antoszewskiego, ze względu na ograniczone podstawy teoretyczne i metodologiczne demokracji nieliberalnej, zostało zastosowane w tej pracy.

Zdaniem Łukasza Kołtuniaka (2017) zwolennicy demokracji nieliberalnej patrzą na demokrację wyłącznie jak na system wyłaniania rządzących, w wyniku organizowania regularnych wyborów powszechnych. Zatem, na poziomie deklaracji elit rządzących, można uznać, że celem demokracji nieliberalnej jest naprawa systemu. Jednak praktyka polityczna potwierdza, że jest ona niczym innym jak fasadą dla ograniczania suwerenności narodu politycznego (Drinóczi & Mészáros, 2022; Bäcker & Rak, 2022). Dodatkowo, zasada sprawowania władzy przez większość obywateli zostaje przekształcona w tyranie większości (Zakaria, 2018, s. 117), u podstaw czego leży przekonanie, że jedynie większość może być „wyrazicielem woli ludu” (Antoszewski, 2018, s. 14). Tym samym, nadrzędna w modelu liberalnej demokracji ochrona praw jednostki ustępuje interesom uprzywilejowanych grup. Ujęcie to jest bliskie Zielonce i Antoszewskiemu, którzy skupiają się na opisie tego fenomenu, bez konceptualizacji demokracji nieliberalnej jako kategorii teoretycznej. Zatem demokracja nieliberalna jest projektem politycznym, który zakłada ograniczenie roli opozycji politycznej, ze względu na brak poparcia większości obywateli. Jest to o tyle wątpliwe kryterium, że podważa ono prawo do rządzenia w przypadku gabinetów mniejszościowych, które również nie posiadają większościowego poparcia.

Na podstawie powyższego przeglądu literatury nt. demokracji nieliberalnej można sformułować następujące wnioski dotyczące roli, jaką odgrywa w takich realiach opozycja polityczna. Po pierwsze, jej istnienie ufundowane na liberalnym konstytucjonalizmie, nie jest niezbędne dla spełnienia nadrzędnego celu w postaci realizacji wspólnego i jedyne interesu narodowego, określanego przez rządzących (Antoszewski, 2018, s. 15). Co więcej, jeśli opozycja występuje przeciwko temu celowi i przeszkadza w jego realizacji, a tym samym sprawowaniu rządów, to jest instytucją zbędną. W takim rozumieniu, legitymacja opozycji opiera się na zgodności jej celów z interesami rządzących. Stanowi to antynomię dla modelu demokratycznego, gdzie kontestacja działań rządzących jest nadrzędnym zadaniem opozycji. Powyższe założenie, że źródłem legitymizacji opozycji jest wola rządzących, oparte jest na przeswiadczeniu, że ci drudzy są wyłącznym reprezentantem suwerena. Zdaniem rządzących podstawę legitymacji stanowi zwycięstwo w wyborach, które wyrażało poparcie

większości społeczeństwa. Z kolei opozycja, która nie reprezentuje woli większości, nie ma prawa do udziału w podejmowaniu decyzji politycznych (Antoszewski, 2018, s. 18). Zatem przyjęcie zasad demokracji nieliberalnej oznacza odrzucenie dotychczasowych reguł rywalizacji politycznej, na których opiera się rola i pozycja opozycji w systemie politycznym. Co więcej, wraz z postępującą deliberalizacją systemu demokratycznego podstawowe prawa i wolności opozycji słabną (Antoszewski, 2018, s. 21), przez co przyjmuje ona cechy charakterystyczne dla takich podmiotów w reżimach autorytarnych.

W tym miejscu należy jednak wskazać na istotne ograniczenia w aplikacji koncepcji demokracji nieliberalnej w badaniach empirycznych nad typologiami systemów politycznych. Po pierwsze, wiele trudności sprawia umieszczenie demokracji nieliberalnej w szerokim spektrum systemów politycznych. Można ją klasyfikować jako rodzaj wadliwej demokracji (ang. *flawed democracy*), formę reżimu hybrydalnego, lub ułomną autokrację. Z większą jednak pewnością Antoszewski formułuje, w ślad za innymi badaczami, tezę, że nieliberalny model ewoluuje z czasem w otwarty reżim autorytarny (Antoszewski, 2018, ss. 24-25). Nieliberalna demokracja (ang. *illiberal democracy*), z terminu języka politologicznego (Zakaria, 1997, 2018), stała się realnym projektem politycznym, przedstawionym jako remedium na wady współczesnej demokracji, szczególnie państw będących w okresie posttranzycyjnym (The Budapest Beacon, 2014)⁴. Mimo to, nie doczekała się ona pogłębionej konceptualizacji i ugruntowania w naukach o polityce, stając się terminem bardziej publicystycznym. Wreszcie, przyjmując propozycję rozumienia demokracji jako suwerenności narodu politycznego (Bäcker, 2020), można sformułować następujący zarzut wobec demokracji nieliberalnej: skoro nie gwarantuje ona wspomnianej suwerenności, to posługiwanie się terminem demokracja jest w tym przypadku nieuzasadnione. Jeśli przyjęte zostanie założenie, że niesuwerenność narodu politycznego jest cechą demokracji nieliberalnej, to właściwe jest posługiwanie się terminem autokratyzacja. Przemawia za tym solidniejsze podstawy teoretyczne w przypadku tego drugiego pojęcia. W związku z tym, demokracja nieliberalna posiada zbyt ograniczoną użyteczność do badań empirycznych i niejasny katalog cech istotnościowych, co ogranicza możliwość jej

⁴ Analiza przywołanego już wystąpienia V. Orbana pozwala sformułować tezę, że do takiej kategorii zaliczają się „młode” demokracje w Europie Środkowo-Wschodniej.

wykorzystania w tej pracy. Ze względu na bardziej publicystyczny niż naukowy charakter tego pojęcia, zdecydowano się posługiwać kategorią autokratyzacji.

1.4. Między *democratic backsliding* a *autocratization* – dylemat terminologiczny w eksploracji odstępstw od typu idealnego demokracji

Można sformułować tezę, że w ostatnich latach doszło do „inflacji pojęciowej” w zakresie propozycji identyfikacji i eksploracji odstępstw od typu idealnego demokracji. Wynika to z tego, co Andrea Cassani i Luca Tomini określili zwrotem o 180 stopni w tranzytologii, której istotą było przesunięcie uwagi badaczy na przemiany odwrotne względem trzeciej fali demokracji. Ich zdaniem kluczowym wyzwaniem stało się opisanie różnych form tych procesów (Cassani & Tomini, 2020, s. 272). W tym miejscu należy przywołać m.in. *democratic breakdown* (Svolik 2008, 2015), *democracy collapse* (Diskin et al. 2005), *democratic regression* (Erdmann, 2011; Kneuer 2011; Gerschewski, 2013), *democratic backsliding* (Bermeo, 2016; Waldner, Lust, 2018), *erosion of democracy* (Emerson, 1960; Cerny, 1999; Plattner, 2014), *decay of democracy* (Dolbeare, 1990; Schedler, 1998), *de-democratization* (Tilly, 2003; Cunha, 2015; Agh, 2015; Bogaards, 2018), *loss of democratic quality* (Erdmann 2011), *democracies' legitimacy crisis* (Foa & Mounk, 2016), *constitutional coup* (Magyar & Madlovics, 2020), *illiberal constitutionalism* (Drinóczi & Bień-Kacała, 2019, 2020, 2021) czy wreszcie wykorzystany w tej pracy termin *autocratization* (Cassani & Tomini, 2018, 2020; Lührmann & Lindberg, 2019).

Cechą wspólną wszystkich tych propozycji terminologicznych jest uchwycenie fenomenu jakim jest występowanie zmian antynomicznych względem demokracji, zgodnie z rozumieniem proponowanym przez Linza i Stepana (1996). Propozycję terminologiczną, która jest w stanie pomieścić w swoim polu semantycznym wszystkie powyższe koncepcje przedstawił Gerschewski, posługując się terminem *democratic regression*, rozumianym jako utratę przez system polityczny jakości demokratycznej. Co więcej jest ona alternatywą wobec kategorii, którym brakuje teoretycznej i koncepcyjnej spójności. Ponadto, badacz ten wprowadził rozróżnienie między procesami erozji i rozpadu systemów demokratycznych. Ta pierwsza determinowana jest czynnikami egzogenicznymi, z kolei rozpad – przez determinanty wewnętrzne (Gerschewski, 2021, ss. 43-44). Zatem większość prac na temat państw postkomunistycznych dotyczy rozpadu systemów demokratycznych. Gerschewski potwierdził, że

regresja demokratyczna jest procesem długotrwałym, lecz o niskiej dynamice (Gerschewski, 2021, s. 53). Badacz ten nie odrzucał posługiwania się wyżej wymienionymi terminami, jednak opowiadał się za bardziej pojemną kategorią, by objąć swoim polem semantycznym szersze spektrum przypadków odstępstw od typu idealnego jakim jest demokracja liberalna, co jest niezbędne dla właściwego opisu zmian w trajektorii trwania systemów politycznych, występujących w różnych wariantach. Termin regresja użyty został do opisu jakościowych zmian w funkcjonowaniu systemu demokratycznego, których efektem jest przesunięcie na kontinuum w stronę reżimu autokratycznego.

Pośród przywołanych propozycji szczególną popularność zyskała kategoria teoretyczna *democratic backsliding* Nancy Bermeo (2016). Jej istotą jest obniżenie poziomu jakości demokracji poprzez osłabienie instytucji, na których zbudowany jest system polityczny. Propozycja Bermeo obejmuje swoim polem znaczeniowym 6 wariantów: zamachy stanu; manipulacje i fałszowanie głosów w czasie procedury wyborczej, podważanie wolnego i uczciwego charakteru wyborów, ograniczanie praw człowieka i swobód obywatelskich, ograniczanie praw opozycyjnych elit politycznych, podważanie zasad rządów prawa, zagrożenia związane z niezależnością władzy sądowniczej, kreowanie przez rząd „poczucia kryzysu” (Bermeo, 2016). Za przykład *democratic backsliding* mogą posłużyć zmiany legislacyjne w zakresie organizowania procesów wyborczych (Eisen et al., 2019, s. 9; Skrzypek, 2020), a także próby wzmocnienia władzy wykonawczej (Markowski, 2018; Cianetti, Dawson & Hanley, 2018).

Zdaniem Bermeo, te warianty mogą występować w różnych konfiguracjach, a sam proces nie ma jednej określonej dynamiki, a także rezultatu. Zgodnie z przyjętą w tej dysertacji klasyfikacją systemów politycznych *democratic backsliding* powoduje przesunięcie systemu politycznego w kierunku reżimu hybrydalnego, poprzedzone przerwaniem demokratycznej konsolidacji. Jednak pole semantyczne propozycji Bermeo wykluczyła sformułowanie założenia, że *democratic backsliding* prowadzi do przyjęcia przez system cech reżimu autokratycznego⁵. Jak wskazali Licia Cianetti i Seán Hanley (2021, s. 77) kategoria ta uwzględnia jedynie trajektorię na wskazanym kontinuum, ale jednocześnie pomija zmiany wykraczające poza tę zbiór⁶. Ponadto,

⁵ Choć N. Bermeo przekonywała, że *democratic backsliding* może ostatecznie doprowadzić do autokratycznego przełomu (ang. *autocratic breakdown*; Bermeo, 2016, s. 6), to nie zakłada ona, że gwarantuje to konsolidację tego typu reżimu, co jest niezbędne do przyjęcia określonych cech istotnościowych.

⁶ Cianetti i Hanley określili te zmiany jako *sideways movement* (Cianetti & Hanley, 2021, s. 77).

democratic backsliding uwzględnia tylko niewielką część zmian jakie zachodzą w zakresie funkcjonowania opozycji politycznej.

Bermeo sformułowała jedynie dwa wnioski o charakterze generalizacyjnym, które dotyczą kolejno: występowania wewnętrznych sporów i strukturalnego rozdrobnienia opozycji, a także oparcia na zagranicznych sojusznikach w czasie wyborów. Natomiast kolejne wnioski na temat tej instytucji płyną z opisanych przez badaczkę rezultatów omawianych odstępstw, do których należą: 1) ograniczenie możliwości kontestacji decyzji egzekutywy poprzez rozbudowę aparatu państwowego, 2) utrudnianie dostępu do głosowania przedstawicielom opozycji i jej elektoratowi poprzez strategiczne manipulacje wyborami, 3) nękanie jej przedstawicieli i dyskwalifikacja liderów w czasie wyborów, 4) zwalczanie organizacji i mediów wspierających opozycję (Bermeo, 2016, ss. 13-14). Zatem, *democratic backsliding* jest kategorią teoretyczną, opisującą wielowariantowy proces odstępowania od demokracji. Jednocześnie propozycja Bermeo nie rozstrzyga ostatecznego rezultatu tego procesu, co poprzez brak wskazania efektów zmian, ogranicza aplikowalność *democratic backsliding* do badań nad trajektorią trwania systemów politycznych.

Biorąc pod uwagę powyższe argumenty, zdecydowano się na stosować termin autokratyzacja (ang. *autocratization*), który posiada szersze pole semantyczne, o większym stopniu aplikacji do rozwiązania obranego problemu badawczego. Trajektorja trwania systemów politycznych omawianych w rozprawie państw potwierdziła, że istotą zachodzących przemian nie było jedynie wycofywanie się demokracji (to tylko jeden etap procesu), a wkraczanie autokracji. Ponadto, posługując się terminem *democratic backsliding*, można odnieść mylne wrażenie, że demokracja sama się wycofuje. W rzeczywistości odpowiadają za to rządzący, którzy dążą do aplikacji rozwiązań autorytarnych (Markowski, Guasti & Mansfeldová, 2018; Cianetti, Dawson & Hanley, 2018; Vachudova, 2018).

W rozprawie doktorskiej, co zostało już zasygnalizowane, wykorzystany został termin autokratyzacja, spopularyzowany głównie przez badaczy realizujących projekt *Varieties of Democracy*. Cassani i Tomini zdefiniowali autokratyzację jako proces zmiany reżimu w kierunku autokracji, polegający na modyfikacji formalnych i nieformalnych instytucji regulujących partycypację polityczną, publiczną kontestację i ograniczenia wykonawcze. W szczególności polega ona na: 1) osłabieniu ograniczeń władzy wykonawczej, 2) limitacji wolności obywatelskich i indywidualnych oraz praw politycznych, 3) ograniczeniu konkurencji politycznej i partycypacji politycznej

(Cassani & Tomini, 2020, s. 281). Należy jednak zauważyć, że jest to definicja nie uwzględniająca różnych wariantów zakończenia autokratyzacji. Dowody empiryczne z eksploracji państw postkomunistycznych w latach 2008-2019 obalają założenie, że proces ten zawsze kończy się przyjęciem zestawu cech istotnościowych reżimu autokratycznego. Wskazane wyżej trzy pola autokratyzacji nie uwzględniają zmian zachodzących poza uczestnikami rywalizacji politycznej, do jakich należą np. zmiany w postawach społecznych, roli przemocy politycznej w życiu publicznym czy formy kontestacji politycznej.

Autorzy tej koncepcji stwierdzili, że jest ona przeciwieństwem demokracji, jednak nie musi zawsze prowadzić do pełnej konsolidacji autokracji (Cassani & Tomini, 2020, ss. 276-277). Wprowadzili również rozróżnienie pomiędzy „radykałną” a „umiarkowaną” autokratyzacją. Ta pierwsza prowadzi do konsolidacji systemu niedemokratycznego, której przykładem zdaniem autorów są autorytaryzm wyborczy (ang. *electoral authoritarianism*) i autorytaryzm zamknięty (ang. *closed authoritarianism*) (Cassani & Tomini, 2020, s. 279). Z kolei autokratyzacja umiarkowana prowadzi do przekształcenia systemu w wadliwą demokrację (ang. *defective democracy*) (Cassani & Tomini, 2020, s. 279). Należy wskazać, że w tej rozprawie przyjęto założenie modyfikujące tę propozycję, tak by objęła ona swoim polem semantycznym także te przypadki, w których nie doszło do ostatecznej konsolidacji reżimu autokratycznego. Zgodnie z modyfikacją, umiarkowana autokratyzacja prowadzi do przekształcenia demokracji w reżim hybrydalny, a radykalny wariant w reżim autokratyczny. Ponadto, drugą płaszczyzną jest analiza ilościowa, która służy do określenia poziomu konsolidacji reżimu autokratycznego (Cassani & Tomini, 2020, s. 280). Zgodnie z propozycją Cassani i Tomini autokratyzacja występuje w wariacie częściowym i pełnym. W rzeczywistości to wyróżnienie jest tożsame z założeniami kolejno umiarkowanego i radykalnego wariantu, zatem nie wprowadza ono żadnego novum do badań w ramach trajektorii trwania systemów politycznych.

Choć autokratyzacja bywa uznawana za bliską znaczeniowo propozycji Bermeo, to po pierwsze, posiada ona szersze pole semantyczne. Autokratyzacja obejmuje bowiem wszystkie odstępstwa od typu idealnego demokracji liberalnej, a zatem także przemiany w obrębie funkcjonowania opozycji. Po drugie, jest to termin dużo bardziej precyzyjny w zakresie identyfikacji ostatecznego rezultatu owych przemian. Anna Lührmann i Staffan Lindberg (2019), zaproponowali, aby autokratyzację analizować poprzez jej kolejne fale (ang. *waves of autocratization*), wzorując się tym samym na

propozycji fal demokracji Huntingtona (Boese, Lindberg & Lührmann, 2021, s. 1202). Pojedynczą falę definiują jako okres, w którym liczba państw demokratyzujących się maleje, a liczba państw autokratyzujących się rośnie. Jej koniec wyznacza spadek liczby epizodów autokratyzacji oraz wzrost liczby epizodów demokracji (Lührman & Lindberg, 2019, s. 1111). Ostatnia z nich, trzecia fala, choć zdaniem tych badaczy rozpoczęła się w roku 1994, to swoje apogeum w analizowanych państwach osiągnęła w latach 2008-2019. Fale autokratyzacji, będąc przeciwieństwem fal demokracji, służą do opisanie zjawisk odwrotnych wobec demokracji. Huntington zdefiniował falę demokracji jako konglomerat przemian w obrębie systemów politycznych, których efektem jest tranzycja systemów niedemokratycznych w kierunku modelu demokratycznego. W okresie uznawanym za pojedynczą falę bilans tych przemian wobec odwrotnych procesów jest dodatni. Należy przy tym wskazać, że koncepcja Huntingtona nie zakłada pełnej konsolidacji demokratycznej (Huntington, 1995, s. 24), a przez to doświadczenia tranzycyjne wszystkich państw poddanych analizie w tej rozprawie można uznać za element trzeciej fali⁷. Zatem autokratyzacja czy jak określił ten fenomen Huntington fala odwrotu demokracji jest okresem bilansu dodatniego zmian niedemokratycznych w strukturach politycznych. Różnicę między tymi terminami sygnalizują także Cassani i Tomini, którzy wskazują, że *democratic backsliding* nie określa szczegółowego efektu końcowego przemian w strukturze politycznej. Z kolei autokratyzacja kładzie nacisk na kierunek zmian i utrwalenie autokratycznych reguł rywalizacji politycznej (Cassani & Tomini, 2020, s. 277).

W tym miejscu należy wskazać, że zarówno autokratyzacja jako kategoria teoretyczna i koncepcja jej fal są propozycjami dyskutowanymi w literaturze przedmiotu, ze względu na ich użyteczność do analizowania trajektorii trwania systemów politycznych. Do takich prac należą artykuły Svenda-Erika Skaaninga (2020) i Tominięgo (2021), do których odnieśli się Vanessa A. Boese, Lührmann i Lindberg (2021) w odpowiedzi na krytykę ich koncepcji. Skaaning w swojej krytyce skupił się propozycji modyfikacji definicji autokratyzacji, a także błędnym w jego ocenie uznaniu epizodów autokratyzacji za kryterium wystąpienia ostatniej fali. Przywołana wyżej definicja autokratyzacji jego zdaniem błędnie przyjmuje za główne kryterium trwałą konsolidację autokratyczną oraz przyrost liczby tego typu systemów politycznych w stosunku do

⁷ Potwierdzają to klasyfikacje i rankingi poziomu demokracji na świecie, w których poszczególnym państwom przypisane są odpowiednie typy systemów politycznych. Analizie poddawany jest m.in. poziom wolności politycznych i obywatelskich (Freedom House).

liczby państw demokratycznych. Zdaniem tego badacza zasadniejsze byłoby, dla właściwego analizowania trajektorii trwania systemów politycznych, uznać wszystkie ruchy na spektrum autokracja-demokracja, w kierunku tej pierwszej, za przypadki autokratyzacji (Skaaning, 2020, ss. 1535-1536). Stąd, by odpowiedzieć na ten zarzut należy wykorzystać kategorię reżimu hybrydalnego. Można ją traktować, tak jak zostało to przedstawione w tej rozprawie jako etap na drodze do utrwalenia się reżimu autokratycznego w przypadku radykalnej autokratyzacji lub efektu końcowego autokratyzacji umiarowej, zgodnie ze zmodyfikowanym podejściem Cassaniego i Tominięgo (2020).

Drugi zarzut Skaanina dotyczył samej koncepcji fal i tego co jest kryterium wyznaczania ich granic. W jego ocenie błędne jest przyjęcie za kryterium dodatniego bilansu epizodów autokratyzacji względem epizodów demokratyzacji. Zaproponował on, aby granice fal wyznaczać na podstawie trwałej konsolidacji reżimu autokratycznego (Skaaning, 2020, s. 1536). Zarzut wobec koncepcji fal sformułował także Tomini, który zaapelował o jej porzucenie, argumentując to ograniczoną mocą analityczną i wyjaśniającą w przypadku posługiwania się kategoriami fal (Tomini, 2021, s. 1191). Zasugerował on, że autokratyzacja to proces trwający nieprzerwanie, dlatego nie należy proponować jego periodyzacji. Boese, Lührmann i Lindberg w swojej odpowiedzi wskazali, że kategorie teoretyczne, by być użytecznymi, muszą mieć jasno zdefiniowane kryteria służące klasyfikacji danych zjawisk, za które w przypadku fal autokratyzacji, uważają właśnie epizody autokratyzacji. Wskazali przy tym, że fale mogą w naturalny sposób nakładać się na siebie, ale nie wykluczają się wzajemnie, gdyż jedna nie musi się skończyć, zanim zacznie się inna (Boese, Lindberg & Lührmann, 2021, s. 1205). Podsumowując, należy podkreślić, że dyskusja na temat fal autokratyzacji wskazuje na jej aktualność i znaczenie dla zrozumienia trajektorii trwania współczesnych systemów politycznych. Dyskusja nad propozycją fal autokratyzacji unaocznia jak ważne dla właściwego zrozumienia fenomenu odstępowania od typu idealnego demokracji jest posługiwanie się właściwymi koncepcjami teoretycznymi.

Z pewnością za próbę wyjaśnienia fenomenu odchodzenia od demokracji liberalnej należy uznać propozycję Lührmann i Lindberga. Choć krytyka innych badaczy koncentrowała się na koncepcji fal, to należy przypomnieć, że na potrzeby tej pracy została ona zastosowana do wyznaczenia cezur czasowych. Zasadność wyboru okresu od 2008 roku do 2019 roku do eksploracji trajektorii trwania postkomunistycznych reżimów politycznych potwierdzają także inni badacze, nieposługujący się wyżej

omówią kategorią teoretyczną (Rak & Bäcker, 2022, s. 14). Należy podkreślić, że zaproponowane przez ekspertów Varieties of Democracy fale autokratyzacji są propozycją zbieżną z huntingtonowskimi odwrótami od demokracji. Istotą odrotu jest wystąpienie przemian antynomicznych wobec demokratyzacji – dekonsolidacja systemu demokratycznego i przyjmowanie cech reżimów niedemokratycznych, a w przypadku państw Europy Środkowo-Wschodniej przede wszystkim systemów autorytarnych, zgodnie z typologią Linza i Stepana (1996). Jak zauważył Huntington, głównie młode demokracje doświadczały kolejnych odwrótów⁸. Jednak badacz ten wskazał, że nie jest to warunek *sine qua non* wzrostu liczby przypadków systemów politycznych autokratyzujących się, zatem nie można uznać tego fenomenu za zasadę konstytutywną fal odwrótów (Huntington, 1995, s. 24). Na koniec należy wskazać, że fal autokratyzacji i fal odwrótów demokracji nie można traktować jako pojęć synonimicznych, na co wskazali sami twórcy tej pierwszej koncepcji, przyznając się do modyfikacji koncepcji Huntingtona. Wynika to z faktu, że epizod autokratyczny nie występuje zawsze, gdy spada liczba epizodów demokratycznych. Przykład ten jest kolejnym dowodem wskazującym na zasadność wprowadzenia do rozprawy trzeciego typu idealnego jakim jest reżim hybrydalny, znajdujący się na kontinuum między demokracją a autokracją.

1.5. Demokracje nieskonsolidowane czy nieliberalne: wyzwania terminologiczne w identyfikowaniu problemów konsolidacji nowych systemów politycznych

Jednym z pierwszych wyzwań dla trajektorii trwania nowych systemów demokratycznych, które zidentyfikowali badacze w obrębie studiów tranzytologicznych był wspomniany już wyżej problem konsolidacji reżimu politycznego. Linz i Stepan, zdefiniowali konsolidację systemu demokratycznego jako głęboką internalizację wartości demokratycznych na poziomie społecznym i instytucjonalnym, która prowadzi to uznania określonych reguł rywalizacji politycznej, w tym przypadku demokratycznych, za rutynowe (Linz & Stepan, 1996, s. 5). Badacze ci, wskazując, że w przypadku systemu demokratycznego nie istnieje wzór konsolidacji, zaproponowali opisywanie ich z wykorzystaniem kontinuum między niską a wysoką jakością utrwalenia nowych reguł.

⁸ Huntington pisał o dwóch falach: 1922-1942 (okres rozkwitu faszyzmu włoskiego i niemieckiego, a także autokratyzacji systemów w Europie Środkowo-Wschodniej) i 1958-1975 (przejęcie władzy przez junty wojskowe w państwach Ameryki Południowej). e

Konsolidacja demokratyczna, zdaniem Linza i Stepana, współcześnie odbywa się na pięciu płaszczyznach: społeczeństwo obywatelskie, wspólnota polityczna, praworządność, organy administracji publicznej, wspólnota ekonomiczna (Linz & Stepan, 1996, s. 14). Badacze ci do opisanego udanej i trwałej konsolidacji systemu demokratycznego posłużyli się frazą „democracy is the only game in town”. Wyjaśniają przy tym jej znaczenie w następujący sposób: żadna z grup politycznych nie podważa nowego ładu, a także nie istnieją siły antydemokratyczne, które mogłyby podjąć próbę zmiany systemu (Linz & Stepan, 1996, s. 14). Udana konsolidacja wieńczy procesy demokratyzacji, kiedy zdaniem Linza i Stepana spełnione zostaną łącznie następujące warunki: 1) procedury wyłaniania rządzących są zgodne z demokratycznymi standardami; 2) wybory przedstawicieli narodu cechuje wolność, równość, powszechność i konkurencyjność; 3) nowo wybrani rządzący posiadają legitymację do podejmowania decyzji; 4) trójpodział władzy i separacja określonych organów są wprowadzone w życie (Linz & Stepan, 1996, s. 3). Ponadto, Stepan, wskazał, że umiarkowana opozycja (ang. *moderate opposition*) jest instytucją niezbędną do konsolidacji systemu demokratycznego, w ramach negocjowanych tranzycji (ang. „*pacted*” *transitions*), które odznaczały się większą stabilnością nowego reżimu (Stepan, 1997, ss. 657-658). Zatem konsolidacja jest efektem udanej demokratyzacji, która z kolei jest jednym z wariantów tranzycji systemowej. Nie jest ona jedynym możliwym rezultatem, co zostało przedstawione za pomocą aplikacji kategorii reżimu hybrydalnego, reżimu politycznego będącego efektem braku konsolidacji demokratycznej.

Z koncepcji konsolidacji demokratycznej Linza i Stepana korzystają m.in. autorzy raportów wydawanych pod auspicjami Freedom House, co potwierdza jej aplikowalność w badaniach empirycznych, w tym do diagnozowania obecnego stanu trwania systemów politycznych. Z problematyką konsolidacji demokratycznej związane jest także zagadnienie repozycjonowania opozycji (ang. *repositioning of opposition*), której istotą w państwach Europy Środkowo-Wschodniej była zmiana układu sił pomiędzy głównymi podmiotami politycznymi. W większości przypadków dotychczasowe elity rządzące, zależne od Kremla, stały się partiami opozycyjnymi, a dotychczasowa opozycja partiami głównego nurtu życia politycznego (Lewis, 1997, s. 614). W tym miejscu należy wskazać, że warunkiem wystąpienia repozycjonowania opozycji jest legitymacja oponentów w systemie politycznym (Lewis, 1997, s. 458). W analizowanych państwach nie doszło jednak do naruszenia uprawomocnienia opozycji do udziału w rywalizacji politycznej. Zatem w latach 2008-2019 nie doszło do

repozycjonowania opozycji, ze względu na co nie będzie to przedmiotem zainteresowania w rozprawie.

Omówienia i próby rozstrzygnięcia wymagał także inny problem, jest współwystępowanie innych niż demokratyczne reguły rywalizacji politycznej oraz jakie z nich przesądziły o niedemokratyczności systemu politycznego. Nieuniknione jest także wskazanie za pomocą jakiego terminu należy opisać system, który znajduje się na ścieżce demokratyzacji, jednak nie osiągnął stawianych przez Linza i Stepana (1996) celów. W tym przypadku z pomocą przychodzi termin demokracji nieskonsolidowanej, rozumianej jako antynomiczny typ demokracji skonsolidowanej. Jak wskazano w dalszej części Rozdziału termin ten jest bliski pojęciowo reżimowi hybrydalnemu, jednak istnieją pomiędzy nimi znaczące różnice w zakresie cech istotnościowych.

Do terminu demokracji nieskonsolidowanej nawiązywali m.in. autorzy corocznych raportów *Nations in Transit*, publikowanych przez Freedom House⁹, których oceny opierają się na kryterium poziomu utrwalenia reguł demokratycznej rywalizacji politycznej. W tym zestawieniu demokracja skonsolidowana (ang. *consolidated democracy*) oznacza trwałość aplikacji modelu liberalnej demokracji. Z kolei demokracja częściowo skonsolidowana (ang. *semi-consolidated democracy*) rozumiana jest jako demokracja wyborcza (ang. *electoral democracy*), którą charakteryzuje regularne organizowanie konkurencyjnych wyborów. Jednak w reżimie tym występują ograniczenia w obronie praw politycznych i swobód obywatelskich. Trzecią grupą są wreszcie reżimy tranzycyjne lub hybrydalne (ang. *transitional or hybrid regimes*), które można uznać na podstawie przyjętej definicji za tożsame z demokracjami nieskonsolidowanymi. Spełniają one bowiem jedynie minimalne standardy wyborów w systemach demokratycznych, a ich instytucje nie są stabilne (*Nations in Transit Methodology*, 2022). Podejście sugerujące, że demokracja nieskonsolidowana i reżim hybrydalny są pojęciami synonimicznymi jest niewłaściwe, co zostanie udowodnione poprzez omówienie cech istotnościowych tej drugiej kategorii w kolejnej części rozdziału.

Kolejne cechy istotnościowe demokracji nieskonsolidowanej przedstawiła na

⁹ Przedmiotem zainteresowania jego autorów są państwa w Europie Środkowo-Wschodniej oraz Azji Centralnej, a przyznawana ocena jest wypadkową siedmiu zmiennych: typ sprawowania rządów, charakter procesów wyborczych, stan społeczeństwa obywatelskiego, niezależność mediów, poziom decentralizacji państwa i samorządności struktur lokalnych, niezależność organów sądownictwa, znaczenie korupcji w życiu publicznym. Do pomiaru stanu demokracji, wyrażoną w *Democracy Score*, autorzy przyjmują 7-stopniową skalę (Zob. więcej: *Nations in Transit Methodology*, 2022).

przykładzie upolitycznienia sądów w Ukrainie i Rosji Maria Popova¹⁰. Autorka ta wskazała, że demokracje nieskonsolidowane charakteryzują się wzmożoną ingerencją w działania organów judykatury, co jest następstwem intensywnej rywalizacji politycznej. Dzieje się tak z obawy rządzących przed wykorzystaniem sądów, w przypadku alternacji władzy, przez ich oponentów do odebrania im zasobów (ludzkich, finansowych, różnego rodzaju przywilejów, praw i wolności). Popova wskazała, że takie rozumienie zasad rywalizacji politycznej i ich konsekwencji wynika z krótkiego horyzontu czasowego (Popova 2012, s. 3). Choć są to stwierdzenia prawdziwe w przypadku wyżej wskazanych państw, to ich aplikacja do wszystkich państw Europy Środkowo-Wschodniej jest znacznie ograniczona, dlatego że próby upolitycznienia sądów nie występowały w podobnych wariantach w pozostałych państwach.

Z kolei, Lucas Way sformułował teorię domyślnego pluralizmu (ang. *pluralism by default*), w myśl której w pewnych systemach politycznych, pomimo utrzymania wolnych wyborów i ochrony podstawowych praw i wolności, nie ma solidnych fundamentów i norm demokratycznych. W tym rozumieniu pluralizm jest cechą przyjętą na poziomie deklaracyjnym w prawodawstwie krajowym. W praktyce dochodziło do ograniczania praw opozycji, wykorzystywania środków państwowych do finansowania działań rządzących, stosowania ścisłej kontroli nad policją, wojskiem i innymi instytucjami odpowiedzialnymi za zapewnienie bezpieczeństwa narodowego (Way, 2016, ss. 1–5). Zatem, przyjmując teorię domyślnego pluralizmu, w demokracjach nieskonsolidowanych nie wprowadzono w życie norm i wartości, które gwarantowałyby faktyczny pluralizm. Podobnie rzecz ma się w przypadku systemów autokratycznych, które zachowują fasadowe instytucje demokratyczne.

Bliska znaczeniowo demokracji nieskonsolidowanej jest propozycja demokracji wadliwych (ang. *flawed democracy*), stosowana z kolei przez autorów raportów *Democracy Index*, publikowanych przez The Economist. W demokracjach wadliwych wybory są wolne i uczciwe, a wolności obywatelskie respektowane. Natomiast, wyzwaniem dla utrwalenia systemu demokratycznego są m. in. polityzacja mediów i represje wobec opozycji politycznej. Są one rezultatem niedokończonej konsolidacji demokratycznej, ze względu na niski poziom zaangażowania obywateli w życie polityczne (Economist Intelligence Unit, 2016). W tym przypadku za dominujący typ kultury politycznej, odwołując się do typologii Gabriela Almonda i Sidneya Verby (1963),

¹⁰ Badaczka ta, choć posługiwała się terminem wschodzące demokracje (ang. *emerging democracies*), to traktowała je jako synonim demokracji będących w procesie konsolidacji.

należy uznać jej poddańczy wariant, który występuje w przypadkach rozbudowanego systemu politycznego, z niskim poziomem aktywności społecznej. Nie wyklucza to jednak występowania elementów uczestniczącej kultury politycznej, która zakłada wysoki poziom aktywności politycznej ze strony obywateli. Powracając jednak do rozważań nad istotą demokracji wadliwej należy wskazać, że jest ona wyłącznie wariantem demokracji nieskonsolidowanej, a nie odrębnym typem.

Podsumowując, należy zauważyć, że w demokracjach nieskonsolidowanych i wadliwych istnieje fasada instytucji (m.in. konkurencyjne wybory), lecz wyzwaniem jest niedostatek uczestniczącej kultury politycznej, charakterystycznej dla systemów demokratycznych. Z tego powodu instytucje polityczne służą jedynie do legitymizacji, koncentracji i utrzymania władzy, co podyktowane jest potrzebą stwarzania pozorów, zarówno na arenie międzynarodowej, jak w polityce wewnętrznej. Ta propozycja pojęciowa bliska jest znaczeniowo demokracji nieliberalnej. Posiada ona jednak zdecydowanie bardziej precyzyjnie określony zestaw cech istotnościowych i podstawy teoretyczno-metodologiczne. Mimo to, podobnie jak demokracja nieliberalna przyjmuje ona założenie, że wybory są wystarczającym warunkiem do uznania reżimu za demokratyczny. Jednak jak wskazali Linz i Stepan występują one również w systemach nie-demokratycznych. Ponadto, wiele przywołanych wyżej cech istotnościowych pokrywa się z katalogiem cech reżimów hybrydalnych, opisanych w kolejnej części pracy. W tej rozprawie demokracja nieskonsolidowana, rozumiana będzie jako stan systemu politycznego (a nie odrębny typ idealny), znajdującego się na drodze demokratycznej konsolidacji, która nie została przerwana.

1.6. Reżimy hybrydalne jako typ reżimu politycznego między demokracją a autokracją

W badaniach nad systemami politycznymi od czasów przywołanej wyżej trzeciej fali demokratyzacji środowisko politologów słusznie zidentyfikowało potrzebę stworzenia siatki kategorii teoretycznych charakteryzujących systemy polityczne, których nie można jednoznacznie zaklasyfikować jako systemy demokratyczne lub antynomiczne wobec nich reżimy niedemokratyczne. Pojawiły się próby uzupełnienia i modyfikacji istniejącej typologii współczesnych systemów politycznych Linza i Stepana¹¹.

¹¹ Linz i Stepan (1996) wyróżnili pięć typów reżimów niedemokratycznych. Wśród nich wyróżnili system autorytarny, który charakteryzuje ograniczony pluralizm polityczny i redukcja możliwości funkcjonowania opozycji.

Uwzględniały one fenomeny systemów politycznych, które wyłoniły się z trzeciej fali demokracji. Politolodzy zgodni byli, że na szczególną próbę konceptualizacji zasługują te subtypy systemów politycznych, które zawierają cechy reżimów autorytarnych. Do najważniejszych propozycji zaliczyć należy: nowy autorytaryzm (ang. *new authoritarianism*) (Krastev, 2011; Wiatr, 1996, 2017); autorytaryzm konkurencyjny (ang. *competitive authoritarianism*) (Levitsky & Way, 2002)¹²; autorytaryzm wyborczy (ang. *electoral authoritarianism*) (Schedler, 2009; 2013), czy wreszcie szerzej omawiany i wybrany na potrzeby niniejszej dysertacji reżim hybrydalny (ang. *hybrid regime*) (Diamond, 2002; Prokop, 2020). Cechą wspólną wskazanych wyżej terminów jest przekonanie o możliwości, choć w ograniczonych warunkach, alternacji władzy na drodze wyborów powszechnych. Ponadto, badacze ci podzielają tezę Stepana i Linza, że instytucja wyborów powszechnych przekształcona została w mechanizm odnawiający legitymację sprawowania władzy przez obóz rządzący (Linz & Stepan, 1996). Autor nie decyduje się jednak uwzględnić żadnego „autorytaryzmu z przymiotnikiem”, a posłuży się koncepcją reżimów hybrydalnych. Decyzja ta wynika z przekonania, że propozycje „autorytaryzmów z przymiotnikiem” nie zawierają nowych cech istotnościowych, koncentrują się na wybranej problematyce. Nowych cech istotnościowych dostarcza za to reżim hybrydalny (ang. *hybrid regime*).

Bálint Magyar i Bálint Madlovics, którzy krytykując prostą dystynkcję demokracja – dyktatura, zaproponowali zmodyfikować ujęcie Janosa Kornai (2019, s. 38)¹³. Przedstawili oni sześć typów idealnych reżimów postkomunistycznych (zob. więcej: Magyar i Bálint Madlovics, 2020, s. 15). Wśród nich umieścili patronalną autokrację (ang. *patronal autocracy*), którą przedstawiają jako współczesną formę systemu autorytarnego w państwach postkomunistycznych. Ten typ idealny charakteryzuje dominacja sfery publicznej (przede wszystkim politycznej i ekonomicznej) przez nieformalne sieci powiązań i struktur; populizm jako dominująca rama ideologiczna i podstawa konstruowania legitymizacji władzy; podporządkowanie interesu społecznego interesom rządzących, fuzja interesów prywatnych i publicznych, dominacja

¹² Levitsky i Way (2002) uznano *competitive authoritarianism* za rodzaj reżimu hybrydalnego, którego cechą istotnościową jest brak występowania, razem lub pojedynczo, następujących elementów systemu demokratycznego: wolne wybory, ochrona swobód obywatelskich, konkurencyjność w obrębie systemu partyjnego.

¹³ Kornai zaproponował dwa typy idealne systemów politycznych: demokracja – autokracja (Kornai, 2019, s. 38). Magyar i Madlovics wskazali, że w autokracji występuje brak trójpodziału władzy w obrębie struktury politycznej. Z kolei w dyktaturze nie występuje separacja pozostałych sfer ludzkiej aktywności (Magyar & Madlovics, 2020, s. 62).

praktyk patronackich i klientelistycznych, koncentracja władzy poprzez organy egzekutywy (Magyar & Madlovics, 2020, s. 71). Zatem kluczową cechą istotnościową patronalnej autokracji nie jest charakter systemu politycznego, natura jego instytucji, czy suwerenność narodu politycznego, a dominujący rodzaj relacji między rządzącymi, a pozostałymi podmiotami w sferze publicznej, co stwierdzili już Linz i Stepan (1996). Magyar i Madlovics wskazali na utrwalenie reżimu autorytarnego poprzez nieformalne relacje, w obliczu ograniczonego przywództwa politycznego rządzących (Linz & Stepan, 1996, s. 45). Stąd patronalizm i klientelizm są dominującymi rodzajami relacji w sferze publicznej, ze względu na ograniczone scenariusze podejmowania decyzji przez elity rządzące. Znaczenie patronalizmu i relacji klientelistycznych potwierdził Roman Bäcker, w swojej analizie definicji autokracji Linza¹⁴. W niej bowiem, autokracja jako niealternacyjny system społeczno-polityczny, gwarantuje swoje przetrwanie m.in. dzięki roli biurokracji, która służy rozwijaniu relacji klientelistycznych i patronackich (Bäcker, 2011, s. 72-73). Zatem rozwój takich struktur i relacji, jako cechę istotnościową, można uznać za składową definicji Linza, bez potrzeby jej wyraźnego akcentowania w postaci nowego typu idealnego.

Z kolei Larry Diamond za nadrzędne kryterium podziału systemów politycznych na demokratyczne i niedemokratyczne uznał wybory, ale nie w ich formalnym znaczeniu. Diamond zwraca szczególną uwagę na praktyczną organizację wolnych wyborów, a za takie uważa elekcje, w których próg wejścia na scenę polityczną jest niski, a kandydaci i ich partie: 1) są wolni w swoich decyzjach, 2) posiadają dostęp do mediów publicznych. Ponadto, wyborcy nie są poddani żadnej presji, a wybory organizuje niezależna instytucja. Również proces liczenia głosów jest chroniony, instytucje odpowiedzialne za ochronę porządku publicznego, jak armia i policja, nie nadużywają swoich kompetencji. Wolne wybory oznaczają także brak ingerencji rządu w rywalizację wyborczą, jasność i przejrzystość reguł rywalizacji, funkcjonowanie organizacji monitorujących wybory, istnienie instancji odwoławczej od decyzji organu odpowiedzialnego za przeprowadzenie wyborów (Diamond, 2002, s. 28). Zatem badacz ten uznał wybory za warunek konieczny, lecz nie wystarczający w rozstrzygnięciu o demokratyczności lub niedemokratyczności reżimu politycznego. Sugerował on by analiza

¹⁴ Linz zdefiniował autokrację jako system polityczny z ograniczonym pluralizmem politycznym, w którym nie występuje wiodąca ideologia, a określona mentalność. Nie występuje w nim szeroka ani intensywne mobilizacja polityczna, a sprawowanie władzy przez lidera lub wąską grupę jest ograniczone i przewidywalne (Linz, 1970, s. 255).

obejmowała wszystkie etapy organizacji wyborów, a także czynniki pozapolityczne, jak uwarunkowania systemu medialnego.

Podobnego zdania są Andreas Schedler (2002) i Stephen White (2003)¹⁵, którzy również nie uznawali organizacji wyborów za warunek wystarczający do określenia danego reżimu za demokratyczny. Ten pierwszy z nich wskazał na znaczenie procesu wyborczego, wykraczającego poza procedurę oddania głosu. Badacz ten słusznie stwierdził, że w systemach niedemokratycznych procedura wyborcza jest kontrolowana przez sprawujących władzę. Prowadzi to do „zamknięcia” systemu wyborczego, które polega na wykluczeniu opozycji z efektywnej rywalizacji, za sprawą różnych barier. Do takich środków należą represje, przymus, propozycje korupcyjne, a także ignorowanie rezultatów elekcji, kiedy wyniki wyborów staną się podstawą do alternacji władzy. Schedler potwierdził tym samym prawidłowość stwierdzenia Linza i Stepana, a także innych badaczy, że wybory mogą także istnieć w państwach niedemokratycznych, gdzie służą obniżeniu kosztów utrzymania stabilności reżimu. Z kolei White wskazał, że problemem w państwach posttranzycyjnych, gdzie organizowane są wybory powszechne, jest brak zaufania do wybranych w nich reprezentantów narodu politycznego (White, 2003, s. 433). Jak wskazał Terenco K. Teo reżimy autokratyczne wykorzystują wybory w celu: a) zastraszenia oponentów, b) promowania jedności partii, c) nagradzania wiernych przedstawicieli obozu rządzącego, d) wzmocnienia swojej legitymizacji, co służy zmniejszeniu kosztów autorytarnej kontroli, a także zwiększeniu stabilności reżimu i przedłużeniu rządów autokratycznych (Teo, 2021, s. 219). Sposób organizowania i przeprowadzania wyborów determinuje także zachowania opozycji politycznej, co potwierdzili Cole J. Harvey i Paula Mukherjee. Na podstawie przeprowadzonych badań wykazali oni, że przedstawiciele opozycji są bardziej skłonni do protestów wyborczych, gdy stosowane są „stosunkowo tanie oszustwa administracyjne” (ang. *relatively cheap administrative fraud*), niż gdy stosowane są mobilizacja pozaprawna i zastraszanie wyborców (ang. *extra-legal mobilization and voter intimidation*) (Harvey & Mukherjee, 2020, s. 19).

Podsumowując, należy zaznaczyć, że Schedler, White, Teo, Harvey i Mukherjee w przywołanych pracach zwrócili uwagę na to by odróżniać fasadowe instytucje od praktyki politycznej. W przypadku omawianych przez nich wyborów kluczowy dla tego rozróżnienia jest charakter wyborów, od czasu rozpoczęcia kampanii, do

¹⁵ White uznał określanie organizacji wyborów jako warunku wystarczającego dla demokratyczności systemu politycznego błędem wyborczym (ang. *electoralist fallacy*).

ogłoszenia rezultatów. Z kolei założenia legislacyjne dotyczące organizowania i przeprowadzenia wyborów mogą stać się fasadą dla niedemokratycznych rozwiązań. Tym samym potwierdzają oni potrzebę posługiwania się takimi terminami, które pozwalają na odróżnienie fasadowości systemu od autorytarnych praktyk w relacjach między podmiotami politycznymi.

Diamond reżimami hybrydalnymi (ang. *hybrid regimes*) nazywał liberalne, poststranzycyjne systemy niedemokratyczne, powstałe w miejsce klasycznych, zamkniętych autokracji (Diamond, 2002, s. 53). Ich występowanie uznał za efekt utrzymania autokratycznych reguł rywalizacji politycznej, mimo istnienia takich instytucji demokratycznych jak wielopartyjny system w „pseudodemokracjach”. Zdaniem tego badacza fenomen postępującego wykorzystywania niedemokratycznych rozwiązań w poststranzycyjnych systemach jest rezultatem uznania demokracji za atrakcyjną i pożądaną przez wspólnotę międzynarodową. Stąd też rządzący chcą utrzymać jej pozory za pomocą rozwiązań konstytucyjnych, stosując równocześnie autorytarne rozwiązania (Diamond, 2002, s. 24). Dowodów empirycznych na poparcie tego stwierdzenia dostarczają m.in. przypadki Węgier po 2011 r. i Polski po 2015 r., gdzie rządzący przedstawiali model „realnej” czy „aliberalnej”, w ich rozumieniu, demokracji. Zatem, kluczową wartością terminu proponowanego przez Diamonda jest odrzucenie posługiwania się terminem demokracja. Warto nadmienić, że choć Diamond nie dostarcza wyczerpującej definicji reżimów hybrydalnych, to wprowadza tę kategorię i określa kluczową cechę takiego systemu politycznego. Jego rozważania rozwinięli kolejni badacze posługujący się kategorią reżimów hybrydalnych, konstruując zestawy cech istotnościowych, a także aplikując ją do badań empirycznych.

Zdaniem Maryany Prokop jest to specyficzny system polityczny, będący hybrydą demokratycznych instytucji i norm ustrojowych, które są fasadą dla autorytarnych sposobów sprawowania władzy (Prokop, 2020, s. 10). Badaczka ta zdefiniowała reżim hybrydalny jako fenomen, posiadający cechy zarówno demokracji, jak i autokracji, jednak poprzez konfigurację cech istotnościowych obu typów idealnych nie dochodzi do ewolucji w jeden z nich. Ponadto, żaden z aktorów nie dąży do zmiany reżimu za pomocą rewolucyjnych zmian (Prokop, 2020, s. 44). Reżim hybrydalny można lokować w „szarej strefie” (ang. *greyzone*) między demokracją a autokracją, zaproponowanej przez Andrzeja Antoszewskiego i Ryszarda Herbuta (Antoszewski & Herbut, 2006). Prokop, rozwijając myśl Diamonda, dostarczyła wniosków na temat trajektorii tego rodzaju systemu politycznego i jego niejednoznacznego miejsca na

kontinuum między demokracją a autokracją. Jest to niezwykle cenna konstatacja, która potwierdza potrzebę wyodrębnienia reżimu hybrydalnego jako osobnego typu, by uwolnić się od potrzeby posługiwania się „demokracjami lub autokracjami” z przymiotnikami.

Bäcker, uznał reżim hybrydalny za etap przejściowy między demokracją a autokracją (Bäcker, 2010, 2014). Tym samym neguje on istnienie reżimu hybrydalnego jako odrębnego, nowego typu reżimu politycznego. Negację tę opiera na założeniu, że choć demokracja i autokracja są typami idealnymi, to w systemie politycznym nie ma dwóch suwerenów, przez co każdy system zawsze będzie bardziej demokratyczny lub bardziej autorytarny. Nie neguje on jednak reżimów hybrydalnych jako kategorii teoretycznej opisującej moment w historii. Badacz ten zaproponował, aby traktować reżimy hybrydalne jako wyraz niestabilności suwerenności narodu politycznego (Bäcker, 2020, s. 46). Założenie to podzielane jest w tej pracy, dlatego kategoria reżimów hybrydalnych została zaaplikowana do określenia katalogu cech istotnościowych opozycji w okresie przejściowym, między demokracją a autokracją. Hybrydalność reżimu politycznego determinowała tam zmiany w zakresie funkcjonowania opozycji.

W tym miejscu należy wskazać czym różni się reżim hybrydalny od omówionej wcześniej demokracji nieskonsolidowanej. Choć oba terminy można traktować jako propozycje opisu stanu przejściowego, to ten drugi dotyczy okresu między tranzycją niedemokratycznego systemu politycznego w kierunku demokracji skonsolidowanej, natomiast reżim hybrydalny opisuje etap trajektorii trwania po przerwaniu demokratycznej konsolidacji. Ponadto, w przypadku demokracji nieskonsolidowanej nie doszło do przerwania owej tranzycji, co charakteryzuje reżim hybrydalny, który przyjmuje cechy istotnościowe autokracji.

Analizowane w tej rozprawie państwa w latach 90. XX w. były demokracjami nieskonsolidowanymi, podążającymi w kierunku zachodnioeuropejskich wzorów, natomiast po 2008 r. w różnym stopniu stawały się reżimami hybrydalnymi. Zatem, demokracja nieskonsolidowana to termin opisujący własność systemu politycznego dążącego do demokratycznej konsolidacji, natomiast reżim hybrydalny jest antynomicznym dla demokracji liberalnej rezultatem tranzycji, utrwalonym w procesie umiarkowanej autokratyzacji. Natomiast kiedy wystąpi radykalny wariant autokratyzacji utrwała się reżim autorytarny.

Podsumowując tę część przeglądu literatury należy wskazać, że w ciągu ostatnich 30 lat, po zakończeniu trzeciej fali demokracji, w obręb studiów

tranzytologicznych włączono zagadnienia będące alternatywą dla procesów demokratyzacji systemów politycznych, jak formowanie się reżimów hybrydalnych czy innych pośrednich form pozostających w „szarej strefie” systemów politycznych. Znaczna część tych prac poświęcona została zjawiskom, które wystąpiły w Europie Środkowo-Wschodniej, na podstawie których możliwe było wysunięcie krytycznych głosów wobec dotychczasowego stanu badań (np. Holzer & Balik, 2009) i wezwania do gruntowej modyfikacji ram teoretycznych i metodologicznych. Ujęcia i teorie, które nie są możliwe do zastosowania w przypadku opisu różnych odmian odstępstw od demokracji liberalnej próbowano zastąpić nowymi kategoriami, w różnym stopniu zaaplikowanymi przez badaczy systemów i reżimów politycznych. Wszystkie je, niezależnie od stopnia aplikowalności, łączy zwrócenie uwagi na zmiany w funkcjonowaniu opozycji politycznej, polegające na ograniczeniu ich praw i wolności, niezbędnych do rywalizacji politycznej, a także redukcja oddziaływania na proces decyzyjny, za co odpowiadają rządzący.

1.7. Podsumowanie

Przechodząc do wskazanych luk badawczych, na podstawie przeglądu literatury, należy wskazać, że mają różnoraki charakter, poczynając od teoretycznego, przez metodologiczny, po empiryczny. Po pierwsze, mimo upływu lat od konsensusu w zakresie fiaska „triumfu demokracji liberalnej”, wciąż dominują prace oparte na jednostkowych studiach przypadków, które nie dostarczają wniosków o charakterze generalizacyjnym nt. odstępstw od typu idealnego demokracji. By sformułować wnioski o wyższym poziomie generalizacyjnym na temat fenomenu odstępstw od typu idealnego demokracji liberalnej w strukturach politycznych należy prowadzić pogłębione studia komparatystyczne. Ta sama uwaga dotyczy także refleksji na temat zmian w funkcjonowaniu opozycji, co zostanie uzupełnione poprzez prezentowane badania empiryczne (1).

Po drugie, obserwowana „inflacja pojęciowa” wprowadza brak przejrzystości w posługiwaniu się obranymi kategoriami, dlatego jednym z kroków ku wprowadzeniu porządku terminologicznego jest poddanie części z omówionych wyżej propozycji empirycznej weryfikacji, w celu sprawdzenia ich aplikowalności na gruncie studiów komparatystycznych. Tym samym należy rozstrzygnąć problem relacji między proponowanymi kategoriami teoretycznymi, by jasno określić np. relację przyczynowo

skutkową – jakie pojęcie opisuje rezultat, a jakie jego przyczynę. Dodatkowo, należy rozstrzygnąć czy do opisu badanych fenomenów potrzebujemy „systemów politycznych z przymiotnikami” (2).

Po trzecie, posługując się językiem Linza, obserwujemy po 2008 r. ponowną zmianę reguł rywalizacji politycznej, które dotyczą w głównej mierze oponentów rządzących. Bez trudu można wskazać różne warianty tych zmian, na różnych polach. Jednak dla właściwego ich opisu i wyjaśnienia niezbędne są podstawy teoretyczne, które pomieszczą różne warianty eksplorowanego rezultatu (3).

Po czwarte, weryfikacji empirycznej wymaga kategoria reżimu hybrydalnego, co tym razem zostanie dokonane na gruncie badań nad opozycją polityczną. Tu również pojawia się kolejna luka jakiej wypełnienie jest celem rozprawy, a mianowicie brak katalogu cech istotnościowych opozycji w reżimach hybrydalnych, dlatego że zaprezentowane przez Prokop wskaźniki hybrydalności są zbiorem niekompletnym, z perspektywy badań nad opozycją (4). Na koniec należy wskazać, że choć proponowana typologia będzie kolejną w oparciu o czynniki egzogeniczne, to powstanie ona na podstawie triady systemów politycznych, uwzględniającej reżim hybrydalny - formę pośrednią między demokracją a autokracją (5). Wszystkie te luki zostaną uzupełnione kolejno przez wkład teoretyczny (2, 3, 4), metodologiczny (5) i empiryczny (1) do studiów nad przemianami w obrębie struktur politycznych, które prowadzą do odstępstw od typu idealnego demokracji liberalnej.

Rozdział II: Stan badań nad opozycją polityczną

2.1. Wstęp

Druga część krytycznego przeglądu literatury przedmiotu w rozprawie doktorskiej poświęcona zostanie badaniom nad opozycją jako instytucją systemu politycznego, w reżimach demokratycznych i niedemokratycznych. Podobnie jak w poprzednim rozdziale, celem krytycznego przeglądu literatury będzie (1) określenie wkładu empirycznego, teoretycznego i metodologicznego wybranych prac, (2) wskazanie luk w aktualnym stanie wiedzy na temat opozycji jako instytucji politycznej, (3) określenie jakie zagadnienia wymagają rewizji w przypadku ich stosowania do analizy opozycji w wybranych państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Cele te zostaną osiągnięte poprzez jakościową analizę najważniejszych prac w światowej i krajowej literaturze przedmiotu, wybranych pod kątem: a) zgodności z problematyką dysertacji doktorskiej, b) znaczenia dla rozwoju danej dyscypliny. Podobnie jak i w przypadku krytycznego przeglądu literatury nt. trajektorii trwania postkomunistycznych systemów politycznych, kierowano się liczbą cytowań w pracach będących podsumowaniem aktualnego stanu wiedzy (ang. *review articles*), istotnym wkładem teoretycznym do stanu badań nad opozycją polityczną.

Druga część krytycznego przeglądu literatury poświęcona zostanie w pełni teorii opozycji politycznej. W pierwszej kolejności przywołane zostaną prace traktujące opozycję jako przedmiot badań politologicznych (podrozdział 2.1), co pozwoli określić jej status i znaczenie w aktualnym stanie badań, a także wyznaczyć główne kierunki refleksji naukowej. Następne dwa podrozdziały przedstawią ujęcia teoretyczne i rezultaty badań empirycznych kolejno w systemach demokratycznych (podrozdział 2.2) i niedemokratycznych (podrozdział 2.3). W tych podrozdziałach przedstawiony zostanie stan badań nad opozycją, w zależności od systemu politycznego, w jakim ona funkcjonuje. Jest to niezbędne by dysertacja posiadała solidne podstawy teoretyczne i metodologiczne, na których oparte zostaną badania empiryczne. Dzięki analizie wkładu kluczowych prac na temat opozycji politycznej możliwe będzie skonstruowanie precyzyjnego narzędzia teoretycznego w postaci katalogu cech istotnościowych opozycji politycznej w trzech typach systemów politycznych, tj. demokracjach, reżimach hybrydalnych i autokracjach, który zostanie wykorzystany w części empirycznej

do eksploracji zestawu cech istotnościowych opozycji w trzech typach reżimów politycznych.

2.2. Opozycja polityczna jako przedmiot badań politologicznych

Opozycja polityczna stała się przedmiotem zainteresowania ze strony politologów w drugiej połowie XX wieku (Weinblum & Brack, 2011). Pierwszym kompleksowym opracowaniem naukowym w tym zakresie była praca Roberta Dahla pt. „Political Oppositions in Western Democracies” z 1966 r., w której określone zostały funkcje i status opozycji w zachodnioeuropejskich demokracjach. To w niej przedstawił definicję, do której często odwoływali się inni badacze. Zgodnie z propozycją Dahla opozycją jest ten aktor polityczny (lub ich zbiór – MS), który sam siebie określa oponentem wobec obecnego rządu (Dahl, 1966, s. 18). Jednak już w pracy zatytułowanej „A Preface to Democratic Theory” z 1956 r., badacz ten wskazał na dwie ogólne zasady opozycji: kontrola rządzących i kwestionowanie ich decyzji; łatwy dostęp do udziału w życiu politycznym (Dahl, 1956, ss. 63-69). Wśród prac na temat funkcjonowania i roli opozycji w systemach politycznych na wyróżnienie zasługują szczególnie te poświęcone: 1) opozycji jako odrębnemu przedmiotowi badań w naukach społecznych (Kubát, 2010; Machelski, 2001, 2016; Łabędź, 2018); 2) opozycji w systemach demokratycznych (Kirchheimer, 1957; Dahl, 1966; Herbut, 2001; Krawczyk, 2000, 2005; Tomini & Wagemann, 2018); 3) roli opozycji w tranzycji systemowej (Stepan, 1990, 1997; Blondel, 1997); 4) funkcjonowaniu opozycji w systemach autokratycznych (Hlavacek & Holzer, 2009; March, 2009; Gandhi & Ong, 2019; Mohr, 2019; Helms, 2021; Ong, 2021).

Zanim opozycja stała się przedmiotem badań politologicznych, doczekała się uznania jako trwała instytucja systemu politycznego. Jej instytucjonalizacja rozpoczęła się na gruncie brytyjskiego parlamentaryzmu (Zwierzchowski, 2000, ss. 9-13), gdzie za opozycję uznano frakcje w Izbie Gmin, które krytykowały rządzących. Z czasem odmienne podejście wykształciło się na gruncie amerykańskiej praktyki politycznej, w której za takie podmioty uznano wszystkie grupy krytykujące rządzących, niekoniecznie znajdujące się w Kongresie. Zatem pierwsze różnice w rozumieniu opozycji wynikały z poziomu organizacji i miejsca w systemie politycznym. Przykładem tego podejścia jest kryterium obecności podmiotów politycznych w parlamencie lub poza nim. Ponadto, na przestrzeni lat zmieniał się sposób organizacji opozycji – od

frakcji i stronnictw parlamentarnych, do zorganizowanych partii politycznych (Kusa, 2020, s. 10). Mimo tych zmian pozostaje ona wciąż najbardziej zinstytucjonalizowaną formą konfliktu politycznego (Ionescu & de Madariaga, 1972, s. 14). Tym samym opozycja, uznana za legalny i trwały element systemu politycznego, stała się istotą demokracji (Kusa, 2020, s. 25), wyrażając w sobie całe spektrum charakterystycznych dla niej wolności i praw politycznych. Kluczowa była jej instytucjonalizacja, na którą złożyły się: 1) pluralizm społeczeństwa, 2) odrzucenie stanowej reprezentacji w parlamencie na rzecz organizowania się w partie polityczne, 3) uznanie wewnętrznego zróżnicowania tej instytucji, 4) wprowadzenie zasady podejmowania decyzji większością głosów, 4) dualizm egzekutywy (Bożyk, 2004, ss. 17-18), 5) wolność wyrażania własnych opinii, 6) upowszechnienie się instytucji regularnie organizowanych wyborów. Zatem instytucjonalizacja opozycji politycznej była procesem długotrwałym, na który złożyły się wyżej wymienione czynniki, które ponadto zdecydowały o znaczących zmianach w strukturach politycznych i trajektorii trwania systemów politycznych.

Samą instytucjonalizację opozycji należy wyodrębnić na dwóch płaszczyznach: politycznej (legitymizacja funkcjonowania w systemie politycznym oraz przyznanie jej określonych praw i wolności) i prawnej (przyznanie konstytucyjnej i ustawowej ochrony, a także dalsza regulacja jej statusu w systemie politycznym), bez których trwałość i skuteczność w działaniu takich podmiotów byłyby znacząco ograniczone (Kusa, 2020, s. 27). Potwierdza to znaczenie czynników egzogenicznych, jak przemiany w obrębie systemów politycznych, a także zmiennych o charakterze pozapolitycznym jak zmiany na gruncie prawodawstwa.

We wszystkich analizowanych w tej rozprawie państwach opozycja polityczna od rozpoczęcia tranzykcji systemowej, zgodnie z wzorcami zachodnioeuropejskimi, została uznana za niezbędną instytucję systemu politycznego, warunek *sine qua non* nowego demokratycznego ładu. To jednak nie gwarantowało jeszcze jej instytucjonalizacji, rozumianej jako ukształtowanie się stabilnych aktorów politycznych o określonym poziomie więzi społecznych i spójności w zakresie działań w przestrzeni publicznej. Dlatego niezbędne były zmiany w prawodawstwach państwowych, z konstytucjami na czele, które umożliwiły formowanie się pluralistycznego systemu partyjnego. Oba te warunki zostały spełnione w czasie konsolidacji demokratycznej.

Teoria opozycji politycznej doczekała się zróżnicowanych propozycji konceptualizacji tego terminu. W tym miejscu należy wskazać, że w tej rozprawie, ze względu

na przyjęty przedmiot badań jakim jest opozycja w rozumieniu instytucji politycznej, pominięto wszelkie ujęcia na temat takich zachowań jak opór wobec przedstawicieli aparatu nieposłuszeństwa czy nieposłuszeństwo obywatelskie. Przywołanie kluczowych dla problematyki pracy definicji opozycji politycznej należy rozpocząć od różniczenia na opozycję *sensu stricto* lub *sensu largo*, które zasygnalizował Michał Kubát (2010). Definicje opisujące opozycję jako instytucję systemu politycznego są ujęciami *sensu stricto*, z kolei mianem *sensu largo* Kubát określił te traktujące wszelkie aktywności opozycyjne, nie tylko zorganizowanych podmiotów (Kubát, 2010, s. 18). W rozprawie skoncentrowano się na pierwszym rodzaju, biorąc pod uwagę, że w analizowanych państwach dominuje właśnie zinstytucjonalizowana opozycja polityczna. Ponadto, stosowanie definicji *sensu largo* sugeruje brak występowania w analizowanych przypadkach zorganizowanych aktorów politycznych będących w opozycji do elit rządzących. Ujęcie to było właściwe dla prac analizujących opozycję polityczną w państwach byłego bloku wschodniego (Schapiro, 1967; Skilling, 1968). Jednak ze względu na przemiany o charakterze tranzycyjnym utraciły one moc eksploracyjną do przykładów analizowanych w tej rozprawie.

Z kolei Zbigniew Machelski zaproponował podział definicji opozycji na uniwersalne (opozycja to podmioty polityczne przeciwstawiające się rządzącym) i analityczne, które uwzględniają określony kontekst (historyczny, tradycje demokratyczne, ramy prawne, system partyjny) np. opracowania dot. opozycji w byłym bloku wschodnim (Machelski, 2001, s. 10). Zatem do tych pierwszych można zaliczyć pierwsze próby konceptualizacji opozycji, z kolei definicje analityczne obejmują m. in. rozważania nt. opozycji w systemie dwupartyjnym, opozycji w reżimach niedemokratycznych etc. Jest to cenna konstatacja, która sugeruje, że do właściwej eksploracji opozycji politycznej niezbędne jest uzupełnienie definicji uniwersalnej o propozycję o charakterze analitycznym, by zrozumieć określony kontekst. Tak też zostanie dokonane w tej pracy, poprzez określenie najwłaściwszej definicji dla opozycji w państwach postkomunistycznych, na podstawie analizy przeprowadzonej w następnych dwóch podrozdziałach.

Otto Kirchheimer we wspomnianej już pracy z 1957 r. wyróżnił trzy typy opozycji. Pierwszą z nich, klasyczną, zdefiniował jako podmioty, które 1) nie są częścią rządu, 2) sprzeciwiają się polityce rządu i proponują alternatywne rozwiązania, 3) uznają prawo elit rządzących do rządzenia (Kirchheimer, 1957, s. 127). Za antynomiczny typ klasycznej opozycji badacz ten uznał „opozycję z zasady” (ang. *opposition*

of principle), która wyraża swoją kontestację wobec reżimu politycznego (Kirchheimer, 1957, s. 134). Trzeci typ, opozycja zlikwidowana (ang. *“the elimination” of opposition*) to podmioty, które nie wyrażają znaczących różnic względem rządzących, imitując dążenie do rywalizacji politycznej (Kirchheimer, 1957, s. 136). Jest to przykład definicji uniwersalnej. Zatem badacz ten wyróżnił typy opozycji koncentrując się wyłącznie na stosunku do reżimu politycznego, a także poziomie niezależności względem rządzących. Propozycja ta nie uwzględnia jednak wielu istotnych kryteriów, jak poziom zorganizowania i zgodność w formułowaniu agendy politycznej, co w swojej pracy przedstawił m.in. Bäcker (2011). Niemniej, stosunek do reżimu politycznego i poziom niezależności względem rządzących, są zmiennymi, które w swoich pracach stosowali kolejni badacze, stosując podział na opozycję realną i fasadową.

Jerzy J. Wiatr i Adam Przeworski definiując opozycję wskazali na jej trzy kluczowe cechy: a) ma charakter polityczny, b) jest zinstytucjonalizowana w postaci partii politycznej, c) nie dokonuje obstrukcji działań rządu (Wiatr & Przeworski, 1966, s. 227). Zatem ich propozycja koncentrowała się wyłącznie na podmiotach o charakterze politycznym, o określonym poziomie instytucjonalizacji, które nie podważają legitymacji rządzących do wykonania kompetencji władczych. Definicja ta nie obejmuje swoim polem semantycznym podmiotów określanych jako anty- i pozasystemowe, a także podmiotów o innej strukturze niż partia polityczna. Jest to zatem definicja ufundowana na doświadczeniach skonsolidowanych zachodnioeuropejskich demokracji po II wojnie światowej.

Definicję (*sensu stricto*) opozycji, rozumianej jako instytucji zorganizowanej w partię polityczną, dostarczają także Magyar i Madlovics w swojej pracy na temat postkomunistycznych reżimów politycznych. Celami opozycji, z perspektywy systemu demokratycznego, są zagwarantowanie alternatywy dla rządzących, do czego niezbędne jest dążenie tej instytucji do przejęcia władzy, autonomia w zakresie podejmowania decyzji, własny elektorat i chęć jego poszerzania na rzecz zwycięstwa w wyborach (Magyar & Madlovics, 2020, s. 157). Ich propozycja wyklucza zatem z tej instytucji wszelkie podmioty, których celem nie jest faktyczna alternacja władzy, a które występują w reżimach niedemokratycznych. Wyłączają oni tym samym z pola semantycznego opozycji podmioty, które w tej pracy określane są quasi-opozycją. Jest to cenna konstatacja z punktu widzenia problematyki tej rozprawy, sugerująca klasyfikację podmiotów politycznych jako opozycji na podstawie kryterium faktycznego bycia alternatywą, a nie na podstawie deklaracji bycia alternatywą. Propozycja ta została

zaaplikowana w tej rozprawie, czego dowodem będzie wybór podmiotów politycznych w części empirycznej.

Stanisław Bożyk zdefiniował opozycję jako ugrupowania polityczne, które nie biorą udziału w sprawowaniu władzy i wyrażają swoją krytykę wobec polityki realizowanej przez rządzących, za pomocą prawnych i pozaprawnych instrumentów rywalizacji politycznej (Bożyk, 2004, s. 31). Jest to propozycja klasyczna dla podejścia *sensu stricto*. Z kolei Andrzej Friszke, przyjmując perspektywę badacza dziejów, zaproponował rozumienie opozycji jako świadomego, zaplanowanego i opartego na programie działania organizacyjnego lub intelektualnego, na rzecz zmian ustrojowych, w celu ograniczenia monopolu elit rządzących i przywracania podmiotowości społeczeństwa (Friszke, 1994, s. 5). To ujęcie wykracza poza ramy *sensu stricto*, będąc przykładem definicji *sensu largo*. Należy wskazać także, że definicja Friszke ma zastosowanie do państw byłego bloku wschodniego, dlatego że w głównej mierze została sformułowana w oparciu o badanie opozycji w Polsce w latach 1944-1989. Niemniej, pozostaje ona propozycją o ograniczonej mocy aplikacji do studiów empirycznych nad opozycją w państwach postkomunistycznych Unii Europejskiej, ze względu na przyjęcie w niej określonego kontekstu historycznego. Jest to definicja oparta wyłącznie na doświadczeniach tzw. byłych demoludów, a zatem uwzględnione cechy istotnościowe nie występują już w tych systemach/reżimach politycznych. Mimo to Friszke dostarczył propozycji, która wskazuje na jeden z nadrzędnych celów opozycji, jakim jest sprawowanie kontroli nad rządzącymi, poprzez zorganizowane i zaplanowane działanie. Pozostałe definicje opozycji zostaną przywołane w kolejnych podrozdziałach, kiedy opisywany będzie ten rodzaj instytucji w określonym typie systemów/reżimów politycznych.

Kolejnym etapem rozwoju studiów opozycji było tworzenie klasyfikacji, w oparciu o wybrane cechy istotnościowe przedmiotu badań. Klasyfikacje opozycji, zróżnicowane pod względem przyjętych kryteriów, tworzą szerokie spektrum analizy tej instytucji systemu politycznego. Pierwszym chronologicznie, a także wyodrębnionym w literaturze przedmiotu, podtypem tej instytucji była opozycja parlamentarna. Charakteryzuje się ona wysokim poziomem instytucjonalizacji (grupy i frakcje parlamentarne) podmiotów, które z różnych względów nie uczestniczą w sprawowaniu władzy, na rzecz krytyki rządzących i występowania w roli alternatywy wobec sprawujących władzę (Kusa, 2020, s. 11). Instytucjonalizacja jest tu rozumiana jako utrwalenie zachowań polegających na zbiorowych wyrażaniu kontestacji politycznej, w ramach

ustalonych procedur jak wybory powszechne czy debaty parlamentarne, a także przyjęcie reguł określających funkcjonowanie opozycji w systemie politycznym.

Z kolei, opozycja pozaparlamentarna charakteryzuje się niższym poziomem instytucjonalizacji, a przede wszystkim odmienną pozycją w systemie politycznym. Jej przedstawiciele znajdują się poza organami przedstawicielskimi, przez co mają ograniczony wpływ na decydowanie polityczne, a także mniejsze możliwości do krytyki rządzących i prezentowania siebie jako alternatywy. Eugeniusz Zwierzchowski zaproponował podział na opozycję systemową i pozasystemową. Ta pierwsza traktuje rządzących jako konkurentów, ta druga natomiast jako wrogów (Zwierzchowski, 2000, s. 11). To również są przykłady definicji analitycznych, jednak należy wskazać, że w literaturze przedmiotu istnieje bardziej zróżnicowane podejście do klasyfikacji podmiotów określających siebie jako przeciwników aktualnego systemu. Pierwszym z nich, o szerszym polu semantycznym zgodnie z założeniami Autora jest kategoria partii antysystemowych (ang. *anti-system parties*)¹. Giovanni Sartori wskazał, że kategoria ta obejmuje szerokie spektrum podmiotów, od aktorów „alienujących się” i negujących system, po ugrupowania wyrażające bezpośrednio swój sprzeciw wobec systemu. Ich wspólną cechą jest kontestacja obowiązujących reguł rywalizacji politycznej (Sartori, 2005, s. 117-118). Zatem opozycję nie-systemową można uznać za część opozycji antysystemowej, która zgodnie z propozycją Sartoriego zalicza się do podmiotów, wyrażających otwarty sprzeciw wobec obowiązującego systemu. Sformułowanie o pozasystemowym charakterze nie dostarcza właściwego opisu charakterystyki takich podmiotów. Po pierwsze, nie jest możliwe wyznaczenie jasnych granic między systemem, a jego otoczeniem, które jest kluczowe dla lokowania tego typu opozycji. Po drugie, nie określa ono stosunku tych podmiotów do systemu, sugerując jedynie jego odrębność, co w przypadku określenia danego podmiotu jako opozycję jest kluczowe, jak wskazano powyżej na przykładzie innych definicji. Zatem opozycja pozasystemowa jako odrębna kategoria posiada znaczące braki teoretyczne, co wyklucza możliwość jej stosowania w badaniach empirycznych.

Krzysztof Pałeczki przedstawił klasyfikację podobną do propozycji Zwierzchowskiego, dzieląc opozycję na reżimową, znajdującą się w obrębie struktury politycznej oraz obywatelską, lokującą się poza tymi strukturami np. związek zawodowy

¹ W tym miejscu należy wskazać, że można w tym przypadku posługiwać się zamiennie terminem partia/opozycja, dlatego, że w istocie chodzi o istotę antysystemowości podmiotów. Sartori posłużył się przykładem partii antysystemowych, ze względu na problematykę swojej pracy.

NZSS Solidarność w ostatniej dekadzie PRL-u (Pałeczki, 2001, s. 11). Znow jest to podział interesujący z perspektywy badań opozycji w reżimach niedemokratycznych, jednak jej ograniczeniem jest oparcie wyłącznie na doświadczeniach państw byłego bloku wschodniego w okresie zimnej wojny. Tym samym utrudnia to jej aplikację do badań nad opozycją w czasie „trzeciej fali autokratyzacji”, ze względu na odmienny zestaw cech istotnościowych systemów politycznych, w jakich funkcjonuje opozycja.

Kolejnym przykładem definicji analitycznej, również opartej na doświadczeniach byłych „demoludów”, jest model opozycji koncyliacyjnej przywołany przez Kusę (2020). Model ten został wyodrębniony na podstawie stosunku wobec rządu, przesłanek ideowo-politycznych, ram prawnoustrojowych i obranych celów. Zgodnie z nim opozycja koncyliacyjna we współpracy z rządem widzi możliwość, a nie zobowiązanie, przez co współpraca z elitami rządzącymi nie jest cechą konstytutywną opozycji w tym podejściu. Ten typ opozycji warunkowany jest wspólnotą partykularnych interesów politycznych, a wspomniana współpraca z rządem jest ograniczona, ma charakter sektorowy i tymczasowy, do momentu rozwiązania obranego problemu (Kusa, 2020, ss. 22-23). Należy przy tym wskazać, że opozycja koncyliacyjna pozostaje aktorem politycznym zachowującym swoją niezależność względem rządzących, przez co nie może być traktowana jako rodzaj „lojalnej opozycji”, która takiej niezależności nie posiada. Ponadto, koncyliacyjność jako cecha opozycji występowała już w pierwszych pracach na ten temat (Kirchhemier, 1957; Dahl, 1966; Wiatr & Przeworski, 1966).

Andrzej Antoszewski przedstawił klasyfikację opozycji w państwach postkomunistycznych, w której wyróżnił cztery typy opozycji, oparte na dwóch zmiennych: 1) miejsce na kontinuum między prawicą a lewicą; 2) poziom organizacyjnej spójności. Typologia ta posiada ograniczoną moc aplikacyjną do badań empirycznych, ze względu na ograniczone możliwości konceptualizacji uniwersalnej definicji prawicy czy lewicy, odpowiadającej analizowanym państwom. Podobnie w przypadku określenia poziomu spójności, który jest zagadnieniem niemożliwym do zmierzenia uniwersalnym narzędziem we wszystkich przypadkach.

Pałeczki zaproponował zróżnicowanie klasyfikacji opozycji na wewnętrzne i zewnętrzne. Te pierwsze odnoszą się do rodzaju zbiorowości i stopnia jej zorganizowania, sposobu działania i celów. Z kolei ten drugi rodzaj odnosi się do relacji opozycji z otoczeniem. Zgodnie z tą propozycją za typologie wewnętrzne określa się te wyróżniające opozycję parlamentarną lub pozaparlamentarną, demokratyczną lub

niedemokratyczną. Natomiast drugi rodzaj dotyczy klasyfikacji opozycji systemowej, antysystemowej, czy pozasystemowej, a także opozycji lojalnej lub nielojalnej (Pałęcki, 2016, ss. 5-11). Jest to jednak klasyfikacja nie wskazująca bezpośrednio na cechy istotnościowe opozycji, a na efekt oddziaływania warunków jakim ona podlega. Dla przykładu opozycja parlamentarna jest efektem występowania wielu cech istotnościowych, takich jak poziom zorganizowania, poziom legalności podejmowanych działań, typ reżimu politycznego. Klasyfikacje te są przydatne do wyznaczania i definiowania zestawu cech istotnościowych opozycji, ze względu na uwzględnienie wielu zmiennych decydujących o kształcie opozycji.

W tym miejscu należy przywołać pracę Jeana Blondela, który wskazał na relację między statusem i funkcją opozycji a typem systemu politycznego. Na podstawie swoich badań sformułował on założenie, że im większy poziom demokratyczności charakteru sprawowania rządów, tym większe prawdopodobieństwo organizowania się opozycji w partie polityczne (Blondel, 1997, s. 468). Blondel wyjaśnił to powołując się na założenie o determinowaniu poziomu spójności opozycji poprzez charakter sprawowania rządów i reguły gry politycznej. Jego zdaniem, kiedy współpraca między podmiotami opozycyjnymi może przynieść większe zyski, dochodzi do pogłębienia relacji między tymi aktorami. Natomiast w przypadku, gdy współpraca nie przynosi zakładanych rezultatów, poziom spójności i chęć współpracy spada. Dlatego, autokraci mogą wpływać na poziom spójności opozycji poprzez próby jej wewnętrznego podzielenia. Natomiast jak wskazał sam Blondel, również w systemach demokratycznych może występować niższy poziom spójności opozycji, ze względu na rozproszenie ośrodka decyzyjnego, co ma zwiększyć szansę na odniesienie sukcesu na różnych polach rywalizacji. W przypadku takich systemów jak prezydencki, gdzie występuje koncentracja władzy wykonawczej w instytucji głowy państwa, opozycja, zdaniem Blondela, decyduje się na wyższy poziom spójności (Blondel, 1997, s. 486).

Rozważania tego autora potwierdzają potrzebę eksploracji funkcjonowania opozycji, poprzez uwzględnienie w pierwszej kolejności charakteru sprawowania rządów i systemu politycznego (Blondel, 1997, s. 463). Co więcej, Blondel zasugerował, aby zwrócić szczególną uwagę na „poza-partyjne” formy organizacji opozycji, które mogą być sygnałem autokratyzacji systemu/reżimu politycznego, w którym zorganizowane podmioty, na wzór demokracji, nie są zdolne do efektywnej rywalizacji politycznej, poprzez m.in. ograniczenia w zakresie funkcjonowania partii politycznych czy marginalizacji instytucji przedstawicielskich, jak parlament.

Jak trafnie zauważyły Nathalie Brack i Sharon Weinblum wiodące teorie nt. opozycji politycznej ufundowane są na doświadczeniach państw Europy Zachodniej, gdzie występują zinstytucjonalizowane i zorganizowane partie polityczne. Dodatkowo badaczki te wskazały, że współczesne teorie nt. opozycji politycznej oparte zostały na założeniach neoinstytucjonalizmu (Brack & Weinblum, 2011, s. 70). Ta orientacja paradygmatyczna sugeruje skupienie się na zorganizowanych podmiotach politycznych, zdolnych do efektywnego udziału w rywalizacji politycznej. Podejście, o którym wspomniały autorki zostało także zaaplikowane w tej pracy, jednak nie ze względu na bezrefleksyjne przyjęcie neoinstytucjonalizmu, a dowody empiryczne z zakresu efektywnego udziału w rywalizacji politycznej. W swojej pracy zwróciły one uwagę na kilka cech wspólnych klasycznych teorii opozycji. Po pierwsze, taką cechą jest przyjęcie dahlowskiej zasady dotyczącej postawy wobec rządzących, jaką jest sprzeciw wobec elit rządzących (Dahl, 1966, s. 18). W tym miejscu należy jednak wskazać, że opozycja może współpracować z rządem w różnych aspektach, w przyjętych ramach czasowych, nie stając się jednocześnie jego częścią. Takie działanie jest przykładem odejścia od westminsterskiego modelu w kierunku opozycji konsensualnej (Best, 2013, s. 337).

Po drugie, doszło do uznania przez badaczy opozycji parlamentarnej za najbardziej zorganizowanego rodzaju tej instytucji (Brack & Weinblum, 2011, s. 70). Po trzecie, wśród prac analizowanych przez Brack i Weinblum dominowało podejście, które nie uznawało aktorów odrzucających przyjęty zestaw reguł rywalizacji politycznej za opozycję. Należy to uznać za przykład ujęcia ufundowanego na doświadczeniach skonsolidowanych demokracji, nie uwzględniającego przypadków państw niedemokratycznych. W tym przypadku badaczki te proponują odejście od podziału na opozycję systemową i antysystemową opozycję, na rzecz przyjęcia kryterium poziomu populizmu analizowanych podmiotów. Jest to sugestia o tyle ważna z perspektywy tej dysertacji, że analizowani w niej aktorzy polityczni, zdolni do udziału w procesie decyzyjnym, nie przedstawiają postulatów o zmianie systemu/reżimu politycznego. Częściej za to podważają legitymację elit rządzących, prezentując siebie jako prawdziwych reprezentantów narodu. Po czwarte, klasyczne teorie charakteryzuje odwołanie do doświadczeń parlamentaryzmu w krajach anglosaskich jako miejsca formowania się opozycji. Po piąte, dominujące są badania analizujące jedynie parlamentarną płaszczyznę funkcjonowania opozycji jako główną arenę rywalizacji politycznej z rządem. Same badaczki poddają pod wątpliwość takie podejście, wskazując na inne

płaszczyzny aktywności opozycji, w których dochodzi do starcia z elitami rządzącymi (Brack & Weinblum, 2011, s. 74). Co więcej, ich zdaniem rozwój pozaparlamentarnej opozycji może być symptomem postępującej dysfunkcji systemu demokratycznego. Krytyka dotychczasowych ujęć teoretycznych dotyczyła głównie wąskiego podejścia w uznawaniu różnych aktorów politycznych za opozycję. W tym względzie badacze kierowali się kryterium podejmowanych działań, opartych na doświadczeniach zachodnioeuropejskich demokracji. Jak wskazały badaczki, klasyczne teorie na temat opozycji politycznej pomijały pozaparlamentarne formy mobilizacji (Brack & Weinblum, 2011, s. 73). Biorąc pod uwagę odmienne doświadczenia historyczne i poziom konsolidacji demokratycznej podejścia te mają ograniczoną moc aplikacyjną do eksploracji Europy Środkowo-Wschodniej. Należy zatem podjąć się próby modyfikacji istniejących teorii lub stworzenia nowych ujęć, tak by objąć ich polem doświadczenia państw, które nie przeszły udanej konsolidacji demokratycznej, lub wciąż znajdują się na tej drodze.

Wreszcie Brack i Weinblum zaproponowały swoją własną definicję opozycji, która obejmuje zorganizowane podmioty polityczne, które w sferze publicznej wyrażają swoją kontestację za pomocą różnych działań, wobec polityki rządu, elity rządzącej lub reżimu politycznego jako całości (Brack & Weinblum, 2011, s. 73). Jest to kolejny przykład definicji *sensu largo*, co zgodnie z intencją autorek pozwoliło objąć polem semantycznym wszelkie działania z zakresu kontestacji politycznej w przestrzeni publicznej. Definicja ta sugeruje rozumienie opozycji bardziej jako postawy wobec elit rządzących, niż instytucji systemu politycznego. Należy zaznaczyć, że jest to zbieżne z podejściem badaczy, którzy eksplorowali opozycję w systemach niedemokratycznych, choć Brack i Weinblum nie odwołały się do nich w swoim tekście. Sugerują one także, by refleksja nad opozycją uwzględniała jej wielopoziomowy charakter. W literaturze przedmiotu istnieją propozycje narzędzi badawczych do eksploracji opozycji. Jednym z nich jest skala do mierzenia wpływu opozycji na proces decyzyjny w parlamencie Kaare'a Strøma (1999). Jest on mierzony na trzech płaszczyznach: 1) posiadania prawa inicjatywy ustawodawczej; 2) prawa do wnoszenia poprawek do projektu ustawy (niezależnie od ich znaczenia); 3) kontroli nad terminarzem prac legislacyjnych; 4) metody pozyskiwania informacji (Strøm, 1999). Skala pomiaru wpływu opozycji może być użyteczna w badaniach nad opozycją w systemach postkomunistycznych, jednak wymaga uszczegółowienia w zakresie uwzględnienia warunków organizacji wyborów powszechnych, a także wyjścia poza aktywność

parlamentarną. W przypadku organizacji wyborów powszechnych należy uwzględnić wszystkie czynniki warunkujące nie tylko proces wyborczy, ale także charakter kampanii. Należą do nich warunki prowadzenia agitacji i dostęp opozycji do mediów głównego nurtu. Jest to zmienna niezwykle istotna dla charakteru kampanii wyborczej, co wpływa na ostateczną decyzję obywateli w procesie wyborczym. Inną zmienną są formy kooptacji opozycji, która za cenę określonych korzyści może zrezygnować ze swojego biernego prawa wyborczego lub decyduje się na redukcję swoich szans na zwycięstwo. Luigi Curini, Airo Hino i Atsushi Osaka (2020) stworzyli narzędzie do analizy wystąpień parlamentarnych, które zaaplikowali do przypadku Japonii w latach 1953-2013, badacze ci zastosowali algorytm skalowania (Wordfish). Za jego pomocą określili poziom intensywności podziału rząd-opozycja, który jak wskazują dowody empiryczne jest bezpośrednio związany z dynamiką cyklu wyborczego w Japonii (Curini, Hino & Osaka, 2020). W tym miejscu należy wskazać, że propozycja ta ufundowana jest na podziałach ideologicznych, które jak wskazuje praktyka polityczna nie są uniwersalnymi wskaźnikami w badaniach zróżnicowanych struktur politycznych. Nie możliwe jest stworzenie uniwersalnej definicji prawicy czy lewicy. Zatem propozycja ta wymaga modyfikacji poprzez wybranie odrębnego kryterium do eksploracji poziomu intensywności rywalizacji opozycji z rządem.

Wspomniane wyżej narzędzie badawcze pozwala prowadzić badania nad opozycją wykraczające poza konceptualizację kolejnych definicji i próby deskrypcji tej instytucji. Tym samym stanowią ważny wkład metodologiczny w rozwój badań nad opozycją polityczną. Podsumowując, należy zauważyć na podstawie przeglądu literatury, że schematy eksploracyjne służące klasyfikacji poszczególnych typów opozycji opierają się w pierwszej kolejności na stosunku wobec rządzących i systemu/reżimu politycznego (systemowa/antysystemowa/pozasystemowa), sposobie organizacji i głównej przestrzeni aktywności (parlamentarna/pozaparlamentarna). Przywołane wyżej klasyfikacje zostały w ograniczonym stopniu zaaplikowane w badaniach empirycznych, stąd nie są ujęciami pozwalającymi sformułować wnioski niezbędne dla teorii średniego zasięgu. Proponowany w tej pracy schemat eksplanacyjny uwzględnia typ reżimu politycznego, w którym występuje ta instytucja. Schemat ten opiera się na założeniu, że typ reżimu ma kluczowy wpływ na charakter opozycji, determinując określone cechy istotnościowe opozycji.

2.3. Opozycja polityczna w systemach demokratycznych

Literatura przedmiotu bogata jest w opracowania definiujące opozycję na podstawie jej funkcji w systemie demokratycznym. Takim przykładem jest propozycja Sylwestra Wróbla, który skonstruował następujący katalog funkcji: artykulacja opinii na temat działań rządu; mobilizacja społeczeństwa do popierania i wprowadzania zmian w systemie politycznym; komunikacja między rządzącymi a grupami społecznymi, które reprezentuje; rekrutacja nowych aktorów politycznych; osłabienie poziomu władzy rządzących; udział w socjalizacji politycznej; legitymizacja pozycji elit rządzących i ich prawa do rządzenia (Wróbel, 2001, ss. 52-53). Przywołując tę propozycję należy powtórzyć, że jest to katalog funkcji charakterystycznych dla opozycji w systemach demokratycznych, natomiast w przypadku eksploracji innych systemów politycznych wymaga modyfikacji. Określenia cech opozycji poprzez wskazanie ich funkcji podjęli się także przywołani wyżej Kubát (2010) i Zwierzchowski (2000). Badacze ci podzielają założenie, że na katalog funkcji opozycji w systemach demokratycznych składają się: krytyka, kontrola, alternatywa, agregacja i artykulacja interesów społecznych. Mimo pojemności tego katalogu, znów ma on pełne zastosowanie wyłącznie do eksploracji opozycji w państwach demokratycznych, dlatego że funkcje takie jak kontrola czy tworzenie alternatywy dla rządzących nie występują w reżimach niedemokratycznych.

Hans Daalder zdefiniował opozycję stabilną, występującą w systemach demokratycznych, jako instytucję spełniającą następujące warunki: a) występuje silne poczucie wspólnoty politycznej, wykraczające poza kwestie dzielące rywalizujące ze sobą podmioty polityczne; b) występuje względnie stabilna, pluralistyczna równowaga między różnymi grupami społecznymi, dysponującymi określonymi środkami politycznymi do obrony własnych interesów; c) występują postawy, które sprzyjają pewnemu relatywizmowi w żądaniach politycznych oraz w wyborze środków dążenia do ich spełnienia; d) panuje zgoda co do potrzeby ponoszenia odpowiedzialności przed elektoratem (Daalder, 1996, s. 205). Propozycja ta służy do opisanie podmiotów, które są charakterystyczne dla systemów skonsolidowanej demokracji poprzez wskazane wyżej warunki. Ogranicza to w znacznym stopniu aplikowalność propozycji Daaldera do badań nad opozycją w demokracjach nieskonsolidowanych, gdzie wszystkie te warunki nie występują jednocześnie. Jest to wynikiem braku wystarczającej internalizacji określonych norm i wartości, ustanawiających „jedyną grę w mieście”.

Rozbudowane modele opozycji w systemach demokratycznych, na podstawie różnych kryteriów, przedstawił Dahl (1966). Badacz ten wyróżnił opozycję w systemie dwupartyjnym, gdzie stanowi ona realną alternatywę dla rządzących; ugrupowania, które rywalizują w wyborach w oparciu o większościowy system wyborczy. Dahl (1966), a także Kirchheimer (1957), wskazali, że większe szanse na dokonanie alternacji władzy, poprzez wybory powszechne, przyznawali opozycji w systemie dwupartyjnym. Kolejny model Dahla dotyczył pól rywalizacji opozycji z rządzącymi, wśród których wymienił wybory, parlament, grupy interesu, samorząd, biurokrację i przestrzeń rozproszoną. Następnym kryterium była identyfikacja opozycji, na podstawie którego badacz wyróżnił wyraźnie zadeklarowaną opozycję (przykład brytyjski) oraz niejednoznacznie zadeklarowaną opozycję (przykład szwajcarski i występująca tam formuła magiczna). Na podstawie celu Dahl zaproponował podział tych ugrupowań na niestrukturalne podmioty, organizacje o ograniczonej strukturze i wreszcie strukturalną opozycję. Za ostatnie kryterium przyjął on natomiast obraną strategię: zwycięstwo w wyborach, koncentrację w negocjacjach powyborczych, efektywne negocjacje, dostosowanie się do aktualnych warunków i reagowanie na nie (Dahl, 1966, ss. 198-223). Pierwsze trzy modele uwarunkowane są czynnikami pierwotnymi, natomiast pozostałe dwa są wynikiem wystąpienia zmiennych interweniujących, które określić można jako rezultat podziałów socjopolitycznych. Tym samym Dahl wskazał, że charakter opozycji politycznej jest wynikiem występowania i nakładania się na siebie wielu zmiennych, które determinują określony zestaw cech istotnościowych. Tym samym nie można pominąć żadnego czynnika o charakterze endogenicznym i egzogenicznym. Należy jednak wskazać, że w czasie „trzeciej fali autokratyzacji” to czynniki egzogeniczne odgrywały istotniejszą rolę dla zmian w zakresie cech istotnościowych opozycji. Potwierdzają to dowody empiryczne we wszystkich analizowanych państwach. W latach 2008-2019 mieliśmy tam do czynienia z systemem wielopartyjnym, gdzie dominującym typem organizacji opozycji były właśnie partie polityczne, których głównym celem było zwycięstwo w wyborach, zwiększające szanse na legalną alternację władzy. Ponadto była to jasno zadeklarowana opozycja, która rywalizowała z rządzącymi w przestrzeni parlamentarnej i pozaparlamentarnej.

Machelski (2001) i Antoszewski (2016) przedstawili propozycję Dahla za pomocą zestawu sześciu wskaźników, zaznaczając, że te od 1 do 3 mają wartość decydującą): 1) organizacyjna spójność i poziom koncentracji; 2) konkurencyjność opozycji; 3) przestrzeń rywalizacji politycznej; 4) cechy odróżniające i identyfikujące

opozycję; 5) jej cele i 6) przyjęta strategia (Antoszewski, 2001; Machelski, 2016). Dahl dostarcza kompleksowej typologii, zbudowanej w oparciu o zróżnicowane kryteria. Niemniej, jej oparcie na doświadczeniach skonsolidowanych systemów demokratycznych w Europie Zachodniej ogranicza aplikowalność do badania państw wskazanych w rozprawie. W skonsolidowanych demokracjach opozycja nie dąży do zmian ustrojowych, a alternacji władzy (Kowalik & Kluzik, 2013, s. 7), a także nie podważa legitymacji rządzących do sprawowania określonych funkcji. Rzec ma się jednak inaczej w demokracjach nieskonsolidowanych, które za sprawą przerwania konsolidacji, przyjęły cechy reżimów hybrydalnych. W takich przypadkach, opozycja redefiniuje swój cel, jakim jest powstrzymanie autokracji.

Dahl sformułował także istotne założenia, na których swoją refleksję o relacji między reżimem politycznym a rodzajem opozycji oparł wspomniany wyżej Blondel. Twórca koncepcji poliarchii w rozdziale wprowadzającym do pracy „Regimes and Oppositions” (Dahl, 1973, s. 13) omówił związek między typami systemów/reżimów politycznych a opozycją, wyróżniając trzy typy tych pierwszych: hegemonie (*ang. hegemones*), reżimy mieszane (*ang. mixed regimes*) i poliarchie (*ang. polyarchies*). W tej rozprawie doktorskiej zostało zastosowane podobne podejście, jednak posłużono się innymi kategoriami teoretycznymi, którymi są kolejno autokracje (odpowiednik systemów hegemonicznych), reżimy hybrydalne (odpowiednik reżimów mieszanych) i demokracje (odpowiednik poliarchii). Decyzja posługiwania się innymi kategoriami teoretycznymi wynika z faktu, że Dahl stosował swoje propozycje do opisu rzeczywistości politycznej w drugiej połowie XX w, natomiast specyfika reżimów politycznych w analizowanych państwach wymaga odmiennej siatki kategorycznej, która uwzględnia ich cechy istotnościowe.

W badaniach nad trajektorią trwania opozycji w systemach demokratycznych należy przywołać tezę o „zanikaniu opozycji” (*ang. waning-of-opposition thesis*), której początków Karl Loxbo i Mats Sjölin upatrywali w pracach Kirchheimera (1957) i Dahla (1966). Według niemieckiego badacza zanik opozycji wynika ze zmian w strukturach partii politycznych, których istotą jest odejście od modelu partii masowych (Kirchheimer, 1957, s. 136). Z kolei R. Dahl wskazał, że w obliczu tych zmian aktorzy polityczni są zmuszeni kooperować między sobą (Dahl, 1966, s. 397). Lobo i Sjölin, na podstawie badań empirycznych nad szwedzką opozycją parlamentarną, wykazali, że nie ma korelacji między współpracą pomiędzy partiami a zanikiem opozycji. Oba te zjawiska mogą istnieć jednocześnie, nie wykluczając siebie nawzajem, a także może

dochodzić do wzajemnego oddziaływania, co wynika z charakteru współpracy opozycji z rządem (Loxbo & Sjölin, 2017, s. 613).

Teza o zanikaniu opozycji jest częścią większego zbioru badań nad modelami opozycji w reżimach demokratycznych. Refleksji w tym zakresie podjął się także Robin E. Best, analizując fenomen zmiany modelu opozycji z perspektywy fragmentaryzacji partii politycznych. Główną jego tezą jest stwierdzenie o odejściu od modelu westminsterskiego, z jedną dominującą partią opozycyjną, w kierunku konsensualnego modelu wielopartyjnego (Best, 2013, s. 337). Zdaniem Besta wzrasta znaczenie opozycji pozaparlamentarnej w skonsolidowanych demokracjach, a w samym parlamencie zaciera się granica między rządem a opozycją, jednak nie przywołuje tutaj żadnych empirycznych dowodów na to twierdzenie.

Założenie Besta jest częściowo zbieżne z tezą o zaniku opozycji. Zarówno założenia o zanikaniu jak i fragmentaryzacji, jak wykazały powyższe badania nad szwedzką opozycją, posiadają ograniczoną moc aplikacyjną do studiów nad współczesnymi demokracjami skonsolidowanymi, gdzie pomimo zaniku partii masowych i fragmentaryzacji opozycji współpraca pomiędzy tymi podmiotami wciąż jest możliwa. Podobnych dowodów empirycznych dostarczają doświadczenia państw analizowanych w tej pracy².

Wyzwaniem w studiach nad opozycją polityczną jest stworzenie typu idealnego opozycji w systemach demokratycznych. Ograniczeniem jest fakt, że ufundowane są one przede wszystkim na doświadczenia zachodnioeuropejskich systemów politycznych, przez co nie uwzględniają fenomenu jakim jest niska jakość konsolidacji ładu politycznego, co jest barierą w eksploracji systemów postkomunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej. W konstruowaniu katalogu cech istotnościowych opozycji w przyjętych trzech typach reżimów politycznych (demokracja, reżim hybrydalny, autokracja) niezbędne będzie odwołanie do literatury nt. tej instytucji w systemach niedemokratycznych.

2.4. Opozycja polityczna w reżimach niedemokratycznych

Pytanie o to czy w reżimach niedemokratycznych istnieje opozycja, rozumiana jako suwerenna instytucja, znajduje się w centralnym punkcie omawianej problematyki.

² Warto w tym miejscu przywołać przykłady działań opozycji przed wyborami: europejskimi w Polsce (2021), parlamentarnymi w Czechach (2021) i na Węgrzech (2022).

Jednoznacznie twierdzącej odpowiedzi udzielił na nie m.in. Pałeczki wskazując, że ten typ instytucji występuje w każdym systemie politycznym, będąc przejawem zachowania podmiotowości wobec prób podporządkowania rządzącym. Jeśli zabraknie tej podmiotowości, to wtedy możemy mówić o oporze (Pałeczki, 2016, s. 9). Co więcej, celem opozycji w reżimach niedemokratycznych nie zawsze jest zmiana ustroju, co potwierdzają przykłady ruchów dysydenckich w Węgrzech czy Czechosłowacji po II wojnie światowej (Kowalik & Kluzik, 2013, s. 7). Czy zatem przyjmując wyżej wskazane definicje, których cechą wspólną jest stanowienie alternatywy dla rządzących i ich kontrolowanie, możliwe jest uznanie tej ostatniej propozycji za definicję opozycji politycznej? Między innymi odpowiedzi na to pytanie służy ta część pracy. Jak wskazał Blondel w reżimach autokratycznych legalna i zinstytucjonalizowana opozycja istnieje nie wbrew, a zgodnie z wolą rządzących. Zgoda na jej istnienie wiąże się z ograniczonym jej polem działania i zakresem realizacji celów politycznych (Blondel, 1997). W tym miejscu należy wskazać, że istnienie opozycji nie jest czynnikiem warunkującym demokratyczność systemu politycznego. Cennej wskazówki w tym względzie udzielili Ingrid van Biezen i Helen Wallace, wskazując, że jeśli w reżimie politycznym nie występuje zinstytucjonalizowana opozycja, to na pewno nie jest to demokracja. Natomiast nie każdy system, w którym występuje opozycja jest zawsze demokracją (Biezen & Wallace, 2013), co zostanie udowodnione w tej części pracy przy omówieniu różnych wariantów quasi-opozycji. Na samym początku należy wskazać, że typologie opozycji (*sensu stricto* i *sensu largo*) w systemach niedemokratycznych zdominowane są przez podejścia historyczne, ze szczególnym uwzględnieniem doświadczeń państw byłego bloku wschodniego (Skilling, 1968; Friszke, 1994; Strzembosz, 2000) czy iberyjskich systemów autorytarnych po II wojnie światowej (Martins, 1969; Linz, 1973). Natomiast, poprzez brak uwzględnienia nowych zmiennych, ujęcia te tracą moc aplikacyjną do badań okresu postzimnowojennego.

Jednym z wiodących badaczy opozycji w reżimach niedemokratycznych był Sartori. Autor artykułu *Opposition and Control Problems and Prospects* za istotę opozycji uznał kontrolę. Jednak na podstawie tego stwierdzenia nie można sformułować założenia, że Sartori przedstawił pogląd, iż w reżimach niedemokratycznych nie występuje opozycja. W swojej propozycji trzech podstawowych wzorów opozycji wyróżnił on typ instytucji niekonstytucyjnej i pozbawionej odpowiedzialności, wobec której proponował stosowanie terminu kontestacja, o szerszym polu semantycznym i mniej jasnych granicach niż opozycja. W tym miejscu należy jednak wskazać, że Sartori

uznał podmioty imitujące sprawowanie kontroli za rodzaj opozycji konstytucyjnej, ale pozbawionej odpowiedzialności (ang. *a constitutional but non-responsible opposition*) (Sartori, 1953, s. 153). Jest to o tyle ważne podejście, że nie pozwala ono uznać takich środowisk jak Karta'77 czy Solidarność za opozycję na wzór zachodnioeuropejskich rozwiązań tamtego okresu, właśnie ze względu na brak możliwości sprawowania kontroli nad rządzącymi. Z rozważań tego włoskiego politologa wynika, że występowanie przeciwko elitom rządzącym jako alternatywa nie jest wystarczające do zaklasyfikowania aktorów politycznych jako opozycji, a raczej formy kontestacji politycznej.

Należy nadmienić, że bezpośrednio do myśli Sartoriego odwołał się Ghiță Ionescu, badacz opozycji w państwach byłego bloku wschodniego. On także opowiadał się za rozróżnieniem między kontrolą (ang. *control*) rozumianą za Sartorim w stosunku do elit rządzących, a kontestacją (ang. *contestation*), którą ten rumuński badacz definiował jako ideologiczny dysonans, występującą w państwach gdzie nie istnieje zinstytucjonalizowana opozycja (Ionescu, 1966, s. 247), wskazując na przykłady właśnie byłych państw bloku wschodniego (Ionescu, 1966, s. 240). Zatem propozycja ta wskazuje na odmienną funkcję opozycji w systemach demokratycznych i niedemokratycznych, gdzie nie jest ona zdolna sprawować efektywnej kontroli nad działaniami rządzących. Podejście to nie wyklucza istnienia opozycji w reżimach niedemokratycznych, a wskazuje, że spełnia ona rolę podmiotu kontestującego politykę rządu.

Jedną z pierwszych typologii opozycji w systemach niedemokratycznych skonstruował na podstawie badań opozycji w systemie frankistowskim Linz (1973). Wyróżnił on kolejno: pół-opozycję (legalna, nie podważa legitymizacji rządzących); pseudopozycję (zgłasza swoje postulaty przebudowy reżimu, ale rezygnuje z części praw na rzecz określonych korzyści); opozycję alegalną (nie jest zakazana, ale nie przysługują jej żadne prawa, przedstawia antysystemowe postulaty) i opozycję nielegalną (antysystemowa i prześladowana przez aparat państwowy) (Linz, 1973, ss. 191-238). Propozycja ta odzwierciedla zróżnicowanie opozycji w systemach niedemokratycznych, nie pod względem poziomu organizacji, a obranych celów i stopnia autonomii w podejmowaniu decyzji. Te dwa kryteria, kluczowe do eksploracji opozycji w systemach autorytarnych, zostały pogłębione przez kolejnych badaczy.

Termin semi-opozycja (ang. *semiopposition*) w odniesieniu do systemów autorytarnych wykorzystali również w wyżej przywołanej pracy Linz i Stepan (1996). Za wykształcenie się takiego typu odpowiada ich zdaniem ograniczony pluralizm polityczny i redukcja możliwości funkcjonowania opozycji. Możliwe jest jednak istnienie

tam demokratycznej opozycji, która wyłoniła się ze społeczeństwa obywatelskiego, lecz dąży wyłącznie do przemian ustrojowych (Linz & Stepan, 1996, s. 58). Zatem, decydującą rolę w określeniu charakteru opozycji w systemach niedemokratycznych odgrywają czynniki egzogeniczne z zakresu dominującej kultury politycznej czy typu reżimu politycznego. Ich konstatacja potwierdza potrzebę przyjęcia perspektywy „systemo-centricznej” do eksploracji współczesnych przemian w zakresie funkcjonowania opozycji.

Roman Bäcker wskazał, że w systemach autorytarnych istnieją trzy typy partii politycznych, a wśród nich wymienia podmioty przedstawiane jako alternatywa dla rządzących (rodzaj fasadowej opozycji) oraz quasi-opozycję, które choć kreuja się na alternatywę, to nie dążą do faktycznej alternacji władzy, licząc na załamanie systemu (Bäcker, 2011, s. 75). Ten drugi rodzaj badacz uważał za bliski opozycji realnej, zaznaczając jednak, że alternacja władzy jest odległym celem strategicznym, dlatego głównym celem jest zagwarantowanie przetrwania opozycji. Ta zmiana celu jest wynikiem obawy przed kontrreakcją struktur państwowych. Bäcker dostarczył też niezwykle ważnych wniosków nt. narzędzi stosowanych przez rządzących, w celu powstrzymania transformacji quasi-opozycji w opozycję realną. Autor wymienił kolejno: ograniczanie zasobów politycznych i finansowych, redukcja możliwości komunikacyjnych (np. poprzez media, w tym nadawców publicznych – MS), dążenie do fragmentaryzacji wewnętrznej tych podmiotów, represje policyjno-sądowe, nękanie przez tzw. nieznanymi sprawców (Bäcker, 2011, s. 81). Te same środki służą także przekształceniu zmarginalizowanej i rozproszonej opozycji realnej w quasi-opozycję. Założenia tego badacza potwierdziły badania empiryczne Natalii Kusej (2020) na temat opozycji w Rosji, które zostaną przywołane w dalszej części pracy. Potwierdzają one aplikację kategorii quasi-opozycji do badań nad opozycją w systemach niedemokratycznych.

W typologii Janosa Kornai (2019) w zakresie podstawowych cech istotnościowych (ang. *primarily features*) trzech typów idealnych systemów politycznych nie wskazano na różnicę między demokracją a autokracją w zakresie funkcjonowania opozycji. W obu istnieje legalna opozycja parlamentarna, a w wyborach prawo startu posiada wiele partii. Kornai dokonał rozróżnienia na poziomie cech szczegółowych (ang. *secondary features*): użycie represji wobec opozycji parlamentarnej, naruszenie zasady trójpodziału władzy, dysfunkcyjność ram prawnych udziału w procesie decyzyjnym w systemach autorytarnych (Kornai, 2019, ss. 38-39). Należy wskazać, że w tym

przypadku to cechy szczegółowe są decydujące dla funkcjonowania opozycji. Jak udowadniają inni autorzy przywołani w tej rozprawie, istnienie opozycji parlamentarnej nie jest cechą decydującą o jej roli w systemie politycznym, ze względu na praktyki kreowania lojalnej/sterowanej opozycji przez rządzących. Podobnie prawo startu w wyborach nie gwarantuje ich konkurencyjności i równości, co redukuje szanse na alternację władzy.

Wnioski na temat opozycji w systemach niedemokratycznych o charakterze generalizacyjnym sformułował również Ludger Helms (2021). Jego zdaniem celem rządzących nie zawsze jest eliminacja ugrupowań opozycyjnych, dlatego nierzadko decydują się wspierać proces tworzenia „lojalnej i oficjalnej opozycji”. Po drugie nie wszystkie siły opozycyjne angażują się w obalenie dyktatorów, natomiast ulegają strategii kooptacji ze strony rządzących. Co więcej, nawet jeśli obierają wspólny cel (alternacja władzy), to mogą stosować odmienne strategie, szczególnie w zakresie kampanii wyborczych. Czwarty wniosek Helmsa dotyczy wpływu jaki na kształt opozycji wywiera typ reżimu autorytarnego. Na przykładzie prezydenckich dyktatur formułuje tezę, że opozycja może być w takich systemach akceptowalna, a nawet może odnosić sukcesy wyborcze. Wreszcie, pozycja opozycji w systemach niedemokratycznych warunkowana jest doświadczeniami historycznymi w zakresie trajektorii trwania systemów politycznych, ze szczególnym uwzględnieniem okresów demokratycznych rządów lub reżimów opresyjnych (Helms, 2021). Dostarczone przez niego dowody empiryczne potwierdziły występowanie praktyk patronackich i klientelistycznych, które prowadzą do kreowania nieautonomicznej opozycji przez rządzących, a także zmiany w obrębie celów i przyjętych strategii przez takie podmioty. To kolejna praca, która skłania do wprowadzenia terminu quasi-opozycji, obejmującej swoim polem semantycznym wszystkie te rodzaje zorganizowanych ugrupowań, które nie dążą do alternacji władzy oraz nie są autonomiczne w podejmowaniu decyzji.

Dowody empiryczne z badań dotyczących różnych przypadków wskazują wprost, że wyłącznie opozycji z decydowania politycznego jest kluczowym momentem w dynamice autokratyzacji systemów demokratycznych (Abrahamian, 1979; Ryszka, 1985; Romero, Blanco & López, 2011; White & Herzog, 2016; Jones, 2017; Micgiel, 2018). Co więcej, trajektoria trwania niedemokratycznych reżimów politycznych dostarcza dowodów na sformułowanie założenia badawczego o ograniczaniu roli oponentów elit rządzących poprzez delegalizację partii politycznych. Należy jednak wskazać, że do drugiej wojny światowej praktyka ta znalazła także zastosowanie w

systemach demokratycznych. Było to wynikiem doświadczeń okresu międzywojennego i wzrostu popularności ruchów faszystowskich w Europie. Na ich podstawie sformułowano m.in. założenia demokracji opancerzonej (ang. *militant democracy*), której twórca Karl Loewenstein apelował o wyłączenie wrogów demokracji z decydowania politycznego za pomocą środków prawnych, by zagwarantować przetrwanie systemu politycznego (Loewenstein, 1937a, 1937b). To właśnie delegalizacja zorganizowanych podmiotów politycznych, uznanych za ekstremistyczne, stała się najbardziej powszechnym środkiem demokracji opancerzonej (Capoccia, 2013; Thiel, 2016; Bourne & Casal Bértoa, 2017; Bourne, 2018; Skrzypek, 2020). Należy wskazać, że w środek ten został zastosowany przede wszystkim przez skonsolidowane demokracje w Europie Zachodniej, które za wrogów demokracji uznały ekstremizm polityczny, odwołując się m.in. do nazizmu, włoskiego faszyzmu i komunizmu.

Delegalizacja partii politycznych doczekała się także pogłębionych studiów teoretycznych i empirycznych. Zaczynając od tych pierwszych należy wskazać, że Gur Bligh, stosujący kategorię teoretyczną demokracji opancerzonej do analizy delegalizacji partii politycznych, sformułował paradygmat weimarski (ang. *Weimar paradigm*). W tym założeniu podstawą uprawomocnienia takich praktyk jest obawa przed zniszczeniem demokracji i zastąpienia go reżimem niedemokratycznym (Bligh, 2013, ss. 1335-1336). Z kolei Jan Werner-Müller, autor dystynkcji na miękką i twardą demokrację opancerzoną, uznał delegalizację partii za ten drugi rodzaj. Wyjaśnił to wskazując na podstawę tego rozróżnienia jakim jest ekskluzja wybranych podmiotów politycznych z decydowania politycznego (Müller, 2016, s. 26). Zatem weimarski paradygmat i twarda demokracja opancerzona dopuszczają delegalizację podmiotów politycznych jako działania prewencyjnego w systemach demokratycznych. Peter Niesen, który nie posługiwał się kategorią demokracji opancerzonej, analizował delegalizację partii politycznych za pomocą trzech koncepcji: antyekstremizm (ang. *anti-extremism*), negatywny republikanizm (ang. *negative republicanism*) i społeczeństwo obywatelskie (ang. *civic society*). W pierwszej z nich delegalizacja używana jest zarówno wobec skrajnej prawicy i skrajnej lewicy, którą definiował Niesen jako podmioty odrzucające demokratyczny porządek i wartości. Z kolei negatywny republikanizm za wrogów demokracji uznaje podmioty odwołujące się do tradycji reżimów niedemokratycznych, zatem delegalizacja może być stosowana jako środek prewencyjny. Wreszcie w koncepcji społeczeństwa obywatelskiego eliminowanie partii ekstremistycznych jest obowiązkiem moralnym obywateli, na rzecz integralności procesu

demokratycznego i ochrony praw mniejszości (Niesen, 2002, ss. 31-32). Badacz ten zatem przedstawia trzy różne podejścia, oparte na odmiennych przesłankach delegalizacji partii politycznych. Istotna z perspektywy problematyki badawczej jest koncepcja negatywnego republikanizmu. Odwołano się do niej na Węgrzech, gdzie w 2011 r. przyjęto nową konstytucję, a także w Polsce w latach 2013-2020 (Skrzypek, 2020, s. 70). Pomiędzy tymi przykładami występuje jednak znacząca różnica. W przypadku Węgierskiej Partii Socjalistycznej, uznanej na mocy zapisów konstytucji za organizację przestępczą, mowa o największej wówczas partii opozycyjnej, której legalność nie była wcześniej przedmiotem sporu. Z kolei Komunistyczna Partia Polski jest marginalnym ugrupowaniem, nigdy nie wprowadzającym swoich przedstawicieli do parlamentu polskiego. Mimo to, w obu przypadkach jest to przykład wykorzystania tej koncepcji w imię podważania uprawomocnienia oponentów politycznych, poprzez odwołanie do doświadczeń reżimu autokratycznego.

Znaczący wkład empiryczny dostarczyli Angela Bourne i Fernando Casal Bértoa, którzy dokonali analizy tego fenomenu w państwach Europy Zachodniej w latach 1945-2015. Na ich podstawie sformułowali oni katalog przesłanek delegalizacji ekstremistycznych partii politycznych, do których zaliczyli: (1) antydemokratyczną ideologię, (2) niedemokratyczną organizację wewnętrzną partii, (3) nazwa partii, (4) stosunek partii do stosowania przemocy, (5) gotowość do ochrony obowiązującego porządku politycznego, (6) wymogi techniczne regulujące dostęp do procesu demokratycznego. Co więcej, Bourne i Casal Bértoa wskazali, że delegalizacja partii politycznych występuje w demokracjach skonsolidowanych, co jest wynikiem niższego poziomu gotowości do ochrony porządku konstytucyjnego w państwach postkomunistycznych, a także odrębnych oczekiwań narodu politycznego w zakresie postępowania wobec wrogów demokracji (Bourne & Casal Bértoa, 2017, ss. 24-27). Zatem czynnikiem decydującym w tej propozycji jest poziom konsolidacji demokratycznych reguł rywalizacji politycznej. W tym miejscu można, na podstawie dowodów empirycznych, zmodyfikować to założenie, wskazując, że czynnikiem tym jest poziom konsolidacji reżimu politycznego, bez określania jego demokratyczności lub niedemokratyczności. Zatem zarówno demokracja, jak i autokracja, choć ze względu na inne przesłanki, częściej delegalizują partie polityczne niż reżim hybrydalny, gdzie występuje ryzyko delegalizacji oponentów politycznych na podstawie przesłanek charakterystycznych dla reżimów niedemokratycznych.

Należy jednak wskazać, że badania empiryczne nad doświadczeniami

systemów demokratycznych, co wykazała analiza Macieja Skrzyпка (2020), posiadają ograniczone zastosowanie do badania tego fenomenu w analizowanych w tej rozprawie przypadkach. Zgodnie z wnioskami Skrzyпка w wybranych państwach Europy Środkowo-Wschodniej delegalizacja partii politycznych odbywa się zgodnie z jedną z czterech strategii: (a) delegalizacja podmiotów odwołujących się do tradycji partii komunistycznych; (b) wykluczenie partii uznanych za skrajną prawicę; (c) delegalizacja ugrupowań uznawanych za skrajną lewicę i skrajną prawicę; (d) brak stosowania delegalizacji partii w praktyce politycznej (Skrzypek, 2020, s. 72). Odrzucając konsekwentnie w tej rozprawie podział na prawicę i lewicę, zastępując ją kategorią ugrupowań ekstremistycznych, można wskazać, że w analizowanych przypadkach delegalizacja partii politycznych była częścią tranzycji politycznej, działaniem niestosowanym w praktyce lub stosowanym na rzecz bieżącej rywalizacji politycznej.

Z kolei Bourne (2012) wskazała na przesłanki stosowania delegalizacji partii politycznych w państwach postkomunistycznych, do których zaliczyła: 1) stosunek ugrupowania do użycia przemocy w rywalizacji politycznej, 2) historyczne doświadczenia reżimów niedemokratycznych, 3) efektywności zapisów dotyczących delegalizacji partii, 4) poziom sekurytyzacji dyskursu, 5) dynamikę rywalizacji demokratycznej. Z jej wniosków płynie istotna konstatacja dla problematyki tej rozprawy, jaką jest założenie o unikaniu delegalizacji partii ekstremistycznych w demokracjach nieskonsolidowanych, w przypadku gdy rządzący posiadają alternatywne środki ograniczania ich oddziaływania na decydowanie polityczne. Badaczka ta jednak nie wskazała na konkretne alternatywy, lecz mimo to założenie wyżej przywołane potwierdza różnice między skonsolidowanymi a nieskonsolidowanymi demokracjami.

Delegalizacja partii jest narzędziem represji wobec określonych zorganizowanych podmiotów politycznych, stosowanym zarówno w systemach demokratycznych jak i reżimach autokratycznych. W obu przypadkach dokonywana jest w ramach obowiązującego prawodawstwa, zatem nie jest działaniem bezprawnym. Różni je natomiast cel, którym w systemach demokratycznych jest ograniczenie udziału w decydowaniu politycznym sił antydemokratycznych. Z kolei w systemach autokratycznych celem jest akumulacja kompetencji władczych przez rządzących, kosztem suwerenności narodu politycznego (Rak & Bäcker, 2021, ss. 7-8). Ponadto, jak wskazują dowody empiryczne (Marés, 2012; Backes, 2019; Skrzypek, 2020), ośrodkiem decydującym o delegalizacji partii w demokracjach jest właściwy organ judykacyjny, autonomiczny w swoich decyzjach od rządzących, do którego ci mogą się jedynie zwrócić z prośbą o

rozpatrzenie takiej decyzji. W reżimach niedemokratycznych decyzja ta jest wynikiem woli rządzących, którzy mogą scedować podjęcie decyzji na organy sądowe, dla zachowania pozorów legalności. Co więcej, o skutecznym wykorzystaniu delegalizacji partii, decyduje szereg czynników, które składają się na poziom konsolidacji określonych reguł rywalizacji politycznej. Niski poziom konsolidacji tych reguł w reżimach hybrydalnych, ze względu na trajektorię trwania tego typu, wskazuje na realne zagrożenie wykorzystania delegalizacji oponentów w celu ograniczenia suwerenności narodu politycznego.

Wskazany wcześniej fenomen kooptacji elit, ze względu na znaczenie dla funkcjonowania opozycji w reżimach niedemokratycznych, wymaga szerszego omówienia. Seraphine F. Maerz określiła to zjawisko jako sposób dzielenia się kompetencjami władczymi z wpływowymi elitami przy jednoczesnym kontrolowaniu ogółu społeczeństwa (Maerz, 2020, s. 2). Za elity, wobec których stosowania jest kooptacja zdaniem Maerz rządzący uznają te podmioty, które mają duży potencjał zagrożenia dla przetrwania reżimów autokratycznych. Z tego powodu wybrane podmioty są kooptowane poprzez zapewnienie im instytucjonalnej inkluzji lub korzyści materialnych. Badaczka ta wskazała także na drugi wariant kooptacji, jakim jest symulacja pluralizmu. Polega on nie na rzeczywistej kompensacji, ale na jej imitacji, poprzez tworzenie fasadowych systemów wielopartyjnych, które mają sprawić, że oponenti uwierzą, że posiadają część kompetencji władczych (Maerz, 2020, s. 5). Zatem w tym ujęciu kooptacja elit może służyć obniżeniu kosztów rządzenia lub imitowaniu demokratycznych reguł inkluzji nowych podmiotów w decydowanie polityczne. W obu przypadkach jest ona nastawiona na minimalizowanie ryzyka wystąpienia niestabilności reżimu politycznego, które doprowadziłoby do alternacji władzy na drodze zamachu stanu lub wyborów. Jest to także strategia ukierunkowana na fasadowe lub rzeczywiste włączenie do grona elit rządzących wybranych podmiotów, które jak należy założyć, po staniu się częścią obozu rządzącego przestaną być zagrożeniem dla stabilności reżimu. Jest to zatem inkluzja inna niż chociażby wariant, który wystąpił w tzw. demoludach w czasie jesieni narodów. Różnica ta wynika z faktu, że ówczesne elity rządzące straciły zdolność do kooptacji elit i zmuszone zostały do otwarcia reżimu na nowych aktorów politycznych. Kooptacja elit jest zatem wyrazem zdolności, a nie słabości rządzących, do utrzymania swojej pozycji poprzez drobne ustępstwa lub ich imitowanie. Konstatację tę potwierdził Alexander Schmotz, wskazując, że kooptacja elit jest wyrazem zdolności reżimu do kompensowania siły oddziaływania różnych grup

nacisku (Schmotz, 2015, s. 442).

Vincenzo Bove i Mauricio Rivera (2015) wskazali, że represje wobec oponentów politycznych nie obejmują jedynie użycia siły i brutalnych metod, przywołując przykłady więźniów politycznych, nękania i inwigilacji (Escriba-Folch, 2013). Do tego katalogu represji bez użycia przemocy dodali także kooptację elit, której celem jest zapobieganie pojawienia się zagrożenia dla przetrwania reżimu ze strony oponentów. Ujęcie to stoi w sprzeczności z teorią Gerschewskiego (2013), gdzie kooptacja elit nie jest formą represji, a czynnikiem równoważnym dla stabilności reżimu autokratycznego. Podobne podejście zostało zastosowane w tej rozprawie, gdzie represje i kooptacja elit, mimo umieszczenia w jednym katalogu zmiennych, są osobnymi zmiennymi wyjaśniającymi autokratyzację opozycji.

Bove i Rivera uznali oni kooptację elit za wyraz ustępstw ze strony autokratów w celu zagwarantowania przetrwania reżimu politycznego, poprzez dystrybucję dóbr publicznych, gwarantujących poparcie wśród wybranych grup społecznych. Ponadto, badacze ci wskazali, że kooptacja elit zwiększa prawdopodobieństwo przetrwania reżimu autokratycznego, w porównaniu z metodami zakładającymi użycie siły, które częściej wywołują odwrotny skutek³. Co więcej, stosowanie metod bez użycia przemocy zmniejsza ryzyko zmiany elit rządzących na drodze zamachu stanu. Ich zdaniem dzieje się tak za sprawą nadrzędnego celu strategii kooptacyjnej, jakim jest zwiększenie ograniczeń dla działań zbiorowych i zmniejszanie zdolności opozycji do mobilizacji przeciwko elitom rządzącym (Bove & Rivera, 2015, s. 7). Podsumowując, należy wskazać, że kooptacja elit jako jedna ze strategii gwarantujących przetrwanie systemu niedemokratycznego, redukuje ryzyko kontestacji politycznej prowadzącej do zmiany reżimu politycznego. Należy także dodać, że kooptacja elit sprzyja rozwijaniu praktyk klientelistycznych i relacji patronackich.

Represje i kooptacja elit to przykłady czynników bezpośrednio determinujących trajektorię trwania opozycji politycznej w państwach postkomunistycznych. Jak już wskazano w tej rozprawie, eksploracja obranego fenomenu wymaga uwzględnienia również czynników pośrednich, dlatego że to ich stosowanie przez rządzących „obniża koszty” konsolidacji reżimów niedemokratycznych i redefinicji roli oponentów politycznych. Przykładem takich czynników są zmiany w systemie medialnym. Kluczową pracą dla tematyki tej rozprawy jest tekst Bogusławy Dobek-Ostrowskiej

³ Zob. więcej: Francisco 1996; Lichbach & Gurr, 1981.

(2015), która przedstawiła autorską typologię systemów medialnych w państwach komunistycznych. Propozycja tej autorki była odpowiedzią na ograniczoną możliwość aplikacji istniejących typologii (Siebert, Peterson & Schramm, 1956; Hallin & Mancini, 2004; Jakubowicz & Sükösd, 2008) do rzeczywistości posttranzycyjnej w państwach byłego bloku wschodniego. U podstaw jej propozycji znalazło się założenie, że państwa postkomunistyczne w zakresie formowania się systemów medialnych nie osiągnęły poziomu państw zachodnich, na doświadczeniach których powstała typologia Paolo Hallina i Daniela C. Manciniego (2004). Dobek-Ostrowska wyróżniła cztery typy systemów medialnych. Pierwszy z nich hybrydowo-liberalny model (ang. *hybrid liberal model*) wyróżnia się wyższym poziomem przyjęcia demokratycznych standardów i niższym poziomem polaryzacji mediów względem pozostałym typów, spadkiem zaufania publicznego do mediów, dominacją mediów należących do zagranicznych koncernów, silnej komercjalizacji i tabloidyzacji. Mimo to, autorka uważa go za najbardziej stabilny spośród wszystkich wyodrębnionych przez nią typów postkomunistycznych systemów medialnych (Dobek-Ostrowska, 2015, s. 26). Można zatem uznać, że jest to typ występujący w demokracjach nieskonsolidowanych, który nie ogranicza dostępu opozycji do mediów głównego nurtu. Ponadto, należy założyć, że nie występuje w nim upolitycznienie nadawców publicznych i wykorzystanie ich w rywalizacji politycznej przez elity rządzące.

Drugi typ, model mediów upolitycznionych (ang. *politicized media model*) charakteryzuje się niskim poziomem zakorzenienia demokratycznych standardów i uczestniczącej kultury politycznej w społeczeństwie, wysokim poziomem upolitycznienia nadawców publicznych i sprawowania nad nimi kontroli przez rządzących oraz wysokim poziomem paralelizmu politycznego (Dobek-Ostrowska, 2015, s. 28). Jest to zatem model charakterystyczny dla reżimów hybrydalnych, gdzie występuje duże ryzyko wykorzystania mediów publicznych jako narzędzia do zwalczania opozycji politycznej. Kolejną kluczową cechą systemów medialnych w reżimach hybrydalnych, zasygnalizowaną przez autorkę jest proces tworzenia krajowych konglomeratów medialnych, należących do oligarchów, powiązanych z elitami politycznymi (Krekó & Enyedi, 2018). Fenomen ten jak wyjaśnił Vaclav Štětka (2012) jest rezultatem wycofywania się zagranicznych koncernów z rynków medialnych w Europie Środkowo-Wschodniej, w następstwie kryzysu ekonomicznego 2007-2009. Jak wskazał Štětka, lokalni oligarchowie jak Andrej Babiš koncentrują się na mediach informacyjnych (Štětka, 2012, s. 433). Jest to działania celowe, które ma zagwarantować bezpośredni

wpływ na charakter przekazów medialnych w mediach głównego nurtu. Z kolei poziom wpływu na media krajowe przekłada się na możliwość oddziaływania na rywalizację polityczną. Štětka trafnie wskazał, że nawet jeśli nie dochodzi do bezpośredniej ingerencji w treść przekazów medialnych czy politykę kadrową redakcji, to rośnie ryzyko wystąpienia „samocenzury” (ang. *self-censorship*) efektu „nożyczek w głowie” (ang. „*scissors-in-the-heads*” effect) (Štětka, 2012, s. 448). Badacz ten podsumował swoje badania sformułowaniem, że systemy medialne w Europie Środkowo-Wschodniej podążają w kierunku państw południowej Europy, szczególnie Grecji i Włoch, charakteryzujących się wysokim poziomem polaryzacji przekazów medialnych.

W reżimie hybrydalnym może także wystąpić kolejny typ jaki zaproponowała Dobek-Ostrowska, a mianowicie model mediów w tranzytacji (ang. *media in tranistion model*). Zdaniem autorki charakteryzuje on biedne i słabo wyedukowane społeczności, o ograniczonym rozmiarze rynku medialnego. To właśnie czynniki ekonomiczno-społeczne decydują o tym, że zagraniczni inwestorzy nie uznają takich państw za atrakcyjne rynki dla swojej oferty medialnej. Brak kapitału zagranicznego jest barierą dla profesjonalizacji zawodu dziennikarza, co sprzyja podporządkowaniu krajowych mediów presji ze strony rządzących, którzy są głównym źródłem dochodu mediów (Dobek-Ostrowska, 2015, s. 28). Relację między typem reżimu politycznego a poziomem profesjonalizacji zawodu dziennikarza potwierdzili także Katrin Voltmer (2008, s. 38), Péter Bajomi-Lázár (2017, s. 60), Zrinjka Peruško, i Helena Popović (2008, s. 183). Zgodnie z wynikami ich badań wraz z autokratyzacją systemu politycznego spada poziom profesjonalizacji zawodu dziennikarza, co czyni tę profesję bardziej podatną na wpływy zarówno ze strony właścicieli i elit politycznych. Względem modelu upolitycznionych mediów typ ten wyróżnia się większym prawdopodobieństwem wykorzystania mediów głównego nurtu przez rządzących do zwalczania oponentów. Ponadto, można uznać model mediów w tranzytacji za pierwszy etap odejścia od niedemokratycznych typów systemów medialnych, który może stać się modelem upolitycznionych mediów lub typem hybrydowo-liberalnym. Na znaczenie okresu tranzycyjnego dla funkcjonowania systemu medialnego uwagę zwróciła także Katrin Voltmer (2008), koncentrując się na dwóch zmiennych: komercjalizacja mediów i ich koncentracja. Ta pierwsza sprzyja, ale nie jest gwarantem, niezależności prasy (Voltmer, 2008, s. 37). Z kolei, koncentracja mediów i monopolizacja rynku krajowego zwiększają ryzyko autokratyzacji systemu medialnego, wykluczając niezależne przekazy medialne, wolne od kontroli ze strony rządzących.

Ostatni typ, model autorytarny (ang. *Authoritarian Model*), wyróżnia się wysokim poziomem polaryzacji mediów masowych i wykorzystania ich przez aktorów politycznych w rywalizacji między sobą. Prowadzi to do uczynienia z nich narzędzia propagandowego przez rządzących na rzecz autopromocji, które efektywnie wpływa na kreowanie i kontrolowanie postaw społecznych wobec reżimu (Dobek-Ostrowska, 2015, s. 28). Jest to typ systemu medialnego charakterystyczny dla autokracji, gdzie media są narzędziem rywalizacji politycznej w rękach rządzących, sprawujących nad nimi kontrolę. Na podstawie typologii Dobek-Ostrowskiej skonstruowano katalog cech istotnościowych systemów medialnych w trzech wskazanych wyżej typach systemów/reżimów politycznych.

By wskazać czym różni się model autorytarny zaproponowany przez Dobek-Ostrowską od systemu medialnego w państwach komunistycznych warto odwołać się do pracy Jane L. Curry (1982). Badaczka ta wskazała, że kluczową cechą tych drugich była pełna kontrola przekazów medialnych, dzięki czemu pozostawały one systemami zamkniętymi (Curry, 1982, s. 1). Z kolei propozycja Dobek-Ostrowskiej wskazuje, że są to formalnie otwarte systemy medialne, które nie dążą do kontroli treści przekazów medialnych, a ograniczenia autonomii właścicieli mediów prywatnych i zarządców nadawców publicznych. Drugą różnicą jest przedmiot sporu między społeczeństwem i rządzącymi. W państwach komunistycznych oponenti reżimu domagali się dostępu do mediów masowych (Curry, 1982, s. 1). Współcześnie przedmiotem sporu jest przywrócenie mechanizmów gwarantujących niezależność mediów. Różnice pomiędzy powojennymi systemami medialnymi w systemach niedemokratycznych a współczesnymi autokracjami zauważył także Jonathan Becker (2004). Badacz ten na podstawie analizy rosyjskiego systemu medialnego proponuje termin neo-autorytarny system medialny (ang. *neo-authoritarian media system*). W systemie tym pluralizm mediów jest tolerowany, ale ograniczany przez rządzących, w imię racji stanu czy potrzeby ochrony porządku publicznego. Za kluczową cechę neo-autorytarnego systemu medialnego badacz ten uznał ograniczanie autonomii właścicieli mediów i ich zarządców przez elity rządzące. Ponadto, mimo zachowania poszanowania prawa do własności w przypadku koncernów prywatnych, kontroli poddawana jest treść przekazów medialnych. Becker wskazał, że w tym przypadku dochodzi do stosowania pośrednich form wspierania sprzyjających mediów, m.in. poprzez reklamy finansowane ze środków publicznych. Co więcej, w neo-autorytarnych systemach medialnych występuje ryzyko koncentracji mediów przez środowiska powiązane z elitami rządzącymi. Z kolei

ograniczenia wolności prasy stosowane są w sposób pośredni, np. poprzez restrykcyjne prawo dot. pomówień, podżegania do nienawiści, ochrony wizerunku głowy państwa. Tym samym wzrasta ryzyko występowania samo-cenzury w środowisku dziennikarskim. Nie są to jednak jedyne formy ograniczania wolności prasy, dlatego że typ ten nie wyklucza użycia przemocy fizycznej wobec dziennikarzy krytykujących reżim, w tym także tych wspierających opozycję (Becker, 2004, s. 149). Biorąc pod uwagę przedstawione cechy istotnościowe neo-autorytarnego systemu medialnego, należy uznać tę propozycję za tożsamą wobec modelu autorytarnego. Stosowanie przedrostka ma wskazywać na odróżnienie go od komunistycznych systemów medialnych. Wynika to z faktu, że zadaniem badawczym nie jest komparastyka systemów medialnych w różnych okresach, a różnych państwach. Ponadto dla odróżnienia niedemokratycznych systemów medialnych stosowane są w tej rozprawie terminy: komunistyczne systemy medialne i autorytarne systemy medialne.

Ważnym zjawiskiem dla kształtowania się systemów medialnych w państwach postkomunistycznych była partyjna kolonizacja mediów (ang. *party colonization of the media*), opisana przez Bajomi-Lázára na przykładzie Węgier. Badacz ten proponuje to określenie jako alternatywę dla koncepcji przechwytywania mediów (ang. *media capture*), które służy do opisania nieformalnych nacisków na media w państwach byłego bloku wschodniego. Nadrzędnym celem przechwytywania mediów jest osiągnięcie wpływu na przekazy medialne, które kształtują opinię publiczną i zachowania wyborcze. Zatem rządzący dążą do przejęcia kontroli nad mediami by narzucać im charakter przekazów medialnych, korzystnych z perspektywy agendy politycznego obozu rządzącego (Bajomi-Lázár, 2013, s. 63). Alina Mungiu Pippidi (2012) określiła przechwytywanie mediów jako stan pośredni, w którym pozbawione autonomii media są narzędziem politycznym w rękach różnych grup interesu. Badacz ten nie wskazał jednak jakim celom mają one służyć. Przyczynę występowania przechwytywania mediów w państwach postkomunistycznych wskazała Van Biezen (2003), wskazując, że jest to rezultat słabego osadzenia tamtejszych partii politycznych w społeczeństwie. Z tego powodu elity polityczne dążą do przejęcia kontroli nad mediami by za ich pośrednictwem zwiększyć swoją bazę wyborców. Badaczka ta postawiła hipotezę, że praktyki te są udziałem przede wszystkim partii o ograniczonej i niestabilnej bazie wyborców. Dowody empiryczne wskazują na to, że kluczową determinantą są zasoby, przede wszystkim finansowe, pozwalające na przejęcie mediów (Štětka, 2012; Krekó & Enyedi, 2018).

Powracając do rozważań na temat partyjnej kolonizacji mediów, koncepcja ta skupia się na próbach upolitycznienia nadawców publicznych i poddania ich kontroli rządzących. Jednocześnie nie obejmuje ona zmian w zakresie funkcjonowania mediów prywatnych, co należy uznać za jej słabość. Dowody empiryczne przedstawione w dalszej części tej rozprawy wskazują, że przedmiotem kolonizacji mogą być także nadawcy prywatni. Wracając jednak do koncepcji Bajomi-Lázára, należy wskazać, że zwrócił on uwagę na cele jakie wykraczają poza zniekształcenie przekazu medialnego, który jest tylko efektem nadrzędnego celu, jakim jest przejęcie kontroli nad mediami (Bajomi-Lázár, 2013, s. 67). Tym samym autor ten potwierdził przywołane wyżej różnice względem komunistycznych i neo-autorytarnych systemów medialnych. Z kolei przejęcie kontroli nad mediami ma zagwarantować wpływ na zachowania wyborcze, na co również zwrócili uwagę przywołani wyżej badacze. Konceptualizując partyjną kolonizację mediów Bajomi-Lázár wskazał czym różni się ona od prasy partyjnej (ang. *partisan press*), rodzaju przekazów medialnych, które wydawać by się mogło posiadają wiele cech wspólnych z „mediami skolonizowanymi”. Te pierwsze są narzędziem komunikacji wewnętrznej między partią a jej elektoratem, a ich wydawcami są podmioty prywatne.

Z kolei skolonizowane media partyjne to nadawcy publiczni, finansowani w głównej mierze z budżetu państwa. Co więcej kontrola nad skolonizowanymi mediami publicznymi nie jest transparentna, co może wprowadzać w błąd opinię publiczną w zakresie ich niezależności względem rządzących. Z kolei w przypadku prasy partyjnej nikt nie ma wątpliwości co do celu i zależności tych tytułów od elit politycznych. Co więcej nie wymaga się od nich neutralności w debacie publicznej. Ostatnią różnicę jaką wskazał Bajomi-Lázár jest rodzaj powiązań między właścicielami, a pracownikami mediów. W przypadku prasy skolonizowanej relacje opierają się na wywieraniu presji ze strony rządzących, a w przypadku tytułów partyjnych właściciele i pracownicy łączy agenda polityczna, wspólne przekonania, a współpraca ma charakter dobrowolny (Bajomi-Lázár, 2013, s. 67). W swoich wnioskach Bajomi-Lázár słusznie zauważył, że partyjna kolonizacja mediów może także służyć nie tylko osiągnięciu kontroli nad nadawcami publicznymi w zakresie przekazów medialnych, ale także ograniczeniu dostępu do nich dla oponentów politycznych (Bajomi-Lázár, 2013, s. 75). Konstatacją tą uwzględniono w tej rozprawie, poprzez przyjęcie jako jednej ze zmiennych wyjaśniających zmiany funkcji opozycji politycznej za sprawą ograniczania jej dostępu do mediów publicznych.

Kolejną istotną kwestię jest rozwijanie klientelizmu, na co uwagę zwrócił Henrik Örnebring (2012). Badacz ten potwierdził przywołane wyżej wnioski innych autorów, że media w państwach postkomunistycznych mogą stać się narzędziem w rywalizacji politycznej. Ich znaczenie wynika z rachunku jaki dokonują rządzący w zakresie kalkulacji kosztów ponoszonych w ramach rywalizacji politycznej. Przejęcie kontroli nad mediami pozwala obniżyć koszty rywalizacji, będąc alternatywą dla bezpośredniego klientelizmu kierowanego do wybranych grup wyborców. Ponadto, media poddane kontroli rządzących mogą zostać wykorzystane do minimalizowania oddziaływania na strukturę polityczną swoich oponentów politycznych. Badacz ten wskazał na alternatywny scenariusz w przypadku nieudanego przejęcia kontroli nad mediami (Örnebring, 2012, s. 498). W takim przypadku dochodzi do zwalczania takich nadawców. W swoich wnioskach Örnebring wskazał, że klientelistyczne powiązania między elitami politycznymi a mediami istnieją głównie na poziomie relacji aktorzy polityczni – osoby kierujące pracami redakcji. Alternatywnym scenariuszem jest rozpoczęcie kariery politycznej przez właściciela mediów. Ten rodzaj relacji służy także osiągnięciu pozycji umożliwiającej odmówienie opozycji dostępu do zasobów medialnych, a także jej oczerniania. Zabiegi te wpływają na pozycjonowanie aktorów politycznych w rywalizacji politycznej i możliwość partycypacji w decydowaniu politycznym (Örnebring, 2012, s. 510). Należy wskazać, że propozycja ta wskazuje na pomijaną dotąd rolę mediów w komunikacji pomiędzy rządzącymi a opozycją/potencjalnymi nowymi członkami elit rządzących na rzecz klientelizmu.

Omawiają założenia teoretyczne dotyczące podporządkowania mediów rządzącym należy wskazać na szereg czynników decydujących o tym fenomenie. Celem podporządkowania mediów jest przejęcie kontroli i możliwość wywierania presji na zespoły zarządzające mediami. Z kolei oddziaływanie na treść przekazów medialnych jest efektem, a nie celem samym w sobie. Wynika to z zastąpienia instytucjonalnej cenzury poprzez praktyki samo-cenzury, którą wobec samych siebie stosują dziennikarze i pracownicy mediów. Ryzyko wystąpienia tego zjawiska jest najwyższe w autokracjach, średnie w reżimach, a najniższe w demokracjach, gdzie dziennikarze wolni są od presji ze strony różnych grup interesu. Kolejną zmienną warunkującą kształt systemów medialnych w państwach postkomunistycznych jest struktura własnościowa mediów głównego nurtu, ze szczególnym uwzględnieniem roli kapitału zagranicznego. W przypadku systemów demokratycznych struktura ta jest zróżnicowana, a kapitał zagraniczny wyróżnia się silną pozycją na rynku medialnym. W reżimach

hybrydalnych kapitał zagraniczny obecny jest w ograniczonym stopniu, co sprzyjało przejmowaniu kontroli nad mediami lokalnym oligarchom, powiązanych z elitami politycznymi. W autokracjach nie występuje kapitał zagraniczny, przez co media są w pełni podporządkowane rządzącym lub sojusznikami biznesowymi. Struktura własnościowa z kolei decyduje o możliwościach uczynienia z mediów klienta elit rządzących. I tak jeśli nie występuje on w demokracjach, to w przypadku reżimów hybrydalnych klientami stają się przede wszystkim nadawcy publiczni, a w autokracjach wszystkie media głównego nurtu. Poziom i zakres klientelizacji nadawców warunkuje możliwość wykorzystania ich jako narzędzia w rywalizacji politycznej. Klientelizacja zaś jest czynnikiem, który stanowi element zarówno przejmowania mediów jak i ich kolonizacji. Oba zjawiska nie występują w stopniu zagrażającym niezależności mediów w demokracjach, natomiast postępują w reżimach hybrydalnych, by osiągnąć swoje cele w autokracjach. Należy także wskazać, że różnice pomiędzy poszczególnymi systemami/reżimami politycznymi występują w zakresie diady otwartość-zamkniętość systemu medialnego. Demokracje charakteryzuje otwarty system medialny, reżimy hybrydalne częściowo otwarty, a autokracje formalna otwartość, która nie występuje w praktyce. Wszystkie te powyższe cechy pozwalają w kontekście prowadzonych badań sformułować przesłankę, że autokratyzacja opozycji politycznej powinna być analizowana w oparciu o dwie dodatkowe zmienne jakimi są: wizerunek opozycji kreowany w mediach głównego nurtu i dostęp opozycji do nadawców publicznych. Pierwsza z nich pozwoli określić stopień wykorzystania mediów w rywalizacji politycznej, a także jakie cechy przypisywane są opozycji w przekazach medialnych. Szczególnie ważne będzie tu zwrócenie uwagi na treści dotyczące legitymacji opozycji do udziału w decydowaniu politycznym. Z kolei zmienna jaką jest dostęp opozycji do nadawców publicznych pozwoli określić poziom podporządkowania mediów finansowanych ze środków publicznych elitom rządzącym.

Ważne wnioski dla eksploracji opozycji w systemach niedemokratycznych płyną z prac Olgi Nadskakuły (2013, 2019) i Kusa (2020), na temat współczesnej Rosji⁴. Zdaniem Nadskakuły centralne miejsce w rosyjskim myśleniu politycznym

⁴ W tym miejscu należy wskazać, że obie autorki za realną opozycję uważały podmioty antysystemowe (Nadskakuła, 2019, ss. 15-17; Kusa, 2020, s. 46). Mimo to, Kusa w dalszej części pracy za przykład opozycji *sensu stricto* podała Komunistyczną Partię Federacji Rosyjskiej, która zdobywała się na krytykę systemu, szczególnie po 2016 roku (Kusa, 2020, s. 171). Dochodzi jednak między badaczkami do poróżnienia w zakresie rozumienia opozycji. Nadskakuła przyjmując koncepcję *sensu stricto* odrzuciła wszelkie typy zachowań klasyfikowanych jako opór czy nieposłuszeństwo/niepodporządkowanie

zajmują kategorie swój i obcy. W relacji rządzący–opozycja podział ten jest jasny. Jednak złożona staje się gradacja wroga: od określenia go jako pełnoprawnego uczestnika życia publicznego, z pełnią praw i wolności do postrzegania jako wroga wspólnoty politycznej i jego diabolizacji. Zróżnicowanie to potwierdza w swojej pracy poświęconej opozycji w Rosji Kusa (2020). Badaczka ta określa rosyjski system polityczny po roku 1999 jako hybrydę elementów autorytarnych z fasadowymi cechami demokracji, a także przejawami totalitaryzmu (Kusa, 2020, s. 268). W Rosji zanika legalna opozycja, autonomiczna w swoich decyzjach, dlatego Kusa poszerza swoje pole badawcze o polityczne ruchy społeczne (Kusa, 2020, s. 22). Swoje podejście badaczka argumentuje, że nawet jeśli występuje tam opozycja *sensu stricto*, to jest to przede wszystkim opozycja lojalna wobec rządzących, nazywana przez nią pseudoopozycją, opozycją koncesjonowaną czy kontrolowaną⁵ (Kusa, 2020, s. 46), która jest rodzajem quasi-opozycji. Badaczka ta określiła tymi terminami aktorów politycznych, których celem jest legitymizacja pozycji rządzących w systemie politycznym, instytucjonalizacja nastrojów protestacyjnych i ich kanalizacja, poprzez deeskalację antyrządowych nastrojów społecznych (Kusa, 2020, s. 56). Dystynkcja ta znów ufundowana jest na diadzie: opozycja realna – quasi-opozycja. Dodatkowo badaczka ta przywołała katalog represji jakie stosowane są przez rządzących wobec nielojalnej opozycji, co również pozwala poszerzyć pole cech istotnościowych opozycji w systemach autorytarnych.

Podsumowując, na podstawie analizy „putinowskiego systemu władzy” (Kusa, 2020) możliwe jest uzupełnienie katalogu cech istotnościowych opozycji w reżimach autokratycznych, gdzie nie nastąpiła tranzykcja systemowa⁶. Za takie cechy uznać należy: 1) aktywność pozaparlamentarna jako główna arena działań kontestujących sposób sprawowania władzy, 2) apartyjna i zdecentralizowana organizacja, przypominająca struktury organizacji pozarządowych, 3) zróżnicowana i niespójna struktura wewnętrzna, 4) ograniczony dostęp do procedur wyborczych, 5) zagrożenie represjami ze strony rządzących i podatność na ich naciski. Tym samym właściwe jest poszerzenie eksploracji roli opozycji w systemie politycznym o aktywność pozaparlamentarną i pozapartyjną o niskim poziomie centralizacji i wysokim poziomie zróżnicowania

(Nadskakuła, 2019, s. 45). Z kolei Kusa zastosowała definicję opozycji *sensu largo*, uwzględniając wszelkie działania opozycyjne, również nie-aktorów politycznych (Kusa, 2020, s. 21)

⁵ Za takie Kusa uznała satelickie względem obozu rządzącego partie polityczne, które istnieją jedynie by legitymizować charakter sprawowania władzy, nie przedstawiając konkurencyjnego programu (Kusa, 2020, s. 172).

⁶ Formalnie demokratyzacja Rosji rozpoczęła się w 1991 r. i na krótko osiągnięto liberalizację systemu politycznego, aż do ponownej autokratyzacji i totalitaryzacji.

wewnętrznego, z uwzględnieniem barier uniemożliwiających dokonanie alternacji władzy w drodze wyborów powszechnych. Jest to o tyle cenna konstatacja, że nie pojawia się ona na gruncie badań nad opozycją w skonsolidowanych demokracjach, za które, jak już ustalono, nie uchodzą państwa analizowane w tej rozprawie.

Istotną typologię, ze względu na oparcie jej na doświadczeniach państw postkomunistycznych, przedstawili także Magyar i Madlovics (2020, ss. 157-160). Wyróżnili oni 5 typów opozycji w patronalnych autokracjach, które nie posiadają cech charakterystycznych dla tej instytucji w systemach demokratycznych⁷: 1) zmarginalizowane partie opozycyjne, 2) udomowione partie opozycyjne, 3) wchłonięte partie opozycyjne, 4) zlikwidowane partie opozycyjne, 5) fałszywe partie opozycyjne. Zmarginalizowane partie opozycyjne są autonomiczne w podejmowaniu decyzji, mają własną bazę wyborczą, dążą do alternacji władzy, ale nie są w stanie jej osiągnąć, ze względu na interwencje ze strony organów państwowych. Są *de facto* zneutralizowaną przez rządzących opozycją, która ma służyć stwarzaniu pozorów konkurencji politycznej (Magyar & Madlovics, 2020, ss. 157-158). Z kolei udomowiona opozycja formalnie dąży do sprawowania rządów, ale w praktyce nigdy nie jest w stanie wygrać z partią rządzącą. Ponadto, pozostaje ona w relacji klientelistycznej z rządzącymi. Choć opozycja udomowiona posiada własną bazę wyborczą, nie ma szansy i chęci poszerzenia tej bazy do poziomu, w którym może wygrać wybory (Magyar & Madlovics, 2020, s. 159). To również zneutralizowana opozycja, podporządkowana swojemu patronowi, służy do stwarzania pozorów konkurencji politycznej. Trzeci typ - opozycja wchłonięta również formalnie dąży do sprawowania rządów, ale ze względu na zagrożenie pozycji elit rządzących stała się ich częścią, a następnie została zneutralizowana. Mimo zachowania autonomii - jeśli nie została rozwiązana - nie posiada pokaźnej bazy wyborczej i nie ma szans do poszerzenia tej bazy do poziomu, w którym może wygrać wybory (Magyar & Madlovics, 2020, s. 159). To również zneutralizowana opozycja, zmarginalizowana przez swojego patrona, służy stwarzania pozorów konkurencji politycznej.

Zlikwidowana opozycja, choć formalnie dąży do sprawowania rządów, to została rozwiązana przez rządzących, przez co nie posiada już własnej bazy wyborczej,

⁷ Za takie cechy badacze uznali: 1) dążenie do alternacji władzy na swoją korzyść; 2) autonomia względem rządzących w zakresie podejmowania decyzji; 3) posiadanie elektoratu, który może być rozszerzany o nowych wyborców w celu osiągnięcia sukcesu w wyborach (Magyar & Madlovics, 2020, s. 157).

a przede wszystkim szans na poszerzenie tej bazy do poziomu, który może pozwolić wygrać wybory (Magyar & Madlovics, 2020, s. 160). Wreszcie fałszywa opozycja, formalnie dąży do bycia częścią elit rządzących, ale nieformalnie została wykreowana przez swoich patronów jako wirtualna opozycja. Organizacje klienckie, zależne w podejmowaniu decyzji wykonawczych od patrona, mogą mieć własną bazę wyborczą, ale nie mają ani szansy, ani chęci poszerzenia tej bazy do poziomu, w którym mogą wygrać wybory (Magyar & Madlovics, 2020, s. 161). Taki rodzaj opozycji Luke March określił mianem parastatalnej (ang. *parastatal oppositions*) lub zarządzanej (ang. *managed opposition*), wskazując, że poddana kontroli rządzących nie jest w stanie ich krytykować ani stanowić alternatywy (March, 2009, s. 506). Zdaniem tego badacza za brak autonomii tego typu opozycji odpowiada hegemoniczny system partyjny, będący cechą istotnościową reżimów autorytarnych.

W patronalnych autokracjach opozycja jest legalna, ale nie ma szans na zwycięstwo w wyborach. Jest to rezultat głębokiego utrwalenia relacji klientelistycznych i patronackich w relacjach między podmiotami politycznymi, na korzyść rządzących, którzy przez nie wzmacniają swoją pozycję w systemie i oddziaływanie na proces decyzyjny. Tym samym te podmioty uznawane za legalną opozycję nie mają szans osiągnąć swoich celów lub nie formułują ich w sposób autonomiczny.

Co więcej, badacze ci wskazali, że strategię opozycji warunkuje przede wszystkim obecny typ systemu politycznego. W demokracji dominującym podejściem jest krytyka rządu i udziału w debacie publicznej, z kolei w systemach autorytarnych opozycja krytykuje reżim i próby koncentracji wykonawczych kompetencji władczych, a także przeciwdziała konsolidacji reżimu autorytarnego. Te dwie antynomiczne strategie Magyar i Madlovics nazywają dwoma paradygmatami. Co więcej, ich zdaniem kluczowym punktem odwrótu od autokratycznego załamania (ang. *autocratic breakdown*) jest przejście od krytyki rządu do krytyki całego reżimu, co uważają za sygnał wobec społeczeństwa o gotowości i zdolności do powstrzymania autorytarnej konsolidacji, poprzez alternację władzy (Magyar & Madlovics, 2020, s. 354). Ta konstatacja potwierdza sygnalizowaną wyżej redefinicję celu opozycji, jakim przestaje być alternacja władzy, na rzecz zmiany systemu.

Powyższy przegląd literatury potwierdza, że w systemach autorytarnych może występować autonomiczna opozycja w rozumieniu *sensu largo*. Natomiast opozycja *sensu stricto* ma charakter antysystemowy. Opozycja porzuca cel jakim jest alternacja władzy na rzecz dokonania zmiany charakteru systemu. Ten typ instytucji politycznej

odróżnić należy od podmiotów będących fasadową opozycją (Kusa, 2020, s. 27), które określane są mianem quasi-opozycji. Do tego katalogu zaliczyć należy następujące propozycje: pseudoopozycja (Linz, 1973); lojalna opozycja (Helms, 2021); opozycja sterowana/kontrolowana/koncesjonowana (Kusa, 2020); udomowiona opozycja, opozycja wchłonięta i fałszywa partia opozycyjna (Magyar & Madlovics, 2020). Wszystkie te propozycje łączy fakt, że są podmiotami dopuszczanymi, wspieranymi przez rządzących, a ich zadaniem jest legitymizacja wyborów i charakteru sprawowania władzy. Na podstawie przyjętej typologii systemów politycznych można sformułować następujące założenie badawcze o występowaniu w nich określonego rodzaju opozycji. W systemach demokratycznych dominuje realna opozycja, zdolna do sprawowania kontroli nad rządzącymi, stanowiąca dla nich alternatywę. Z kolei w reżimach hybrydalnych współwystępuje opozycja realna i quasi-opozycja, które posiadają odmienny zestaw cech istotnościowych, warunkujący możliwość sprawowania kontroli nad rządem i stanowienia dla niego alternatywy. Wreszcie, w reżimach autokratycznych, dominuje quasi-opozycja, która nie sprawuje efektywnej kontroli nad rządzącymi, a także nie jest wobec nich alternatywą. Niewykluczone jest istnienie tam realnej opozycji, która jest jednak marginalizowana.

Typ systemu politycznego	Demokracja	Reżim hybrydalny	Autokracja
Rodzaj opozycji	Opozycja realna	Współwystępowanie opozycji realnej i quasi-opozycji	Dominacja quasi-opozycji, marginalna rola opozycji realnej

Tabela nr 1.: Rodzaje opozycji politycznej w przyjętych typach systemów politycznych. Źródło: Opracowanie własne.

Niemniej, funkcjonowanie realnej opozycji w reżimach autorytarnych jest wyzwaniem dla rządzących, którzy dążą do zachowania pozorów demokracji (Gandhi & Ong, 2019). Stąd poprzez uwzględnienie zasygnalizowanej wyżej autokratyzacji systemów politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej jest to problematyka wymagająca pogłębionych studiów.

2.5. Podsumowanie

Podsumowując, krytyczny przegląd literatury na temat opozycji politycznej jako przedmiotu badań wskazał na występowaniu kilku istotnych luk badawczych, a także wad istniejących kategorii teoretycznych. Po pierwsze, dominujące definicje i kategorie teoretyczne na temat opozycji politycznej, a także jej klasyfikacje, opierają się na eksploracji tej instytucji w systemach demokratycznych. Przez to nie uwzględniają one cech istotnościowych opozycji występującej w reżimach hybrydalnych i niedemokratycznych (1). Z kolei badania nad opozycją w reżimach niedemokratycznych są w głównej mierze ujęciami historycznymi, które ze względu na zanik analizowanych reżimów (np. państwa Układu Warszawskiego czy Państwo Hiszpańskie Francisco Franco), a także brak modyfikacji, mają ograniczone możliwości aplikacji w analizie współczesnych reżimów niedemokratycznych (2). Wreszcie w literaturze przedmiotu brak prac, które przedstawiają wyniki badań nt. opozycji w reżimach hybrydalnych, stąd w obliczu wzrostu liczby przypadków „autokratyzujących się” systemów politycznych, niezbędne jest skonstruowanie katalogu cech istotnościowych opozycji w tym reżimie politycznym, który znajduje się pomiędzy wskazanymi typami idealnymi demokracją i autokracją (3). Ponadto, krytyczny przegląd literatury wskazał, że do eksploracji opozycji politycznej w reżimach niedemokratycznych należy włączyć nowe pola analizy, takie jak przemiany w obrębie systemów medialnych czy praktyki kooptacji elit (5).

W tym miejscu należy także wskazać na brak użytecznego narzędzia badawczego do analizy trajektorii trwania opozycji politycznej w systemach postkomunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej (6). Istniejące w literaturze przedmiotu propozycje ufundowane są na doświadczeniach skonsolidowanych demokracji lub są wyłącznie klasyfikacjami nie pozwalającymi śledzić przemian do jakich dochodzi w obrębie funkcjonowania opozycji. Wreszcie należy podkreślić, że brak badań porównawczych nad opozycją w państwach postkomunistycznych jest znaczącą luką badawczą, ze względu na dynamikę zmian do jakich doszło w zakresie funkcjonowania opozycji w okresie „trzeciej fali autokratyzacji” (7). Brak opracowania, które w sposób analityczny oraz syntetyczny przedstawi tę problematykę zmusza badaczy do posługiwania się wyłącznie diadą: opozycja w systemach demokratycznych – opozycja w reżimach niedemokratycznych, w obu przypadkach o wysokim poziomie konsolidacji systemu/reżimu politycznego. Ta z kolei, co zasygnalizowano w tym rozdziale, a także co

zostanie udowodnione w części empirycznej tej pracy, posiada zbyt duże ograniczenia do aplikacji w przypadku wybranych państw Europy Środkowo-Wschodniej.

Aktualny stan badań nad opozycją dostarcza założeń teoretycznych o ograniczonych możliwości aplikacyjnych do studiów nad tą instytucją w demokracjach nieskonsolidowanych, w okresie trzeciej fali autokratyzacji. W związku z tym w prezentowanej rozprawie podjęto się próby dostarczenia wkładu teoretycznego, metodologicznego i empirycznego. Pierwszy z nich zostanie osiągnięty poprzez skonstruowanie katalogu cech istotnościowych opozycji w demokracji, reżimie hybrydalnym i autokracji (1-5). Wkładem metodologicznym będzie opracowanie i zastosowanie w badaniach empirycznych skali pomiaru poziomu autokratyzacji opozycji politycznej (6). Ostatni rodzaj wkładu, empiryczny, zostanie osiągnięty poprzez zaprezentowanie wyników porównawczych badań nad opozycją w wybranych państwach postkomunistycznych w latach 2008-2019 (7).

Rozdział III: Założenia metodologiczne rozprawy doktorskiej

3.1. Wstęp

W tej części rozprawy doktorskiej zaprezentowano kolejno problem i pole badawcze, cele dysertacji, postawione pytania badawcze, sformułowane na ich podstawie hipotezy. W dalszej części przedstawiono paradygmat, w który osadzono badanie, a także zastosowane metody i techniki badawcze (podrozdział 3.2). Następnie zaprezentowano wykorzystane narzędzia badawcze (podrozdział 3.3), wyjaśniono kryteria doboru i selekcji źródeł (podrozdział 3.4). Ostatnią częścią jest podsumowanie (podrozdział 3.5), w którym przedstawiono wkład metodologiczny tej rozprawy w rozwój dyscypliny nauki o polityce administracji. Rozdział ten służy uporządkowaniu i klarownemu przedstawieniu założeń badawczych, które leżą u podstaw prezentowanej rozprawy doktorskiej. W tym celu w sposób logiczny i spójny, poczynając od określenia problematyki i pola badawczego, określono cele, postawiono pytania i sformułowano hipotezy. Wszystkie te czynności wymagają doboru odpowiednich metod, technik i narzędzi. Należy wskazać, że prezentowana struktura odpowiada przyjętej w rozprawie logice procesu projektowania badań naukowych.

Polem badawczym w prezentowanej rozprawie doktorskiej są systemy polityczne państw członkowskich Unii Europejskiej Europy Środkowo-Wschodniej, z wyłączeniem państw postjugosłowiańskich. Wyłączenie tych ostatnich wynika z odmiennej dynamiki konsolidacji demokratycznej. W tym miejscu należy wskazać na przyjęte ramy w określaniu pola badawczego. Przedstawiony w drugim rozdziale dysertacji krytyczny przegląd literatury przedmiotu wskazał na szczególne znaczenie pięciu obszarów dla funkcjonowania opozycji w systemach politycznych. Są to kolejno: 1) włączanie uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne; 2) warunki prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania; 3) przejmowanie mediów głównego nurtu przez rządzących; 4) kooptacji elit; 5) stosowanie represji wobec opozycji politycznej.

Przedmiotem badań w rozprawie doktorskiej jest opozycja, rozumiana jako instytucja systemu politycznego, w postaci zorganizowanych podmiotów. Uczestniczą one w rywalizacji politycznej, w oparciu o występujące między nimi więzi i ich określony poziom trwałości. Nadrzędnym celem opozycji, niezależnie od typu systemu politycznego, jest zmiana zdobycie kompetencji władczych poprzez alternację władzy,

a więc zastąpienie obecnych elit rządzących. Alternacja władzy odbywa się w oparciu o różne scenariusze, które warunkuje między innymi typ systemu politycznego (Hale, 2005). W demokracjach oraz reżimach hybrydalnych, które zachowują fasadowe instytucje demokratyczne, odbywa się ona na podstawie wyników wyborów powszechnych (Linz & Stepan, 1996; Diamond, 2002; Gilbert & Mohseni, 2011; Antoszewski, 2018; Zakaria, 2018) lub w przypadku wystąpienia kryzysu parlamentarnego. Ten drugi wariant występuje w momencie utraty poparcia większości parlamentarnej dla dotychczasowego rządu. W autokracjach alternacja władzy również może odbyć się na podstawie wyborów powszechnych, pod warunkiem, że instytucja wciąż tam występuje. Nawet jeśli wybory są regularnie organizowane to poziom ich konkurencyjności jest niższy względem demokracji, dlatego częściej występuje tam alternacja władzy na drodze zamachu stanu lub przewrotów wojskowych (Linz & Stepan, 1996; White, 2003; Gandhi & Ong, 2019; Teo, 2021). Należy jednak odróżnić alternację władzy od zastąpienia dotychczasowych rządzących przez inne podmioty, podległe temu samemu ośrodkowi decyzyjnemu.

Zaprezentowany w rozdziale drugim krytyczny przegląd literatury przedmiotu wskazał na występowanie rozróżnienia opozycji na demokratyczną i niedemokratyczną (Pałeczki, 2016), w oparciu o uznanie reguły demokratycznej rywalizacji politycznej. Nie zostanie on jednak zastosowany w tej pracy, dlatego że dowody empiryczne z analizy wybranych państw nie wskazują na istnienie tam skonsolidowanej i zdolnej do udziału w decydowaniu politycznym opozycji odrzucającej demokratyczne reguły rywalizacji pomiędzy aktorami politycznymi. W określeniu przedmiotu badań przyjęto natomiast dwa inne, zasygnalizowane wyżej, kryteria. Jest nim po pierwsze poziom organizacji, na podstawie którego zdecydowano się umieścić w polu badawczym tylko te podmioty zorganizowane w partie polityczne lub komitety wyborcze na czas elekcji parlamentarnych. Drugim kryterium jest natomiast możliwość partycypacji na rywalizacji politycznej. Na tej podstawie z pola badawczego wyłączone te partie, które nie zgłaszają swoich kandydatów w wyborach parlamentarnych, przez co nie mają możliwości udziału w decydowaniu politycznym.

Problem badawczy rozprawy doktorskiej stanowi zmiana funkcji (sprawowanie kontroli nad rządzącymi oraz stanowienie wobec nich alternatywy, a także dążenie do alternacji władzy w drodze wyborów powszechnych) opozycji politycznej w czasie trzeciej fali autokratyzacji (2008-2019). Analizowane w tej pracy będą przemiany dotyczące funkcjonowania opozycji politycznej w wybranych państwach Europy

Środkowo-Wschodniej: Bułgaria, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Rumunia, Słowacja i Węgry. Wszystkie te państwa osiągnęły poziom konsolidacji demokratycznej, który pozwolił im dołączyć do Unii Europejskiej (UE), przed trzecią falą autokratyzacji w Europie (2008-2019). Przynależność do UE uznawana jest za symboliczny sukces tranzycji, potwierdzający internalizację demokratycznych reguł rywalizacji politycznej, wyznaczoną przez kryteria kopenhaskie (Traktat o Unii Europejskiej, 1993, art. 49). Wybór tych państw pozwolił eksplorować zmiany funkcji opozycji w systemie politycznym, na podstawie przypadków, gdzie doszło do takiego poziomu konsolidacji demokratycznej, w którym UE uznała instytucje polityczne za stabilne i spełniające kryteria kopenhaskie. Natomiast po 2008 r. w tych państwach doszło do odmiennej trajektorii trwania systemów politycznych, o różnej dynamice ich autokratyzacji, na co wskazują raporty organizacji międzynarodowych (Freedom in the World, 2009-2020; Varieties of Democracy, 2019).

Z katalogu przypadków wyłączone państwa postjugosłowiańskie, ze względu na wnioski z badań na temat tranzycji systemowej w tym regionie. Proces konsolidacji państw jugosłowiańskich był inny niż w przypadku postkomunistycznych systemów politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej i nie zakończył się zbliżonym rezultatem (Żukiewicz, 2017, s. 39). Potwierdzają to niższe poziomy partycypacji politycznej obywateli, organizacji społeczeństwa obywatelskiego ze względu na podziały etniczne i narodowe oraz wyższa intensywność stosowania przez rządzących nadużyć swoich kompetencji w obliczu bierności opinii publicznej. Czynniki te odpowiadały za brak utrwalenia demokratycznych zasad rywalizacji politycznej (Džihić & Segert, 2012, ss. 239-241). Kolejnym czynnikiem determinującym odmienną trajektorię konsolidacji demokracji były napięcia i konflikty pomiędzy państwami na obszarze byłej Jugosławii. Stosowanie zorganizowanej przemocy fizycznej w celu rozwiązania konfliktów powstrzymywało udaną konsolidację demokratyczną oraz akcesję do UE (Keil & Stahl, 2023, s. 119). Choć spory i konflikty nie objęły każdego z państw na obszarze byłej Jugosławii, to wpłynęły na proces tranzycji w każdym z nich. Kolejną przesłanką za wyłączeniem tych systemów politycznych z katalogu przypadków są, zdaniem Vedrana Džihića i Dietera Segerta założenia paradygmatu tranzycyjnego, które nie uwzględniają okoliczności tranzycji systemowej w tym regionie. Do takich należało tworzenie nowych instytucji i reguł rywalizacji politycznej w oparciu o etnonacjonalizm. (Džihić & Segert, 2012, ss. 241-242). Z tych powodów, do eksploracji trajektorii trwania postjugosłowiańskich systemów politycznych należy dobrać odmienne

zmienne wyjaśniające niż dla państw Europy Środkowo-Wschodniej. Podsumowując, wybrane przypadki choć charakteryzowały się różną dynamiką trwania systemów politycznych, to wykazywały te same trendy w zakresie ewolucji, dzięki czemu wnioski z dysertacji posiadały wyższy poziom generalizacji.

Po określeniu przedmiotu badawczego i problematyki rozprawy należy sformułować cele badawcze. Zanim jednak zostaną one przedstawione należy przedstawić założenie, które znalazło się u ich podstaw. Jest nim twierdzenie, że w demokracjach nieskonsolidowanych, w latach 2008-2019, doszło do zmiany funkcji opozycji, w zakresie jej trzech nadrzędnych zadań: sprawowanie kontroli nad rządzącymi, stanowienie alternatywy i dążenie do alternacji władzy. W każdym analizowanym państwie fenomen ten wystąpił według jednego z trzech z trzech scenariuszy: 1) przyjęcie cech istotnościowych charakterystycznych dla opozycji w reżimie hybrydalnym (ORH); 2) przyjęcie cech istotnościowych charakterystycznych dla opozycji w autokracji (OA); 3) mimo postępującej autokratyzacji nie doszło do zmiany funkcji opozycji, która wciąż realizuje funkcje tej instytucji w systemach demokratycznych (OD). Cechy istotnościowe, sformułowane na podstawie literatury przedmiotu, każdego ze scenariuszy przedstawiono w Tabeli nr 2. Cechy te zostały wyodrębnione w oparciu o trzy kryteria, stanowiące nadrzędne funkcje opozycji: zdolność do sprawowania kontroli nad rządzącymi, stanowienie alternatywy dla elit rządzących, dokonanie alternacji władzy poprzez wybory powszechne.

Scenariusz	ORH	OA	OD
Cechy istotnościowe zmiany funkcji opozycji	Ograniczona kontrola nad rządzącymi; Tylko część opozycji stanowi realną alternatywę dla rządzących; Alternacja władzy możliwa jest poprzez wybory powszechne, ale w	Brak kontroli nad rządzącymi; legalna opozycji nie stanowi realnej alternatywy dla rządzących; Alternacja władzy nie jest możliwa poprzez wybory	Efektywna kontrola nad rządzącymi; Wszystkie legalne ugrupowania opozycyjnej stanowią realną alternatywę dla rządzących; Wybory powszechne są

	ograniczonym stopniu	powszechne, choć te są organizowane	efektywną drogą alternacji władzy
Dominujący typ ugrupowań kreujących się na opozycję (opozycja realna vs quasi-opozycja)	Współwystępowanie opozycji realnej i quasi-opozycji	Dominacja quasi-opozycji, marginalna rola opozycji realnej	Opozycja realna
Literatura	Diamond, 2002; Schedler, 2002; Way, 2016; Magyar & Madlovics, 2020; Prokop, 2020;	Sartori, 1953; Kirchhemier, 1957; Ionescu, 1966; Linz, 1973; Bäcker, 2011; Pałeczki, 2016;	Kirchhemier, 1957; Dahl, 1966; Wiatr & Przeworski, 1966; Sartori, 2005

Tabela nr 2.: Realizacja funkcji opozycji i jej dominujący typ w trzech scenariuszach.

Źródło: opracowanie własne.

O wystąpieniu poszczególnej odmiany decydują czynniki, wyodrębnione na podstawie przeglądu literatury, stanowiące zmienne wyjaśniające. Podstawy ich sformułowania przedstawiono w Tabeli nr 3.

Zmienna wyjaśniająca	Podstawy sformułowania zmiennej
Włączanie uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne.	Diamond, 2002; Waszak & Zbieranek, 2010; Dąbrowski, 2010; Pierzgalski, 2015; Bourne & Casal Bértoa, 2017; Bourne, 2018; Skrzypek, 2020; Harvey & Mukherjee, 2020; Chiru, 2021; Rak & Bäcker, 2022; Wojtasik, 2024.
Warunki prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania.	Collier, 2004; Smilov, 2007; Jaskiernia, 2008; Pop-Eleches & Pop-Eleches, 2012; Finnan & Schechter, 2012; Nemčok & Spáč, 2019.
Przejmowanie mediów głównego nurtu przez rządzących.	Van Biezen, 2003; Roper, 2006; Pippidi, 2012; Štětka, 2012; Bajomi-Lázár, 2013; Dobek-Ostrowska, 2015; Dragomir, 2019.

Kooptacja elit.	Singer, 2009; Hicken, 2011; Gerschewski, 2013; Bove & Rivera, 2015; Fazekas & Tóth, 2016; Bustikova & Corduneanu-Huci, 2017; Magyar & Madlovics, 2020; Maerz, 2020; Sata & Karolewski, 2020; Yildirim & Kitschelt, 2020; Helms, 2021.
Stosowanie represji wobec opozycji politycznej.	Levitsky & Way, 2002; Earl, 2011; Escriba-Folch, 2013; Della Porta, 2014; Bove & Rivera, 2015; Bove, Platteau, Jean-Philippe & Sekeris, 2016; Kornai, 2019; Harvey & Mukherjee, 2020; Jimenez, 2023.

Tabela nr 3.: Podstawy teoretyczne sformułowania zmiennych determinujących zmiany funkcji opozycji.

Źródło: opracowanie własne.

Zestawienie cech istotnościowych, będącymi wariantami poszczególnych zmiennych, w zależności od systemu politycznego, przedstawia poniższa Tabela nr 4.

Zmienna/ systemu politycznego	Typ poli-	demokracja	reżim hybrydalny	autokracja
Włączanie uprawnionych do głosowania w de- cydowanie poli- tyczne.		1. Obowiązują li- mitacje praw wyborczych na podstawie: a) cenzusu wieku, b) miejsca sta- łego zamiesz- kania, c) oświadczenia lustracyjnego, d) wyroku sądu	1. Obok limi- tacji wyni- kających z cenzusu wieku i za- sady domi- cyli, obo- wiązuje wyłączenia, na podsta- wie	1. Osoby przeby- wające poza te- rytorium państwa w dniu elekcji, członko- wie

	<p>o pozbawieniu praw wyborczych, ze względu na niezdolność udziału w decydowaniu politycznym zgodnie z interesem publicznym.</p> <p>2. Osoby odbywające karę pozbawienia i niepełnosprawne umysłowo posiadają pełnie praw wyborczych.</p> <p>3. Pozbawione biernych praw wyborczych są jedynie podmioty stanowiący zagrożenie dla porządku publicznego i ładu demokratycznego.</p>	<p>wyroków sądowych, które są nieproporcjonalne do przyczyny.</p> <p>2. Prawa wyborcze w ograniczonym stopniu posiadają osoby odbywające karę pozbawienia wolności i niepełnosprawne umysłowo. Pozbawione biernych praw wyborczych, obok wrogów demokracji, są także osoby związane z aparatem reżimu opresyjnego w</p>	<p>mniejszości narodowych i etnicznych, osoby odbywające karę pozbawienia wolności i niepełnosprawne umysłowo nie posiadają praw wyborczych.</p> <p>2. Pozbawieni biernych praw wyborczych są członkowie opozycji politycznej.</p>
--	---	---	--

		okresie po- wojennym.	
Warunki prowa- dzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania.	<p>1. Agitacja od- bywa się na równych dla wszystkich ugrupowań za- sadach. Rzą- dzący nie wy- korzystują na te cele podpo- rządkowanych mediów ani do- datkowych środków pu- blicznych. Nie dochodzi do kupowania gło- sów wybor- ców.</p> <p>2. Środki na fi- nansowanie agitacji pozy- skiwane są w sposób transpa- renty i zgodny z obowiązują- cym prawo- dawstwem.</p>	<p>1. Agitacja odbywa się na nierów- nych zasa- dach, na ko- rzyść rzą- dzących. Służą do tego stron- nicze prze- kazy me- dialne w podporząd- kowanych redakcjach, wykorzy- stanie środ- ków pu- blicznych na rzecz rozwijania patronali- zmu i klien- telizmu wo- bec wybor- ców. Do- chodzi do</p>	<p>1. Agitacja nie od- bywa się równych dla wszyst- kich ugrupo- wań za- sadach. Opozy- cja nie posiada dostępu do ta- kich sa- mych narzędzi jak rzą- dzący. Media głów- nego nutu podpo- rządko- wanie są</p>

	<p>3. Powszechny dostęp do różnych metod głosowania dla wszystkich uprawnionych.</p> <p>4. Obywatele przebywający poza granicami państwa posiadają pełnię praw wyborczych i możliwości udziału w elekcjach.</p> <p>5. Członkowie mniejszości narodowych i etnicznych posiadają pełnię praw wyborczych i możliwości udziału w wyborach, a ich kandydaci zwiększone szanse na zdobycie mandatów.</p>	<p>kupowania głosów wyborców.</p> <p>2. Środki na finansowanie agitacji pozyskiwane są w sposób nietransparentny, z naruszeniem obowiązującego prawodawstwa.</p> <p>3. Alternatywą dla głosowania tradycyjnego jest przede wszystkim udział w wyborach drogą korespondencyjną.</p> <p>4. Obywatele przebywający poza terytorium</p>	<p>elitom rządzącym i dystrybuującą stronnicze przekazy. Środki publiczne stanowią zasób rządzących na rzecz na rzecz rozwijania patronalizmu i klientelizmu wobec wyborców. Dochodzi do kupowania głosów wyborców.</p>
--	--	---	---

		<p>państwa posiadają wyłącznie czynne prawa wyborcze i ograniczone możliwości udziału w wyborach (np. brak różnych metod głosowania, brak lokali wyborczych w miejscach zamieszkania).</p> <p>5. Członkowie mniejszości narodowych i etnicznych posiadają prawa wyborcze, ale ich kandydaci nie mogą korzystać z</p>	<p>2. Środki na finansowanie agitacji pozyskiwane są w sposób nietransparentny, z naruszeniem obowiązującego prawodawstwa. Na opozycję nałożone są kary finansowe na rzekome naruszenie tych zasad.</p> <p>3. Brak dostępu do różnicowanych metod</p>
--	--	--	---

		<p>rozwiązań ułatwiających start w wyborach (obniżony wymóg podpisów pod listami poparcia; mniejszy depozyt wyborczy; zniesienie progów wyborczych, mandaty gwarantowane).</p>	<p>głosowania.</p> <p>4. Obywatele przebywający poza terytorium państwa nie posiadają praw wyborczych lub w ograniczonym stopniu mogą z nich korzystać.</p> <p>5. Członkowie mniejszości narodowych i etnicznych nie posiadają praw</p>
--	--	--	---

			wybor- czych.
Przejmowanie mediów głównego nurtu przez rządzących.	Partie polityczne lub środowiska z nimi związane nie przejmują mediów głównego nurtu i nie wykorzystują ich w rywalizacji politycznej.	Dochodzi do przejęcia przez rządzących lub przedstawicieli ich otoczenia wybranych redakcji, lecz nie stanowią one większości udziału w rynku medialnym. Podporządkowane podmioty, w wariacie <i>media capture</i> lub partyjnej kolonizacji mediów, wykorzystywane są w rywalizacji politycznej.	Dochodzi do przejęcia przez rządzących lub przedstawicieli ich otoczenia mediów głównego nurtu i likwidacji redakcji krytycznych względem obrotu rządzącego. Podporządkowane redakcje, w wariacie partyjnej kolonizacji mediów, wykorzystywane są w rywalizacji politycznej jako narzędzie propagandowe. Obywatele posiadają ograniczony dostęp do alternatywnych źródeł informacji na temat rywalizacji politycznej.

Stosowanie represji wobec opozycji politycznej.	Wobec opozycji i jej sojuszników nie stosowane są represje.	Wobec opozycji i jej sojuszników stosowane są miękkie i twarde represje.	Wobec opozycji i jej sojuszników stosowane są miękkie, twarde oraz <i>smart</i> represje.
Kooptacja elit.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Rządzący nie rozwijają patronalizmu wobec urzędników administracji państwowej i otoczenia biznesowego, a także klientelizmu wobec obywateli. 2. Nie dochodzi do kooptacji elit rządzących spośród członków opozycji. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Rządzący rozwijają patronalizm wobec urzędników administracji państwowej i otoczenia biznesowego, a także klientelizm wobec obywateli. 2. Dochodzi do kooptacji elit rządzących spośród członków opozycji, jednak motywowane jest to głównie szansą na 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Rządzący w ramach przechwytywania państwa tworzą sieć zależności, która obejmuje urzędników administracji państwowej i otoczenie biznesowe. 2. Dochodzi do kooptacji elit

		odnowienie mandatu przez tych drugich.	rządzących spośród członków opozycji, przez tych drugich gdy stabilność systemu politycznego jest zagrożona.
--	--	--	--

Tabela nr 4.: Katalog cech istotnościowych opozycji politycznej w oparciu o typ systemu politycznego.

Źródło: Opracowanie własne.

Podsumowując, wymienione wyżej warianty jakie składają się na katalog cech istotnościowych opozycji w trzech wybranych typach systemów politycznych, determinują zdolność tej instytucji do realizacji trzech funkcji: sprawowanie kontroli nad rządzącymi, stanowienie dla nich alternatywy i zdolność do dokonania alternacji władzy w drodze wyborów powszechnych. W demokracji funkcje te są spełnione w sposób pełny, dzięki czemu ugrupowania opozycyjne sprawują realną kontrolę nad rządzącymi, a reguła ta nie jest kontestowana przez żadną ze stron rywalizacji politycznej. Ponadto, opozycja jest realną alternatywą dla rządzących, przedstawiając swoją odrębną agendę polityczną. W przypadku alternacji władzy odbywa on się na podstawie regularnie organizowanych rywalizacyjnych wyborów, który wyniki uznawane są przez wszystkie strony. W reżimie hybrydalnym sprawowanie kontroli, stanowienie

alternatywy i zdolność do alternacji władzy na drodze wyborów są ograniczone, mimo zachowania reguł i instytucji demokratycznych. Wynika to z ich stałej erozji pod presją rządzących lub zbyt niskiego poziomu konsolidacji reguł demokratycznej rywalizacji politycznej. W autokracji, sprawowanie kontroli, stanowienie alternatywy i zdolność do alternacji władzy na drodze wyborów stanowią fasadę systemu demokratycznego, pod przykrywką, której rządzący stosują niedemokratyczne reguły rywalizacji politycznej. Tym samym opozycja nie posiada kontroli nad obozem rządzącym, nie stanowi dla nich realnej alternatywy, a zdolność do alternacji władzy w ramach regularnie organizowanych wyborów jest znikoma. Ponadto, warunki rywalizacji politycznej w autokracji determinują zmianę strategii opozycji, która może sięgnąć po rewolucyjne i pozaprawne rozwiązania.

Fenomen zmiany funkcji opozycji, według jednego z trzech scenariuszy, występował przy spełnieniu określonego warunku. Jest nim zbiór określonych zmiennych wyjaśniających, zaprezentowany dla każdego ze scenariuszy, w części formułowania hipotez badawczych. Nie wszystkie ze zmiennych wyjaśniających w tym samym stopniu decydują o zmianie funkcji opozycji, dlatego w tej rozprawie zdecydowano się je podzielić na warunki konieczne (A) i dopełniające (B). Te pierwsze, rozumiane są jako zmienne konieczne, ale nie wystarczające dla ewentualnego skutku (Z), natomiast zawsze występujące przy Z. Z kolei warunkami dopełniającymi są zmienne występujące w obecności warunków koniecznych dla ewentualnego skutku (Nowak, 2011, s. 324). Powyższe założenia można zapisać za pomocą następującego schematu: $(A \wedge B) \rightarrow Z$. W tej rozprawie ewentualnym skutkiem (Z) warunku koniecznego (A) i dopełniającego (B) jest wystąpienie jednego z trzech zasygnalizowanych wyżej scenariuszy: O_{RH} , O_A , O_D .

Celami badawczymi w tej pracy są kolejno: 1) określenie rodzaju zależności pomiędzy włączaniem uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne, warunkami prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania, przejmowania mediów głównego nurtu przez rządzących, kooptacją elit oraz stosowaniem represji wobec opozycji politycznej (zmiennymi wyjaśniającymi) a zmianami funkcji opozycji (zmienna wyjaśniana); 2) określenie jakie warianty zmiennych wyjaśniających były warunkami koniecznymi dla zmiany funkcji opozycji, zgodnie ze scenariuszem O_{RH} , O_A , lub O_D ; 3) określenie jakie warianty zmiennych wyjaśniających były warunkami dopełniającymi dla zmiany funkcji opozycji, zgodnie ze scenariuszem O_{RH} , O_A , lub O_D ; 4) ustalenie jakie alternatywne wyjaśnienia doprowadziły do zmiany funkcji

opozycji zgodnie ze scenariuszem O_{RH} , O_A , lub O_D .

Wobec tak sformułowanego problemu i celów badawczych postawiono następujące pytania badawcze (PB): (1) Jaka jest relacja między włączaniem uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne, warunkami prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania, przejmowania mediów głównego nurtu przez rządzących, kooptacją elit oraz stosowaniem represji wobec opozycji politycznej a zmianami funkcji opozycji? (2) Jakie warianty włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne, warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania, przejmowania mediów głównego nurtu przez rządzących, kooptacji elit oraz stosowania represji wobec opozycji politycznej są warunkami koniecznymi dla zmiany funkcji opozycji według jednego ze scenariuszy O_{RH} , O_A , a jakie dla O_D ? (3) Jakie warianty włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne, warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania, przejmowania mediów głównego nurtu przez rządzących, kooptacji elit oraz stosowania represji wobec opozycji politycznej są warunkami dopełniającymi zmiany funkcji opozycji według jednego ze scenariuszy O_{RH} , O_A , a jakie dla O_D ? (4) Jakie alternatywne czynniki determinowały zmiany funkcji opozycji według jednego ze scenariuszy O_{RH} , O_A , a jakie dla O_D ?

W odpowiedzi na postawione wyżej pytania sformułowano następujące hipotezy:

O zmianie funkcji opozycji, według scenariusza O_{RH} , decyduje zbiór następujących warunków koniecznych (A_1): ustanawianie nierównych warunków agitowania na korzyść rządzących, tworzenie nierównych warunków rywalizacji politycznej w oparciu reguły i zasady wyborcze powodujące deformację wyników wyborów parlamentarnych i redukcję efektywnej liczby partii politycznych, dla których warunkami dopełniającymi (B_1) są: przechwytywanie wybranych mediów głównego nurtu przez rządzących, rozwijanie patronalizmu wobec otoczenia biznesowego i urzędników administracji państwowej, stosowanie twardych represji i stygmatyzacji wobec opozycji i jej zwolenników.

$$(A_1 \wedge B_1) \rightarrow O_{RH}$$

O zmianie funkcji opozycji, według scenariusza O_A , decyduje zbiór następujących warunków koniecznych (A_2): ekskluzja wyborców i kandydatów opozycji z decydowania

politycznego, demobilizacja elektoratu krytycznego wobec rządzących, ustanawianie reguł i zasad wyborczych służących jedynie odnowieniu przez rządzących kompetencji władczych, dla których warunkami dopełniającymi (B_2) są: przechwytywanie państwa i podporządkowanie otoczenia biznesowego i urzędników administracji państwowej rządzącym, partyjna kolonizacja i przechwytywanie mediów głównego nurtu przez rządzących, ustanawianie nierównych warunków agitowania na korzyść rządzących, stosowanie *smart* represji i stygmatyzacji wobec opozycji i jej zwolenników.

$$(A_2 \wedge B_2) \rightarrow O_A$$

O braku zmiany funkcji opozycji, według scenariusza O_D , decyduje zbiór następujących warunków koniecznych (A_3): inkluzja wyborców i kandydatów opozycji w decydowanie polityczne, mobilizacja elektoratu krytycznego wobec rządzących, ustanawianie reguł i zasad wyborczych niepowodujących deformację wyników wyborów parlamentarnych i redukcję efektywnej liczby partii politycznych, dla których warunkami dopełniającymi (B_3) są: brak przejmowania przez rządzących mediów głównego nurtu, powstrzymanie się rozwijania patronalizmu wobec otoczenia biznesowego i urzędników administracji państwowej, ustanawianie równych warunków agitowania na korzyść rządzących, brak stosowania *represji* wobec opozycji i jej zwolenników.

$$(A_3 \wedge B_3) \rightarrow O_D$$

3.2. Metody badawcze

Wskazany w poprzednim podrozdziale pracy problem badawczy, a także cztery cele badawcze wymagają dobrania odpowiednich metod, technik i narzędzi, na rzecz przeprowadzenia z powodzeniem procesu badawczego. W tej części rozdziału przedstawione zostaną metody badawcze zaaplikowane w rozprawie. Wiodącym podejściem wykorzystywanym w badaniu opozycji jest orientacja jakościowa, którymi bez wątplenia są metoda porównawcza i metoda śledzenia procesu (ang. *process tracing*). Ta pierwsza, rozumiana za Arendem Lijphartem (1971), traktowana jest jako odrębna metoda obok studium przypadku, metody statystycznej i metody eksperymentalnej. Badacz ten wskazywał na istnienie jednej metody porównawczej, natomiast w literaturze nie brakuje podejść wskazujących na istnienie wielu metod badawczych. Mimo, że metoda ta, czy jak twierdzą inni badacze metody porównawcze, są przedmiotem zainteresowania od ponad 50 lat, to wciąż nie osiągnięto konsensusu czy właściwe jest

posługiwanie się kategorią badania, ujęcia czy metody. Dlatego w pierwszej kolejności zostanie opisana główna czynność o jakiej mowa. Komparatystyka, inaczej porównanie, jest fundamentalnym narzędziem analizy, pozwalającym wykroczyć poza eksplorację pojedynczych przypadków, a tym samym formułować wnioski generalizacyjne o wyższym poziomie trafności. Ponadto, jak wskazał David Collier (1993) dzięki komparatystyce możliwe jest dokładniejsze weryfikowanie hipotez badawczych i formułowanie teorii, poprzez uwzględnienie większej ilości przypadków. Charles C. Ragin (2007) określił komparatystykę jako metody zorientowane na przypadki (ang. *case-oriented*), szczególnie te rzadkie, przyjmując holistyczną perspektywę obserwacji fenomenów. Zatem są one domeną badań obejmujących mniejszą liczbę przypadków (Lijphart, 1971), do których analizy nie wymaga się stosowania modeli statystycznych, charakterystycznych dla badań ilościowych. Wybór mniejszej liczby jednostek poddanych obserwacji nie jest przypadkowy, a wynika z natury fenomenów występujących w naukach politycznych. Dla przykładu rewolucje czy systemy polityczne są fenomenami występującymi tylko w kilku rodzajach, stąd do ich eksploracji nie są niezbędne metody ilościowe, zorientowane na duże zbiory danych (Collier, 1993). Badania porównawcze cechują się celowym doбором przypadków, odrzucając randomizację, która może zakłócić wyniki badań. Skoncentrowane są one na zrozumieniu zmian jakościowych w obrębie analizowanego fenomenu, które prowadzą do wystąpienia odmiennych rezultatów (Ragin, 2007, s. 68). Postulat ten spełniony został w tej rozprawie, poprzez sformułowanie założenia, że zmiany funkcji opozycji mogą prowadzić do różnych wyników, za co odpowiada konfiguracja różnych czynników, zróżnicowanych pod kątem jakościowym. Poprawnie zaprojektowane badania porównawcze poszukują odpowiedzi o związki przyczynowe lub relacje między eksplorowanymi fenomenami (Pennings, Keman & Kleinnijenhuis, 2005, ss. 9-10).

W tej pracy z tymi zadaniami korespondują pierwsze trzy cele badawcze. Posługiwanie się metodami porównawczymi wymaga precyzyjnego języka i prawidłowego definiowania kluczowych terminów. Do takich należą przypadki (ang. *cases*), które są jednostkami obserwacji, poddanymi porównaniu. W tej rozprawie są to wybrane państwa postkomunistyczne. Z kolei zmiennymi (ang. *variables*) nazywa się wywodzące się z koncepcji teoretycznych czynniki decydujące o zróżnicowaniu przypadków, którymi dla tej pracy będą: 1) włączanie uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne, 2) warunki prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania, 3) przejmowanie mediów głównego nurtu przez rządzących, 4) kooptacja

elit, 5) stosowanie represji wobec opozycji politycznej. Każda zmienna może przyjąć różne wartości (ang. *values*), czyli cechy operacyjne każdego oddzielnego wariantu zmiennych. Cechy istotnościowe poszczególnych zmiennych przedstawiono w Tabeli nr. 3.

Metody porównawcze są przydatne do formułowania teorii średniego zasięgu (ang. *middle-range theory*, MRT) (Pennings, Keman & Kleinnijenhuis, 2005, s. 14), co jak wskazano we wstępie, jest główną motywacją badawczą w tej pracy. Podstawy konstruowania teorii średniego zasięgu sformułował Roberta K. Merton, który określał nimi teorie wyjaśniające jednorodne i ograniczone w swojej istocie fenomeny w obszarze nauk społecznych. MRT jest kontrpropozycją wobec ogólnych teorii systemów społecznych, które są zbyt odległe od poszczególnych fenomenów, by prawidłowo je uporządkować i wyjaśnić. Każda teoria średniego zasięgu składa się z zestawu założeń, z których wywiedziono empiryczne uogólnienia (Merton, 1949, ss. 39-40). Tym samym MRT porządkuje hipotezy i łączy analizowane prawidłowości, zakładając, że żadna ze zmiennych wyjaśniających nie jest nadrzędna i wystarczająca do analizy wybranego fenomenu (Boundon, 1991, s. 519).

Metoda porównawcza pozwala lepiej zrozumieć strukturę przyczynową eksplorowanych fenomenów, różnicując ją na równorzędną, koniunkcyjną lub złożoną. Ta pierwsza zakłada istnienie różnych sposobów osiągnięcia zidentyfikowanego rezultatu. Koniunkcja oznacza, że wynik może być uzyskany tylko poprzez kombinację określonych warunków. Wreszcie, złożona struktura przyczynowa pozwala rozstrzygnąć czy warunki przyczynowe są wystarczające, konieczne dla oczekiwanego rezultatu. Omawiając wybraną metodę badawczą należy wskazać na jej ograniczenia. Pierwszym z nich jest wymóg określenia minimalnej liczby przypadków. Zadanie to zostało wykonane na etapie projektowania założeń rozprawy doktorskiej i doboru przypadków. Po drugie, brak informacji o jednym czynniku w którymkolwiek z przypadków powoduje, że dany przypadek staje się bezużyteczny. Rozwiązaniem tego wyzwania jest właściwe zoperacjonalizowanie zmiennych, minimalizujące ryzyko braku informacji, co także dokonano na etapie projektowania badań naukowych. Wskazane wyżej metody wpisują się w nurt badań nad trajektorią trwania opozycji politycznej, które ufundowane na teoriach neoinstytucjonalnych (Brack & Weinblum, 2011, s. 70), jak przywołana teoria racjonalnego wyboru.

Drugą metodą stosowaną w tej rozprawie jest śledzenie procesu (ang. *process tracing*), która polega na ustaleniu tego, co dzieje się pomiędzy sytuacją wejściową a

rezultatem, w celu odkrycia przyczyn obserwowanych fenomenów, na podstawie dostępnych danych (Ławniczak, 2013, s. 49). Metoda ta pozwala udzielić odpowiedzi na pytania „dlaczego” i „w jaki sposób” zachodzą pewne zjawiska społeczne (Ławniczak, 2013, s. 51). Choć metoda śledzenia procesu wywodzi się z psychologii, to już pod koniec lat 70. XX wieku zaczęto ją aplikować w badaniach politologicznych (Bennett & Checkel, 2015, ss. 5–9), co pozwoliło wykroczyć poza chronologiczny opis następujących po sobie wydarzeń. Według Andrew Bennetta i Jeffreya i T. Checkela (2015, s. 7) efektem stosowania metody śledzenia procesu jest sformułowanie lub testowanie hipotez na temat wyjaśnień obserwowanych fenomenów. Wzrost jej popularności w naukach społecznych był zwrotem w kierunku wyjaśnień badanych fenomenów, opartych na odniesieniu do mechanizmów przyczynowych lub elementów, które generują obserwowane procesy i wyniki (Checkel, 2015, s.10).

Jak wskazał Andrzej Gałganek jej zaletą jest identyfikowanie lub testowanie hipotez o mechanizmach przyczynowych, w celu skompensowania słabości analiz poszukujących jedynie korelacji. Dzięki temu metodę śledzenia procesu stosuje się do formułowania wniosków przyczynowych, kiedy niedostępne są dane pozwalające na poszukiwanie korelacji. Kolejną jej zaletą jest możliwość zidentyfikowania cech wydarzeń tworzących indywidualne sekwencje oraz mechanizmów przyczynowych (Gałganek, 2018, s. 9). Ponadto, pozwala ona ustalić czy między zakładaną przyczyną a obserwowanym skutkiem wystąpiła zmienna interweniująca, która nie została uwzględniona w przyjętej teorii. Tym samym możliwe jest odkrycie nowych wyjaśnień obserwowanego skutku, które wcześniej nie zostały ujęte w literaturze przedmiotu lub ustalenie, która z wielu teorii jest aplikowalna w danym przypadku, na podstawie dostępnych danych (Gałganek, 2018, s. 10). To właśnie poszukiwanie nowych wyjaśnień i testowanie hipotez na ich temat realizuje cel jakościowych badań komparatystycznych, których jednym z fundamentów jest założenie, że nie istnieje jedno wyjaśnienie powtarzającego się fenomenu w różnych przypadkach. Innymi słowy, istnieją różne wyjaśnienia tego samego rezultatu.

Wyróżnia się dwa podejścia stosowania metody śledzenia procesu: indukcyjne i dedukcyjne. W tej rozprawie zastosowane będzie to pierwsze, które polega na obserwowaniu procesu, również *ex post*. Celem obserwacji jest ustalenie zmiennych interweniujących, mechanizmów występujących między punktem wyjścia a rezultatem oraz łańcuchem przyczynowym. Podejście to pozwala zbudować teorię, w tym MRT, za sprawą tworzenia hipotez i odkrywanie nowych mechanizmów przyczynowych

(Trampusch & Palier, 2016, s. 8). W ramach metody śledzenia procesu badacze posługują się danymi jakościowymi, do studiów niewielkiej liczby przypadków (ang. *small-N studies*). Dzięki temu metoda śledzenia procesu stanowi alternatywę dla badań statystycznych dotyczących dużego zbioru przypadków (ang. *large-N studies*), opartych na danych ilościowych (Ławniczak, 2013, s. 50; Gałganek, 2018, s. 10).

3.3. Narzędzia badawcze

W dysertacji zastosowano zróżnicowane narzędzia badawcze, dostosowane do eksplorowanej każdej z płaszczyzn zmiany funkcji opozycji politycznej. Dla ustalenia poziomu włączania w decydowanie polityczne kandydatów opozycji i ich wyborców zastosowano: 1) wskaźnik deformacji wyników wyborów (WD), 2) Indeks Gallaghery (GI), 3) wskaźnik liczby efektywnych komitetów wyborczych (E_{KW}), 4) wskaźnik liczby efektywnych partii parlamentarnych (E_{PP}); 5) wskaźnik redukcji efektywnej liczby partii politycznych (WR); 6) odsetek „głosów straconych” (GS) (Sokala, Michalak & Uziębło, 2013); 7) autorska skala pomiaru poziomu ekskluzji grup społecznych z decydowania politycznego. Ta ostatnia zostanie wykorzystana także do określenia warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania. Skalę poziomu ekskluzji grup społecznych zbudowano na podstawie pięciu zmiennych: a) włączanie w decydowanie polityczne osób przebywających w dniu wyborów poza terytorium państwa, b) włączanie w decydowanie polityczne członków mniejszości narodowych i etnicznych; c) przesłanki pozbawienia biernych praw wyborczych na podstawie aktywności politycznej; d) ograniczenia wobec osób z niepełnościami umysłowymi; ograniczenia wobec osób odbywających karę pozbawienia wolności; e) stosowanie zróżnicowanych metod głosowania. Na podstawie tych zmiennych wyróżniono trzy poziomy ekskluzji: niski, średni i wysoki. Wartości dla każdego z tych poziomów, dla każdej zmiennych przedstawiono w Tabeli nr 5.

Zmienna/poziom	Niski	Średni	Wysoki
Włączanie w decydowanie polityczne	Posiadają pełnię praw wyborczych i	Posiadają wyłącznie czynne prawa wyborcze	Nie posiadają praw wyborczych lub posiadają ich ograniczony stopień

osób przebywających w dniu wyborów poza terytorium państwa	możliwości udziału w wyborach.	i ograniczone możliwości udziału w wyborach (np. brak zróżnicowanych metod głosowania, brak lokali wyborczych w miejscach zamieszkania).	czynnych praw i możliwości udziału w wyborach.
Włączanie w decydowanie polityczne członków mniejszości narodowych i etnicznych	Posiadają pełnię praw wyborczych i możliwości udziału w wyborach, a ich kandydaci mają zwiększone szanse na zdobycie mandatów.	Posiadają prawa wyborcze, ale ich kandydaci nie mogą korzystać z rozwiązań ułatwiających udział w rywalizacji politycznej (obniżony wymóg podpisów pod listami poparcia; mniejszy depozyt wyborczy; zniesienie progów wyborczych, mandaty gwarantowane).	Nie posiadają praw wyborczych.
Przesłanki pozbawienia biernych praw wyborczych na podstawie	Stosowane jedynie wobec podmiotów stanowiących zagrożenie dla porządku publicznego i ładu demokratycznego	Stosowane wobec podmiotów stanowiących zagrożenie dla porządku publicznego i ładu	Stosowane są wobec oponentów elit rządzących.

aktywności politycznej	(wrogowie demokracji).	demokratycznego, a także członków byłych partii komunistycznych i osób związanych z aparatem reżimu opresyjnego.	
Ograniczenia wobec osób z niepełnościami umysłowymi	Posiadają czynne prawa wyborcze i możliwości udziału w wyborach.	Nie posiadają czynnych praw wyborczych te osoby, wobec których wydano orzeczenie sądu o ubezwłasnowolnieniu.	Nie posiadają czynnych praw wyborczych.
Ograniczenia wobec osób odbywających karę pozbawienia wolności	Posiadają czynne prawa wyborcze i możliwości udziału w wyborach.	Posiadają czynne prawa wyborcze, ale ograniczone możliwości udziału w wyborach.	Nie posiadają czynnych praw wyborczych.
Stosowanie zróżnicowanych metod głosowania	Powszechny dostęp do różnych metod głosowania.	Ograniczony dostęp do różnych metod lub stosowanie wyłącznie głosowania korespondencyjnego.	Brak zróżnicowanych metod głosowania.

Tabela nr 5.: Poziomu ekskluzji grup społecznych z decydowania politycznego.

Źródło: opracowanie własne.

Poziom ekskluzji grup społecznych z decydowania politycznego i poziom dysproporcjonalności systemu wyborczego są kluczowe dla ustalenia możliwości realizacji funkcji przez opozycję w ramach trzech wyróżnionych scenariuszy. Rozważania na temat pozwalają także przetestować stworzony katalog funkcji opozycji i jej cech istotnościowych w każdym z wariantów.

Do ustalenia wartości deformacji wyników wykorzystano wskaźnik deformacji wyborów (WD), w postaci ilorazu procentu zdobytych mandatów (M) do procentu otrzymanych głosów (G) (Michalak, 2010, s. 180). Wskaźnik ten zostanie wykorzystany do obliczenia poziomu deformacji wyników komitetów z największą liczbą mandatów (WD_Z). Decyzja ta oparta jest założeniu o tym, że rozbieżności między rezultatem głosowania a wynikami wyborów działają na korzyść zwycięzców, a nie opozycji. Dlatego istotne jest ustalenie w jakim stopniu liczba mandatów komitetów zwyciężkich (M_Z) odpowiadała rezultatom głosowania dla tych ugrupowań (G_Z). Wartość WD_Z poniżej 1,0 oznacza, że system działał na niekorzyść zwycięzców, faworyzujących ich oponentów.

$$WD = \frac{M}{G}$$

Z kolei do określenia dysproporcjonalności systemu wyborczego zastosowano indeks Gallaghery (GI), nazywany „indeksem najmniejszych kwadratów”. Obliczany w sposób następujący: różnica otrzymanych głosów (G) i zdobytych mandatów (M) podniesiona jest do kwadratu, następnie sumowana i dzielona przez dwa, wyciągając pierwiastek drugiego stopnia z tej wartości na koniec (Sokala, Michalak & Uziębło, 2013, s. 271).

$$GI = \sqrt{\frac{1}{2} \sum (G - M)^2}$$

Im wyższe wartości obu wskaźników, tym deformacja i dysproporcja na korzyść zwycięzców były większe.

Zastosowanie dwóch wskaźników dla określenia poziomu dysproporcjonalności systemów wyborczych wynika zaobserwowanej w literaturze przedmiotu odmiennej dokładności obu wskaźników. WD wskazuje na relację zdobytych mandatów do otrzymanych głosów i jest miernikiem mniej dokładnym. Z kolei zastosowana w GI metoda najmniejszych kwadratów pozwala ustalić wynik najdokładniejszy rezultat,

odporny na odchylenia wynikające z zastosowanego modelu (Miller, 2006). W tym przypadku rezultatem jest dysproporcjonalność systemu wyborczego, a modelem przyjęta reguła rozstrzygnięcia. Ponadto, zastosowanie obu mierników pozwoli przetestować twierdzenie o większej dokładności GI niż WD (Sokala, Michalak & Uziębło, 2013, s. 271).

Głosy stracone (GS) zostaną obliczone na podstawie zsumowania procentowego poparcia komitetów, które znalazły się w parlamencie (KP) i odjęciu tej wartości od całości oddanych głosów (100%). Im wyższa wartość tego wskaźnika, tym większa liczba głosujących nie zyskało swojej reprezentacji w parlamencie.

$$GS = 100\% - KP$$

Dla ustalenia spójności rezultatów głosowania z wynikami wyborów posłużono się także wskaźnikiem efektywnej liczby komitetów wyborczych biorących udział w elekcjach (E_{KW}), który pod uwagę brana jest G . Drugim miernikiem jest efektywna liczba ugrupowań parlamentarnych (E_{PP}), którą ustala się na podstawie zdobytych M . Ten pierwszy wskazuje na liczbę ugrupowań zdolnych do rejestracji swoich kandydatów w wyborach powszechnych, natomiast E_{PP} określa, ile z partii bierze udział w rywalizacji politycznej na arenie parlamentarnej. Ten drugi wskaźnik jest zawsze mniejszy od E_{KW} , co wynika z redukcji efektywnej liczby partii (Sokala, Michalak & Uziębło, 2013, s. 50). Sposób ich obliczenia jest następujący:

$$E_{KW} = \frac{1}{\sum \frac{G^2}{10000}}$$

$$E_{PP} = \frac{1}{\sum \frac{M^2}{10000}}$$

Źródło: Gallagher, 2024.

Należy wskazać, że im wyższa wartość obu wskaźników, tym więcej ugrupowań bierze udział w rywalizacji politycznej, a zatem jest włączonych w decydowanie polityczne. Wzrost E_{KW} i E_{PP} w kolejnych elekcjach oznacza włączanie kolejnych podmiotów w rywalizację polityczną. W przypadku realnej opozycji oznacza to wzrost konkurencyjności wyborów, natomiast gdy wzrost wskaźników wynika z pojawienia się lojalnej opozycji dochodziło do tworzenia fasadowej rywalizacji politycznej.

Spójność wartości tych dwóch mierników, obliczona na podstawie ich

różnicy ($E_{KW} - E_{PP}$), pozwoli ustalić jaki był poziom spójności między rezultatami głosowania a wynikami wyborów, dotyczący liczby podmiotów biorących udział w rywalizacji politycznej. Im niższa wartość różnicy pomiędzy E_{KW} a E_{PP} , tym preferencje wyborców zostały lepiej oddane w liczbie ugrupowań parlamentarnych. Współczynnik ten nie gwarantuje jednak, że sposób przeliczania głosów wyraził wolę głosujących w zakresie proporcjonalności rozkładu mandatów, dlatego zastosowano opisane wyżej GI, GI_Z i WD_Z. Ponadto, dla dokładniejszego określenia w jakim stopniu wyników wyborów nie jest spójny z preferencjami głosujących zastosowano wskaźnik redukcji efektywnej liczby partii (WR). Im wyższa jego wartość, tym w większym stopniu system wyborczy redukuje liczbę ugrupowań biorących udział w rywalizacji politycznej (Sokala, Michalak & Uziębło, 2013, s.194). Oblicza się go na podstawie różnicy między E_{KW} a E_{PP} , dzielonej przez E_{KW} i mnożonej przez 100.

$$WR = \frac{(E_{KW} - E_{PP}) * 100}{E_{KW}}$$

Poziom i warianty przejmowania nadawców głównego nurtu przez rządzących ustalone zostaną na podstawie typologii sposobów podporządkowania mediów, z wykorzystaniem kategorii teoretycznych *media capture* (Mungiu-Pippidi, 2012; Örnebring, 2012) oraz partyjna kolonizacja mediów (Bajomi-Lázár, 2013). Z kolei cechy istotnościowe kooptacji elit w każdym z analizowanych państw zostaną określone na podstawie schematu klasyfikacyjnego, stworzonego na podstawie siatki pojęciowej złożonej z następujących kategorii teoretycznych: klientelizm (Hicken, 2011), patronalizm (Sata & Karolewski, 2020) oraz przechwytywanie państwa (Voinea, 2015; Fazekas & Tóth, 2016).

Dla ustalenia poziomu i wariantów stosowanych represji wobec opozycji politycznej wykorzystania zostanie autorski schemat klasyfikacyjny stosowania represji, oparty na dwóch zmiennych: rodzaj represji (miękkie, *smart*, twarde) oraz poziom intensywności (niskie i wysokie). Podstawą skonstruowania tego schematu jest propozycja dystynkcji represji na te o wysokiej (wobec opozycji) i niskiej (wobec pozostałych podmiotów niezagrażających pozycji rządzących w systemie politycznym) intensywności Levitsky'ego i Waya (2002), typologia Myry Marx Ferree (2004) oraz kategoria *smart* represji. Schemat przedstawiono w Tabeli nr 6.

Represje/Intensywność represji	Niska	Wysoka
Miękkie	<ol style="list-style-type: none"> 1) Stygmatyzacja mniejszości narodowych i etnicznych, osób nieheteronormatywnych, migrantów. 2) Wymóg rejestracji demonstracji przed jej rozpoczęciem, z podaniem szczegółów jej organizacji i planowanego przebiegu. 3) Zakaz organizacji demonstracji spontanicznych i kontrdemonstracji. 4) Ograniczanie organizacji demonstracji w określonej przestrzeni publicznej i czasie, ze względu na uroczystości państwowe. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Stygmatyzacja członków opozycji, mediów, organizacji pozarządowych. 2) Wymóg rejestracji demonstracji przed jej rozpoczęciem, z podaniem szczegółów jej organizacji i planowanego przebiegu. 3) Zakaz organizacji demonstracji spontanicznych i kontrdemonstracji. 4) Ograniczanie organizacji demonstracji w określonej przestrzeni publicznej i czasie, ze względu na uroczystości państwowe. 5) Wykluczenie udziału z demonstracji członków opozycji.
Twarde	Stosowanie technik ataku, obrony, zatrzymania lub obezwładnienia, broni palnej, kajdanek, kaftanów bezpieczeństwa, armatek wodnych oraz chemicznych środków obezwładniających wobec mniejszości narodowych i etnicznych, osób	1) Stosowanie technik ataku, obrony, zatrzymania lub obezwładnienia, broni palnej, kajdanek, kaftanów bezpieczeństwa, armatek wodnych oraz chemicznych środków obezwładniających wobec uczestników demonstracji

	nieheteronormatywnych, migrantów lub kontrdemonstrantów.	antyrządowych, w tym członków opozycji. 1) Stosowanie ataków fizycznych wobec krytycznych względem rządu dziennikarzy i pracowników mediów.
<i>Smart</i>		<ol style="list-style-type: none"> 1) Inwigilacja członków opozycji, organizacji pozarządowych, krytycznych względem dziennikarzy mediów. 2) Ograniczanie finansowania krytycznych wobec elit rządzących mediów i organizacji pozarządowych. 3) Nakładanie kar finansowych na partie opozycyjne za naruszanie zasad prowadzenia agitacji politycznej, w szczególności łamania ciszy wyborczej, przekroczenie limitu czasu antenowego, kupowania głosów i stosowania przymusu ekonomicznego, a także wykorzystania określonych form agitacji (np. zakazanej w niektórych państwach reklamy billboardowej). 4) Nakładanie kar finansowych na partie opozycyjne za naruszanie zasad finansowania agitacji politycznej. 5) Prowadzenie postępowań sądowych przeciwko członkom opozycji, wyłącznie na rzecz rywalizacji politycznej.

Tabela nr 6.: Rodzaje represji.

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie: Levitsky & Way (2002) i Ferree (2004).

3.4. Dobór i selekcja źródeł

Wskazane metody badawcze, które posłużą do odkrycia relacji między zmiennymi wyjaśniającymi a zmienną wyjaśnianą, a także ustalenia warunków koniecznych i czynników dopełniających dla zdefiniowanego rezultatu oraz alternatywnych wyjaśnień, wymagają doboru właściwych danych. Szczególnie dla stosowania metody śledzenia procesu niezbędne jest posługiwanie się danymi o charakterze jakościowym (Gałganek, 2018, s. 10). W tym przypadku będzie to korpus źródeł, podzielony na pięć grup: 1) raporty organizacji międzynarodowych badających stan demokracji na

świecie (Bertelsmann Stiftung oraz Freedom House) za lata 2008-2019, 2) przepisy prawodawstwa każdego z państw na temat włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne oraz zasad prowadzenia agitacji i mobilizacji wyborców, 3) źródła internetowe w postaci zarchiwizowanych w otwartym dostępie przekazów medialnych na temat zmian w obrębie wyselekcjonowanych zmiennych wyjaśniających: a) włączanie uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne, b) warunki prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania, c) przejmowanie mediów głównego nurtu przez rządzących, d) kooptacja elit, e) stosowanie represji wobec opozycji politycznej; 4) oficjalne wyniki wyborów parlamentarnych w latach 2008-2019, dostępne w serwisach internetowych organów odpowiedzialnych za przeprowadzenie elekcji w każdym z państw; 5) baza *Election indices* (Gallaghera, 2024). Dane ze wskazanych wyżej źródeł zostały zapisane na nośnikach cyfrowych, by zagwarantować ich stałą dostępność w czasie całego procesu badawczego. Dane pochodzące z grup 4 – 5 wprowadzone zostały do arkusza kalkulacyjnego, gdzie po zastosowaniu właściwych równań obliczono WD_Z , GI , E_{KW} , E_{PP} , $E_{KW} - E_{PP}$, WR , GS . Odpowiedź na PB1 zostanie udzielona poprzez zastosowanie metody śledzenia procesu do ustalenia warunków koniecznych i czynników dopełniających dla zmiany funkcji opozycji. Czynność ta zostanie poprzedzona wykorzystaniem narzędzi badawczych do ustalenia cech istotnościowych włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne (narzędzia badawcze 1-7), warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania (narzędzie badawcze 7), przejmowania mediów głównego nurtu przez rządzących (kategorie teoretyczne *media capture* oraz partyjna kolonizacja mediów), kooptacji elit (kategorie teoretyczne: klientelizm, patronalizm oraz przechwytywanie państwa) oraz stosowania represji wobec opozycji (autorski schemat klasyfikacyjny stosowania represji) w każdym z państw w latach 2008-2019.

By udzielić odpowiedzi kolejno na PB2 i PB3 stworzone zostały osobne korpusy źródeł dla włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne, warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania, przejmowania mediów głównego nurtu przez rządzących, kooptacji elit oraz stosowania represji wobec opozycji, spośród pięciu grup danych. Pozwoli to określić cechy istotnościowe zaobserwowanych zjawisk, a także wskazać przyczyny (wydarzenia lub ich sekwencje i mechanizmy, dynamikę zmian) prowadzące do wystąpienia określonego rezultatu. Każda z przyczyn będzie kwalifikowana jako determinanta wystąpienia scenariusza O_D , O_{RH} , lub O_A , ze wskazaniem podstaw takiego twierdzenia. Dla PB2 za

warunki konieczne uznane zostaną te przyczyny, które wystąpiły w każdym z przypadków, zakwalifikowanych jako jeden z trzech scenariuszy. Z kolei dla PB3, za czynniki dopełniające uznane zostaną te przyczyny, które nie wystąpiły w każdym z przypadków, przez co nie należą do warunków koniecznych.

Odpowiedź na PB4 zostanie udzielona na podstawie zastosowania metody śledzenia procesu na rzecz wykazania przyczyn wystąpienia rezultatu, które nie zostały wcześniej wskazane w literaturze przedmiotu. Szczególnie metoda śledzenia procesu pozwala zrealizować to zadanie, dzięki czemu analiza empiryczna dostarczy nowego wkładu o charakterze empirycznym oraz teoretycznym w rozwój dyscypliny (Gałganek, 2018, s. 10). Poszukiwanie tych przyczyn odbywać się będzie w obrębie danych na temat włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne, warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji uprawnionych do głosowania, przejmowania mediów głównego nurtu przez rządzących, kooptacji elit oraz stosowania represji wobec opozycji w każdym z państw w latach 2008-2019.

3.5. Podsumowanie

Podsumowując, w tym rozdziale przedstawiono założenia metodologiczne rozprawy doktorskiej. Przedmiotem badań będzie opozycja polityczna, natomiast problem badawczy stanowić będzie zmiana jej funkcji w latach 2008-2019, w wybranych państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Sformułowane cele, poprzez postawienie właściwych pytań badawczych i korespondujących z nimi hipotez, a także zastosowanie odpowiednich metod i technik badawczych pozwolą skonstruować nową teorię średniego zasięgu na temat dynamiki trajektorii opozycji w czasie trzeciej fali autokracji. Dla właściwego posługiwania się metodami i technikami badawczymi kluczowe było zoperacjonalizowanie pięciu zmiennych wyjaśniających zmianę funkcji opozycji politycznej (zmienna wyjaśniana).

W rozprawie wykorzystano metodę porównawczą oraz metodę śledzenia procesu. Pozwolą one wykroczyć poza eksplorację pojedynczych studiów przypadku, a także dokładniejszą weryfikację hipotez badawczych, co stanowić będzie podstawy nowej teorii średniego zasięgu. Rezultat jakim jest zmiana funkcji opozycji może jednak wynikać z przyczyn, które nie zostały na podstawie literatury przedmiotu uznane za warunki konieczne lub czynniki dopełniające. Dlatego metoda śledzenia procesu pozwoli wskazać na alternatywne wyjaśnienia tego fenomenu, co stanowić będzie

wyjątkową wartość nowej teorii średniego zasięgu. Testowanie konfiguracji wariantów zmiennych wyjaśniających dostarczy wiedzy na temat poziomu aplikowalności istniejących ujęć teoretycznych do przypadku państw postkomunistycznych w czasie trzeciej fali autokratyzacji.

Z kolei narzędziami badawczymi będą autorskie schematy klasyfikacyjne i skale pomiaru badanych zjawisk oraz wykorzystywane mierniki do określenia poziomu deformacji wyników wyborów oraz dysproporcjonalności systemu wyborczego. Korpus źródeł stanowić będą wyselekcjonowane krajowe akty prawne oraz dokumenty stworzone przez organizacje pozarządowe, przekazy medialne, bazy danych nt. wyników wyborów parlamentarnych, niezbędne do prowadzenia badań jakościowych. Wyzwaniem dla tej perspektywy badawczej jest dostępność danych. W tej rozprawie zminimalizowano to ryzyko, konstruując tak zmienne, by możliwe było posługiwanie się źródłami ogólnodostępnymi.

Przyjęcie takich ram prowadzenia procesu badawczego pozwoli dostarczyć m.in. wkładu o charakterze metodologicznym w rozwój dyscypliny. Po pierwsze, analiza empiryczna pozwoli przetestować użyteczność istniejących wskaźników spójności rezultatów głosowania z wynikami wyborów parlamentarnych (WD, GI, WR, GS) oraz twierdzenia o precyzyjności pomiaru tego fenomenu w zależności od przyjętego indeksu (Sokala, Michalak & Uziębło, 2013, s. 271). Po drugie, do studiów nad opozycją wprowadzone zostaną nowe narzędzie służące pomiarowi realizacji funkcji tej instytucji polityczne: skala pomiaru ekskluzji grup społecznych z decydowania politycznego, typologia sposobów podporządkowania mediów, schemat klasyfikacyjny kooptacji elit, schemat klasyfikacyjny stosowania represji wobec opozycji.

Rozdział IV: Włączanie uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne i sposoby przeliczania rezultatów głosowania na mandaty parlamentarne

4.1. Wstęp

Celem rozdziału jest ustalenie w jakim stopniu rządzący włączali lub wyłączaali określone grupy społeczne z udziału w elekcjach do krajowych parlamentów. Na takie działania składały się zmiany prawodawstwa regulującego prawa wyborcze, a także przyjęty system dystrybucji mandatów. Ten drugi był kluczowy dla poziomu dysproporcjonalności systemu wyborczego. Inkluzję grup społecznych i spójność wyników zgłoszenia z wynikami wyborców warunkowały możliwości opozycji na alternację władzy oraz sprawowanie kontroli nad rządzącymi w postaci własnej reprezentacji parlamentarnej, zdolnej do inicjonowania prac legislacyjny. Czynniki te były zatem kluczowe dla dwóch z trzech funkcji opozycji politycznej. Cel zostanie osiągnięty poprzez porównanie wyników studiów pojedynczych przypadków, dotyczących stopnia ekskluzji grup społecznych w decydowanie polityczne oraz poziomu dysproporcjonalności systemu wyborczego i deformacji wyników wyborów. Ten pierwszy oznacza wyłączenie obywateli w partycypowanie w wyborach powszechnych i zostanie określony na podstawie autorskiego narzędzia pomiaru ekskluzji określonych grup społecznych. Im wyższy poziom tego fenomenu, tym mniej grup społecznych posiada możliwość udziału w decydowaniu politycznym. Przeciwnieństwem ekskluzji jest inkluzja, czyli włączanie kolejnych grup w decydowanie polityczne. Z kolei dysproporcjonalność systemu wyborczego oznacza różnicę między mandatami zdobytymi przez rywalizujące komitety a poparciem wśród głosujących. Jest ona rezultatem deformacji wyników w konsekwencji przyjętej metody przetrwania preferencji na mandaty, przyjętych progów (w przypadku proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia) oraz wielkości okręgów wyborczych (Sokala, Michalak & Uziębło, 2013, s. 32). W większości przypadków deformacja działa na korzyść dużych, względem mniejszych partii. W literaturze wyróżnia się dwa rodzaje deformacji: słabą (gdy partia nie zdobyła ponad 50% głosów, ale otrzymała większość mandatów) oraz silną (gdy partia uzyskała poparcie ponad 50% głosujących, ale nie zdobyła większości mandatów (Michalak, 2010, s. 181).

Rozdział dostarcza wkładu empirycznego do studiów nad współczesnymi systemami politycznymi i systemami wyborczymi, w postaci ustalenia jak poziom

ekskluzji grup społecznych w decydowanie polityczne i stopień rozbieżności między wynikami głosowania a rezultatami wyborów oddziaływało na realizację funkcji opozycji. Wysoki poziom ograniczania praw wyborczych zwiększał poziom ekskluzyjności grup społecznych z udziału w decydowaniu politycznym oraz zmniejszał prawdopodobieństwo wystąpienia scenariusza O_D , w którym opozycja zachowuje funkcje charakterystyczne dla tej instytucji w systemach demokratycznych. W tym przypadku rośnie ryzyko wystąpienia scenariusza O_{RH} lub O_A . Z kolei, gdy stopień ograniczeń maleje i spada poziom ekskluzyjności grup społecznych w partycypację wyborczą zwiększa się prawdopodobieństwo na wystąpienie wariantu O_D . Rozdział dostarcza wkładu teoretycznego w postaci sformułowania kategorii teoretycznych wykraczających poza znaną w literaturze przedmiotu diadę: opozycja w systemach demokratycznych – opozycja w systemach niedemokratycznych.

Na podrozdziały tej części pracy składają się wyniki analizy z poszczególnych państw, przedstawione w porządku od najmniejszego poziomu ekskluzyjności grup społecznych i dysproporcji systemu wyborczego do największego stopnia wyłączenia obywateli z decydowania politycznego i największej dysproporcji (porozdziały 4.3. - 4.11). W każdym studium przypadku w pierwszej kolejności przedstawione zostały działania na przyznawania czynnego prawa wyborczego kolejnym grupom społecznym, o ile do takich dochodziło w latach 2008-2019. Następnie analizie poddane zostaną ograniczenia czynnego prawa wyborczego oraz poszerzenia i ograniczenia biernych praw wyborczych. W ostatniej części przedstawiono wyniki analizy dysproporcji systemu wyborczego, na podstawie obowiązującej reguły rozstrzygnięcia i systemu dzielenia mandatów w poszczególnych dystryktach, z uwzględnieniem ich proporcji do populacji uprawnionej do głosowania. Omówienie wyników dla każdego z państw poprzedził rozdział prezentujący rezultaty pomiaru wskaźników deformacji wyników, dysproporcjonalności systemu wyborczego, redukcji liczby efektywnych partii politycznych i udziału głosów „straconych” (podrozdział 4.2). W podrozdziale 4.12. sformułowano alternatywne wyjaśnienia dla poziomu włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne i spójności ich preferencji z wynikami wyborów. Ostatnią częścią rozdziału jej jego podsumowanie (podrozdział 4.13).

W rozdziale za pole analizy poziomu ekskluzyjności i dysproporcji systemu wyborczego przyjęto elekcje do parlamentów krajowych. Za wyborem tym przemawiały następujące przesłanki. Po pierwsze, tego typu elekcje były organizowane regularnie we wszystkich analizowanych państwach. Po drugie, miały one charakter powszechny, a

zatem obejmowały największą możliwą grupę osób uprawnionych do udziału w nim. Tych kryteriów nie spełniały wybory prezydenckie, które w niektórych państwach miały charakter pośredni. Kolejnym powodem wyboru tego typu elekcji jest możliwość najpełniejszego realizowania funkcji opozycji, ze względu na rolę parlamentów jakie odgrywają te instytucje w systemach politycznych państw postkomunistycznych. Najliczniejsze instytucje przedstawicielskie pozwalają opozycji sprawować kontrolę nad rządzącymi poprzez wpływ na prace legislacyjny, prawo do formułowania zapytań i zgłaszania pod obrady głosowań nad odwołaniem członków rządu i całych gabinetów. Udział w debacie parlamentarnej umożliwia opozycji przedstawianie siebie jako alternatywę dla rządzących. Przede wszystkim to zwycięstwo w drodze wyborów parlamentarnych umożliwia dokonanie alternacji władzy, zgodnie z demokratycznymi regułami (Kowalik & Kluzik, 2013, s. 7; Magyar & Madlovics, 2020, s. 157). Z tych powodów zdecydowano się w rozprawie zbadać poziomy ekskluzji grup społecznych i dysproporcji systemów wyborczych na podstawie elekcji do krajowych parlamentów.

W tej rozprawie przyjęto podział wyborów parlamentarnych według kryterium jakim jest udział w rywalizacji politycznej. W oparciu o nią w literaturze przedmiotu wyróżnia się elekcje rywalizacyjne, semi-rywalizacyjne i nierywalizacyjne. Te pierwsze, charakterystyczne dla demokracji, odbywają się w warunkach pluralizmu politycznego, są wolne i rywalizacyjne. Z kolei wybory semi-rywalizacyjne organizowane są w warunkach ograniczonego pluralizmu politycznego, są częściowo wolne i częściowo rywalizacyjne (Sokala, Michalak & Uziębło, 2013, s. 280). Zgodnie z przyjętym w tej pracy typem systemów politycznych występują one w reżimach hybrydalnych. Celem elekcji semi-rywalizacyjnych jest dopuszczenie opozycji do udziału w wyborach, a nawet udziału w decydowaniu politycznym, ale bez naruszenia posiadanych kompetencji władczych przez rządzących. Wreszcie wybory nierywalizacyjne, charakterystyczne dla autokracji, służą wyłącznie przedłużeniu legitymacji rządzących do sprawowania urzędów (Sokala, Michalak & Uziębło, 2013, s. 278). W tym ujęciu kluczowe dla charakteru elekcji są poziom pluralizmu politycznego oraz stopień konkurencyjności. Ta pierwsza zmienna została określona na podstawie poziomu ekskluzji grup społecznych z udziału w decydowaniu politycznym. Im on wyższy, tym poziom pluralizmu jest niższy. Z kolei stopień konkurencyjności ustalono na podstawie wskaźnika deformacji wyborów (WD oraz poziomu dysproporcjonalności systemu wyborczego, wyrażonego w indeksie Gallaghera (GI), który uważany jest za najlepszy miernik rozbieżności między wynikami głosowania a rezultatami wyborów

(Sokala, Michalak & Uziębło, 2013, s. 271).

Demokracje na całym świecie nakładają różne ograniczenia dotyczące korzystania z czynnego i biernego prawa wyborczego. Jest to przede wszystkim cenzus wieku, określający wymagany ukończony rok życia by głosować oraz ubiegać się o mandat (Wojtasik, 2024, s. 225). Powszechnie przyjmuje się niższy cenzus wieku w przypadku czynnego prawa wyborczego niż biernego, co wynika z przekonania, że sprawowanie urzędu publicznego wymaga większej dojrzałości i doświadczenia życiowego (Kryszewski, 2007, s. 194; Waszak & Zbieranek, 2010, s. 7). Do pozostałych ograniczeń należą limitacje nałożone na obywateli w oparciu o prawomocny wyrok sądu, odbierający prawa wyborcze (Wojtasik, 2024, s. 224). Podstawą takiej decyzji judykatury jest niezdolność do udziału w decydowaniu politycznym (dotyczy osób z niepełnosprawnością mentalną) lub w obawie przed naruszeniem interesu publicznego (wobec osób prawomocnie skazanych za szczególne przestępstwa) (Dąbrowski, 2010, s. 265; Wrzalik, 2015, ss. 89-93). W Węgrzech ograniczenie dotyczące głosowania obowiązywało nawet po odbyciu kary, co uznano za nieproporcjonalną do popełnionego czynu limitację (Alajos Kiss v. Hungary, 2010). Prawodawstwa Polski i Węgier zakładały ograniczenia wobec wszystkich osób z niepełnosprawnością umysłową, niezależnie od rzeczywistej możliwości świadomego udziału w sprawach publicznych (Kodeks wyborczy, 2011, Art. 10; Ustawa Zasadnicza Węgier, 2011, Art. XXIII). Tym samym rządzący w zależności od stopnia limitacji praw wyborczych decydowali o tym jak duża grupa wyłączona jest z decydowania politycznego. Im większa grupa była nimi objęta, tym większy był poziom ekskluzji.

Wśród powszechnych ograniczeń czynnego prawa wyborczego obowiązywał także wymóg stałego zamieszkania na terenie kraju przez określony czas. Cenzus ten dotyczył osób naturalizowanych. Z kolei powszechne limitacje biernych praw wyborczych dotyczyły wybranych profesji jak sędziowie czy pracownicy służb mundurowych. Specyfiką państw postkomunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej było obowiązywanie kolejnego cenzusu w postaci wymogu złożenia poświadczenia o braku współpracy z tajnymi służbami aparatu państwowego w okresie przed tranzyjnym (Matonytè, 2009, s. 29; Dąbrowski, 2010, s. 265). Osoby współpracujące w poprzednim reżimie uznano za zagrożenie dla interesu publicznego. W państwach nadbałtyckich obowiązywał ponadto wymóg złożenia oświadczenia o znajomości języka urzędowego, który miał ograniczyć możliwość korzystania z biernego prawa wyborczego osób pochodzenia rosyjskiego. Powyższe ograniczenia były traktowane jako

rozwiązania powszechnie stosowane i nienaruszające standardów demokratycznych, z wyjątkiem limitacji wobec wszystkich osób z niepełnosprawnością umysłową i byłych skazanych.

Ograniczone możliwości udziału w wyborach miały mniejsze partie, z gorzej rozwiniętymi strukturami lokalnymi. W rezultacie, najszybciej proces zbierania podpisów finalizowały największe ugrupowania, ograniczając możliwości do rejestracji kandydatów dla mniejszych partii. Kolejną determinantą wyłączenia grup społecznych z decydowania politycznego był obowiązek złożenia depozytu wyborczego. W tym przypadku również ograniczone zasoby finansowe partii pozaparlamentarnych, pozbawionych dotacji budżetowych, zmniejszały szanse na start w wyborach. Choć depozyt należał do kosztów częściowo lub w pełni refundowanych, to jego obowiązywanie zmniejszało szanse kandydatów pozbawionych wsparcia donatorów i subwencji (Wojtasik, 2024, s. 230).

W tej rozprawie system wyborczy rozumiany był za Bartłomiejem Michalakiem jako „zespół reguł odnoszących się do sposobu wyrażania przez wyborców swych preferencji oraz do mechanizmu transformacji (przetwarzania) tych preferencji (głosów) na mandaty” (Michalak, 2010, s. 180). Kluczowym elementem systemu jak i formuły wyborczej jest wybór reguły rozstrzygającej, czyli generalnej zasady decydującej o sposobie przeliczania głosów w mandaty. Reguła większości oznacza przyznanie mandatu kandydatom z największą liczbą głosów. Proporcjonalna reguła zakłada przyznanie mandatu w oparciu o wielkości udziału w głosach całość, by jak najwierniej odzwierciedlić wynik głosowania (Sokala, Michalak & Uziębło, 2013, s. 203). To właśnie sposób transformacji preferencji wyborczych na mandaty był zmienną kluczową dla określenia poziomu dysproporcjonalności systemu wyborczego. Czynniki te decydowały o wadze głosów oddawanych w poszczególnych okręgach, w zależności od jego wielkości i sposobu przyznawania mandatów. Rządzący, przewidując różne scenariusze rywalizacji politycznej w ramach wyborów powszechnych, wybierali system maksymalizujący ich szanse na odnowienie swoich kompetencji władczych (Boix, 1999, s. 611; Wojtasik, 2024, s. 127). Dlatego inkumbenci ustanawiali formułę, która maksymalizowała liczbę zdobytych przez nich mandatów (Benoit, 2004). Tym samym, zmiany w systemie dystrybucji mandatów zwiększały bardziej szanse rządzących niż opozycji na powiększenie puli miejsc w parlamencie (De Mesquita, 2000) i możliwe były w przypadku posiadania odpowiedniej większości parlamentarnej do przyjęcia takich rozwiązań (Wojtasik, 2024, s. 129).

W analizowanych państwach wyróżniono trzy systemy wyborcze: proporcjonalny z wielomandatowymi okręgami wyborczymi (Bułgaria 2008-2009 i 2010-2019; Czechy, Estonia, Łotwa, Polska w wyborach do Sejmu, Rumunia 2015-2018, Słowacja), większościowy, gdzie z każdego okręgu mandat zdobywa jeden kandydat (Polska w wyborach do Senatu, Rumunia 2018-2019) oraz mieszany (Bułgaria 2009-2014, Litwa, Rumunia 2008-2015, Węgry). Ten ostatni, polegał na łączeniu reguł rozstrzygnięcia większościowej i proporcjonalnej. W analizowanym okresie, w państwach postkomunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej, często praktyką było wprowadzanie systemu mieszanego lub zastąpienia proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia przez system większościowy (Nikolenyi, 2011, s. 607). Do takich zmian doszło w Bułgarii (2009-2010), Litwie (2008-2019), Polsce (2008-2019)¹, Rumunii (2008-2015; 2018-2019), Węgrzech (2008-2019). To rozwiązanie polegało na implementacji równocześnie dwóch przeciwstawnych celów reprezentacji, co najmniej dwóch poziomów dystrybucji mandantów, wielopoziomowej struktury okręgów wyborczych i co najmniej dwóch różnych formuł wyborczych (Michalak, 2012, ss. 132-133). Inicjatorzy tych zmian argumentowali je potrzebą zwiększenia trwałości więzi deputowanych z okręgami, w jakich zdobyli mandat (Chiru, 2021, s. 355) oraz utrzymać reprezentatywność zgodną z preferencjami wyborców (Coman, 2013, s. 467). W rzeczywistości działanie to sprzyjało największym partiom, ze względu na większy procentowy udział mandatowych wyłanianych w okręgach jednomandatowych, powodując jednocześnie konsolidację mniejszych partii opozycyjnych, pomimo różnic w agendzie politycznej. Zatem odejście od proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia w kierunku mieszanej lub większościowej doprowadziło do transformacji systemów partyjnych, które stały się dwublokowe, gdzie naprzeciw rządzących występowała skonsolidowana opozycja.

W przypadku proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia kolejnym czynnikiem decydującym o stopniu korzystania z biernych praw wyborczych były progi wyborcze, zapobiegające rozdrobnieniu w parlamencie. Zwyczajowo były one wyższe dla komitetów koalicyjnych niż dla pojedynczych partii. Ponadto, im wyższy próg wyborczy, tym mniejszy poziom reprezentatywności deputowanych wyłonionych w drodze wyborów. Działo się tak ze względu na brak przyznania mandatów kandydatom komitetów, które przyjętego progu nie przekroczyły. Miejsca te dzielono pośród ugrupowań z największą liczbą głosów. Oznacza to przyznanie mandatów największym

¹ W wyborach do Sejmu stosowano ordynację proporcjonalną, w wyborach do Senatu RP ordynację większościową.

podmiotom wbrew woli wyborców, co doprowadziło do utrwalenia nierównych warunków rywalizacji politycznej. Waldemar Wojtasik uznał ustalanie różnych progów dla komitetów koalicyjnych, w zależności od liczby podmiotów wchodzących w ich skład, za przykład manipulacji wyborczej (Wojtasik, 2024, s. 152).

Takie rozwiązanie przyjęto w Czechach, Rumunii i Węgrzech, a jego efektem było wpłynięcie na strategię mniejszych partii. Ugrupowania te decydowały się na współpracę z innymi podmiotami, która wymagała konsultacji i ustępstw każdej ze stron. Tworzenie takich komitetów doprowadziło do konsolidacji opozycji na stałe, gdy strategia ta pozwala przekroczyć określony próg. Natomiast w przypadku niepowodzenia zmniejszał się poziom reprezentacji parlamentu względem preferencji głosujących. Z tego też powodu stosowanie różnych progów w zależności od liczby podmiotów koalicyjnych rodziło ryzyko wyłączenia części ugrupowań z dystrybucji mandatów. Poziom dysproporcji systemu wyborczego warunkował także podział terytorium państwa na okręgi wyborcze. Zróżnicowanie pod względem liczby oddanych głosów w każdym z nich prowadziło do nierówności głosów oddanych w różnych miejscach. Każdy wyborca, niezależnie od liczby głosów (poza częścią wyborców za granicą w elekcjach w Węgrzech), posiadał ich tyle samo. Pomimo to, szczególnie w jednomandatowych okręgach wyborczych, różnice pod względem populacji spowodowały, że głos oddany w mniej liczonym dystrykcie miał większą wagę niż w tych, gdzie liczba głosujących jest większa.

Do podobnych nierówności dochodziło także w okręgach wielomandatowych, szczególnie w obszarach wielkomiejskich, gdzie współczynnik przyznawanych mandatów do liczby uprawnionych do głosowania pozostawał mniej korzystny niż w mniejszych okręgach. Zjawisko to znane jest w literaturze jako łamanie zasady równości materialnej głosów (ang. *malapportionment*) (Pierzgalski, 2015, s. 37), która jest efektem niekontrolowanej zmiany populacji okręgów. Zjawisko to wywoływane jest przez długotrwałe procesy demograficzne. Z reguły zwiększa ono materialną wagę głosów z ośrodków wiejskich, z których uprawnieni do głosowania migrują do aglomeracji miejskich. Z tego powodu łamanie zasady równości materialnej głosów bywa określane mianem milczącego *gerrymanderingu* (Żukowski, 2003, s. 180). Zdaniem Bartłomieja Michalak termin ten nie posiada odpowiednika polskiego (Sokala, Michalak & Uziębło, 2013, s. 124), dlatego w tej pracy zastosowano formę anglojęzyczną. Obok *malapportionment* rządzący dopuszczali się także zmiany granicy dystryktów wyborczych (ang. *gerrymandering*), w celu zagwarantowania sobie większej liczby

miejsce w parlamencie (Żukowski, 2003, s. 181; Pierzgański, 2015, s. 7).

Demarkacja okręgów na korzyść inkumbentów, w obliczu braku przepisów powstrzymujących przed tym, tworzyła nierówne warunki rywalizacji politycznej. Oba procedury choć realizowane są w odmienny sposób prowadzą do materialnej nierówności głosów. *Malapportionment* występuje, gdy przez lata nieuwzględniania jest zmiana populacji okręgów, związanych m.in. z procesami migracyjnymi. Innym sposobem na naruszenie materialnej równości głosów jest korekta liczby mandatów przyznawanych w każdym z dystryktów, bez zmiany ich granic, gdy zmiany demograficzne nie naruszają przyjętego współczynnika. Z kolei *gerrymandering* polega na intencjonalnej zmianie okręgów na korzyść rządzących. To właśnie korzyść polityczna jest nadrzędnym celem tego działania. Manipulacja polega na delimitacji okręgów tak, by doszło do zmian w strukturze elektoratu, która doprowadzi do zmian preferencji wyborczych w ramach dystryktu (Sokala, Michalak & Uziębło, 2013, s. 63). Do takich praktyk zaliczały się: 1) łączenie zwyczajowo regionów głosujących na opozycję w jeden lub kilka okręgów, 2) podział dystryktów sprzyjających inkumbentom na mniejsze jednostki, co pozwala wyłonić więcej deputowanych z obozu rządzących. Równie istotny dla materialnej równości głosów był sposób uwzględniania głosów oddanych za granicą. Z wyjątkiem Rumunii, gdzie diaspora wskazywała określoną grupę deputowanych, we wszystkich państwach głosy z zagranicy były wliczane do wskazanych dystryktów na terytorium państwa (Wojtasik, 2024, s. 205). To drugie rozwiązanie zwiększało nierówność materialną głosów na niekorzyść tych okręgów, a także zaburzało spójność rezultatów wyborów z preferencjami osób tam głosujących.

Wyniki badań empirycznych prezentowane w tym rozdziale zostały opracowane na podstawie przedstawionych w rozdziale III metod i technik badawczych, a także trzech narzędzi badawczych, zastosowanych wyłącznie w tej części pracy. Należą do nich: 1) wskaźnik deformacji wyników wyborów; 2) Indeks Gallaghery; 3) Wskaźnik liczby efektywnych komitetów wyborczych; 4) Wskaźnik liczby efektywnych partii parlamentarnych; 5) wskaźnik redukcji efektywnej liczby partii politycznych; 6) odsetek „głosów straconych”; 7) autorska skala pomiaru ekskluzji grup społecznych w decydowanie polityczne. Szczegółowa zawartość każdego z tych narzędzi została przedstawiona w rozdziale III.

4.2. Pomiar wskaźników deformacji wyników, dysproporcjonalności systemu wyborczego, redukcji liczby efektywnych partii politycznych i udziału głosów „straconych”

Wartości wszystkich wskaźników przedstawiono w Tabeli nr. 7. Obok przyjętych wskaźników umieszczono w tabeli dane na temat: alternacji władzy (AW), obowiązującej w wyborach reguły rozstrzygnięcia (RR): proporcjonalnej (P), większościowej (W) lub stosowania dwóch z nich w systemach mieszanych (M). W przypadku utworzenia po wyborach nowego gabinetu, gdzie najwięcej głosów posiadała dotąd partia opozycyjna odnotowano alternację władzy (1), a tam, gdzie rządzący odnowili swoje kompetencje władcze zanotowano absencję AW (0). Dane wykorzystane do obliczenia wartości mierników pozyskano z oficjalnych komunikatów organów odpowiedzialnych za organizację wyborów w każdym państwie, a także bazy danych *Election indices*, stworzonej przez Michealla Gallaghery (2024).

Państwo	Rok elekcji	RR	% M _Z	% G _Z	GI z	W D _Z	GI	E _K w	E _P p	E _K w- E _P p	WR	GS ²	GS ³	A W
Bułgaria	2009	M	48,30	39,72	6,07	1,22	7,00	4,40	3,34	1,06	31,74	7,89		1
Bułgaria	2013	M	40,40	30,55	6,97	1,32	10,88	5,34	3,15	2,19	69,52	24,22		0
Bułgaria	2014	P	35,00	32,67	1,65	1,07	2,52	5,77	5,06	0,71	14,03	6,19		0
Bułgaria	2017	P	39,50	32,65	4,84	1,21	7,42	4,69	3,39	1,30	38,35	17,95		0
Średnia					4,88	1,20	6,96	5,05	3,74	1,32	35,21	14,06		
Czechy	2010	P	28,00	22,09	4,18	1,27	8,76	6,75	4,51	2,24	49,67	18,83		0
Czechy	2013	P	25,00	20,46	3,21	1,22	6,12	7,61	6,12	1,49	24,35	12,57		1

² Jedna reguła rozstrzygnięcia/reguła proporcjonalna w systemach mieszanych.

³ Reguła większościowa w systemach mieszanych.

Czechy	2017	P	39,00	29,64	6,62	1,32	7,21	6,92	4,81	2,11	43,87	6,26		0
Średnia					4,67	1,27	7,36	7,09	5,15	1,95	37,82	12,55		
Estonia	2011	P	31,00	28,56	1,73	1,09	5,09	4,78	3,84	0,94	24,48	10,51		0
Estonia	2015	P	30,00	27,69	1,63	1,08	2,34	5,14	4,72	0,42	8,90	1,76		0
Estonia	2019	P	34,00	28,93	3,59	1,18	5,28	5,52	4,52	1,00	22,12	8,94		0
Średnia					2,32	1,11	4,24	5,15	4,36	0,79	18,04	7,07		
Litwa	2008	M	31,90	19,72	8,61	1,62	11,14	8,90	5,78	3,12	53,98	20,73	5,93	1
Litwa	2012	M	26,90	19,18	5,46	1,40	9,08	7,59	5,28	2,31	43,75	19,46	9,62	1
Litwa	2016	M	38,20	22,45	11,14	1,70	13,49	7,27	4,41	2,86	64,85	19,16	4,29	1
Średnia					8,40	1,57	11,24	7,92	5,16	2,76	53,59	19,78		
Łotwa	2010	P	33,00	31,90	0,78	1,03	2,08	4,43	3,93	0,50	12,72	5,72		1
Łotwa	2011	P	31,00	28,62	1,68	1,08	2,76	5,06	4,52	0,54	11,95	5,03		0
Łotwa	2014	P	24,00	23,15	0,60	1,04	2,30	5,60	5,13	0,47	9,16	4,85		1
Łotwa	2018	P	23,00	19,92	2,18	1,15	5,51	8,07	6,39	1,68	26,29	12,17	6,61	1
Średnia					1,31	1,08	3,16	5,79	4,99	0,80	15,97	6,94		
Polska - Sejm	2011	P	45,00	39,18	4,12	1,15	5,95	3,55	3,74	0,70	24,67	4,12		0
Polska - Sejm	2015	P	51,09	37,58	9,55	1,36	12,56	4,45	2,75	1,70	61,82	16,62		1
Polska - Sejm	2019	P	51,09	43,59	5,30	1,17	6,60	3,41	2,76	0,65	23,55	0,92		0

Średnia					6,3	1,2	8,3	3,	2,	1,0	36,3	7,2	
					2	3	7	87	84	3	1	2	
Polska - Senat	2011	W	63,00	35,60	19,37	1,77	22,99	4,31	2,03	2,28	112,32	24,72	0
Polska - Senat	2015	W	61,00	39,99	14,86	1,53	17,55	3,86	2,05	1,81	88,29	21,61	1
Polska - Senat	2019	W	48,00	44,56	2,43	1,08	7,59	3,00	2,40	0,60	25,00	10,60	1
Średnia					12,22	1,46	16,04	3,72	2,16	1,56	72,38	18,98	
Średnia (Sejm + Senat)					9,27	1,34	12,21	3,80	2,50	1,30	51,90	13,10	
Rumunia - Izba Reprezentantów	2008	M	34,40	32,36	1,44	1,06	4,79	3,90	3,60	0,30	8,33	9,80	1
Rumunia - Izba Reprezentantów	2012	M	66,20	58,65	5,34	1,13	6,48	2,54	2,11	0,43	20,38	3,30	0
Rumunia - Izba Reprezentantów	2016	P	46,80	45,48	0,93	1,03	6,10	3,68	3,54	0,14	3,95	8,35	0
Średnia					2,57	1,07	5,79	3,37	3,08	0,29	9,41	7,15	
Rumunia - Senat	2008	M	37,20	33,57	2,57	1,11	5,91	3,65	3,20	0,45	14,06	7,14	1
Rumunia - Senat	2012	M	69,30	60,10	6,51	1,15	7,35	2,42	1,95	0,47	24,10	5,73	0
Rumunia - Senat	2016	P	49,20	45,68	2,49	1,08	5,77	3,65	3,20	0,45	14,06	7,08	0
Średnia					3,86	1,11	6,34	3,24	2,78	0,46	16,41	6,65	
Średnia (Izba Reprezentantów + Senat)					3,21	1,09	6,07	3,31	2,93	0,37	12,73	6,90	
Słowacja	2010	P	41,30	34,80	4,60	1,19	7,46	5,53	4,01	1,52	37,91	15,89	1

Słowacja	2012	P	55, 30	44, 40	7,7 1	1,2 5	9,7 7	4, 36	2, 85	1,5 1	52,9 8	19, 32		1
Słowacja	2016	P	32, 60	28, 28	3,0 5	1,1 5	6,1 0	7, 31	5, 67	1,6 4	28,9 2	13, 17		0
Średnia					5,1 2	1,2 0	7,7 8	5, 73	4, 18	1,5 6	37,2 7	16, 13		
Węgry	2010	M	68, 10	52, 73	10, 87	1,2 9	11, 67	2, 82	2, 00	0,8 2	41,0 0	3,8 2	17, 88	1
Węgry	2014	M	66, 80	44, 87	15, 51	1,4 9	17, 80	3, 22	2, 01	1,2 1	60,2 0	48, 87	8,6 5	0
Węgry	2018	M	66, 80	49, 27	12, 40	1,3 6	14, 38	3, 31	2, 09	1,2 2	58,3 7	7,3 2	4,5 3	0
Średnia					12, 93	1,3 8	14, 62	3, 12	2, 03	1,0 8	53,2 8	20, 00	10, 35	

Tabela nr 7.: Pomiar wskaźników deformacji wyników, dysproporcjonalności systemu wyborczego, redukcji liczby efektywnych partii politycznych i udziału głosów „straconych” w wybranych państwach postkomunistycznych.

Źródło: Opracowanie własne.

W Bułgarii odejście w 2013 r. od systemu mieszanego na rzecz proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia doprowadziło do spadku wskaźnika deformacji wyników i dysproporcjonalności systemu wyborczego. Najniższą wartości obu indeksów odnotowano w 2014 r. Wtedy to wartość indeksu Gallaghery (2,52) zmniejszyła się ponad czterokrotnie względem wyborów w 2013 r. (10,88). Wskaźnik deformacji wyników wyborów w tych elekcjach wyniósł 1,07, wskazując na niemal idealną zbieżność rezultatów głosowania z wynikami wyborów. Ponadto, zmiana reguły rozstrzygnięcia zwiększyło spójność wartości E_{KW} i E_{PP} , co zwiększyło spójność wyników wyborów z rezultatami głosowania w zakresie liczby ugrupowań biorących udział w decydowaniu politycznym. Pozwala to sformułować wniosek, że czynnikiem zmniejszającym rozbieżności wyników głosowania z układem sił w parlamentach było połączenie proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia, obniżonego progu wyborczego i głosowania preferencyjnego. Znaczenie tej ostatniej składowej potwierdził wzrost obu wskaźników w 2017 r., kiedy zrezygnowano z głosowania preferencyjnego.

W latach 2009-2014 wartości mierników E_{KW} i E_{PP} wzrastały, co oznacza włączanie w rywalizację polityczną nowych podmiotów. Należy jednak wskazać, że

więzało się to przede wszystkim ze wspieraniem przez obóz rządzący powstawania fasadowej opozycji w postaci Partii Ludowej „Wolność i Godność” (bułg. Народна партия „Свобода и достоинство”, NPSD), oraz podporządkowania sobie ugrupowań Porządek, Prawo i Sprawiedliwość (bułg. Ред, законност и справедливост, RZS) oraz Związku Sił Demokratycznych (bułg. Съюз на демократичните сили, SDS) (Kanev, 2013, ss. 250-260). Spadek wartości E_{KW} i E_{PP} w 2017 r. przyczynił się do wzrostu dysproporcjonalności systemu wyborczego i wzrostu deformacji wyników na korzyść komitetu zwycięskiego. Wprowadzenie proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia nie zmniejszyło na stałe wartość WR. Wskazuje to na brak włączenia większej liczby ugrupowań w decydowanie polityczne, co obniżało poziom konkurencyjności wyborów i pluralizmu politycznego. Pomiar wybranych wskaźników wskazuje na brak relacji między E_{KW} i E_{PP} a GS oraz pomiędzy GI a GS. Zmiana reguły rozstrzygnięcia z mieszanej na proporcjonalną doprowadziła do spadku średniego udziału głosów „straconych”, który dla elekcji w 2009 r. i 2013 r. (mieszany system wyborczy) wyniósł 16,05%, a dla wyborów w 2014 r. i 2017 r. (system proporcjonalny) – 12,07%. Oznacza to, że ta zmiana reguły rozstrzygnięcia zwiększyła równość siły głosu i spójność wyników głosowania z układem mandatów w parlamencie. Natomiast nie wystąpiła tu relacja między zmianą RR a AW, do której nie doszło po 2009 r. Z tego względu obecności proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia nie można uznać za warunek wystarczający dla alternacji władzy.

W Czechach średnia wartość wskaźnika deformacji wyników wynosiła 1,27, osiągając najwyższą wartość w 2017 r. (1,32)⁴. Oznacza to rozbieżności powyżej średniej dla proporcjonalnych systemów wyborczych, analizowanych w tej rozprawie (1,15). W 2010 r. wystąpiła najwyższa dla analizowanego okresu wartość GI – 8,76. Wyższa wartość tego wskaźnika, w porównaniu z elekcjami w pozostałych państwach z proporcjonalną RR, wynikała z postępującej nierówności materialnej głosów pomiędzy poszczególnymi okręgami. Przypadek Czech wskazuje na istnienie relacji pomiędzy GI a wartością różnicy E_{KW} i E_{PP} . Oznacza to, że mniejsza dysproporcjonalność systemu wyborczego doprowadziła do wprowadzenia mniejszej liczby podmiotów do Izby Reprezentantów niż wskazywały na to preferencje głosujących. W latach 2008-2019 wartości E_{KW} i E_{PP} były na zbliżonym, jednak różnica pomiędzy nimi wskazywała na zdobywanie mandatów liczby partii mniejszej o średnio dwa ugrupowania

⁴ W rozprawie dokonano analizy wyłącznie elekcji do Izby Reprezentantów, ze względu na zasady organizacji wyborów do Senatu co 2 lata, które nie mają charakteru powszechnego.

względem efektywnie startujących komitetów ($E_{KW} - E_{PP} = 1,95$). Najniższy wskaźnik redukcji efektywnej liczby partii wystąpił w 2013 r., kiedy doszło do alternacji władzy. Oznacza to, że włączenie większej liczby ugrupowań w decydowanie polityczne sprzyjało wzrostowi konkurencyjności i alternacji władzy zgodnie z wolą głosujących. Pomiar wskaźników dla wyborów do Izby Reprezentantów wskazuje na brak relacji między E_{KW} i E_{PP} a GS, a także pomiędzy poziomem dysproporcjonalności systemu wyborczego a odsetkiem „głosów straconych”. Należy wskazać, że rezultaty głosów „straconych” w kolejnych elekcjach wskazują na skuteczniejsze włączanie w decydowanie polityczne startujących komitetów. W 2010 r. głosy „stracone” stanowiły 18,83%, 2013 r. – 12,57%, 2017 r. - 6,26%. Tym samym pluralizm polityczny był zagwarantowany i wzmacniany wobec kandydatów ubiegających się o mandat. Spadek WD_Z , GI i $E_{KW}-E_{PP}$ w 2013 r. pokrył się z alternacją władzy, jednak nie jest to wystarczający dowód, by sformułować wniosek o relacji między tymi zmiennymi.

W Estonii średni wskaźnik deformacji wyników wynosił 1,11, co oznacza minimalną rozbieżność na korzyść zwyciężskich komitetów, poniżej średniej dla proporcjonalnych systemów wyborczych (1,15). Należy wskazać jednak, że wzrost tej wartości w 2019 r. (1,18) w porównaniu do dwóch poprzednich wyborów (1,08), wynikał ze zmian administracyjnych w 2017 r. Centralizacja państwa przełożyła się na wzmocnienie większych partii, jednak nie w takim stopniu by wprowadzić nierówne warunki rywalizacji. Również wartość dla indeksu Gallaghery w 2019 r. uległa znaczącemu, bo aż dwukrotnemu wzrostowi, co oznacza dwukrotnie większą rozbieżność tych elekcji (5,28) względem poprzednich wyborów w 2015 r. (2,34). Jednocześnie w 2019 r. GI był wyższy niż w 2011 r., kiedy wyniósł 5,09. Odnotowane rekordowe wartości dysproporcji i deformacji na korzyść rządzących w 2019 r. wynikały ze zmian wielkości jednostek administracyjnych. Reforma ta, w połączeniu z obowiązującym systemem wyborczym doprowadziły do wzrostu udziału głosów „straconych” (8,94%). Centralizacja państwa pogłębiła skalę *malapportionmentu*, wobec którego elity rządzące były bierne, nie wprowadzając rozwiązań powstrzymujących niematerialną równość głosów. W latach 2008-2019 odnotowano stały wzrost E_{KW} , co oznacza włączanie w rywalizację kolejnych komitetów. Pomiar wybranych wskaźników wskazuje na brak relacji między E_{KW} i E_{PP} a odsetkiem „głosów straconych”. Odnotowano jednak relację między GI a GS. Spadkowi poziomowi dysproporcjonalności systemu wyborczego towarzyszyła redukcja odsetka „głosów straconych”. W analizowanym okresie wysoka spójność E_{KW} i E_{PP} , wskazująca na niemal idealne odwzorowanie preferencji

głosujących dotyczące liczby ugrupowań w parlamencie. Ta zmienna w połączeniu z wartością wskaźnika deformacji wskazuje, że absencja alternacji władzy nie wynikała z dysproporcjonalności systemu wyborczego, a była wyrazem woli głosujących.

W Litwie demarkacja okręgów wyborczych w 2015 r., pomimo odrzucania projektów faworyzujących rządzących, zwiększyła poziom deformacji wyników (1,57) i średnią dysproporcjonalność systemu wyborczego (GI - 11,24) w 2016 r. Wzrost wartości indeksu Gallaghera pomiędzy 2012 r. a 2016 r. oznaczał zwiększenie rozbieżności między wynikami głosowaniami a rezultatami elekcji na korzyść rządzących. W Litwie odnotowano najwyższe różnice pomiędzy E_{KW} a E_{PP} , co oznacza najmniejszą spójność wyników elekcji z rezultatami głosowania w zakresie liczby ugrupowań parlamentarnych. W analizowanym okresie udział głosów „straconych” wynosił średnio 19,78%, co oznacza, że niemal co piąty głosujący nie posiadał swojego reprezentanta w Seimasie. Oznacza to wyłączenie z decydowania politycznego znacznej części wyborców, na poziomie przeliczania głosów na mandaty. Pomiar wskaźników dla wyborów do Seimasu wskazuje na brak zależności między E_{KW} i E_{PP} a GS, a także pomiędzy poziomem dysproporcjonalności systemu wyborczego a odsetkiem „głosów straconych”. Spadek wartości E_{KW} i E_{PP} oznaczał ograniczenie konkurencyjności kolejnych wyborów parlamentarnych, ze względu na redukcję liczby komitetów efektywnie rywalizujących w wyborach oraz ugrupowań parlamentarnych. Pomimo najwyższej wartości $E_{KW} - E_{PP}$ oraz wysokiego odsetka GS w Litwie co elekcje dochodziło do alternacji władzy (Żukiewicz, 2022, s. 5). Oznacza to, że dysproporcjonalność systemu wyborczego i wyłączenie części głosujących ze wskazywania swoich reprezentantów nie zagroziły realizacji jednej z funkcji opozycji.

W Łotwie średni WD_Z wynosił 1,08, co wskazuje na minimalną rozbieżność między wynikami głosowania a rezultatami wyborów w postaci dodatkowych mandatów do partii zwycięskich. Oznacza to wysoki poziom spójności podziału mandatów z preferencjami wyborców. Również średnia wartość GI dla tego okresu była najniższa na tle pozostałych państw i wynosiła 3,16. Wzrost wartości WD_Z , GI odnotowano w 2018 r., co wskazuje na obniżenie poziomu rywalizacyjności elekcji, ze względu na regulacje redukujące możliwości powstawania nowych partii na krótko przed wyborami. Pomiar tych mierników dla Łotwy wskazuje na brak relacji między GI a udziałem głosów „straconych”, co nakazuje powstrzymanie się od formułowania takiego twierdzenia. Podobnie nie odnotowano zależności między E_{KW} i E_{PP} a GS. Natomiast dowody empiryczne potwierdzają, że przyjęta formuła gwarantowała proporcjonalne

wyniki względem rezultatów głosowania oraz materialną równość głosów. W latach 2008-2019 odnotowano stały wzrost E_{KW} i E_{PP} , których wartości były na zbliżonym i wysokim poziomie. Oznacza, to że liczba podmiotów uczestniczących w rywalizacji politycznej stale rosła, co było spójne z preferencjami wyborców. Wskazuje na to wartość WR, najniższa dla elekcji w Łotwie spośród wszystkich analizowanych przypadków, co wynikało ze stosowania proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia i wysokiej równości materialnej głosów w okręgach wyborczych. Wyniki analizy wskazują na relację między WR a GS. Wraz ze spadkiem wskaźnika redukcji efektywnej liczby partii dochodziło do redukcji odsetka „głosów straconych”. Choć w latach 2008-2019 nie doszło to alternacji władzy, to wysoka spójność wyników wyborów z rezultatami głosowania pozwalała na taki rezultat, którego absencja wynikała z woli głosujących.

W Polsce wartości WD_z i GI były znacząco różniły się dla wyników wyborów do Sejmu i Senatu, co wynikało z odmiennych reguł rozstrzygnięcia. W wyborach do Sejmu (proporcjonalna reguła) ten pierwszy wskaźnik przyjął średnią wartość 1,23. Z kolei średni GI dla elekcji do tej izby wyniósł 8,37. W elekcjach do Senatu WD_z wyniósł średnio 1,46, a średni GI 16,04. Ten drugi jest najwyższą uśrednioną wartością dla wszystkich elekcji w jednym państwie, niezależnie od przyjętej reguły rozstrzygnięcia. W wyborach do Sejmu najwyższa wartość obu wskaźników odnotowano w 2015 r. Wynikało to, podobnie jak w Słowacji w 2012 r., z najwyższego udziału procentowego głosów „straconych”, który wynosił 16,62%. W elekcjach do Senatu najwyższe wartości wskaźników odnotowano w 2011 r., kiedy także udział głosów „straconych” był najwyższy i wyniósł 24,72%. Oznacza to, że niemal co czwarty głosujący nie posiadał swojego przedstawiciela w tej izbie. W kolejnych elekcjach GS wynosił kolejno 21,62% (2015 r.) i 10,6% (2019 r.). Ten ostatni rezultat wskazuje, że przyjęcie strategii niewystawiania kontrkandydatów w okręgach przez części opozycji w ramach Paktu Senackiego sprzyjało pełniejszemu oddaniu preferencji wyborczych w układzie sił politycznych w tej izbie. Również rezultaty dla wyborów do Sejmu wskazują na istotność przyjętych strategii komitetów. Decyzja KKW Zjednoczona Lewica w 2015 r. o starcie jako komitet koalicyjny, w obliczu nieprzekroczenia ośmioprocentowego progu, wpłynęła na wzrost udziału głosów straconych i dodatkowych mandatów dla zwycięskiej partii.

Różne reguły rozstrzygnięcia warunkowały także odmienne wartości E_{KW} - E_{PP} oraz WR. Wyższa spójność liczbą ugrupowań parlamentarnych z preferencjami wyborców występowała przy stosowaniu proporcjonalnej (średnia E_{KW} - E_{PP} – 1,03) niż

większościowej RR (średnia $E_{KW} - E_{PP} - 1,56$). Dowody empiryczne potwierdzają, że mniejszy poziom rozbieżności występował przy zastosowaniu proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia niż większościowej. Wyjątkiem były wybory do Senatu w 2019 r., kiedy to opozycja zawiązała Pakt Senacki. Wyłanianie senatorów w jednomandatowych okręgach wyborczych zwiększało poziom deformacji wyników wyborów i dysproporcjonalności systemu wyborczego w Polsce, co zmniejszało poziom konkurencyjności elekcji w analizowanym okresie. Wskaźnik redukcji efektywnej liczby partii był niższy dla proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia, co oznacza, że poziom włączania ugrupowań w elekcjach do Sejmu był wyższy. Oznacza, to że wybór posłów w latach 2008-2019 miał bardziej konkurencyjny charakter. W 2011 r. w wyborach do Senatu odnotowano najwyższą wartość WR (112, 32), co oznacza największy stopień redukcji partii uczestniczących w decydowaniu politycznym. Relacja tego wskaźnika z odsetkiem „głosów straconych” odnotowano wyłącznie w elekcjach do Senatu.

Pomiar wskaźników dla wyborów do Sejmu i Senatu wskazuje na brak zależności między poziomem dysproporcjonalności systemu wyborczego a odsetkiem „głosów straconych” oraz relacji między E_{KW} i E_{PP} a GS. W latach 2008-2019 wartości E_{KW} i E_{PP} dla kolejnych wyborów do Sejmu były na podobnym poziomie, co oznacza, że w rywalizacji politycznej brała udział zbliżona liczba ugrupowań. Z kolei w elekcjach do Senatu liczba komitetów wyborczych efektywnie biorących udział w rywalizacji politycznej spadała. Natomiast liczba partii parlamentarnych wzrastała, co oznacza wzrost spójności liczby ugrupowań senackich z preferencjami wyborców. Spójność E_{KW} i E_{PP} była najwyższa w 2019 r. Potwierdza to skuteczność strategii konsolidacji części opozycji w stworzeniu nowej większości parlamentarnej w tej izbie. Porównując wartości WR w latach 2008-2019, należy wskazać, że była ona niższa dla elekcji do Sejmu niż w wyborach do Senatu. Oznacza to, że większa spójność liczby partii parlamentarnych z preferencjami głosujących występowała w przypadku proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia. Z tego też względu, alternacja władzy w Polsce, biorąc pod uwagę poziom rywalizacyjności wyborów, nie była zagrożona.

W Rumunii, mimo zmian ordynacji, stosowano tę samą regułę rozstrzygnięcia w wyborach do obu izb. Tym samym, pomiędzy Izbą Reprezentantów a Senatem nie występowały tak znaczące różnice w wartości obu czynników, które wyrażałyby odmienny poziom rozbieżności pomiędzy wynikami głosowania a podziałem miejsc w izbach. Średnia wartość WD_z w latach 2008-2019 wyniosła 1,09, przyjmując nieco wyższy wynik dla wyborów do Senatu (1,11) i mniejszy w elekcjach do Izby

Reprezentantów (1,07). Były to jednak tak niewielkie różnice, że nie generowały różnych poziomów konkurencyjności. Średnia wartość GI dla wyborów do Izby Reprezentantów również była niższa (5,79) niż dla elekcji do Senatu (6,34). Oznacza to, że zwycięzcy wyborów byli mniej faworyzowani w procesie wyłaniania deputowanych do tej pierwszej izby. Wynikało to z większej równości materialnej głosów w dystryktach, gdzie wybierano deputowanych do Izby Reprezentantów. W 2012 r. wzrost tego indeksu w wyborach do obu izb, w porównaniu z poprzednimi elekcjami w 2008 r. wynikał z wykorzystania przez zwycięzców mechanizmu przyznawania mandatów nadprogramowych i stworzenia wspólnego komitetu przez część opozycji.

Zmiany strategii największych podmiotów doprowadziły do zwiększenia rozbieżności między wynikami głosowania a układem sił politycznych. Zmiana reguły rozstrzygnięcia w 2014 r. zwiększyła spójność wyników wyborów z rezultatami głosowania, a także zmniejszyła poziom deformacji wyników na korzyść rządzących. Dla elekcji do Senatu odnotowano wyższe wartości GI i WD_Z, co oznacza większą nierówność materialną głosów na rzecz zwycięzców w przypadku wyboru członków tej izby. W 2016 r. odnotowano najniższą spośród wszystkich 35 poddanych analizie elekcji powszechnych do parlamentów wartość WD_Z (1,02), wskazującą na niemal idealną spójność rozkładu mandatów przyznanych zwycięzcom z wolą głosujących. Należy jednak wskazać, że zmiana formuły wyborczej w 2016 r. nie zmniejszyła udziału głosów „straconych”. Oznacza to, że proporcjonalna reguła rozstrzygnięcia nie była wystarczająca dla zagwarantowania reprezentacji dla części głosujących.

Niskie wartości E_{KW} i E_{PP}, będące na zbliżonym poziomie, potwierdzają tezę o kartelizacji rumuńskiej sceny politycznej i niewłączaniu kolejnych podmiotów w rywalizację polityczną. Przypadek Rumunii wskazuje na brak relacji między GI a udziałem „głosów straconych” oraz zależności między WR a GS. Zaobserwowano jednak relację między E_{KW} a odsetkiem „głosów straconych”. Wraz ze wzrostem liczby komitetów efektywnie biorących udział w wyborach spadał udział GS. Jednak brak wzrostu liczby partii parlamentarnych, wskazuje, że relacja ta nie przełożyła się na wzrost konkurencyjności wyborów w Rumunii, przez co alternacja władzy zgodnie z wolą głosujących była zagrożona.

W Słowacji pomimo brak zmian reguły rozstrzygnięcia wyborczej i zasady jednego dystryktu, obejmującego terytorium całego państwa w latach 2008-2019, dochodziło do zmian wartości wskaźników deformacji wyników i dysproporcjonalności systemu wyborczego. Najwyższe wartości (kolejno 1,24 dla WD i 7,71 dla GI)

odnotowano w 2012 r. Wynikało to z udziału głosów „straconych”, które zostały oddane na komitety, które nie weszły do parlamentu - 19,32% wszystkich głosów. Oznacza to, że niemal co piąty uprawniony do głosowania nie zyskał swojego reprezentanta w Radzie Narodowej. W wyborach w 2010 r. udział głosów straconych wynosił 15,89%, a w 2016 r. 13,17%. Te różnice powodują to, że w 2012 r. zwycięski komitet uzyskał najwięcej dodatkowych mandatów, co zwiększyło wartość GI i WD na korzyść zwycięzców. Zatem wraz ze wzrostem głosów „straconych”, także dysproporcjonalność systemu wyborczego wzrastała na niekorzyść mniejszych ugrupowań. Wartości wskaźników E_{KW} i E_{PP} były na zbliżonym, wysokim poziomie, co oznacza spójność liczby partii parlamentarnych z preferencjami głosujących. W latach 2008-2019 odnotowano relację między WR a odsetkiem „głosów straconych”. Wzrost liczby partii parlamentarnych i komitetów efektywnie biorących udział w wyborach zmniejszał wartość GS. Spadek wskaźnika redukcji efektywnej liczby partii ograniczał udział „głosów straconych”. Tym samym, wybory do Rady Narodowej odznaczały się wysokim poziomem konkurencyjności, co gwarantowało alternację władzy zgodnie z wolą głosujących.

W Węgrzech wartość GI dla wyborów parlamentarnych wyniosła 22,63, co jest najwyższą wartością dla państw, gdzie stosowano ordynację mieszaną i ponad dwukrotnie wyższą od średniej - 9,63. Z kolei wartość WD wyniosła średnio 1,37 i była niewiele powyżej wyniku dla systemów mieszanych (1,32). Zatem o rozbieżności między wynikami wyborów a wolą głosujących decydowała przede wszystkim zmiana wprowadzona w 2013 r. Potwierdza to różnica pomiędzy wartościami obu wskaźników w 2010 r. (GI – 10,87; WD – 1,29) a 2014 r. (GI – 15,51; WD – 1,48). W tych ostatnich elekcjach spośród głosów oddanych według reguły proporcjonalnej niemal połowa (48,87%) stanowiła „głosy stracone”. W rezultacie rządzący wzmocnili nierówne warunki konkurencji na swoją korzyść, doprowadzając do największego stopnia utrudnienia rywalizacji politycznej. Dla elekcji w Węgrzech pomiar wskaźników deformacji wyników i dysproporcjonalności systemu wyborczego wykazał zależności między GI a WR. Spadek tej drugiej wartości powadził do wzrostu dysproporcjonalności na korzyść zwycięzców. Odnotowany w latach 2008-2019 wzrost E_{KW} nie doprowadził do wzrostu E_{PP} , co oznacza wzrost rozbieżności między tymi wskaźnikami. Ten pierwszy wynikał ze wspierania przez rządzących tworzenia fasadowej opozycji, na potrzeby symulowania pluralizmu politycznego i konkurencyjności elekcji. Tym samym, system wyborczy zmniejszał spójność wyników wyborów z preferencjami

głosujących. Pomiar tych mierników dla Węgier wskazuje na brak relacji między GI a udziałem głosów „straconych”, co nakazuje powstrzymanie się od formułowania takiego twierdzenia. Podobnie nie odnotowano zależności między E_{KW} i E_{PP} a GS oraz pomiędzy WR a odsetkiem „głosów straconych”. Wskaźniki GI, WDZ, E_{KW} i E_{PP} potwierdzają spadek konkurencyjności wyborów po reformie z 2013 r., której towarzyszyło wspieranie tworzenia lojalnej opozycji. Oba te czynniki wpłynęły na ograniczenie możliwości alternacji władzy, do której nie doszło po 2010 r., mimo zmian preferencji głosujących. Szczególnie w 2014 r. część partycypujących w elekcjach nie miała wpływu na układ parlamentu. Z kolei strategia konsolidacji części opozycji w 2018 r. choć zmniejszyła poziom deformacji wyników i dysproporcjonalności systemu wyborczego na korzyść rządzących, to nie zagwarantowała alternacji władzy. W tych okolicznościach strategia konsolidacji nie była warunkiem wystarczającym, co potwierdza ewolucję węgierskich wyborów w kierunku elekcji nierywalizacyjnych.

4.3. Estonia: utrwalenie wysokiej inkluzji grup społecznych w decydowanie polityczne

Prawodawstwo estońskie dotyczące praw wyborczych spełniało demokratyczne standardy. Czynne prawo wyborcze posiadali wszyscy obywatele, którzy najpóźniej w dniu wyborów ukończyli 18 rok życia. W przypadku biernego prawa wyborczego cenzus wieku wynosił 21 lat. Kolejne ograniczenia dotyczyły osób niezdolnych do czynności prawnych z powodu niepełnosprawności intelektualnej, ubezwłasnowolnionych i odbywania kary za popełnione przestępstwo (Laatsit, 2013, s. 2). Dodatkowe limitacje stosowano wobec przedstawicieli mniejszości narodowych i bezpaństwowców. W tej pierwszej grupie najliczniejsza mniejszość rosyjska w 2019 r. stanowiła 6,6% populacji Estonii. Członkowie tej grupy na podstawie stałego mieszkania zamieszkania posiadali prawo do głosowania w wyborach lokalnych. Oznacza to, że mniejszość rosyjska została włączona w decydowanie polityczne na poziomie wspólnot lokalnych, bez prawa głosu na poziomie ogólnokrajowym. Do czasu nowelizacji ustawy w obywatelstwie w 2016 r. te same regulacje dotyczyły bezpaństwowców (6% populacji Estonii). Na mocy nowych regulacji osoba, której choć jeden rodzic jest bezpaństwowcem uzyskuje obywatelstwo Estonii w chwili urodzenia. Nowe prawodawstwo zastosowano do wszystkich osób, które w dniu wejścia w życie ustawy nie ukończyły 15 roku życia (Osiewicz, 2020, s. 29). Oznacza to, że w analizowanym okresie osoby

objęte tym trybem naturalizacji nie głosowały w wyborach parlamentarnych. Powyższe ograniczenia wobec mniejszości rosyjskiej i bezpieczeństwa potwierdzają, że pomimo braku polaryzacji etnicznej i napięć między tymi grupami, elity polityczne, w ramach tzw. demokracji etnicznej, zdecydowały się stworzyć bariery dla udziału w decydowaniu politycznym dla wybranych grup (Cianetti, 2014, s. 95). Należy jednak wskazać, że były to ograniczenia motywowane ochroną porządku konstytucyjnego, przed ugrupowaniami szerzącymi prorosyjską propagandę, wzywającą do naruszenia integralności i suwerenność Estonii.

Regulacje dotyczące biernego prawa wyborczego tworzyły pluralistyczny i inkluzyjny system, czemu sprzyjało zmniejszenie ustawowej liczby partii politycznych z 1000 do 500 (Nations in Transit. Estonia, 2015). W wyborach parlamentarnych obowiązywała proporcjonalna reguła rozstrzygnięcia. By powstrzymać rozdrobnienie parlamentarne próg ustalono na poziomie 5% i wymóg uzyskania przez kandydata co najmniej 5% głosów w okręgu by zdobyć mandat. W przeciwnym razie mandat przechodził na kolejną osobę na liście spełniającą to kryterium. Oznacza to, że reprezentanci narodu politycznego reprezentowali komitety posiadające określone poparcie, a także sami zdobyli wymaganą liczbę głosów.

W analizowanym okresie kluczową zmianą warunkującą wielkość i kształt okręgów wyborczych była reforma administracyjna z 2017 r. Na jej podstawie doszło do połączenia gmin i zlikwidowania średniego szczebla administracji samorządowej. W konsekwencji, której zlikwidowano prawie 2/3 dotychczasowych jednostek samorządu lokalnego, doprowadziła do połączenia mniejszych ośrodków miejskich i centralizacji państwa. Jednocześnie utrzymano liczbę dwunastu okręgów wyborczych. Rozwiązanie to wzmocniło szanse partii posiadających większe poparcie w dużych aglomeracjach, poprzez połączenie z dystryktami składających się z mniejszych miejscowości, co potwierdził wzrost deformacji wyników i dysproporcjonalności systemu wyborczego w 2019 r. Poza tym nie odnotowano innych form manipulowania wielkościami okręgów wyborczych (BTI. Estonia, 2020).

Podsumowując, w Estonii poza limitacjami praw wyborczych wynikającymi z przyjęcia zasad tzw. demokracji etnicznej nie obowiązywały inne ograniczenia, niezgodne z międzynarodowymi standardami. W 2016 r. doszło do poszerzenia grupy osób uprawnionych do głosowania o bezpieczeństwa, którzy pierwszy raz z czynnego prawa wyborczego skorzystały w 2020 r. Bariery wobec mniejszości narodowych i etnicznych były skutecznym rozwiązaniem chroniącym system polityczny przed

udziałem w wyborach ugrupowań podważających integralności i suwerenność Estonii. Wobec osób ubiegających się o mandaty parlamentarne nie wprowadzono dodatkowych ograniczeń. Zmniejszono z kolei ustawową liczbę członków partii politycznej umożliwiło udział w rywalizacji mniejszym podmiotom. W 2019 r., w porównaniu do 2015 r., doszło do ponad dwukrotnego zwiększenia się wskaźnika dysproporcjonalności systemu wyborczego oraz niewielkiego wzrostu deformacji wyników. Oba te parametry wskazują na naruszenie proporcjonalności systemu dystrybucji mandatów, na korzyść rządzących. Pomimo to, w analizowanym okresie alternacja władzy w drodze wyborów w Estonii nie była zagrożona, co oznacza brak zagrożeń dla inkluzji członków narodu politycznego w decydowanie polityczne i spójności wyników wyborów z rezultatami głosowania.

4.4. Czechy: bierność wobec postępującej nierówności materialnej głosów

Obywatele Czech posiadali pełnię praw wyborczych, a system ich ochrony spełniał wymagania państw demokratycznych, co potwierdziły raporty organizacji monitorujących stan demokracji na świecie (BTI. Czech Republic, 2010-2020; Freedom in the World. Czech Republic, 2009-2020). Podstawą przyznania równych praw wyborczych było obywatelstwo, niezależnie od formy jego nabycia (Kandalec, 2013, s. 2). Cenzus wieku w przypadku czynnego prawa wyborczego wynosił 18 lat. W wyborach do Izby Reprezentantów cenzus wieku określono na 21 lat, Senatu - 40 lat (Ústavní zákon č. 1/1993 Sb, 1993). Obok cenzusu wieku limitacje praw wyborczych dotyczyły osób niezdolnych do podejmowania czynności prawnych, m.in. ze względu na niepełnosprawność umysłową. Biernych praw wyborczych pozbawiono także byłych skazanych za przestępstwa kryminalne i aktualnie odbywających karę (Kandalec, 2013, s. 24). W praktyce czynne prawo wyborcze tych ostatnich ograniczały warunki organizacji komisji wyborczych. Nie zawsze tworzone je w zakładach karnych, jednak problem ten dotyczył zaledwie 2% odbywających karę, co stanowiło marginalny problem (Kandalec, 2013, s. 6).

W okresie posttranzycyjnym system wyborczy wspierał formowanie się stabilnych rządów, utrudniając skupienie kompetencji władczych przez jedną partię (Hanley 2014, 164). W latach 2008-2019, z wyjątkiem ustanowienia bezpośrednich wyborów prezydenckich w 2012 r., nie odnotowano znaczących zmian w korzystaniu z praw wyborczych. Pomimo braku zmian w prawodawstwie doszło do załamania się

stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym, na początku trzeciej fali autokratyzacji (Brunclík & Kubát, 2016, s. 17). W ocenie badaczy zastąpienie reguły rozstrzygnięcia proporcjonalnej w wyborach do Izby Reprezentantów zwiększyłoby poziom spójności rezultatów z preferencjami głosujących (Brunclík & Kubát, 2016, s. 22). Dowody empiryczne z pozostałych państw negatywnie weryfikują to założenie, na co wskazują wyniki przedstawione w Tabeli nr 7. Ostatecznie, w analizowanym okresie nie przyjęto takiego rozwiązania.

System wyborczy nie tworzył barier utrudniających wejście na scenę polityczną nowych podmiotów, co potwierdził sukces powstałej w 2011 r. Akcji Niezadowolonych Obywateli (cz. Akce nespokojených občanů, ANO), która już w 2013 r. stała się częścią koalicji rządzącej. Bierne prawa wyborcze ograniczono podmiotom objętym delegalizacją ze względu na naruszenie porządku konstytucyjnego. Takie działania podjęto w 2011 r. wobec Partii Robotniczej (cz. Dělnická strana, DS), która wykorzystywała nazistowską symbolikę oraz głosiła ksenofobiczne, szowinistyczne i homofobiczne hasła (*Soud zrušil...*, 2010). Pomimo wyroku Sądu Konstytucyjnego zakazującej dalszej działalności DS. jej członkowie założyli nowe ugrupowanie, nie zmieniając swojej agendy politycznej. Partia ta jednak w analizowanym okresie ze względu na znikome poparcie około 1% nie brała efektywnego udziału w rywalizacji politycznej.

W latach 2008-2019 nie odnotowano przypadków *gerrymanderingu*. Przez cały ten okres obowiązywało 14 okręgów wyborczych w wyborach do Izby Reprezentantów i 81 dystryktów w elekcjach do Senatu. Wynikało to przede wszystkim z braku jasnych przepisów nt. demarkacji okręgów wyborczych, przez co ich układ pozostał niezmienny od 2000 r. (Stika, 2000, s. 22). Oznacza to nieuwzględnienie zmian demograficznych, w tym głównie migracji z obszarów wiejskich i przemysłowych do aglomeracji miejskich. Bierność wobec postępującej materialnej nierówności głosów między obszarami mniej zaludnionymi a dużymi ośrodkami miejskimi, sprzyjała na korzyść zwycięzców w tych pierwszych okręgach. Tym samym, z powodu ignorowania wzrostu nierówności materialnej głosów przez rządzących, dochodziło do zjawiska *malapportionment*.

Podsumowując, brak znaczących zmian dla poziomu ekskluzji grup społecznych w decydowanie polityczne doprowadził do utrwalenia zasad przyjętych w okresie posttranzycyjnym. W analizowanym okresie nie doszło do włączenia kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne, za sprawą przyznania im prawa do

głosowania. Również nie wprowadzono kolejnych ograniczeń. Byli więźniowie po odbyciu kary pozbawienia wolności otrzymywali jedynie część praw wyborczych. W dalszym ciągu nie mogli ubiegać się o mandat parlamentarny. Możliwość korzystania z praw wyborczych zwiększało organizowanie wyborów do Senatu co dwa lata. Wyłonienie 1/3 składu tej izby w takiej drodze pozwalało lepiej oddać aktualne preferencje głosujących. Z kolei wzrost dysproporcji systemu wyborczego i deformacji wyników wynikały z bierność wobec postępującego *malapportionment*. Tym samym pogłębiała się nierówność materialna głosów oddanych na terenach o mniejszym stopniu zaludnienia i obszarach wielkomijskich, na korzyść tych pierwszych. Pomimo to, w Czechach dochodziło do regularnej alternacji władzy w drodze wyborów parlamentarnych. Oznacza to, że korzystanie z praw wyborczych przez opozycję i jej elektoratu nie było zagrożone.

4.5. Słowacja: w kierunku ekskluzji nowych podmiotów politycznych i grup społecznych

W Słowacji obok międzynarodowych standardów wobec limitacji praw wyborczych obowiązywało od 2009 r., na mocy wyroku Sądu Konstytucyjnego, ograniczenie wobec osób odbywających karę pozbawienia wolności. Limitację tę potwierdzono w przyjętym w 2014 r. kodeksie wyborczym. Jednak w 2017 r. Sąd Konstytucyjnym uznał część tych zapisów za niezgodne ze standardami UE. W rezultacie tego ostatniego wyroku przyznano osobom odbywającym karę czynne prawo wyborcze, poza elekcjami samorządowymi, argumentując, że osadzeni nie są członkami wspólnot lokalnych (Domin, 2020, s. 10). Oznacza to, że osoby odbywające karę posiadały część praw wyborczych, z wyjątkiem lat 2009-2017, kiedy odebrano im również prawo do głosowania. Limitacja ta nie była zgodna z praktyką państw demokratycznych. Kolejną grupą były osoby z niepełnosprawnościami umysłowymi, uznane za niezdolne są do podejmowania świadomych decyzji politycznych lub mogących działać wbrew swojej woli, szkodząc wspólnocie i naruszać porządek publiczny (Domin, 2020, s. 12). Decyzją Sądu Konstytucyjnego z 2016 r. ograniczenie to było możliwe wyłącznie na podstawie wyroku organu judykatury o niezdolności do udziału w decydowaniu politycznym (Domin, 2020, s. 13). Zatem limitacja ta nie miała charakteru powszechnego, czego dowodem było ustanowienie wyjątków od niej. W praktyce nie uznawano każdego rodzaju niepełnosprawności umysłowej za podstawę ograniczenia czynnego

prawa wyborczego.

Ułatwieniem w korzystaniu z czynnego prawa wyborczego było obowiązywanie stałych rejestrów wyborców, w oparciu o dane na temat stałego miejsca zamieszkania. Rozwiązanie to nie wymagało tworzenia spisu obywateli uprawnionych do głosowania przed każdymi wyborami (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2012). Cenzus wieku w wyborach parlamentarnych wynosił 18 lat (czynne prawo) i 21 (bierne prawo). Proporcjonalna reguła rozstrzygnięcia obowiązywała w wyborach do Rady Narodowej, z zastosowaniem metody Hagenbacha-Bischoffa, uzupełniona następującymi progami: 5% (dla komitetów jednopartyjnych), 7% (dla komitetów koalicyjnych dwóch lub trzech partii) i 10% (dla koalicji składających się z czterech i więcej partii). W wyborach parlamentarnych obowiązywało głosowanie preferencyjne, które dopuszczało wybór do czterech kandydatów z różnych list wyborczych (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2016). Pierwszeństwo w otrzymaniu mandatu posiadali kandydaci, którzy zdobyli więcej niż 3% poparcia w głosowaniu preferencyjnym. W dalszej kolejności mandaty zdobywali kandydaci umieszczeni najwyżej na listach. Zatem wyborcy posiadali narzędzie wzmacniające zbieżność wyników elekcji z ich wolą. Przyjęty system dystrybucji mandatów zwiększał poziom reprezentatywności deputowanych. W praktyce liczba „głosów straconych”, zwiększała pulę mandatów dla największych komitetów, co ograniczało szanse mniejszych partii na udział w rywalizacji politycznej. Te z kolei decydując się na tworzenie wspólnych komitetów, mimo różnic w agendzie politycznej, mierzyły się z wyższymi progami wyborczymi. Te ostatnie stanowiły barierę dla efektywnego udziału w rywalizacji politycznej. W analizowanym okresie pojawiały się postulaty reformy systemu proporcjonalnego na rzecz wprowadzenia reguły rozstrzygnięcia większościowej (Juhas, 2014, s. 10). Badania dotyczące spójności rezultatów wyborów z preferencjami wyborców (Horowitz, 2003; Ezrow, 2007; Helms, 2008) oraz dane przedstawione w Tabeli nr 7. wskazują, że rozwiązanie to mogłoby zwiększyć dysproporcję systemu wyborczego na niekorzyść mniejszych partii opozycyjnych.

Prawa wyborcze przedstawicieli mniejszości narodowych nie były ograniczane. Mimo wprowadzenia zakazu posiadania podwójnego obywatelstwa, dopuszczono partycypację w wyborach przedstawicieli mniejszości węgierskiej (Freedom in the World. Slovakia, 2013). To właśnie ta grupa, stanowiąca około 9% populacji Słowacji, posiadała stałą reprezentację w Radzie Narodowej. Z kolei Romowie, którzy stanowili według oficjalnych danych około 2% populacji, a według innych wyliczeń

blisko 10% (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2012), nie posiadali swoich przedstawicieli w parlamencie. Mimo braku formalnych ograniczeń, bariery dla uzyskania mandatu przed przedstawicielami tych wspólnot wynikały z przyjętych progów, regulacji dotyczących rejestrowania komitetów wyborczych oraz finansowania i prowadzenia agitacji politycznej. Z tych też względów w analizowanym okresie jedynie partia Most (sło. Most-Híd) wprowadzała swoich deputowanych do Rady Narodowej⁵. Z kolei politycy pochodzenia romskiego, ze względu na brak zorganizowanego podmiotu, zdolnego zarejestrować komitet wyborczy, startowali w elekcjach z list innych partii (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2016).

Kolejne wykluczenie z udziału w rywalizacji politycznej dotyczyło kandydatów apartyjnych. W rezultacie część z nich startując z list zarejestrowanych komitetów, publicznie deklarowała swoją apartyjność (OSCE/ODIHR, 2016). Podobną barierą był obowiązek wpłacenia depozytu, zwracanego tym komitetom, które zdobędą co najmniej 2% poparcia (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2012; BTI. Slovakia, 2016). Obowiązek złożenia depozytu i wymagana liczba członków partii politycznych nie doprowadziły u progu trzeciej fali autokratyzacji do defragmentacji słowackiej sceny politycznej i zaniku mniejszych ugrupowań (Casal Bértoa & Deegan-Krause, 2012, s. 22). Mimo tego, że w rywalizacji politycznej brały udział mniejsze ugrupowania, to w elekcjach w 2012 r. współczynnik redukcji efektywnej liczby partii politycznych wzrósł niemal dwukrotnie względem wyborów w 2010 r. Jednak już w 2016 r. współczynnik ten znów spadł, co oznacza włączenie większej liczby podmiotów w rywalizację polityczną.

W 2018 r. zwiększono liczbę wymaganych zarejestrowanych kandydatów do dwukrotności liczby deputowanych, co ograniczało szanse mniejszych partii na udział w rywalizacji politycznej (BTI. Slovakia, 2020). W latach 2008-2014 ryzyko związane z ograniczaniem biernych praw wyborczych wynikało z powierzenia części zadań resortowi ds. wewnętrznych, który odpowiadał za przygotowanie kart wyborczych i instrukcji dla głosujących (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2010). Rozwiązanie to rodziło ryzyko podporządkowania rządzącym procedury wyboru deputowanych, na rzecz odnowienia ich kompetencji władczych. W latach 2008-2019 terytorium całego państwa było jednym okręgiem wyborczym, co oznaczało możliwość wystawienia przez każdy komitet co najmniej 150 kandydatów (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2010), a od 2018 r.

⁵ 2010 r.: 14 posłów, 2012 r.: 13 posłów; 2016 r.: 11 posłów (Sula, 2018, s. 110).

300 kandydatów (BTI. Slovakia, 2020). Głosowania organizowane były w mniejszych okręgach, których układ pozwalał formułować wnioski na temat preferencji wyborców. W regionach o niższych dochodach i wyższym odsetku mniejszości romskiej, podatnej na przestępstwa w postaci kupowania głosów, większe poparcie zyskiwały ugrupowania o ekstremistycznej agendzie politycznej (Plešivčák, 2023, s. 117). Z kolei w dużych aglomeracjach miejskich zwyciężali kandydaci partii liberalnych i progresywnych. Potwierdza to założenia, że nierówności ekonomiczne determinowały różne zachowania wyborcze. System dystrybucji mandatów był krytykowany za archaiczność, ze względu na niski poziom spójności rezultatów z preferencjami głosujących i brak aktualizacji od tranzycji systemowej (Halás & Klapka, 2016, s. 7). Rządzący nie podjęli się zmian, dlatego że obowiązujący podział okręgów wyborczych działał na ich korzyść.

Podsumowując, grupę uprawnionych do głosowania poszerzono na podstawie decyzji Sądu Konstytucyjnego o skazanych (2017 r.) oraz osoby z niepełnosprawnościami umysłowymi (2016 r.). Decyzje te nie były wynikiem działań rządzących, a aktywności organu judykatury, która przeciwdziałała wprowadzaniu niezgodnych z międzynarodowymi standardami ograniczeń. Formuła proporcjonalna i głosowanie preferencyjne wzmocniły zbieżność wyników głosowania z rezultatami elekcji, zwiększając poziom spójności składu Rady Narodowej z preferencjami wyborców. Doświadczenia Słowacji wskazują na istnienie kolejnego istotnego czynnika dla poziomu konkurencyjności w wyborach z ordynacją proporcjonalną, jaką jest udział głosów „straconych” w puli ważnie wyrażonych preferencji wyborczych. Do 2018 r. nie obowiązywały bariery zwiększające poziom ekskluzji grup społecznych, zagrażające alternacji władzy. Zwiększenie wymaganej liczby kandydatów w wyborach ograniczało szanse mniejszych partii na udział w rywalizacji politycznej. Tym samym alternacja władzy była możliwa, choć system dystrybucji mandatów sprzyjał rządzącym.

4.6. Polska: selektywne włączanie nowych grup społecznych w decydowanie polityczne

Zgodnie ze międzynarodowymi standardami państw demokratycznych prawo do głosowania przysługiwało wszystkim obywatelom, którzy najpóźniej w dniu elekcji ukończą 18 rok życia. Wobec czynnego prawa wyborczego obowiązywały ograniczenia wobec osób ubezwłasnowolnionych prawomocnym orzeczeniem sądowym lub

pozbawionych praw publicznych. Należy jednak wskazać, że ustawodawca nie wprowadził rozróżnienia na pełne i częściowe ubezwłasnowolnienie, które zawarte było w Kodeksie Cywilnym (OSCE/ODIHR. Poland, 2015). Było to zatem rozwiązanie pozbawiające prawa do głosowania osób, których stan zdrowia nie wykluczał możliwości świadomego udziału w decydowaniu politycznym. Kolejne limitacje, przyjęte w Kodeksie Wyborczym z 2011 r., dotyczyły osób skazanych za międzynarodowe przestępstwa podatkowe. Pozbawienie praw politycznych osób ubezwłasnowolnionych nie było zgodne z rekomendacjami obserwatorów międzynarodowych (OSCE/ODIHR. Poland, 2015) i prawem europejskim (Kryszewski, 2007; Dąbrowski, 2010). Jednakowe traktowanie całkowitego i częściowego ubezwłasnowolnienia, wyłączało z partycypacji jednostki, których stan zdrowia nie wyklucza świadomego udziału w decydowaniu politycznym, co było naruszeniem demokratycznych przymiotów wyborów powszechnych.

Limitacje biernego prawa wyborczego dotyczyły osób, które najpóźniej w dniu wyborów nie ukończyły określonego wieku: 21 lat w wyborach do Sejmu i 30 lat w elekcjach do Senatu. Kolejnym ograniczeniem biernego prawa wyborczego było wyłączenie z osób uprawnionych do głosowania skazanych prawomocnym wyrokiem na karę pozbawienia wolności za przestępstwo umyślne ścigane z urzędu lub umyślne przestępstwo skarbowe. Podstawą odebrania biernego prawa wyborczego w latach 2008-2019 było również orzeczenie sądu stwierdzające utratę prawa wybieralności. Istotny był również zapis zawarty w nowelizacji Konstytucji w 2009 r., który poszerzył tę limitację o byłych skazanych za te przestępstwa. Choć to ograniczenie przyjęto jako środek prewencyjny, to stworzyło ryzyko nadużycia tych zapisów w warunkach podporządkowania rządzącym wymiaru sprawiedliwości. Regulacja ta mogła posłużyć ograniczeniu udziału oponentów politycznych w rywalizacji politycznej, za sprawą wydawania wyroków skazujących (Bäcker & Rak, 2020, s. 84).

W analizowanym okresie nie doszło jednak do nadużycia tego rodzaju. Konstytucyjne ograniczenia korzystania z biernego prawa wyborczego dotyczyły podmiotów promujących nazistowskie, komunistyczne i faszystowskie reżimy, praktyki i metody działania. Limitacje dotyczyły także kandydatów, których oświadczenie lustracyjne zostało uznane przez sąd za niezgodne z prawdą. Oświadczenie o braku współpracy z tajnymi służbami PRL zobowiązane były składać osoby ubiegające się o urząd publiczny, urodzone przed 1 sierpnia 1972 r. Decyzją sądu prawa wyborcze mogły zostać odebrane na okres od 3 do 10 lat. Limitacja ta była wyrazem uznania byłych

współpracowników Urzędu Bezpieczeństwa/Służby Bezpieczeństwa za wrogów demokracji w okresie posttranzycyjnym. Było to rozwiązanie charakterystyczne dla państw Europy Środkowo-Wschodniej. W 2016 r. rządzący podjęli nieudaną próbę delegalizacji Polskiej Partii Komunistycznej (Pietraszewski, 2016), na podstawie konstytucyjnej zasady zakazu propagowania totalitarnych ideologii. Ugrupowanie to ze względu na znikome poparcie nie jednak brało udziału w rywalizacji politycznej.

Poziom ekskluzji grup społecznych z decydowania politycznego determinowała również reguła rozstrzygnięcia (proporcjonalna w wyborach do Sejmu i większościowa w wyborach do Senatu) oraz obowiązujące progi wyborcze: 5% dla partii i 8% dla koalicyjnych komitetów wyborczych, a także regulacje dotyczące zgłaszania kandydatów. Przyjęty próg dla komitetów jednopartyjnych powodował, że mniejsze podmioty zawiązywały koalicje, które by zdobyć mandat musiały zdobyć w skali ogólnokrajowej 8% poparcia. Powodowało to nierówne warunki rywalizacji między komitetami. Zatem, w przypadku porażki mniejszych ugrupowań, które nie zdecydowały się na start w ramach komitetu koalicyjnego, głosy na nie oddane przekładały się na dodatkowe mandaty dla partii, które zdobyły największe poparcie (Bäcker & Rak, 2020, s. 85). Należy jednak wskazać, że różne progi dla komitetów jednopartyjnych i koalicyjnych były fasadowym rozwiązaniem. W praktyce od 2015 r. obóz Zjednoczonej Prawicy startował w wyborach jako komitet Prawa i Sprawiedliwości. W 2015 r. wyższy próg dla koalicji przełożył się na brak mandatów dla komitetu Nowa Lewica, na czym skorzystało Prawo i Sprawiedliwość. Progi te nie dotyczyły komitetów złożonych z reprezentantów mniejszości narodowych, co zwiększało ich szansę na zdobycie mandatów przez kandydatów w okręgach zamieszkałych przez diaspory posiadające taki status w prawodawstwie polskim. Komitety te korzystały również z uproszczonej procedury rejestrowania kandydatów, w postaci niższej liczby wymaganych podpisów pod listami poparcia (BTI. Poland, 2018).

Dane przedstawione w Tabeli nr 7. potwierdzają, że przyjęta w wyborach do Sejmu formuła proporcjonalna, oparta na metodzie D'Hondta, zwiększała poziom reprezentatywności deputowanych i szanse mniejszych ugrupowań na zdobycie mandatów. Z kolei, formuła większościowa w wyborach do Senatu sprzyjała dwóm największym ugrupowaniom, co w 2019 r. doprowadziło do ukształtowania się Paktu Senackiego, czyli wspólnej listy części partii opozycyjnych. Konsolidacja tych ugrupowań i konsensus dotyczący wspólnych kandydatów pozwoliły odnieść sukces w rywalizacji z Komitetem Wyborczym Prawo i Sprawiedliwość. W analizowanym okresie

zgłaszano postulaty wprowadzenia jednomandatowych okręgów wyborczych także w wyborach do Sejmu, co stało się jednym z głównych tematów kampanii prezydenckiej w 2015 r. (Hartliński, 2015). Jednak po fiasku referendum w postulat ten zniknął z przestrzeni publicznej (Nations in Transit. Poland, 2017). Rozwiązanie to doprowadziłoby, podobnie jak w wyborach do Senatu, do kształtowania się dwóch bloków, co zmusiłoby mniejsze partie do łączenia się w komitety koalicyjne. Ostatecznie, w analizowanym okresie zmiana ta nie weszła w życie.

Zapisy Kodeksu Wyborczego ograniczały bierne prawo wyborcze osobom, które nie zdecydowały się startować z list zarejestrowanych komitetów. Podstawą ubiegania się o mandat parlamentarny było utworzenie komitetu, niekoniecznie wokół istniejących partii. Tym samym apartyjni kandydaci mogli korzystać z prawa do bycia wybieranym, jednak zobowiązani byli zarejestrować podmiot, posiadający poparcie co najmniej 5000 obywateli (w wyborach do Sejmu) lub 2000 obywateli (w wyborach do Senatu). Komitety wyborcze, niezależnie od swojej struktury, zobowiązane były do przestrzegania zasady reprezentacji co najmniej 35% przedstawicieli płci męskiej i żeńskiej na swoich listach.

W analizowanym okresie stale podnoszono postulat demarkacji okręgów wyborczych w elekcjach do parlamentu. Główną motywacją były nierówności wynikające ze zmian demograficznych, szczególnie migracji zewnętrznych i wewnętrznych. W tej sprawie występowała Państwowa Komisja Wyborcza, organ odpowiedzialny za przeprowadzenie wyborów w Polsce, odwołując się do aktualnych danych na temat zaludnienia. Postulat ten był jednak ignorowany przez kolejne rządy, co w rezultacie doprowadziło do utrzymania granic okręgów w niezmienionym kształcie od 2011 r. (wybory do Senatu) i 2015 r. (wybory do Sejmu), pomimo ustawowego zobowiązania do przeciwdziałania nierówności materialnej głosów w okręgach. Zmianom w latach 2008-2019 nie uległa też liczba okręgów – 41 w wyborach do Sejmu i 100 w wyborach do Senatu.

Kolejną przesłanką na rzecz demarkacji granic okręgów były zmiany liczebności stałych rejestrach wyborców, które konstruowane były w oparciu o deklarowane przez wyborców miejsce stałego zamieszkania. Istnienie takiego rozwiązania było praktyką pozytywnie ocenianą przez obserwatorów międzynarodowych jako narzędzie wzmacniające transparentność elekcji (OSCE/ODIHR. Poland, 2019). Ponadto, bierny charakter rejestracji wyborców był najlepszym sposobem wyrażania przybliżonej liczebności okręgów wyborczych. Natomiast brak aktualizacji liczby mandatów

przyznawanych w okręgach powodował rosnącą nierówność głosów na niekorzyść dużych ośrodków miejskich, gdzie zwyczajowo wyższa frekwencja nie przekładała się na większy wpływ na wybór deputowanych. Zatem brak „premi” wynikającej z większej mobilizacji wyborczej, połączony z granicami okręgów wyborczych nieoddającymi zmian zaludnienia powodował rosnące nierówności. W analizowanym okresie zgłaszano także postulat modyfikacji sposobu przeliczania głosów z zagranicy, który pozwoliłby wyborcy wskazać preferowany okręg, z którego chce wybrać deputowanych. Motywacją był wskazany wyżej problem spadającej reprezentatywności parlamentarzystów z okręgów stołecznych, spośród których w 2019 r. co czwarty był deputowanym wybranym zgodnie z preferencjami głosujących zagranicą (OSCE/ODIHR. Poland, 2019). Pod koniec analizowanego okresu rządzący rozpoczęli pracę nad projektem podziału województwa mazowieckiego na dwie odrębne jednostki. Celem tej zmiany administracyjnej była demarkacja okręgów wyborczych, która wzmocniłaby pozycję elit rządzących, posiadających wyższe poparcie poza aglomeracją warszawską (Borkowski, Bógdał-Brzezińska & Wendt, 2021, s. 26). Projekt ostatecznie nie wszedł w życie, ze względu na powszechną krytykę ze strony samorządowców, a także ekspertów (Żurawicka, 2021).

Podsumowując, w Polsce w analizowanym okresie stosowano powszechnie uznane w państwach demokratycznych ograniczenia czynnego prawa wyborczego. Należy jednak wskazać, że część z nich była nieproporcjonalna do przesłanki ich stosowania. Do takich należało odebranie praw wyborczych osobom z częściową niezdolnością do udziału w decydowaniu o sprawach publicznych. W latach 2008-2019 nie poszerzono grupy uprawnionych do głosowania, a próby ograniczenia praw wyborczych, niezgodne z międzynarodowymi standardami spotykały się z powszechną krytyką, co doprowadziło do ich porzucenia lub odroczenia poza ramy czasowe badania. Składy izb parlamentu wybierane były z zastosowanie różnych reguł rozstrzygnięcia, co warunkowało odmienne szanse opozycji na alternację władzy. Dystynkcja ta motywowała różne strategie ugrupowań opozycyjnych, które w 2019 r. zdecydowały się na wspólny start w wyborach do Senatu, utrzymując swoją odrębność w elekcjach do Sejmu.

Członkowie opozycji posiadali pełnię praw wyborczych, jednak jak wykazała dalsza analiza nie był to warunek wystarczający dla określenia zasad rywalizacji politycznej jako równych. Z kolei brak działań odpowiadających na zmiany struktury populacji okręgów oraz korekty systemu dystrybucji mandatów, doprowadziły do

postępującego osłabiania wagi głosów oddawanych w dużych ośrodkach miejskich. Do 2015 r. kwestia ta była ignorowana przez rządzących. Z kolei obóz Zjednoczonej Prawicy celowo unikał demarkacji, biorąc pod uwagę korzyści płynące z nierówności materialnej głosów. Z tego też powodu nie stosowali oni *gerrymanderingu*, wykorzystując istniejący układ. Szczególna dysproporcja dotyczyła dwóch okręgów stołecznych, do których dodawano głosy zagranicy, co doprowadziło do zmniejszenia reprezentatywności wybranych tam parlamentarzystów. Przedstawiona na koniec analizowanego okresu idea podziału województwa mazowieckiego miała wzmocnić szanse rządzących na zdobycie większej liczby mandatów poza aglomeracją warszawską. Zatem alternacja władzy w Polsce nie była zagrożona, jednak system dystrybucji mandatów, szczególnie układ okręgów wyborczych, zwiększał szanse rządzących na odnowienie swoich kompetencji władczych. Członkowie opozycji i jej elektorat nie podlegali ograniczeniom praw wyborczych, które zagrażałyby udziałowi w rywalizacji politycznej.

4.7. Litwa: utrwalenie ekskluzji mniejszości rosyjskiej i bezpieczeństwa z decydowania politycznego

W analizowanym okresie część środowisk parlamentarnych w Litwie podejmowała starania na rzecz poszerzenia biernego prawa wyborczego na kolejne grupy społeczne. Jednym z nich była zakończona fiaskiem w 2012 r., próba nowelizacji Konstytucji, obniżająca cenzus wieku w wyborach parlamentarnych do 23 lat. Miała ona zachęcić przedstawicieli najmłodszego pokolenia uprawnionych do głosowania do zaangażowania w sprawy publiczne, poprzez zwiększenie reprezentacji tej generacji w Seimasie (Žalimas, 2013, s. 4). Była to jednak ostatecznie nieudana próba inkluzji kolejnej grupy społecznej do udziału w decydowaniu politycznym, ze względu na brak poparcia wymaganej liczby deputowanych.

Czynne prawo wyborcze w Litwie ograniczone było uniwersalnymi regułami, do których należały cenzus wieku oraz ograniczenia na podstawie prawomocnego wyroku sądu, opisane we wstępie do rozdziału. Korzystanie z biernego prawa wyborczego obwarowane było kilkoma ograniczeniami. Prawo do ubiegania się o mandat parlamentarny posiadały osoby, które w dniu elekcji nie przekroczyły 65 lat, posługiwali się językiem litewskim i posiadały wyższe wykształcenie (Bieliauskaite & Šlapkauskas, 2020, s. 66). Ten ostatni warunek był najbardziej kontrowersyjny ze względu

na wykluczenie osób nieposiadających tytułu zawodowego. Cenzus wykształcenia podważył Sąd Konstytucyjny w 2012 r., zakazując wszelkich form dyskryminowania w korzystaniu z praw wyborczych (Bieliauskaite & Šlapkauskas, 2020, s. 68). Było to zatem niekonstytucyjne ograniczenie prawa wyborczego. Kandydaci w wyborach parlamentarnych zobowiązani byli do zebrania wymaganej liczby 1000 podpisów poparcia (Žalimas, 2013, s. 14). Zatem do rywalizacji politycznej dopuszczone były osoby posiadające określone poparcie wśród obywateli.

W wyborach parlamentarnych obowiązywał system mieszany (Law on Elections to the Seimas 2020, Art. 1). W rzeczywistości był to system większościowy, z elementami proporcjonalnego (Herron & Lynch, 2019, s. 1), który faworyzował największe partie. Działo się tak za sprawą pozornie minimalnej dysproporcji w liczbie mandatów wyłanianych w drodze reguły rozstrzygnięcia większościowej (71 miejsc w parlamencie) a proporcjonalnej – 70, z 5% progiem wyborczym (Žilvinas, 2012, s. 389). Potwierdzeniem tej nierówności był wynik w 2012 r. Partii Pracy. Choć partia ta zwyciężyła w okręgach z proporcjonalną regułą rozstrzygnięcia, to ostatecznie zajęła trzecie miejsce po uwzględnieniu wyników w okręgach jednomandatowych (Jastramskis, 2018, s. 22). Deputowani wybierani byli w dwóch turach, ze względu na wymóg zdobycia absolutnej większości, co jednak zwiększało szans opozycji na uzyskanie lepszego wyniku w wyborach. Faworyzowanie największych partii w takiej sytuacji potwierdził także przypadek elekcji w Węgrzech. W 2015 r. zwiększono wymóg członków partii politycznych z 1000 do 2000 osób (Nations in Transit. Lithuania, 2017). Działanie to ograniczyło możliwości mniejszych podmiotów w rywalizacji politycznej, faworyzując większe partie.

W analizowanym okresie podejmowano kolejne próby ograniczenia korzystania z biernego prawa wyborczego. W 2017 r. w Seimasie złożono projekt redukcji liczby posłów do 101, którego procedowanie zakończyło się fiaskiem ze względu na naruszenie konstytucyjnych zapisów o proporcjonalności liczby parlamentarzystów względem wielkości populacji (Nations in Transit. Lithuania, 2018). Oznacza to, że próba limitacji liczby przedstawicieli narodu politycznego została powstrzymana, co wobec większego udziału mandatów wyłonionych w większościowej reguły rozstrzygnięcia było istotne dla utrzymania reprezentacji opozycji w parlamencie.

Regulacje dotyczące wyłaniania reprezentantów narodu politycznego nie włączyły kolejnych grup w decydowanie polityczne. Choć opozycja nie doświadczyła nierównego traktowania w rywalizacji politycznej, to większy udział mandatów

wybranych zgodnie z większością regułą rozstrzygnięcia sprzyjał ugrupowaniu zwycięskiemu. W analizowanym okresie, warunkom organizowania wyborów powszechnych w Litwie przyznawano najwyższe oceny (BTI. Lithuania, 2020; Freedom in the World, Lithuania. 2009-2020). Wprowadzone ograniczenia dotyczące korzystania z czynnych i biernych praw wyborczych nie zagroziły temu. U progu analizowanego okresu wybory parlamentarne były wolne i uczciwe. Nie odnotowano w tym czasie nadużyć wyborczych. W parlamencie zasiadali przedstawiciele mniejszości etnicznych, co zwiększyło liczbę partii stanowiących opozycję parlamentarną. Biernego prawa wyborczego nie posiadali kandydaci organizacji promujących komunizm (Freedom in the World. Lithuania, 2009), co wynikało z konstytucyjnego zakazu promowania ideologii totalitarnych. Najważniejszą zmianą dotyczącą kształtu dystryktów była demarkacja jednomandatowych okręgów wyborczych w 2015 r.

Reforma, przeprowadzona przez Centralną Komisję Wyborczą, była efektem dyskusji na temat skorygowania nieproporcjonalności okręgów, powstałej w okresie posttransformacyjnym (BTI. Lithuania, 2020). Decyzja ta została uznana za Sąd Konstytucyjny za rozwiązanie zgodne z ustawą zasadniczą (Freedom in the World, Lithuania, 2019). Proces ustalania nowych granic okręgów był długotrwały, biorąc pod uwagę, że Centralna Komisja Wyborcza przyjęła dopiero siódmy projekt zgłoszony przez większość parlamentarną. Poprzednie propozycje uznane były za przejaw presji politycznej i stosowania *gerrymanderingu*. Komisja odrzuciła m.in. postulat zmian w okręgu kowieńskim, gdzie stabilną bazę wyborców posiadała opozycja. Podobnie w innych okręgach zmiany służyły wzmocnieniu szans na alternację władzy (Nations in Transit. Lithuania, 2019). Organ odpowiedzialny za ich przyjęcie odrzucał próby faworyzowania rządzących. Jak jednak wskazują dane przedstawione w Tabeli nr 7., pomiędzy elekcjami w 2012 r. a 2016 r. doszło do zwiększenia poziomu deformacji wyników i dysproporcjonalności systemu wyborczego na korzyść rządzących. Zatem demarkacja okręgów wyborczych nie zwiększyła spójności wyników wyborów z rezultatami głosowania i nie działała na korzyść opozycji. Biorąc pod uwagę specyfikę zachowań wyborczych w Litwie, gdzie jednym z czynników jest związek kandydata z okręgiem, granice tych obszarów determinowały poziom mobilizacji wyborczej.

Podsumowując, w Litwie jedyna próba włączenia kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne, poprzez obniżenie cenzusu wieku dla kandydatów, zakończyła się fiaskiem. Podobnie zmniejszenie liczby deputowanych również zostało zakwestionowane i odrzucone. To rozwiązanie zwiększyło byłoby poziom ekskluzji grup

społecznych z udziału w decydowaniu politycznym, zmniejszając liczbę miejsc w Seimasie. Stosowanie dwóch reguł rozstrzygnięcia, z większym udziałem mandatów obsadzanych w jednomandatowych okręgach wyborczych. Nowy kształt okręgów nie zmniejszył poziomu nierówności materialnej głosów, co potwierdzają wartości wskaźnika deformacji wyników i indeksu Gallaghera, które dla całego okresu wyniosły kolejno 1,57 i 11,24. Zatem zarówno reguła rozstrzygnięcia, jak i układ dystryktów, sprzyjały największym partiom. Natomiast pozostałe czynniki determinujące poziom ekskluzji grup społecznych w decydowanie polityczne gwarantowały równość w rywalizacji politycznej między elitami rządzącymi a opozycją oraz regularną alternację władzy.

4.8. Łotwa: w kierunku ekskluzji grup społecznych i nowych podmiotów politycznych

W analizowanym okresie w Łotwie podejmowano próby włączenia kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne, za sprawą liberalizacji regulacji dotyczących naturalizacji, jednak żadna z nich nie weszła w życie. Wynikało to z zachowawczego stanowiska rządzących wobec inkluzji mniejszości rosyjskiej i sekurytyzacji tej grupy społecznej, traktowanej jako wrogowie demokracji (Schulze, 2020, s. 46). W związku z tym, blisko 40% populacji Łotwy nieposiadająca obywatelstwa łotewskiego była wykluczona z decydowania politycznego. Bariery naturalizacji były kluczowe dla konwencjonalnej partycypacji społeczeństwa (Stat.gov.lv, 2023), a także spadającej frekwencji wyborczej. W 2014 r. przyjęto zmiany wyborcze, które poszerzyły grono korzystających z czynnych praw wyborczych o osoby z niepełnosprawnością umysłową, a także regulacje ułatwiające głosowanie przez pełnomocnika, korespondencyjne oraz personel wojskowy, rozmieszczony poza granicami państwa (OSCE/ODIHR, 2014). Dodatkowo, Centralna Komisja Wyborcza wprowadziła szereg rozwiązań wspierających osoby z niepełnosprawnością fizyczną, szczególnie z dysfunkcją narządu wzroku. Poza ułatwieniami w lokalach wyborczych, powstała także mapa jednostek przystosowanych do potrzeb wyborców o ograniczonej sprawności ruchowej. W czasie kampanii wyborczej w 2018 r. Centralna Komisja Wyborcza stworzyła materiały i prowadziła kampanie edukacyjne na temat wyborów, które służyły poszerzeniu wiedzy i wzmocnieniu świadomości obywatelskiej (OSCE/ODIHR, 2018). Działania w latach 2014-2018 sprzyjały włączeniu kolejnych grup społecznych

w decydowanie polityczne.

W elekcjach do parlamentu w Łotwie obywatele mogli korzystać z głosowania preferencyjnego, co wzmacniało zbieżność wyników głosowania z rezultatami elekcji. Działo się tak za sprawą wskazywania określonych kandydatów, którym wyborcy powierzą mandat parlamentarny. Głosujący posiadali dowolność w korzystaniu z głosowania preferencyjnego. Alternatywą dla zaznaczania lub skreślania nazwisk wielu kandydatów z różnych list było głosowanie na listy ogólnokrajowe. W porównaniu do czeskiego i słowackiego systemu preferencyjnego, wszystkie głosy za lub przeciw były uwzględniane w ustalaniu ostatecznego rezultatu każdego kandydata. Ponadto, głosy oddawane wyłącznie na jedną partię dzielone były równo wśród wszystkich kandydatów z listy. Jej układ nie miał znaczenia dla wyniku osób na niej startujących, z wyjątkiem otrzymania takiej samej liczby głosów. Decydująca o zdobyciu mandatu w okręgu była suma wszystkich głosów. W takich okolicznościach pierwszeństwo otrzymania mandatu przypadało osobie umieszczonej wyżej na liście. Tym samym wyborcy posiadali silną motywację do wyrażania swoich preferencji poprzez zaznaczanie lub skreślanie wybranych kandydatów.

Do 2010 r. komitety wyborcze mogły rejestrować jednego kandydata w różnych okręgach wyborczych, co pozwalało kandydatom zwiększyć pulę zdobytych głosów. W przypadku zdobycia mandatu w kilku okręgach, kandydat zostawał deputowanym z dystryktu, gdzie zdobył najwięcej głosów. W konsekwencji wprowadzenia zakazu ubiegania się o mandat w wielu dystryktach komitety wyborcze zdecydowały się poszukiwać kandydatów związanych z danym okręgiem. Zmiana ta doprowadziła do rejestracji większej liczby kandydatów, co poszerzyło grupę osób korzystających z biernego prawa wyborczego (Millard, 2011, s. 310). Ponadto, rozwiązanie to zwiększyło udział głosowania preferencyjnego, które w 2011 r. wybrało 58% wyborców (OSCE/ODIHR. Latvia, 2011). W latach 2008-2019 w Łotwie nie prowadzono rejestru wyborców w elekcjach do parlamentu, co oznaczało, że obywatele mogli oddać swój głos w dowolnym lokalu wyborczym w kraju i za granicą, niezależnie od miejsca zamieszkania. Głosujący byli rejestrowani na odręcznych listach w lokalach wyborczych. Choć było to rozwiązanie ułatwiające głosowanie w dowolnym miejscu, to OSCE zgłaszało rekomendacje wprowadzenia rejestru wyborców dla zwiększenia przejrzystości procedury głosowania (OSCE/ODIHR. Latvia, 2018).

W analizowanym okresie łotewskie prawodawstwo łączyło uniwersalne ograniczenia biernego prawa wyborczego z unikatowymi barierami. W wyborach do

parlamentu cenzus wieku dla biernego prawa wyborczego wynosił 21 lat (The Saeima Election Law, 1995). Kolejne ograniczenia o charakterze uniwersalnym dotyczyły osób niezdolnych do czynności prawnych i osób skazanych. Ponadto, biernego prawa wyborczego w wyborach do parlamentu nie posiadały osoby związane z organami państwowymi przed 1991 r., z wyjątkiem stanowisk administracyjnych. Zatem faktycznym ograniczeniem była kariera w strukturach administracji publicznej Związku Radzieckiego. Jediną grupą, wyłączonej z możliwości biernego udziału w wyborach byli członkowie Komunistycznej Partii Łotwy lub innych organizacji nawiązujących w swojej agendzie politycznej do ideologii totalitarnych (Schulze, 2020, s. 56). Zatem Łotwa należała do tych państw postkomunistycznych, których prawodawstwo wprost wskazało ugrupowania podmioty pozbawiona biernego prawa wyborczego. Ponadto, z biernego prawa wyborczego w analizowanym okresie nie mogli korzystać kandydaci bez afiliacji partyjnych (OSCE/ODIHR. Latvia, 2011). Rozwiązanie to ograniczyło możliwość ubiegania się o urząd państwowy osób chcących zachować apartyjność. Z kolei ograniczeniem o charakterze formalnym było niespełnienie warunków dotyczących znajomości języka. Kandydaci, którzy nie złożyli deklaracji o znajomości języka łotewskiego, nie mogą brać udziału w wyborach (Schulze, 2020, s. 46). Była to zatem wyłącznie bariera administracyjna, która wymaga złożenia dodatkowego dokumentu, nie ograniczająca korzystania z biernego prawa wyborczego.

W 2016 r. przyjęto nowelizację ustawy o partiach politycznych, mająca na celu powstrzymanie zjawiska powstawania nowych ugrupowań tuż przed wyborami. Zgodnie z nowymi regulacjami wyłącznie partie powstałe przed najpóźniej rok przed wyborami i liczące co najmniej 500 członków mogły brać w nich udział (Nations in Transit. Latvia, 2018). W jej następstwie latem 2017 r. doszło do masowej rejestracji nowych partii, które powstały na potrzeby organizowanych w 2018 r. wyborów powszechnych. Choć nowelizacja nie naruszyła tzw. ciszy legislacyjnej i była przyjęta wystarczająco wcześniej by nie naruszyć równych warunków rywalizacji, to jej zapisy wzbudziły obawy o naruszenie konstytucyjnej wolności zrzeszania się i udziału w sprawach publicznych. Było to kolejne ograniczenie możliwości korzystania z biernego prawa wyborczego, obok wyłączenia z rywalizacji politycznej osób bez afiliacji partyjnej. W Łotwie przez cały okres obowiązywała formuła proporcjonalna z głosowaniem preferencyjnym. Istotną zmianą była reforma z 2009 r., która zwiększyła poziom reprezentatywności wyborów parlamentarnych (Millard, 2011, s. 317). Jak wykazano wyżej, większy udział tego sposobu głosowania do 2010 r. zwiększał szanse

najbardziej rozpoznawalnych kandydatów. Natomiast od elekcji w 2011 r. większa liczba zarejestrowanych kandydatów wynikała z poszukiwania przez komitety wyborcze osób związanych z okręgiem. Rozwiązanie to zmobilizowało wyborców do korzystania z preferencyjnego głosowania, by wyrazić swoje poparcie dla określonych osób.

W analizowanym okresie nie doszło do zmian wielkości okręgów wyborczych, pomimo że podnoszono ten postulat u progu trzeciej fali autokratyzacji. Potrzebę demarkacji dystryktów uzasadniano wzmocnieniem więzi kandydatów z obywatelami (Millard, 2011, s. 317). Ostatecznie, efekt ten osiągnięto poprzez zakaz ubiegania się przez kandydata o mandat w więcej niż jednym okręgu. Oznacza to, że rządzący utrzymali podział na pięć okręgów wyborczych. Tym samym w analizowanym okresie nie podjęto prób ograniczenia konkurencyjnego charakteru wyborów poprzez stosowanie *gerrymanderingu*.

Podsumowując, obok nieudanej próby przyznania praw wyborczych członkom mniejszości rosyjskiej i bezpaństwowcom, z powodzeniem ułatwiono udział w decydowaniu osobom z niepełnosprawnościami, w tym z dysfunkcjami mentalnymi, które do tej pory nie mogły partycypować w elekcjach. Na rzecz włączenia kolejnych grup społecznych prowadzono także kampanie edukacyjne i profrekwencyjne. Inkluzję grup społecznych w decydowanie polityczne ograniczały zapisy wykluczające z wyborów kandydatów apartyjnych, ugrupowania składające się z mniej niż 500 członków oraz te podmioty zarejestrowane krócej niż rok przed elekcjami. Rozwiązanie to faworyzowało kandydatów dużych partii, istniejących od lat na łotewskiej scenie politycznej. Jednocześnie wzmocniono zbieżność rezultatów wyborów z wolą głosujących, ze względu na stosowanie głosowania preferencyjnego i działania na rzecz wzrostu udziału wykorzystania tej metody wskazywania kandydatów oraz wspomniane ułatwienia dla osób z niepełnosprawnościami. Zatem w Łotwie spadał poziom ekskluzji grup społecznych do 2016 r., kiedy to ograniczono możliwość powstawania nowych partii, co zwiększyło stopień wyłączenia uprawnionych do partycypacji w wyborach z decydowania politycznego. Brak manipulowania wielkością dystryktów, pomimo wezwań do zwiększenia więzi między parlamentarzystami a wyborcami, nie doprowadził do pogłębiania nierówności między rządzącymi a opozycją, co potwierdzają mierniki deformacji wyników i dysproporcjonalności systemu wyborczego. Choć przyjęta formuła nie tworzyła nierównych warunków rywalizacji, to wskazane zapisy prawa wyborczego dyskryminowały mniejsze i nowe podmioty, a w szczególności kandydatów apartyjnych. Tym samym alternacja władzy, do której nie doszło w analizowanym

okresie, nie była zagrożona. Mimo to, warunki rywalizacji ograniczały bariery dotyczące naturalizacji i powstawania nowych podmiotów. Zatem zagrożeniem dla organizacji wyborów rywalizacyjnych w Łotwie była ekskluzja grup społecznych z decydowania politycznego, co obniżało poziom pluralizmu politycznego. Nie występowały jednak zagrożenia dla rozbieżności wyników wyborów z wolą osób w nich uczestniczących.

4.9. Rumunia: utrwalenie kartelizacji sceny politycznej

W Rumunii, zgodnie z międzynarodowymi standardami, prawa wyborcze przysługiwały wszystkim osobom posiadającym obywatelstwo. Jego utrata lub dobrowolne zrzeczenie się powodowały utratę prawa do głosowania lub bycia wybieranym (Dumbrava, 2013, s. 1). Praw wyborczych pozbawione były osoby, które posiadały sądowy zakaz partycypacji w decydowaniu politycznym, w tym ze względu na niepełnosprawność umysłową (OSCE/ODIHR. Romania, 2012). Biernych praw wyborczych nie posiadały także osoby stale przebywające poza granicami kraju (Vintila & Soare, 2018, s. 1). Zatem ustawodawca wprowadził zasadę stałego domicylu jako warunku konieczny do startu w wyborach. Regulacja ta stała się szczególnie istotna po akcesji Rumunii do UE w 2004 r., kiedy to na podstawie zasady swobodnego przepływu osób, wielu obywateli wyemigrowało. Utrzymanie tego zapisu przy zmianach populacji Rumunii stanowiło istotne ograniczenie dla osób, które z różnych przyczyn zdecydowały się z niego wyjechać. Istniejące regulacje nie były wystarczające dla wzmocnienia biernego prawa wyborczego kobiet, co przełożyło się na niski poziom reprezentatywności tej płci w parlamencie (Bordeianu, 2010, s. 53).

Cenzus wiekowy w elekcjach do Izby Reprezentantów wynosił 23 lata, a w wyborach do Senatu – 33 lata. Nie wykluczano startu kandydatów nienależących do partii czy stowarzyszeń politycznych, co gwarantowało równe szanse osobom apartyjnym. Bariera w rejestrowaniu kandydatów był zakaz złożenia podpisu na więcej niż jednej liście wyborczej komitetu startującego do każdej z izb parlamentu (OSCE/ODIHR. Romania, 2012). Oznaczało to, że decydujące dla partii rywalizujących o podpisy obywateli były zdolności do prowadzenia takich akcji w przestrzeni publicznej. W 2013 r. odrzucono wniosek dotyczący zarejestrowania Nowej Rumuńskiej Partii Komunistycznej, która odwoływała się wprost do tradycji Komunistycznej Partii Rumunii. Działanie to było realizacją konstytucyjnej zasady powstrzymania propagowania

ideologii totalitarnych (Skrzypek, 2020, s. 71).

W analizowanym okresie obowiązywały kolejno systemy: mieszany (2008-2015), proporcjonalny (2015-2018) i większościowy (2018-2019). Zmiany były wynikiem kompromisu pomiędzy największymi siłami politycznymi, po fiasku wprowadzenia rozwiązania na wzór niemiecki w drodze referendum. Przyjęta w 2008 r. reforma prawa wyborczego zakładała wybór deputowanych w jednomandatowych okręgach wyborczych (315 do Izby Reprezentantów i 135 do Senatu), jednak liczba przypadających mandatów była proporcjonalna do wyniku w skali całego kraju, z 5% progiem, co doprowadziło do występowania nadprogramowych mandatów. Rozwiązanie to miało być odpowiedzią na spadające zaufanie obywateli do parlamentarzystów, wcześniej wybieranych w okręgach wielomandatowych (Coman, 2013, s. 468). Formuła większościowa miała uwolnić parlamentarzystów od partyjnej dyscypliny (Feșnic & Armeanu, 2014; Gherghina & Chiru, 2013, s. 14). W ocenie badaczy reforma zwiększyła poziom reprezentatywności deputowanych (Popescu, 2012; Coman, 2013). Należy jednak wskazać, że w konsekwencji zachwiała ona poziom proporcjonalności w wyborze przedstawicieli narodu, dlatego powszechnie uznano ją za wadliwą dla spójności rezultatów z preferencjami wyborców. Stało się tak za sprawą wykorzystania przez największe partie założeń systemu dystrybucji mandatów, dzięki któremu zyskiwały dodatkowe miejsca w obu izbach (Guigăl et al., 2019, ss. 1-4). Potwierdza to przyznanie 111 nadwyżkowych mandatów po wyborach parlamentarnych w 2012 r. Dla porównania w 2008 r. formuła mieszana przełożyła się na jedynie jeden mandat więcej (Popescu, 2012, s. 223), co oznacza, że w 2012 r. największe partie zmieniły swoją strategię by zyskać nadwyżkowe miejsca w parlamencie (OSCE/ODIHR, 2012). Stało się tak za sprawą stosowania dwóch reguł rozstrzygnięcia mieszanej i założenie formuły wyborczej, że uzyskanie mandatu było możliwe przy nieprzekroczeniu progu, pod warunkiem zwycięstwa kandydata w jednomandatowym okręgu (Downs, 2009, s. 511). Nowa formuła nie wpłynęła na poziom przestrzegania partyjnej dyscypliny przez deputowanych, a także by wzmocniła szanse mniejszych ugrupowań. Brak osiągnięcia tego drugiego celu może oznaczać, że wyborcy nie zrozumieli zmiany w sposobie wyborów swoich przedstawicieli lub nie uznali zmiany reguły rozstrzygnięcia za rozwiązanie zasadne.

System mieszany zmienił także strategię komitetów wyborczych, które układając swoje listy wykazywali się większą zachowawczością, stawiając na kandydatów z większymi szansami na zdobycie mandatu. Nowy system, mimo zapewnień jego

pomysłodawców, nie wzmocnił szans kandydatów niezależnych (Stan & Vancea, 2009, s. 55). Mieszana formuła wpłynęła także na strategię partii opozycyjnych, które w 2012 r. zdecydowały się stworzyć koalicyjny komitet wyborczy, co oznaczało transformację systemu partyjnego w kierunku dwublokowego. Choć posłowie wybrani w tej formule wykazywali się większą aktywnością parlamentarną, to m.in. brak zrozumienia nowej reguły rozstrzygnięcia przez głosujących przyczynił się do spadku zaufania społecznego do instytucji politycznych (Coman, 2012, s. 218).

W 2015 r. rządzący zdecydowali się naruszyć ciszę legislacyjną i powrócić do reguły rozstrzygnięcia proporcjonalnej, na zasadach sprzed 2008 r. W efekcie w wyborach parlamentarnych w 2016 r. głosujący obsadzili 466 mandatów, co oznacza zmniejszenie liczby deputowanych o 95 osoby względem poprzedniej kadencji. Przyjęto także odstępstwo od ustalonych progów (5% dla partii i 8% dla komitetu koalicyjnego) dla partii, które w co najmniej czterech okręgach zdobyły powyżej 20% poparcia (Illyés, 2017, s. 45), a także kandydatów niezależnych, którzy musieli zdobyć większość głosów w swoim okręgu by otrzymać mandat (OSCE/ODIHR. Romania, 2016). Rozwiązanie do zwiększyło szanse m.in. ugrupowań reprezentujących interesy mniejszości narodowych, takich jak Demokratyczny Związek Węgrów w Rumunii (rum. Romániai Magyar Demokrata Szövetség; RMDSZ). Powrót do zasad sprzed okresu 2008-2012 pozwolił przedstawicielom tej partii wprowadzić swoich deputowanych do parlamentu, co wzmocniło reprezentatywność mniejszości węgierskiej (Sula, 2008, s. 102). Ponadto, włączanie przedstawicieli mniejszości w decydowanie polityczne gwarantowała specjalna procedura rejestracji i niższy próg wyborczy wobec ich reprezentantów. Należy jednak wskazać, że choć przedstawiciele mniejszości nie napotykali ograniczeń w korzystaniu z prawa do głosowania, to wśród takich grup jak Romowie, barierą był brak wystarczającej edukacji obywatelskiej, co zwiększało ryzyko manipulacji tymi osobami (OSCE/ODIHR. Romania, 2012).

W latach 2015-2018 partie polityczne zobowiązane były do zarejestrowania swoich kandydatów w 18 z 41 okręgach (BTI. Romania, 2016). Regulacja ta ograniczała szanse mniejszych partii, które nie były zdolne zgłosić swoich kandydatów w tylu okręgach. Obowiązek ten nie dotyczył jednak komitetów reprezentujących mniejszości narodowe. Włączanie reprezentantów mniejszości narodowych do udziału w decydowaniu politycznym, na poziomie deklaracyjnym, charakteryzowało się wysokim poziomem inkluzyjności. Konstytucyjna gwarancja osiemnastu miejsc dla przedstawicieli mniejszości narodowych sprzyjała integracji tej grupy z resztą

społeczeństwa i poczucia sprawczości w decydowaniu o sprawach publicznych (King & Marian, 2012, s. 562). W praktyce realną barierą były wymogi związane z rejestracją komitetów wyborczych i regulacje dotyczące prowadzenia kampanii. Ponadto, przedstawiciele mniejszości narodowych i etnicznych nie podejmowali działań na rzecz współpracy między sobą, skupiając się na realizacji własnych interesów (King & Marian, 2012, 585). W rezultacie jedynie RMDSZ była partią posiadającą swoich przedstawicieli w parlamencie, co wynikało z najwyższego poziomu organizacji i instytucjonalizacji przedstawicieli mniejszości węgierskiej.

Kolejna reforma została przyjęta w 2018 r., na mocy której wszyscy parlamentarzyści (333 członków Izby Deputowanych i 137 senatorów) wybierani byli zgodnie z zasadami reguły rozstrzygnięcia większościowej (Guigăl et al., 2019, s. 4; Mariam & Sophio, 2020, s. 203). Przyjęcie nowej reguły rozstrzygnięcia poprzedzone było debatą na temat kierunku zmian. Część przedstawicieli organizacji społecznych rekomendowała wprowadzenie reguły rozstrzygnięcia większościowej dwóch tur wyborów parlamentarnych, obniżenie progu i zmniejszenie liczby wymaganych podpisów do rejestracji kandydatów. Postulaty te uzasadniane były przeciwdziałaniem kartelizacji rumuńskiej sceny politycznej, w obliczu niskiej skuteczności przepisów dotyczących rejestrowania partii politycznych w 2015 r. W praktyce nie powstrzymano kartelizacji rumuńskiej sceny politycznej ze względu na utrzymanie dotychczasowej liczby wymaganych podpisów na listach poparcia komitetów wyborczych (Nations in Transit. Romania, 2018). Ostatecznie przyjęto ordynację większościową, ignorując przedstawione wyżej postulaty, która ograniczyła szanse mniejszych partii na zdobycie mandatów. Zmiana nie objęła jednak żadnych wyborów w analizowanym okresie.

Trzy zmiany reguły rozstrzygnięcia w elekcjach do parlamentu (2008 r., 2015 r., 2018 r.) doprowadziły do modyfikacji granic i populacji okręgów wyborczych. W wyborach w 2008 r. i 2012 r., kiedy obowiązywał system mieszany, istniało 438 jednomandatowych okręgów (315 do Izby Reprezentantów i 135 do Senatu). W 2016 r. ustanowiono 43 wielomandatowe okręgi, w tym osobny dla stolicy i osób głosujących zagranicą. Komitety wyborcze w każdym z nich mogły wystawić dwie listy, po jednej w wyborach do każdej z izb. Z kolei nowelizacja prawa wyborczego w 2018 r. wprowadziła ponownie okręgi jednomandatowe, w elekcjach do obu izb (Dragoman, 2022). Reforma z 2008 r. miała powstrzymać stosowanie *gerrymanderingu* przez zmniejszenie niepewności uzyskanego wyniku w wybranych okręgach (Giugăl et al., 2017, s. 12). W praktyce, zmiany zwiększyły szanse lokalnych polityków, którzy odnosili

zwycięstwa nad kandydatami nieposiadającymi związków osobistych z reprezentowanymi okręgami. Powrót do jednomandatowych okręgów wyborczych w 2018 r. uzasadniono potrzebą zagwarantowania obecności interesów społeczności lokalnych w debacie parlamentarnej, zwiększenia związków osobistych deputowanych z reprezentowanym okręgiem i wzmocnienia szans polityków z doświadczeniem samorządowym na zdobycie mandatów (Chiru, 2021). Podsumowując, obok ograniczeń zgodnych z demokratycznymi standardami nie stosowano w Rumunii dodatkowych barier dla korzystania z czynnego prawa wyborczego, co świadczy o wysokim poziomie inkluzyjności obywateli w decydowanie polityczne. Dotyczyło to także przedstawicieli mniejszości narodowych, których prawo do partycypacji w podejmowaniu decyzji o sprawach publicznych wzmocniła gwarantowana liczba miejsc w parlamencie. Wykluczenie z ubiegania się o mandat parlamentarny osób przebywających stale zagranicą, po akcesji do UE, oznaczało ograniczenie biernego prawa wyborczego wobec blisko 4 milionów obywateli. W analizowanym okresie ograniczono szanse na udział w rywalizacji kobiet, kandydatów apartyjnych i mniejszych ugrupowań. Nadprogramowe mandaty występujące w latach 2008-2016 obniżyły poziom reprezentatywności wybranych deputowanych, faworyzując największe partie. Powrót do reguły rozstrzygnięcia proporcjonalnej na okres jednych wyborów parlamentarnych przywrócił wyższy poziom spójności składu parlamentu z preferencjami wyborczymi, a także wzmocnił szanse przedstawicieli mniejszości narodowych na zdobycie mandatu. W praktyce jedynie mniejszość węgierska, ze względu na poziom organizacji partii reprezentującej jej interesy posiadała swoich deputowanych. Na podstawie dowodów z innych analizowanych w tej rozprawie państw przyjęcie reguły rozstrzygnięcia większościowej zwiększy szanse największych partii, a ugrupowania opozycyjne, pomimo różnic w agendzie politycznej, zawiązywać będą koalicyjne komitety wyborcze.

W analizowanym okresie nie dochodziło do znaczących ograniczeń korzystania z praw wyborczych, w tym także wobec przedstawicieli opozycji. Pośrednie limitacje, w postaci zapisów dotyczących rejestracji kandydatów oraz systemu dystrybucji mandatów, obowiązujące w 2012 r., zwiększyły wskaźnik deformacji oraz dysproporcjonalność systemu wyborczego, na niekorzyść opozycji. Z kolei powrót do reguły rozstrzygnięcia proporcjonalnej obniżył te dwa wskaźniki, zwiększając szanse opozycji. Zmiany reguły rozstrzygnięcia wyborczej sprzyjały *gerrymanderingowi* i manipulacjom wielkości okręgów, na korzyść rządzących. Modyfikacja z 2008 r. ograniczała szanse opozycji, a powrót do wielomandatowych okręgów w 2015 r. oznaczał

wyrównanie szans. Zmiany systemu dystrybucji mandatów, z wyjątkiem wprowadzenia reguły rozstrzygnięcia proporcjonalnej w wyborach w 2016 r., faworyzowały rządzących, wzmacniających ich szanse na przedłużenie kompetencji władczych. Wysoki poziomu ochrony praw wyborczych oraz niski poziom dysproporcji systemu wyborczego i deformacji wyników działały na korzyść opozycji. Zwiększało to szanse na alternację władzy w drodze elekcji parlamentarnych. Należy jednak wskazać, że zwiększanie pluralizmu politycznego i konkurencyjności wyborów rozpoczęło się dopiero w 2016 r., kiedy wprowadzono ordynację proporcjonalną. Zmiany te objęły jedynie jedne wybory, a w 2018 r. przyjęto system większościowy.

4.10. Bułgaria: postępujące imitowanie pluralizmu politycznego oraz ekskluzja wybranych grup społecznych

Do przyznania praw wyborczych kolejnym grupom społecznym w Bułgarii doszło w drodze nowelizacji przepisów dot. naturalizacji. Z przywileju tego skorzystały przede wszystkim osoby pochodzenia tureckiego. Badania potwierdziły, że ta grupa społeczna głosowała przede wszystkim na Ruch na Rzecz Praw i Wolności (bg. Движение за права и свободи, DPS) (Smilov & Jileva, 2010, s. 19; Sula, 2018, ss. 60-61). Przepisy te wzmocniły szanse na wejście do parlamentu mniejszych partii. Zatem obok działań na rzecz poszerzenia grupy uprawnionych do głosowania o przedstawicieli mniejszości narodowych, zredukowano także poziom ekskluzji grup społecznych z udziału w rywalizacji politycznej.

Czynne prawo wyborcze posiadali obywatele powyżej 18 roku życia. W tych samych elekcjach cenzus wieku dla osób kandydujących wynosił 21 lat. Rozwiązanie to zwiększało szanse polityków najmłodszej generacji na udział w rywalizacji politycznej na arenie parlamentarnej (Dobрева, 2013, s. 2). Oba te rozwiązania należą do powszechnie obowiązujących standardów w państwach demokratycznych, nienaruszających warunków rywalizacji politycznej. Ograniczenia czynnego i biernego prawa nakładane były na osoby odbywające karę pozbawienia wolności. Po odbyciu kary skazani odzyskiwali jedynie czynne prawo wyborcze. Było to rozwiązanie uniemożliwiające pełnienie funkcji publicznych osobom z przeszłością kryminalną. Ustawodawca nie przewidywał tym samym rozróżnienia na przestępstwa przeciwko interesowi publicznemu oraz niebędące takimi zagrożeniami. W 2016 r. przyjęto regulację, na podstawie której absencja w dwóch kolejnych wyborach powodowała usunięcie

osoby z rejestru wyborców (Nations in Transit. Bulgaria, 2020). Było to rozwiązanie nawiązujące do odrzuconego rok później przymusu wyborczego, które stworzyło dodatkową barierę dla osób decydujących się na skorzystanie z czynnego prawa wyborczego po dłuższej przerwie. Rozwiązanie to, będąc formą manipulacji wyborczej, naruszało wolność uprawnionych do głosowania do powstrzymania się od partycypacji (Wojtasik, 2024, s. 220). Nie miało ono żadnych racjonalnych przesłanek, a jego istotą było stosowanie miękkiej formy represji wobec osób rezygnujących z czynnego udziału w wyborach.

W Bułgarii zabronione było istnienie partii odwołujących się do kwestii narodowych i etnicznych, uznanych za zagrożenie dla ładu demokratycznego. Obecność partii DPS, która zdobywała głosy wyborców należących do mniejszości narodowych i etnicznych (Smilov & Jileva, 2010, s. 17; Spirova & Stefanova, 2012, s. 79) wskazuje na brak nadużyć regulacji dotyczących delegalizacji ugrupowań politycznych. W praktyce partia ta z powodzeniem od 2009 r. posiadała swoich reprezentantów w parlamencie (Spirova & Stefanova, 2012, s. 88). Tym samym rywalizacji politycznej nie groził wzrost poziomu ekskluzji grup społecznych. Kluczową zmianą dla dysproporcji systemu wyborczego była reforma z 2009 r., na trzy miesiące przed wyborami, wprowadzająca mieszaną ordynację. Celem tej nowelizacji, zainicjonowanej przez Bułgarską Partię Socjalistyczną (bułg. Българска социалистическа партия, BSP), było zwiększenie szans na ponowne wejście do parlamentu i korzystniejszy wynik koalicyjnego DPS. Ostatecznie, wprowadzenie elementów reguły rozstrzygnięcia większościowej przyniosło zwycięstwo nowej partii Obywatele na rzecz Europejskiego Rozwoju Bułgarii (bułg. Граждани за европейско развитие на България, GERB) w 26 z 31 okręgów jednomandatowych (BTI. Bulgaria, 2012). Nowy system wprowadził także 31 okręgów wielomandatowych, w których wybierano łącznie 209 mandatów. Ze względu na pokrywanie się okręgów, wyborcy oddawali dwa głosy (Raycheva, 2016, s. 177). Był to zatem nadal system proporcjonalny z elementami większościowego, jednak ze względu na większą wagę głosów w okręgach jednomandatowych faworyzował on największe ugrupowania (Barzachka, 2009, s. 4).

Zmianom reguły rozstrzygnięcia wyborczej towarzyszyło podniesienie progu wyborczego dla partii do 8%, co Trybunał Konstytucyjny uznał za rozwiązanie niekonstytucyjne (Hardman, 2021, s. 19). Podniesienie progu wyborczego miało na celu wzmocnienie pozycji partii posiadających większe poparcie społeczne, kosztem partii średnich i małych, które mogłyby znaleźć się poza parlamentem. Tym samym

mandaty, które do tej pory przypadały ugrupowaniom z poparciem między pięć a osiem procent trafiłyby do największych komitetów. Rozwiązanie to zwiększyłoby dysproporcje między wynikiem wyborów a preferencjami głosujących i zwiększało wartość WR. Pomimo odrzucenia podwyższonego progu wyborczego, nowelizacja prawa wyborczego wprowadziła nierówne warunki rywalizacji politycznej. Wynikało to z wystąpienia nierówności głosów, które choć dzielone były proporcjonalnie na poziomie ogólnokrajowym, to na poziomie lokalnym dystrybuowane były zgodnie z ordynacją większościową (Konstantinov, Pelova & Boneva, 2009, s. 246). Doprowadziło to do przekształcenia systemu wielopartyjnego w układ z dominującą rolą dwóch największych partii politycznych i ich koalicjantów. Ponadto, przyjęcie nowelizacji prawa było złamaniem tzw. ciszy legislacyjnej, czyli zwyczaju nieuchwalania zmian w prawie wyborczym na co najmniej 6 miesięcy przed wyborami, która ma na celu ograniczyć ryzyko ingerencji w warunki organizowania wyborów powszechnych (Rezmer-Płotka, 2020, s. 136). Trzecim filarem reformy systemu wyborczego było wprowadzenie głosowania preferencyjnego. W przypadku Bułgarii rozwiązanie to doprowadziło do zwiększenia częstotliwości występowania głosowania kontrolowanego, polegającego na wywieraniu presji na wyborców ze strony m.in. przełożonych (Bulgaria. Nations in Transit, 2018).

W 2011 r. zmniejszono wysokość depozytu wnoszonego na rzecz prowadzenia kampanii oraz liczbę wymaganych podpisów pod listami poparcia. Komisja Wenecka uznała to rozwiązanie za słuszne, wskazując na zwiększenie szans mniejszych podmiotów na udział w rywalizacji politycznej. Wysokość depozytów uzależniono od wielkości komitetów, wprowadzając proporcjonalność w obowiązku jego złożenia. Rozwiązanie to wzmacniało szanse kandydatów niezależnych, których obowiązywały najniższe koszty depozytu (Komisja Wenecka i OBWE/ODHIR 2011). Potwierdza to wzrost zarejestrowanych komitetów w wyborach w 2013 r., liczba partii, która na podstawie ich rezultatów weszła do parlamentu oraz podmiotów stanowiących opozycję pozaparlamentarną (Rashkova & Spirova, 2014, s. 327). Rozwiązanie to wzmocniło szanse opozycji na alternację władzy, sprawowanie kontroli nad rządzącymi i stanowienie wobec nich alternatywy, poprzez zwiększenie liczby podmiotów uprawnionych do udziału w decydowaniu politycznym.

W 2013 r. wybory parlamentarne zorganizowano według zasad uchwalonych w 2010 r. Obok powrotu do proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia i likwidacji jednomandatowych okręgów wyborczych oraz głosowania preferencyjnego, nowy kodeks

wyborczy powołał do życia Centralną Komisję Wyborczą. Organ ten, wybierany na 5-letnią kadencję, odpowiedzialny był za organizację wyborów na wszystkich szczeblach. Ponadto, ustanawiano próg wyborczy na poziomie 4%, który zwiększył szanse mniejszych ugrupowań na udział w rywalizacji politycznej. Nowe rozwiązanie okazało się jednak mniej spójne matematycznie w wyrażeniu preferencji wyborców (Konstantinov, Yanev, Pelova & Boneva, 2013, s. 63). Te zmiany jednak nie zagwarantowały rządzącym możliwości uformowania kolejnej większości parlamentarnej. Oznacza to, że opozycja posiadała warunki umożliwiające jej alternację władzy i konkurencyjne warunki rywalizacji politycznej. Zatem zmiany organizowania wyborów parlamentarnych przyjęte w latach 2009-2013 nie ograniczały szans opozycji na odniesienie zwycięstwa.

Kolejne zmiany dotyczące warunków organizowania wyborów przyjęto w 2014 r. Powrócono wtedy do głosowania preferencyjnego, a także zmniejszono liczbę wymaganych podpisów, co zwiększyło szansę mniejszych ugrupowań na realną rywalizację polityczną. Próbą powrotu do reguły rozstrzygnięcia większościowej było referendum z 2015 r., zorganizowane z inicjatywy byłego premiera Bułgarii Georgiego Bliznashkiego. Obok reformy reguły rozstrzygnięcia, zadano pytanie o obowiązek czynnego udziału w wyborach, wprowadzenie głosowania elektronicznego (ang. *e-voting*) i zmniejszenie subwencji państwowej na rzecz partii. Frekwencja była jednak za niska (40%), by referendum było wiążące, mimo że większość głosujących (70%) opowiedziała się za proponowanymi rozwiązaniami. Ostatecznie postulaty obowiązku wyborczego i głosowania elektronicznego weszły do agendy politycznej następnych rządów, czego dowodem było ich przyjęcie w 2016 r. Ostatecznie obowiązek wyborczy został podważony przez Sąd Konstytucyjny 2017 r., a głosowanie elektroniczne stosowano sporadycznie w wyborach lokalnych do końca analizowanego okresu. W 2016 r. zorganizowano także kolejne referendum w tej sprawie, jednak również i wtedy frekwencja była za niska (50,8%), by rezultat był wiążący (BTI. Bulgaria, 2018).

Poza zmianami granic okręgów wyborczych wynikających z przyjmowania nowych systemów dystrybucji mandatów nie dochodziło do *gerrymanderingu*. Nie-spójność matematyczna reguły rozstrzygnięcia w 2013 r. oznaczała występowanie *malapportionment*. Proceder ten nie wystąpił w kolejnych wyborach. Zatem rozwiązanie prowadzące do nierówności materialnej głosów zostało wyeliminowane w kolejnych elekcjach do parlamentu. Elity rządzące nie doprowadziły do utrwalenia się nierówności materialnej głosów na rzecz zwiększenia swoich szans w obowiązującym

systemie dystrybucji miejsc w parlamencie.

Podsumowując, należy wskazać, że częste zmiany prawa wyborczego w latach 2009-2016 negatywnie oddziaływały na utrwalenie się stabilnych warunków rywalizacji politycznej. Grupą włączoną w decydowanie polityczne byli członkowie mniejszości narodowych i etnicznych. Zmiany dotyczące naturalizacji zwiększyły także szanse ugrupowań reprezentujących interesy tych grup. Kolejnymi działaniami zwiększającymi poziom inkluzji grup społecznych w decydowanie polityczne było obniżenie progu wyborczego do 4% i zmniejszenie liczby wymaganych podpisów pod listami poparcia w 2010 r. Zwiększyło to szanse mniejszych ugrupowań na udział w rywalizacji politycznej i wzmocniło spójność wyników z preferencjami głosujących. Wprowadzone głosowanie preferencyjne choć na poziomie założeń ustawodawcy zwiększało zbieżność wyników głosowania z wynikami wyborów, to w praktyce rodziło ryzyko nadużyć w postaci wywierania presji na określone grupy wyborców przez przełożonych, co odnotowali przedstawiciele organizacji monitorujących stan demokracji w Bułgarii (BTI. Bułgaria, 2020). Nie oznacza to jednak, że nie doszło do zmniejszenia stopnia dysproporcjonalności systemu wyborczego, jednak tworzyło pole do nadużyć w środowiskach o silnie rozwiniętych relacjach klientelistycznych.

Ograniczenia praw wyborczych dotyczyły osób odbywających w przeszłości karę pozbawienia wolności, niezależnie od popełnionego czynu, co jest działaniem nieproporcjonalnym do przewinienia. Z kolei częste zmiany systemu dystrybucji mandatów nie były działaniem zwiększającym dysproporcję systemu wyborczego. Z wyjątkiem wyborów w 2009 r., kiedy obowiązywał system mieszany, system dystrybucji mandatów opierał się na reguły rozstrzygnięcia proporcjonalnej, zwiększającej szanse mniejszych ugrupowań na zdobycie mandatów. Kluczową rolę w powstrzymaniu podwyższenia progu wyborczego i wprowadzenia przymusu udziału w elekcjach odegrał Trybunał Konstytucyjny, odrzucając te rozwiązania. Reformy dotyczące praw wyborczych wynikały z dążeń rządzących by ograniczyć szanse opozycji. Zmiany, które miały na celu przede wszystkim ekskluzję lub przymusową inkluzję grup społecznych zostały odrzucone przez Trybunał Konstytucyjny. Zatem w Bułgarii zagrożeniem dla utrzymania wyborów rywalizacyjnych było ograniczenie pluralizmu politycznego, a nie działania rządzących na rzecz wzrostu rozbieżności wyników głosowania z rezultatami elekcji, na ich korzyść.

4.11. Węgry: w kierunku nierywalizacyjnych wyborów powszechnych

W analizowanym okresie za sprawą nowelizacji ustawy o obywatelstwie z 2010 r. poszerzono grupę korzystającą z czynnych praw wyborczych. Na jej podstawie osoby zdolne do potwierdzenia swojego węgierskiego pochodzenia, nawet nie posiadający żadnych związków z ojczyzną, otrzymali prawo do głosowania w wyborach parlamentarnych. Regulacja ta była początkiem działań rządzących na rzecz pozytywnej dyskryminacji „narodu kulturowego”, poprzez włączenie do grona obywateli osób posiadających węgierskich przodków (Drinóczi & Mészáros, 2020, s. 100). Do tej pory jedynym warunkiem był wymóg domicylu przez co najmniej rok. Usunięcie tej przesłanki ułatwiło nabywanie obywatelstwa szczególnie osobom z państw ościennych, których liczba wynosiła około 550000 osób (Bozoki, 2013, s. 1). Działanie to miało na celu poszerzenie elektoratu partii rządzącej o nowe grupy społeczne (Bozoki, 2013, s. 9), które w 2014 r. zapewniły elitom rządzącym większość konstytucyjną (Drinóczi & Mészáros, 2020, s. 100). Na mocy nowych przepisów ponad 550000 osób bez stałego miejsca zamieszkania w Węgrzech uzyskało czynne prawa wyborcze.

Wprowadzono jednak rozróżnienie między osobami ze stałym miejscem zamieszkania za granicą oraz obywatelami zameldowanymi na terytorium państwa. W przypadku tych pierwszych ich udział w wyborach ograniczał się do głosowania w systemie proporcjonalnym, a zatem głosowania na listy partyjne. Z kolei osoby posiadające stałe miejsce zamieszkania w Węgrzech mogły oddać głosy w obu rodzajach okręgów. Oznaczało to wprowadzenie nierówności głosów wśród osób przebywających poza granicami kraju, wyłącznie na podstawie miejsca stałego zamieszkania. Kryterium to uznano za kluczowe dla określenia związku obywatela z ojczyzną. Doszło tym samym do przyznania praw wyborczych osobom, które nie posługiwały się językiem węgierskim, nie posiadały związków z kulturą węgierską, a nawet nigdy nie odwiedziły ojczyzny swoich przodków. Jednocześnie zrównano ich z osobami pochodzenia węgierskiego, decydującymi się m.in. na emigrację z powodów ekonomicznych, czy przed 1989 r. ze względu na represje ze strony organów państwowych. Nierówność głosów objęła tym samym nie tylko naturalizowane na podstawie tej regulacji osoby, ale także znaczną część diaspory węgierskiej, co było działaniem dyskryminującym względem osób przebywających za granicą, ale ze stałym miejscem zamieszkania w Węgrzech (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014).

W latach 2008-2019 w Węgrzech obowiązywały powszechne limitacje praw

wyborczych. Ograniczeniami objęto osoby, które z powodu niepełnosprawności umysłowej lub odbywania kary pozbawienia wolności, na mocy wyroku sądowego. Uznano je za niezdolne do świadomego działania w interesie publicznym lub stanowiące dla zagrożenie tego interesu. Nie posiadały one biernych i czynnych praw wyborczych (OSCE/ODIHR. Hungary, 2018). Limitacją objęto wszystkie osoby przebywające w więzieniu, co było naruszeniem zasady proporcjonalności kary do popełnionych czynów, zawartej w Europejskiej Konwencji Ochrony Praw Podstawowych i Wolności (OSCE/ODIHR. Hungary, 2010). Limitacje dotyczyły również byłych skazanych na karę pozbawienia wolności, niezależnie od popełnionego przestępstwa, co także było działaniem nieproporcjonalnym wobec dokonanych czynów (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014). Również ograniczenia wobec osób z niepełnosprawnościami umysłowymi, na podstawie orzeczenia sądowego, które od 2011 r. obowiązywały wobec każdego rodzaju zaburzenia, co oznacza ich nieproporcjonalność do przesłanki (Freedom in the World. Hungary, 2014). Oznaczało to poważne zmniejszenie grupy uprawnionych do decydowania politycznego, niezależnie od ich stanu zdrowia lub popełnionych przestępstw.

Włączanie w decydowanie polityczne członków mniejszości narodowych ograniczał obowiązek rejestracji jako wyborców, którzy musieli wybrać pomiędzy głosowaniem na listę mniejszości narodowej lub na listę krajową (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014). Największa z nich, mniejszość romska, nie posiadała reprezentacji parlamentarnej (Freedom in the World. Hungary, 2012), co oznaczało brak ich reprezentantów w decydowaniu o sprawach publicznych. Już przed wyborami w 2010 r. Sąd Konstytucyjny zwracał uwagę na brak gwarancji reprezentacji mniejszości narodowych (OSCE/ODIHR. Hungary, 2010).

Korzystanie z biernego prawa wyborczego determinowały reguła rozstrzygnięcia, a także regulacje dotyczące rejestracji kandydatów. W okresie posttranzycyjnym zbudowano stabilny, choć spolaryzowany system partyjny (Charvát, 2023, s. 111), którego gwarantem był system mieszany. Obowiązująca formuła była wyrazem kompromisu pomiędzy ustępującymi elitami rządzącymi, którym obecność w parlamencie gwarantował większościowy sposób dystrybucji mandatów a partiami opozycyjnymi, zwyciężającymi w okręgach wielomandatowych (Várnagy & Ilonszki, 2017, s. 5). Do 2010 r., kolejne gabinety nie posiadały większości 2/3 w parlamencie, co uniemożliwiało zmiany układu dystryktów. Doszło to tego wraz w powstaniem rządu Viktora Orbána w 2010 r., który posiadał wymaganą większość. Do 2011 r. w Zgromadzeniu

Narodowym zasiadało 386 deputowanych. 167 parlamentarzystów wybierano w jednomandatowych okręgach wyborczych, 152 w 20 okręgach wielomandatowych i 58 posłów w okręgu ogólnonarodowym, w dwóch turach. Ten sposób dystrybucji mandatów oznaczał, że każdy wyborca oddawał trzy głosy. Kiedy kandydat otrzymał mandat w więcej niż jednym okręgu, nadwyżkowe miejsca trafiały do osób na listach ogólnokrajowych. W podziale mandatów w okręgach z ordynacją proporcjonalną uczestniczyły ugrupowania, które przekroczyły próg: 5% (dla komitetu jednopartyjnego), 10% (komitet koalicyjny dwóch partii), 15% (komitet trzech i więcej ugrupowań). Oznaczało to, że mniejsze partie decydujące się na zawiązanie koalicji, mimo różnic programowych, zmuszone były przekroczyć wyższy próg, co ograniczało ich szanse na udział w podziale mandatów. Tym samym, decydowały się one na start z większymi ugrupowaniami, z którymi współpraca gwarantowała przekroczenie progu wyborczego. Ponadto, komitety wyborcze zobowiązane były do zarejestrowania swoich kandydatów w co najmniej w 58 jednomandatowych okręgach (OSCE/ODIHR. Hungary, 2010). Tym samym ugrupowania o ograniczonych zasobach ludzkich i finansowych miały mniejsze szanse na udział w rywalizacji politycznej. Formuła mieszana gwarantowała powstawanie stabilnych większości parlamentarnych, na których opierały się kolejne gabinety. Do 2011 r. organizacje międzynarodowe przyznawały warunkom organizowania wyborów najwyższe oceny, nie zgłaszając żadnych zastrzeżeń (Freedom in the World. Hungary, 2009-2011).

Reforma z 2011 r. rozpoczęła proces rekonstrukcji systemu partyjnego poprzez zmianę proporcji mandatów wyłanianych w odmiennych regułach rozstrzygnięcia. Zmniejszono liczbę deputowanych do 199, z czego 106 posłów wybierano w jednomandatowych okręgach wyborczych, a pozostałych 93 zgodnie z proporcjonalną regułą rozstrzygnięcia, w jednym ogólnokrajowym okręgu. Zlikwidowano także drugą turę, w której do tej pory brało udział mniej uprawnionych do głosowania niż w pierwszej. Wcześniej pomiędzy turami kandydaci mogli wycofać się z ubiegania o mandat, m.in. na rzecz swoich sojuszników. Rezygnacja z drugiej tury zwiększyła szanse na zdobycie mandatu tych kandydatów, którzy zdobyli największe poparcie w okręgach wielomandatowych. Wyniki wyborów z 2014 r. i 2018 r. potwierdziły, że rozwiązanie to służyło na korzyść inkumbentów. Likwidacja drugiej tury ograniczyła opozycji przestrzeń do rywalizacji z rządzącymi.

Większość parlamentarzystów wybierano w większościowej regule rozstrzygnięcia (53% mandatów), co faworyzowało rządzących, w obliczu rozdrobnienia

opozycji. W latach 2008-2010 46,5% posłów wybierano w jednomandatowych okręgach wyborczych. Oznaczało to, że udział mandatów zdobytych w jednomandatowych okręgach wzrósł o niemal 7 punktów procentowych (BTI. Hungary, 2020). Tym samym, opozycja, by zwiększyć szanse na zwycięstwo, decydowała się na list ze wspólnymi kandydatami w jednomandatowych okręgach. Nowa formuła, w obliczu utrzymania istniejących progów, wprowadziła dodatkowe mandaty dla zwycięzców. W obliczu wzrostu nieproporcjonalności reguły rozstrzygnięcia wyborczej rekompensata dla zwycięzców była krytykowana przez ekspertów (Mécs, 2018). Głosy oddane na partie poniżej progów przechodziły na korzyść największych partii, które zwyciężały w jednomandatowych okręgach wyborczych. Podobnie mandaty nieobsadzone w okręgach jednomandatowych trafiały do komitetów z największym poparciem w proporcjonalnej regule rozstrzygnięcia. Im większa różnica, tym większa dysproporcja w przyznaniu tych mandatów, na korzyść zwycięzców. Oznaczało to, że największe partie zyskiwały nadreprezentację, względem wyników, uzyskanych w okręgach z proporcjonalną regułą rozstrzygnięcia, co prowadziło do wzrostu dysproporcjonalności systemu wyborczego i deformacji wyników. Potwierdzają to dane zamieszczone w Tabeli nr 7.

Przywołane wyżej zmiany nie podlegały konsultacjom, rządzący nie uwzględniali stanowiska opozycji (László & Krekó, 2012, s. 2; Charvát, 2023, s. 113). Założeniem reformy było zwiększenie więzi między kandydatami a reprezentowanymi okręgami (Papp & Zorigt, 2017, s. 133). W rzeczywistości, nowelizacja ustawy była motywowana spadkiem poparcia dla rządzących w sondażach wyborczych. Zmniejszenie proporcjonalności systemu zabezpieczyło inkumbentów przed utratą większości i ograniczyło możliwość opozycji na udział w rywalizacji politycznej (Charvát, 2023, s. 124). Rezultatem reformy było zastąpienie systemu wielopartyjnego dwublokowym układem sił politycznych (Lonszki & Várnagy, 2014, s. 422). W tych warunkach opozycja mimo znaczących różnic w agendzie politycznej, zmuszona była do współpracy by minimalizować konsekwencje nierównej rywalizacji politycznej.

Obok wprowadzenia systemu dystrybucji mandatów, który zmniejszał proporcjonalność rezultatów wyborów, rządzący imitowali inkluzję kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne. W 2011 r. zredukowano liczbę wymaganych podpisów pod listami poparcia kandydatów, co zwiększyło szanse mniejszych partii na start w wyborach (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014; László, 2016, s. 8). Regulacje dotyczące rejestrowania komitetów wyborczych nie tworzyły barier dla nowych partii (Enyedi,

2016, s. 12). Potwierdziła to liczba zarejestrowanych komitetów w wyborach parlamentarnych w 2018 r. W porównaniu z poprzednią elekcją ich liczba wzrosła z 18 do 23. Jednak większość z nich nie prowadziła aktywnej agitacji w czasie kampanii, a także nie zdobyła mandatów. Potwierdza to tworzenie pozorów demokratycznej rywalizacji politycznej. Rządzący wspierali konstytuowanie się ugrupowań spełniających rolę fasadowej opozycji. Podmioty te nastawione były nie na udział w rywalizacji politycznej, a na pozyskiwanie środków publicznych (OSCE/ODIHR. Hungary, 2018). Przyjęte regulacje nie wspierały wzrostu poziomu reprezentacji kobiet w parlamencie, która w analizowanym okresie wynosiła średnio poniżej 10% (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014). Ułatwiono sposób rejestracji kandydatów poprzez zmniejszenie listy wymaganych podpisów, co było działaniem wzmacniającym bierne prawa wyborcze.

W rezultacie, nowy system wyborczy osłabił opozycję i zmniejszył szanse na alternację władzy. Rządzący stworzyli system gwarantujący im przedłużenie kompetencji władczych, w warunkach nierówności głosów wyborców, ze względu na przyjęty system dystrybucji mandatów (Charvát, 2023, s. 113). Obniżenie poziomu proporcjonalności systemu i reprezentatywności wybranych deputowanych działały na niekorzyść opozycji (BTI. Hungary, 2014). W efekcie doszło do drastycznego spadku jakości procesu wyborczego, który odbywał się w warunkach nierównej rywalizacji. Gwarantem faworyzowania rządzących była także Państwowa Komisja Wyborcza, która od 2013 r. choć wybierana przez prezydenta, to w całości wskazywana i zatwierdzana była przez Zgromadzenie Narodowe (BTI. Hungary, 2020; Freedom in the World. Hungary, 2020).

Również podział terytorium państwa na okręgi wyborcze warunkował poziom spójności systemu dystrybucji mandatów z preferencjami wyborców. W Węgrzech od momentu organizacji wyborów w 1989 r. aż do 2011 r. nie dokonano demarkacji dystryktów wyborczych, pomimo zmian w populacji regionów. Brak działań stanowił naruszenie konstytucyjnej równości głosów. W praktyce im wyższa depopulacja okręgu wyborczego, tym waga pojedynczego głosu była wyższa (OSCE/ODIHR. Hungary, 2010). Prawodawstwo nie przewidywało mechanizmu rewizji granic okręgów wyborczych, na co uwagę zwracał Sąd Konstytucyjny (OSCE/ODIHR, 2010). Oznaczało to, że jedynie większość 2/3 deputowanych była zdolna dokonać takich zmian, poprzez nowelizację Konstytucji. Dokonała tego większość rządząca w latach 2011-2013, zmniejszając najpierw liczbę posłów, a następnie ustanawiając nowy kształt okręgów wyborczych w 2013 r. (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014). U podstaw nowego podziału

znalazły się dwie zasady: zgodność okręgów jednomandatowych z granicami samorządów lokalnych oraz przybliżona liczba uprawnionych do głosowania zarejestrowanych w każdym okręgu. Odchylenie od tej drugiej zasady miało nie przekraczać 15% (Charvát, 2023, s. 118). Jednocześnie podtrzymano wymóg posiadania większości kwalifikowanej 2/3 do ponownej zmiany kształtu okręgów wyborczych. W rzeczywistości nowe granice okręgów faworyzowały rządzących, poprzez brak zachowania proporcjonalności w przyznawaniu mandatów do wielkości populacji, co zagroziło równości materialnej głosów (László & Krekó, 2012, s. 6; Kovács & Vida, 2015, s. 63). Rozbieżności w populacji okręgów powyżej 20% nie były eliminowane przez Zgromadzenie Narodowe. Nowy układ dyskryminował opozycję, poprzez ustanowienie liczniejszych pod względem populacji okręgów, w regionach zamieszkiwanych przez jej elektorat. Takimi regionami były duże metropolie, gdzie przeważali wyborcy partii o liberalnej i progresywnej agendzie politycznej oraz regiony o wyższym poziomie nierówności ekonomicznych, gdzie poparcie zyskiwały ugrupowania antysystemowe (Kovács & Vida, 2015, s. 62).

Podsumowując, w analizowanym okresie włączono do grupy uprawnionych do głosowania osoby posiadające pochodzenie węgierskie. Rządzący licząc na wsparcie diaspory ułatwili tym osobom uzyskanie części praw politycznych. Działanie to w rzeczywistości przełożyło się na wzrost poparcia dla rządzących, które zagwarantowało im przedłużenie realizowania kompetencji władczych. Inne działania na rzecz włączenia kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne, jak uproszczenie procedury rejestrowania komitetów wyborczych, miały charakter fasadowy. Częściową ekskluzją z decydowania politycznego objęto osoby stale przebywające poza granicami kraju. Dodatkowe wyłączone z uprawnionych do głosowania byli skazani i aktualnie odbywających karę pozbawienia wolności oraz osób z niepełnosprawnością umysłową. Ponadto, prawo do głosowania członków mniejszości narodowych i etnicznych limitował wybór między głosowaniem na partyjne listy krajowe lub na komitety reprezentujące te grupy społeczne. W rezultacie dysproporcja systemu wyborczego od 2010 r. działała na niekorzyść opozycji, faworyzując rządzących. Utrzymanie reguły rozstrzygnięcia mieszanej, wprowadzenie mandatów nadwyżkowych oraz wzmocnienie wagi mandatów dystrybuowanych w okręgach jednomandatowych ograniczyło szanse opozycji na alternację władzy, mimo ustalania wspólnych kandydatów w poszczególnych okręgach. Tym samym rządzący wzmocnili swoje szanse na odnowienie kompetencji władczych, w warunkach nierównej rywalizacji politycznej. Stale

ograniczany pluralizm polityczny i obniżanie stopnia konkurencyjności wyborów doprowadziły do przekształcenia wyborów rywalizacyjnych w semi-rywalizacyjne (2014 r.) i ich ewolucję w kierunku nierywalizacyjnych elekcji w 2018 r.

4.12. Alternatywne wyjaśnienia poziomu włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne i spójności ich preferencji z wynikami wyborów

Zastosowanie metody śledzenia procesu pozwoliło przetestować alternatywne wyjaśnienia dla poziomu włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne i spójności ich preferencji z wynikami wyborów, wykraczające poza aktualny stan badań. Przedstawione wyżej założenia teoretyczne wskazują na relację między poziomem konkurencyjności a sposobem przeliczania głosów na mandaty oraz pomiędzy poziomem inkluzji grup społecznych w decydowanie polityczne a pluralizmem politycznym elekcji. Wysoka spójność wyników wyborów z rezultatami głosowania, wyrażona w WD lub GI, zwiększała zbieżność układu mandatów z wolą głosujących i działała na rzecz możliwości dokonania alternacji władzy. Z kolei, gdy ta spójność była obniżona, szanse na alternację władzy mogły być zredukowane. Jednym z kluczowych czynników była obowiązująca reguła rozstrzygnięcia. Jej proporcjonalny wariant gwarantował największą spójność, a reguła większościowa najmniejszą zbieżność rezultatów głosowania z układem mandatów. Połączenie obu wariantów reguł w systemie mieszanym generowało średni poziom spójności. Szanse na alternację władzy zwiększał także wysoki poziom inkluzji grup społecznych w decydowanie polityczne, co gwarantowało pluralizm polityczny elekcji. W przypadku gdy dochodziło do ekskluzji grup społecznych, możliwości dokonania alternacji władzy spadały, podobnie jak poziom pluralizmu. Tym samym, wzrost konkurencyjności wyborów i ich pluralizmu, jako składowe decydujące o charakterze elekcji, determinowały możliwości przeprowadzenia alternacji władzy, zgodnie z wolą głosujących.

Zmiany prawodawstwa w zakresie naturalizacji w Estonii (2016 r.) przyznały kolejnym grupom społecznym czynne prawa wyborcze, jednak nie w przypadku elekcji w analizowanym okresie. Brak inkluzji mniejszości rosyjskiej i bezpieczeństwa ograniczyły możliwości alternacji władzy. Podobnie, reforma administracyjna z 2017 r. zwiększyła szanse największych partii na sukces wyborczy, co zredukowało szanse mniejszych ugrupowań na udział w rywalizacji politycznej. Alternacja władzy, do której doszło w 2016 r. była wynikiem kryzysu parlamentarnego w następstwie

ujawnienia skandalu korupcyjnego z udziałem Ministra Spraw Zagranicznych. Kluczowe było przegłosowanie wotum nieufności dla rządu Taavia Rõivasa, co oznacza wysoki poziom włączenia opozycji w decydowanie polityczne i jej zdolności do kontrolowania działań rządzących. Mimo to brak alternacji władzy w latach 2008-2019 w drodze wyborów parlamentarnych nie oznaczał ustanowienia nierównych szans rywalizacji politycznej. Proporcjonalna reguła rozstrzygnięcia i pozostałe elementy systemu wyborczego, jak włączenie mniejszych ugrupowań do rywalizacji politycznej, gwarantowały wysoką spójność wyników wyborów z preferencjami głosujących. W rywalizacji politycznej brały udział mniejsze ugrupowania, dzięki inkluzyjności systemu wyborczego. Gdyby w Estonii nie wprowadzono działań na rzecz wzmocnienia szans mniejszych partii, to mogłoby dojść do kartelizacji sceny politycznej oraz ewolucji charakteru elekcji w kierunku semi-rywalizacyjnych. Prawdopodobieństwo takiego scenariusza potwierdza przypadek Łotwy, gdzie spójność wyników wyborów z rezultatami głosowania była jeszcze wyższa, jednak nie zagwarantowano mniejszym podmiotom szans na udział w rywalizacji politycznej.

W Czechach nie doszło do zmian prawnych dotyczących włączania kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne oraz sposobu przeliczania głosów na mandaty. Nie podjęto także działań na rzecz powstrzymania postępującej nierówności materialnej głosów, której beneficjentami byli zwycięzcy w szybciej wyludniających się okręgach wyborczych. Postulowane przez część ekspertów wprowadzenie systemu mieszanego mogłoby zmniejszyć szanse na alternację władzy, co potwierdzają przypadki Bułgarii (2009-2013), Rumunii (2008-2016) oraz Węgier. W latach 2008-2019 gwarantem możliwości dokonania alternacji władzy była proporcjonalna reguła rozstrzygnięcia i inkluzyjność systemu partyjnego. Dzięki tej ostatniej zagwarantowany był wysoki poziom pluralizmu, oznaczający możliwość udziału w rywalizacji politycznej nowych podmiotów, stanowiących realną opozycję. Gdyby nie utrzymanie proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia i wysokiego poziomu pluralizmu mogłoby dojść do ewolucji w kierunku semi-rywalizacyjnych elekcji, co potwierdzają przypadki Bułgarii i Rumunii.

Fiasko poszerzenia biernych praw wyborczych w Litwie o najmłodszych polityków w 2012 r. było jedyną próbą inkluzji w decydowanie polityczne kolejnych grup społecznych. Ponadto, obowiązywanie cenzusu wykształcenia i zwiększenie liczby wymaganych podpisów przy rejestracji kandydatów, zredukowały poziom inkluzyjności systemu wyborczego. Ten ostatni czynnik ograniczał w największym stopniu

szanse mniejszych ugrupowań. Na ich niekorzyść działał także system mieszany, który faworyzował zwycięzców w jednomandatowych okręgach wyborczych. Przyczyną alternacji władzy w Litwie był brak stabilnego poparcia dla rządzących, czemu nie zagrażał system przeliczania głosów na mandaty. Oznacza to, że oponenti rządzących byli zdolni realizować swoje funkcje zgodnie ze scenariuszem OD, mimo wysokiej dysproporcjonalności systemu wyborczego i niskiego poziomu włączania grup społecznych w decydowanie polityczne. System wyborczy pozwalał wyrażać zmiany preferencji głosujących. Gdyby nie rozczarowanie kolejnymi rządami, to wysoka dysproporcja systemu wyborczego, niska spójność wyników elekcji z preferencjami głosujących oraz niska inkluzja grup społecznych, mogłyby doprowadzić do ewolucji wyborców w kierunku semi-rywalizacyjnych. Potwierdzają to przypadki Bułgarii i Rumunii.

W Łotwie fiasko włączenia kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne doprowadziło do ekskluzji niemal 40% populacji. Udanym działaniem inkluzyjnym było ułatwienie partycypacji dla osób z niepełnosprawnościami. Przyjęty w 2016 r. zakaz powstawania nowych partii przed wyborami zwiększył ryzyko kartelizacji sceny politycznej oraz ograniczył pluralizm polityczny. Tym samym w rywalizacji politycznej efektywnie brało udział kilka ugrupowań, co jest jednym z wyjaśnień wysokiej spójności rezultatów elekcji z preferencjami wyborców. Przyczyną braku alternacji władzy w analizowanym okresie było stabilne poparcie dla rządzących, w obliczu postępującej ekskluzyjności sceny politycznej. Konkurencyjność elekcji gwarantowały proporcjonalna reguła rozstrzygnięcia oraz kształt okręgów wyborczych, co wyraża najwyższa ze wszystkich analizowanym państw spójność układu mandatów z preferencjami głosujących. Tym samym odnowienie kompetencji władczych przez obóz rządzący było zgodne z wolą wyborców. Podobnie jak w Czechach, gdyby nie utrzymano proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia mogłoby dojść do ewolucji w kierunku semi-rywalizacyjnych elekcji. Potwierdzają to doświadczenia Bułgarii oraz Rumunii.

Obowiązywanie ograniczeń dotyczących czynnego prawa wyborczego, wobec osób ubezwłasnowolnionych oraz odbywających karę pozbawienia wolności, w Polsce obniżyło poziom inkluzji kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne. Z kolei postępująca nierówność materialna głosów, podobnie jak w Czechach, sprzyjała zwycięzcom w najszybciej wyludniających się okręgach. Zgłoszony pod koniec analizowanego okresu postulat podziału województwa mazowieckiego motywowany był kalkulacją rządzących na zwiększenie swoich szans na odnowienie kompetencji

władczych. Przyczyną utrzymania alternacji władzy w Polsce było zagwarantowanie konkurencyjności elekcji i średniego poziomu spójności układu mandatów z preferencjami głosujących. Zwycięstwo Paktu Senackiego w 2019 r. potwierdziło skuteczność zmiany strategii części opozycji w warunkach obowiązywania większościowej reguły rozstrzygnięcia. Choć nie zagwarantowało to alternacji władzy, to zwiększyło możliwość kontrolowania rządzących przez opozycję. Gdyby nie proporcjonalna reguła rozstrzygnięcia w wyborach do Sejmu, to w obliczu nierównych warunków agitacji i mobilizacji elektoratu, mogłoby dojść do ewolucji elekcji w kierunku semi-rywalizacyjnych, a nawet nierywalizacyjnych. Możliwość wystąpienia takiego rezultatu potwierdza przypadek Węgier w latach 2014-2019. W przypadku Słowacji wysoki poziom włączania diaspory zamieszkującej w Turcji do 2016 r., obniżony w 2010 r. próg wyborczy oraz wprowadzenie w 2014 r. głosowania preferencyjnego zwiększyły poziom konkurencyjności elekcji i inkluzyjności grup społecznych w decydowanie polityczne. Nie były one jednak warunkami wystarczającymi dla utrwalenia rywalizacyjnego charakteru wyborów ze względu na obowiązywanie w latach 2009-2013 systemu mieszanego. Decyzja o zamknięciu części lokali wyborczych na terytorium Turcji motywowana była wyłączeniem tej grup społecznej z decydowania politycznego. Ograniczenie możliwości dokonania alternacji władzy wynikało ze stworzenia systemu patronackiego, kooptacji części opozycji i przejęcia mediów przez rządzących. Z tych powodów wysoka spójność wyników wyborów z preferencjami głosujących nie zagwarantowała możliwości alternacji władzy, ze względu na obniżenie poziomu pluralizmu politycznego. Po 2013 r. elekcje miały charakter semi-rywalizacyjny i ewoluowały w kierunku nierywalizacyjnych. Gdyby nie doszło do powrotu do proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia przed wyborami w 2014 r., to wybory mogłyby stać się w większym stopniu nierywalizacyjne, co potwierdza przypadek Węgier w latach 2014-2019. Przypadek Bułgarii potwierdził, że wysoki poziom spójności wyników wyborów z preferencjami głosujących nie był czynnikiem wystarczającym dla rywalizacyjnego charakteru elekcji.

W Słowacji pozbawienie osób odbywających karę pozbawienia wolności czynnych praw wyborczych (2009-2017), zróżnicowana wysokość progów wyborczych, wykluczenie kandydatów apartyjnych ze startu w wyborach oraz zwiększenie liczby wymaganych kandydatów (2016 r.) obniżyły poziom inkluzyjności systemu wyborczego. Ta ostatnia zmiana zwiększyła ryzyko kartelizacji sceny politycznej. Za włączeniem kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne odpowiadały stały

rejestr wyborców oraz kampanie kierowane do członków mniejszości narodowych. Do 2016 r. alternacja władzy nie była zagrożona, ze względu na niski poziom podporządkowania administracji publicznej rządzącym i manifestowanie przez głosujących swojego rozczarowania dotychczasowymi rządami. Ostatnie elekcje w analizowanym okresie charakteryzowały się najniższym poziomem konkurencyjności, pomimo utrzymania tych samych zasad przeliczania głosów na mandaty. Podobnie jak w Czechach, gdyby nie utrzymanie proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia, mogłoby dojść do ewolucji elekcji w kierunku semi-rywalizacyjnych. Potwierdzają to przypadki Bułgarii i Rumunii.

Zagwarantowanie określonej liczby mandatów wybieranych przez osoby przebywające poza terytorium państwa oraz osobnej kwoty dla mniejszości narodowych w Rumunii zwiększały konkurencyjność wyborów. Z kolei częste zmiany reguły rozstrzygnięcia, wprowadzenie nadwyżkowych mandatów oraz demarkacje granic okręgów wyborczych działały na korzyść rządzących. Przyczyną wysokiej spójności układu mandatów preferencjami głosujących był niskim poziom pluralizmu, za który odpowiadała kartelizacja sceny politycznej. Z tego powodu elekcje w Rumunii nie były rywalizacyjne. Potwierdziło to, podobnie jak w przypadku Bułgarii, że wysoka spójność woli wyborców z rozkładem mandatów w parlamencie nie była warunkiem wystarczającym dla wysokiego poziomu pluralizmu i konkurencyjności wyborów. Gdyby nie gwarancja miejsc wybieranych przez członków diaspory i mniejszości narodowych, a także chwilowy powrót do proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia, to wybory w Rumunii mogłyby stać się nierywalizacyjne. Możliwość wystąpienia takiego rezultatu potwierdza przypadek elekcji w Węgrzech w 2018 r.

W Węgrzech wprowadzone w 2010 r. zmiany dotyczące naturalizacji pozwoliły włączyć w decydowanie polityczne elektorat sprzyjający rządzącym. Reforma systemu wyborczego w 2013 r. zredukowała liczbę mandatów, zwiększyła udział mandatów wybieranych według większościowej reguły rozstrzygnięcia oraz dokonała demarkacji okręgów wyborczych na korzyść rządzących. Ponadto, z udziału w decydowaniu politycznym wyłączeni byli członkowie mniejszości narodowych, osoby z niepełnosprawnościami umysłowymi i odbywający kary pozbawienia wolności. Czynniki te doprowadziły do ustanowienia fasadowego charakteru rywalizacji politycznej, w której udział brała lojalna wobec rządzących opozycja. Przyczyną średniego poziomu spójności wyników z preferencjami głosujących był niski poziom pluralizmu. Gdyby system mieszany zastąpiono przeliczaniem głosów na mandaty zgodnie z

większościową regułą rozstrzygnięcia, to przy tym poziomie przechwytywania państwa i podporządkowania mediów, to mogłoby dojść do utrwalenia nierywalizacyjnego charakteru elekcji.

4.13. Podsumowanie

Studia przypadku w każdym z państw pozwalają sformułować wnioski na temat wystąpienia jednego z trzech scenariuszy realizacji funkcji opozycji, na podstawie wyłączenia grup społecznych z decydowania politycznego i dysproporcjonalności systemu wyborczego. W Estonii przez cały analizowany okres występował scenariusz O_D , który został wzmocniony zmianą zasad naturalizacji w 2016 r. Podobnie w Czechach, w latach 2008-2019 obowiązywał ten wariant, z tą różnicą, że nie był wzmacniany, w obliczu *malapportionmentu*. W Litwie obowiązywaniu scenariusza O_D zagroziło fiasko przyznania praw wyborczych kolejnym grupom społecznym w 2012 r. oraz 2015 r. zwiększenie wymaganej liczby członków partii politycznych. Ewolucję w kierunku O_{RH} powstrzymały niezależne instytucje: Centralna Komisja Wyborcza w 2015 r. i Sąd Konstytucyjny w 2017 r. Podobne wyzwania dla opozycji wystąpiły w Bułgarii, gdzie również dochodziło do ewolucji O_D w kierunku O_{RH} , z wyjątkiem lat 2010-2014, kiedy powrócono do reguły rozstrzygnięcia proporcjonalnej. Tempo tej trajektorii powstrzymał w 2017 r. Sąd Konstytucyjny, odrzucając przymus wyborczy. W Słowacji doszło do wzmocnienia scenariusza O_D poprzez konsolidację prawa wyborczego w 2014 r. i przyznanie czynnych praw wyborczych skazanym i osobom z niepełnosprawnościami umysłowymi w 2017 r. Osłabieniem tego wariantu było zwiększenie wymaganej liczby kandydatów na listach komitetów w 2018 r. W Łotwie, podobnie jak w Słowacji w drugiej połowie analizowanego okresu wzmocniono scenariusz O_D , za sprawą przyznania prawa do głosowania osobom z niepełnosprawnościami umysłowymi w 2014 r. Utrwalanie trwało jedynie do 2016 r., kiedy wprowadzono zapisy utrudniające powstawanie nowych partii, co było zwrotem ku O_{RH} . W Polsce doszło do ewolucji O_D (2008-2015) w kierunku O_{RH} (2016-2019), jednak ostatecznie nie utrwalono tego drugiego wariantu. W Rumunii doszło do ewolucji w kierunku O_{RH} , z wyjątkiem powrotu do reguły rozstrzygnięcia proporcjonalnej na czas wyborów w 2016 r. Dynamika ewolucji była najwyższa po zmianie reguły rozstrzygnięcia większościowej w 2018 r. W Węgrzech po 2011 r. doszło do zastąpienia O_D , przez O_{RH} i utrwalenia O_A w latach 2018-2019.

Zatem, na podstawie porównań tych zmian można sformułować wniosek o wystąpieniu pięciu trendów: 1) utrwalenia scenariusza O_D (Czechy, Estonia), 2) utrzymania O_D i powstrzymania prób zastąpienia go przez O_{RH} (Litwa), 3) ewolucja O_D w kierunku O_{RH} (Polska, Rumunia), 4) okresowe wzmocnienia scenariusza O_D (Łotwa, Słowacja), 5) zastąpienie O_D przez O_{RH} (Węgry).

Powyższa analiza porównawcza pozwala sformułować wnioski na temat uwarunkowań realizacji trzech nadrzędnych funkcji opozycji, przyznania lub odebrania prawa do głosowania określonym grupom społecznym i systemu dystrybucji mandatów. Alternacji władzy w drodze wyborów parlamentarnych sprzyjało włączanie w decydowanie polityczne wszystkich osób niestanowiących realnego zagrożenia dla interesu publicznego oraz wyrażających chęć partycypacji w wyborach, niezależnie od miejsca zamieszkania. Wysoki poziom inkluzji do grupy osób uprawnionych do głosowania wzmacniało legitymację deputowanych. Również stosowanie głosowania preferencyjnego wzmacniało mandat parlamentarzystów. Poszerzaniu grupy osób uprawnionych do ubiegania się o urząd parlamentarzysty sprzyjały działania polegające na zwiększeniu szans mniejszych ugrupowań i przedstawicieli mniejszości narodowych i etnicznych na udział w rywalizacji politycznej. W przypadku tych pierwszych były nimi uproszczone procedury rejestracji kandydatów. Z kolei przedstawiciele mniejszości narodowych i etnicznych mając zagwarantowane miejsca w parlamencie lub zwolnieni są z obowiązku przekroczenia progu wyborczego mają większe szanse na korzystanie z biernego prawa wyborczego, co gwarantowało inkluzję kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne. Alternacji władzy w drodze wyborów parlamentarnych sprzyjał system dystrybucji mandatów oparty na proporcjonalnej regule rozstrzygnięcia i układ okręgów wyborczych z zachowaniem materialnej równości głosów. System proporcjonalny wykazywał najwyższą spójność składu parlamentu z preferencjami wyborców. Ponadto, formuła ta wzmacniała szanse mniejszych ugrupowań na udział w podziale mandatów. Dotyczyło to przede wszystkim partii opozycyjnych, które dążyły do zachowania swojej autonomii i agendy politycznej, niedecydując się na tworzenie koalicji z większymi podmiotami.

Włączanie kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne oraz proporcjonalna reguła rozstrzygnięcia z zachowaniem materialnej równości głosów sprzyjała sprawowaniu kontroli nad rządzącymi i stanowieniu wobec nich alternatywy przez opozycję. Pozwalało to partiom realnie niezależnym od rządzących z powodzeniem ubiegać się o mandaty i realizować swoje funkcje. Jednak by w pełni został

osiągnięty ten rezultat konieczne jest spełnienie kolejnego warunku w postaci niskiego poziomu rozwoju relacji klientelistycznych między rządzącymi a opozycją. Zagadnienie to zostanie omówione w kolejnych częściach rozprawy.

Szansę na dokonanie alternacji władzy ograniczało zastąpienie reguły rozstrzygnięcia proporcjonalnej systemem mieszanym, gdzie większość mandatów obsadzano w okręgach jednomandatowych oraz obowiązywały nadwyżkowe miejsca. Te ostatnie faworyzowały partie, które osiągnęły największe poparcia, dając rządzącym dodatkowe mandaty, co nie odzwierciedlało preferencji głosujących. Wprowadzenie jednomandatowych okręgów zmuszało partie opozycyjne do formułowania wspólnych list, tak by skutecznie rywalizować z elitami rządzącymi. Taka decyzja mogła się spotkać ze sprzeciwem elektoratu tych ugrupowań, m. in. ze względu na różnice w agendzie politycznej. Ponadto, system większościowy, nawet stosowany w części okręgów, nie oddawał preferencji głosujących, premiując jedynie zwycięzców.

Również dystrybucja mandatów na terytorium całego państwa w oparciu o jednomandatowe okręgi wyborcze ograniczała szansę na alternację władzy. W takich warunkach rywalizacji politycznej sukces opozycji zależał w głównej mierze od zdolności konsolidacji na rzecz stworzenia wspólnej listy kandydatów, jak w przypadku wyborów do Senatu w Polsce w 2019 r.

Wykluczenie obywateli przebywających stale za granicą lub należących do mniejszości narodowych z grupy uprawnionych do ubiegania się o mandat również ograniczało szansę na alternację władzy. Odebranie części czynnych praw wyborczych przedstawicielom diaspory węgierskiej faworyzowało rządzących w okręgach jednomandatowych, co zagwarantowało im odnowienie kompetencji władczych. Limitacje wobec członków mniejszości narodowych i etnicznych zmniejszały szansę na zdobycie mandatów przez ich reprezentantów. Głosy oddane na tych kandydatów nie przekładały się na mandaty, które niezależnie od reguły rozstrzygnięcia, trafiały do członków największych komitetów.

Systemy mieszane z nadwyżkowymi mandatami oraz większościowe ograniczały szansę mniejszych ugrupowań na stanowienie alternatywy wobec inkumbentów i kontrolowanie ich działań. Niewielka reprezentacja w organach legislatywy przekładała się na brak wpływu na harmonogram ich prac, a także ograniczony udział w debacie parlamentarnej. Organy legislatywy są miejscem, w którym opozycja realizuje funkcję związaną ze stanowieniem alternatywy. Ograniczenia udziału w decydowaniu politycznym wobec diaspory, mniejszości narodowych i etnicznych powodowały

wykluczenie reprezentantów tych grup ze sprawowania kontroli nad rządzącymi i stanowienia wobec nich alternatywy. Tym samym, wyłącznie duże zorganizowane podmioty w warunkach nierównej rywalizacji politycznej zdolne były dokonać alternacji władzy, sprawowania kontroli nad rządzącymi i stanowienia wobec nich alternatywy. Taki poziom gwarantowała konsolidacja opozycji, jednak musiała być ona zaakceptowana przez elektorat takich ugrupowań. W przeciwnym razie, kiedy opozycja nie decyduje się na tworzenie wspólnych list lub działania te nie są popierane przez wyborców, szanse na realizację tych funkcji były ograniczone.

W żadnym z analizowanych państw za sprawą ekskluzji grup społecznych w decydowanie polityczne i dysproporcjonalności systemu wyborczego nie doszło do wykluczenia możliwości przeprowadzania alternacji władzy, sprawowania kontroli nad rządzącymi i stanowienia wobec nich alternatywy przez opozycję. Największe szanse na wystąpienie tego scenariusza pojawiły się w Węgrzech po 2018 r., co wynikało jednak ze stosowania formuły mieszanej i limitacji wobec części głosujących sprzyjały rządzącym. Jednocześnie warunki rywalizacji politycznej motywowały opozycję do tworzenia koalicyjnych komitetów, pomimo różnic w agendzie politycznej. Warunki te stanowiły największe zagrożenie dla alternacji władzy w drodze wyborów, która choć była możliwa, to biorąc po uwagę pozostałe zmienne omówione w rozprawie, nie została osiągnięta w analizowanym okresie. Również kontrola działań rządzących była utrudniona przez wzgląd na skład parlamentu, w których większość zdolna była blokować i ignorować działania swoich oponentów.

Kolejnym wnioskiem dotyczy wykorzystania przepisów dotyczących delegalizacji partii politycznych jako nienaruszających równych warunków rywalizacji politycznej. Działania wobec czeskiej Partii Robotniczej, Polskiej Partii Komunistycznej i Nowej Rumuńskiej Partii Komunistycznej wynikały z odwoływań się tych ugrupowań do ideologii totalitarnych, których propagowania zakazywały konstytucje tych państw. W przypadku pierwszej z nich decyzja o delegalizacji nie była skuteczna. Z kolei partia komunistyczna w Polsce nie została uznana za realne zagrożenie dla porządku konstytucyjnego państwa, dlatego istniała do końca analizowanego okresu, nie uczestnicząc w podziale mandatów parlamentarnych. Z kolei jej odpowiednikowi w Rumunii odmówiono rejestracji. Żadna z nich nie posiadała jednak poparcia pozwalającego na zdobycie miejsc w izbach parlamentarnych, dlatego ich delegalizacja nie była działaniem na rzecz ograniczania warunków rywalizacji politycznej.

Również różnice w dystrybucji mandatów w przypadku bikameralnych

parlamentów decydowały o szansach na realizację trzech nadrzędnych funkcji opozycji. Scenariusz charakterystyczny dla opozycji w państwach demokratycznych realizowany był w największym stopniu, gdy obie izby wybierano zgodnie z proporcjonalną regułą rozstrzygnięcia (Czechy, Rumunia 2015-2018). Tym samym skład obu izb był najbardziej spójny z preferencjami głosujących i zwiększał szanse mniejszych ugrupowań na zdobycie mandatów. W parlamentach bikameralnych, gdzie dla każdej izby obowiązywała odmienna reguła rozstrzygnięcia (Polska) szanse te były ograniczone. Zatem, włączanie wszystkich osób niezagrożających przetrwaniu porządku konstytucyjnego w decydowanie polityczne oraz system dystrybucji mandatów oparty na proporcjonalnej regule rozstrzygnięcia, z zachowaniem równości materialnej głosów, zwiększały szanse na wystąpienie scenariusza oznaczonego symbolem O_D . Z kolei formuła mieszana z nadwyżkowymi mandatami lub system większościowy z zaburzeniem nierówności materialnej głosów, wraz z ograniczaniem części praw wyborczych opozycji i jej elektoratu zwiększały szanse na wystąpienie scenariusza O_{RH} . W żadnym z państw nie doszło do takiej konfiguracji ograniczeń praw wyborczych i systemu dystrybucji mandatów, by wystąpił scenariusz oznaczony symbolem O_A . W jego kierunku podążały jednak Węgry w 2018 r.

Porównanie rezultatów zastosowania WD_Z i GI do analizy trzydziestu pięciu elekcji powszechnych do izb parlamentarnych w wybranych państwach pozwoliła sformułować kolejne wnioski. Średnia wartości indeksu Gallaghery była najwyższa dla większościowej reguły rozstrzygnięcia i wyniosła 16,04. Takie rozwiązanie obowiązywało jedynie w wyborach do Senatu w Polsce, zatem brak wystarczających dowodów na formułowanie generalizacyjnych wniosków o przyczynach tego zjawiska. Dla systemu mieszanego średni GI był niemal dwukrotnie wyższy (10,00) niż dla proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia (5,89). Oznacza to, że najniższy poziom konkurencyjności wyborów występował w przypadku stosowania większościowej reguły rozstrzygnięcia, średni - łączenie dwóch formuł i największy - proporcjonalna reguła rozstrzygnięcia. Tym samym, stosowanie tej ostatniej w największym stopniu zwiększało szanse opozycji na realizację swoich funkcji, dzięki wysokiej spójności układu sił politycznych w parlamencie z wolą głosujących.

Powyżej średniej GI , w państwach, gdzie stosowano dwie formuły wyborcze, znalazły się elekcje w Litwie, Węgrzech i Bułgarii (2013 r.), natomiast poniżej w Rumunii oraz Bułgarii (2009 r., 2014 r. i 2017 r.). Powyżej średniej GI dla proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia znalazły się wybory w Czechach, Polsce (Sejm), Rumunii

(2016 r. w przypadku Izby Reprezentantów) i Słowacji. Przypadki te łączył brak zmian metody przeliczania głosów na mandaty, stała wysokość progów wyborczych, a także (z wyjątkiem Polski) brak zmian w układzie dystryktów wyborczych. Poniżej średniej wartości GI dla tej reguły rozstrzygnięcia znalazły się wybory w Bułgarii (2014 r.), Estonii, Łotwie i Rumuni (2016 r. elekcje do Senatu), co wynikało z wyższego poziomu materialnej równości głosów w okręgach.

Podobnie jak dla GI najwyższa średnia wartość WD_z wystąpiła przy zastosowaniu większościowej reguły rozstrzygnięcia (1,46), następnie w przypadku łączenia obu reguł (1,32) i najniższa w przypadku proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia (1,16). Powyżej średniej w systemie mieszanym znalazły się wybory w Litwie, Rumunii (2008 r. i 2012 r.) i Węgrzech, czego powodem była wyższa nierówność materialna głosów w dystryktach wyborczych. Poniżej 1,32 wartość WD_z wystąpiła w Bułgarii (2009 r. i 2013 r.). Powyżej średniej WD dla reguły rozstrzygnięcia proporcjonalnej znalazły się elekcje w Czechach, Polsce (Sejm) i Słowacji, co również wynikało z braku demarkacji okręgów wyborczych lub jak w Polsce z braku skuteczności tych zmian, na rzecz zmniejszania nierówności materialnej głosów. Z kolei poniżej średniej WD znalazły się wybory parlamentarne w Bułgarii (2014 r. i 2017 r.), Estonii, Łotwie i Rumunii (2016 r.). Pomiary wartości deformacji wyników, dysproporcjonalności systemu wyborczego i udziału głosów „straconych” nie pozwalają sformułować wniosków o relacji zależności między tymi zmiennymi. Oznacza to, że dla wykazania tego rodzaju zależności niezbędne jest poszukiwanie kolejnych zmiennych lub stwierdzenie, że nie istnieje taka relacja.

Doświadczenia Bułgarii polegające na zmianie reguły rozstrzygnięcia przed wyborami w 2014 r., obniżeniu progu wyborczego i wprowadzenia głosowania preferencyjnego, wskazują na zwiększenie spójności układu mandatów z rezultatami głosowania poprzez wystąpienie tych czynników. Nie zagwarantowało to jednak stałego zmniejszenia poziomu deformacji wyników i dysproporcjonalności systemu wyborczego. Dodatkowo, wprowadzone zmiany nie zwiększyły szans na alternację władzy, co w połączeniu z pojawieniem się lojalnej opozycji i kooptacji elit spowodowało zwrot elekcji w kierunku semi-rywalizacyjnych.

W Czechach postępująca nierówność materialna głosów determinowała spadek spójności wyników wyborów z preferencjami głosujących oraz utrzymanie poziomu deformacji wyników i dysproporcjonalności systemu wyborczego na podobnym poziomie. Mimo to, alternacja władzy zgodnie z wolą wyborców nie była zagrożona, a

elekcje miały charakter rywalizacyjny.

Z kolei w Estonii i w Łotwie, wysoka spójność układu mandatów w parlamencie z preferencjami głosujących, nie determinowała alternacji władzy. Oznacza to, że odnowienie kompetencji władczych przez rządzących odbywało się zgodnie z wolą wyborców, a nie za sprawą niekonkurencyjnych warunków rywalizacji politycznej. Z tego powodu elekcje w tych państwach miały charakter rywalizacyjnych. Ponadto, w Łotwie konkurencyjność wyborów wzmocnił niski poziom deformacji wyników, dysproporcjonalności systemu wyborczego oraz odsetka „głosów straconych”.

System mieszany w Litwie, z przewagą mandatów wyłanianych zgodnie z większością regułą rozstrzygnięcia determinował wysoki poziom niespójności, deformacji wyników i dysproporcjonalności systemu wyborczego oraz udział „głosów straconych”. Pomimo tego co elekcje dochodziło do alternacji władzy, co wskazuje, że miały one charakter rywalizacyjny.

Odmienne reguły rozstrzygnięcia w Polsce determinowały odmienne wartości wskaźników dla elekcji do obu izb. Proporcjonalna reguła determinowała wyższą spójność wyników wyborów z preferencjami głosujących, niższy poziom deformacji i dysproporcjonalności systemu wyborczego, mniejszy odsetek „głosów straconych” oraz większą liczbę podmiotów biorących udział w rywalizacji politycznej niż reguła większościowa. W przypadku tej ostatniej strategia konsolidacji opozycji zastosowana w 2019 r. zmniejszyła wartość mierników WD_z , GI , GS oraz zwiększyła spójność E_{KW} z E_{PP} . Mimo różnych reguł rozstrzygnięcia alternacja władzy była możliwa, zgodnie z wolą głosujących, co oznacza, że elekcje były rywalizacyjne. W Rumunii wysoka spójność wyników wyborów z preferencjami głosujących, niski poziom deformacji wyników i średni poziom dysproporcjonalności systemu wyborczego nie gwarantowały alternacji władzy zgodnie z wolą wyborców. Odnowienie kompetencji władczych przez rządzących wynikało z kartelizacji sceny partyjnej i ograniczaniu włączania nowych podmiotów w rywalizację polityczną. Z tych powodów, mimo wprowadzenia proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia w 2016 r., elekcje w Rumunii ewoluowały w kierunku semi-rywalizacyjnych.

Brak zmian reguły rozstrzygnięcia w Słowacji gwarantował spójność wyników wyborów z preferencjami głosujących, poziom deformacji i dysproporcjonalności systemu wyborczego na zbliżonych poziomach w kolejnych elekcjach. Podobnie odsetek „głosów straconych” był podobny. Dwukrotna alternacja władzy, zgodnie z wolą wyborców, potwierdziła, że elekcje miały charakter rywalizacyjny.

W Węgrzech, za spadek konkurencyjność wyborów odpowiadało tworzenie lojalnej opozycji. Potwierdza to wzrost wskaźnika E_{KW} , który nie przekładał się na wzrost liczby ugrupowań parlamentarnych. Tym samym, na potrzeby imitowania pluralizmu politycznego na czas wyborów powstawały podmioty lojalne wobec rządzących, nierealizujące funkcji opozycji zgodnie z modelem demokratycznym. Z tych powodów w 2014 r. wybory miały charakter semi-rywalizacyjny, a w 2018 r. ewoluowały w kierunku nierywalizacyjnych.

Analiza wartości wskaźnika E_{KW-EPP} dla trzydziestu pięciu elekcji do parlamentów nie dostarczyła wystarczających dowodów na relację między spójnością wyników wyborów z preferencjami głosujących a poziomem dysproporcjonalności systemu wyborczego, a także udziałem „głosów straconych”. Ponadto, wysoka spójność liczby ugrupowań parlamentarnych z wolą wyborców nie była warunkiem alternacji władzy, na co wskazuje przypadek Estonii i Łotwy. Ponadto, jak wykazała analiza doświadczeń Rumunii wysoka spójność może wynikać z kartelizacji sceny politycznej. Z kolei doświadczenia Bułgarii i Węgier wskazują, że obniżeniu wartości tego wskaźnika sprzyjało tworzenie lojalnej opozycji, na potrzeby imitowania pluralizmu i konkurencyjności elekcji. W tych trzech państwach rywalizacyjny charakter wyborów został zagrożony ze względu na ograniczenie szans realnej opozycji z rywalizacji politycznej, mimo niskiej wartości wskaźnika E_{KW-EPP} . Rozbieżności między wynikiem wyborów a preferencjami głosujących dotyczących liczby podmiotów uczestniczących w rywalizacji politycznej nie wykluczała alternacji władzy, co potwierdził przypadek Litwy. Zatem, w przypadku, gdy wyniki wyborów wyrażają wolę głosujących na rzecz alternacji władzy niska wartość wskaźnika E_{KW-EPP} , zwiększa możliwość realizacji funkcji opozycji zgodnie z scenariuszem dla demokracji.

Na podstawie analizy poziomu ekskluzji grup społecznych w decydowanie polityczne, należy uznać elekcje w Bułgarii, Czechach, Litwie, Łotwie, Polsce, Słowacji i Rumunii za rywalizacyjne lub semi-rywalizacyjne. Gwarantowało to wystąpienie scenariusza O_D lub O_{RH} dla realizacji funkcji opozycji. Z kolei w Węgrzech w latach 2010-2014 doszło do przekształcenia wyborów w semi-rywalizacyjne, w 2018 r. w kierunku nierywalizacyjnych. Oznacza to utrwalenie się wariantu O_{RH} , który na kontinuum scenariuszy realizacji funkcji opozycji kierował się w stronę O_A .

Rozdział V: Znaczenie warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji wyborców dla włączania opozycji w decydowanie polityczne

5.1. Wstęp

Celem rozdziału jest ustalenie jak poprzez formy prowadzenia agitacji politycznej przed wyborami parlamentarnymi i działania na rzecz mobilizacji głosujących rządzący włączali opozycję i jej elektorat w decydowanie polityczne. To ostatnie było kluczowe dla realizacji trzech nadrzędnych funkcji opozycji. Zadanie to zostało osiągnięte poprzez porównanie wyników studiów pojedynczych przypadków na temat stosowanych form agitacji politycznej, występujących nadużyć wyborczych oraz efektywności działań na rzecz mobilizacji wyborców, w tym przebywających za granicą. Rozdział dostarcza wkładu empirycznego w postaci wskazania relacji między formami prowadzenia agitacji, rodzajem nadużyć wyborczych i poziomem mobilizacji wyborców a włączaniem opozycji w decydowanie polityczne. Ponadto, rozdział dostarcza dowodów empirycznych pozwalających określić w jaki sposób stosowane formy agitacji, stosowanie nadużyć wyborczych i poziom mobilizacji wyborców determinował możliwość realizacji nadrzędnych funkcji przez opozycję.

Na podrozdziały tej części pracy składają się wyniki analizy z poszczególnych państw, przedstawione w porządku od najmniejszego stopnia ograniczania udziału w decydowaniu politycznym do największego. W przypadku każdego studium przypadku w pierwszej kolejności przedstawione zostaną działania dotyczące organizowania agitacji politycznej. Następnie wskazane zostaną przypadki nadużyć wyborczych w latach 2008-2019 w elekcjach do parlamentów. W kolejnej części rozdziału przedstawione zostaną działania na rzecz mobilizacji wyborców na terytorium państwa i za granicą. Na koniec, przedstawiono wnioski sformułowane na podstawie studiów porównawczych.

O skuteczności prowadzonej agitacji, nadużyć wyborczych i działań na rzecz mobilizacji elektoratu świadczy poziom frekwencji, a także rezultat głosowania, zgodny z intencjami podmiotów politycznych. Wysoka frekwencja wzmacnia legitymację zwycięzców, dlatego startujący w wyborach decydują się agitować i mobilizować te grupy, które z większym prawdopodobieństwem zagłosują na nich (Stelmach, 2020, ss. 85-86). Mobilizacja własnego elektoratu przez rządzących i demobilizacja wyborców opozycji zwiększała szanse na odnowienie kompetencji władczych i

zmniejszenie reprezentacji oponentów w organach legislatywy, co ogranicza możliwość realizacji nadrzędnych funkcji opozycji.

Ustawodawstwo każdego z analizowanych państw wskazywało na limitacje czasowe prowadzenia agitacji, w ramach kampanii wyborczych. Dowody empiryczne z państw postkomunistycznych analizowanych w tej rozprawie wskazują na występowanie trzech rozwiązań: 1) prowadzenie agitacji od czasu ogłoszenia daty wyborów parlamentarnych do nastania ciszy wyborczej (Bułgaria, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa 2008-2014, Polska, Rumunia), 2) wskazanie określonej liczby dni kampanii wyborczej (Węgry), 3) rozróżnienie na prowadzenie agitacji w przestrzeni publicznej (od daty ogłoszenia wyborów) oraz kampanię prowadzoną w środkach masowego przekazu przez określoną liczbę dni (Łotwa 2014-2019, Słowacja). Zatem nadrzędnym ograniczeniem agitacji politycznej były ramy czasowe. Kolejne limitacje dotyczyły wyłączenia takich miejsc jak obiekty użyteczności publicznej (szkoły i uczelnie, świątynie, teatry itp.), siedziby i oddziały organów administracji państwowej. Kampania realizowana w mediach masowych, przede wszystkim telewizji i radiofonii, ograniczona była regulacjami dotyczącymi sumarycznego czasu antenowego na przekazy agitacyjne (Jaskiernia, 2008, s. 331; Wojtasik, 2019, s. 36). W mediach publicznych obowiązywała zasada równego traktowania wszystkich zarejestrowanych komitetów, natomiast w redakcjach prywatnych regulacje wskazywały na maksymalny czas antenowy na każde z ugrupowań (Venice Commission, 2002). Unikatowym rozwiązaniem był zakaz prowadzenia agitacji w mediach komercyjnych, który obowiązywał w Litwie (2008-2010) i Węgrzech (2011-2019). Kolejna powszechna limitacja dotyczyła zawartości przekazów w czasie kampanii wyborczych, które nie mogły zagrażać integralności państwa i jego suwerenności, a także przyjętego porządku konstytucyjnego (Jaskiernia, 2008, s. 291). Ponadto, przekazy medialne na temat kampanii wyborczych są jednym z głównych czynników mobilizujących wyborców (Schuck, Vliegenthart & De Vreese, 2014, s. 189).

Wykorzystanie różnych form prowadzenia agitacji zależało od tego w jaki sposób komitety mogły pozyskiwać środki na te cele. We wszystkich państwach analizowanych w tej rozprawie partie polityczne, które zdobyły w poprzednich wyborach określony rezultat otrzymywały wsparcie finansowe z budżetu państwa. Ponadto, komitety, które zdobyły mandat posiadały dodatkowe środki, proporcjonalnie do liczby deputowanych. Limitacje na pozyskiwanie funduszy ze strony podmiotów prywatnych obowiązywały w Bułgarii, Czechach, Litwie, Łotwie, Polsce i Rumunii. W

pozostałych państwach (Estonii, Słowacji i Węgrzech, obowiązywały jedynie ograniczenia w pozyskaniu środków od jednego donatora. Występowało ono także w pierwszej grupie państw. Z wyjątkiem Łotwy i Rumunii, we wszystkich państwach obowiązywały łączne maksymalne wartości wydatków na agitację polityczną (Smilov, 2007, s. 8). Istotnym wyzwaniem dla prowadzenia rywalizacji politycznej w równych warunkach było wykorzystanie przez rządzących środków publicznych na realizację działań związanych z pełnionymi funkcjami. Wszelkie aktywności na rzecz tworzenia nierównych warunków konkurencji politycznej w ramach wyborów zostały zakwalifikowane jako nadużycia wyborcze, rozumiane jako przestępstwa przeciwko wyborom (Sokała, Michalak & Uziębło, 2013). Zgodnie z demokratycznymi standardami, cechami istotnościowymi zasad finansowania agitacji politycznej, z są: precyzyjność i jednoznaczność; brak wewnętrznych sprzeczności, a także zgodność z pozostałymi aktów prawnych; regulowanie sposobów pozyskiwania funduszy od prywatnych donatorów jak i dotacji publicznych; gwarantowanie transparentności i dostępności informacji na temat finansowania agitacji; określanie sposobu egzekwowania naruszeń tych zasad (Wojtasik, 2024, s. 215).

Zatem formy prowadzenia i finansowania agitacji politycznej są kluczowe dla udziału w rywalizacji politycznej, której warunki oddziaływały na możliwość realizacji trzech nadrzędnych funkcji opozycji. W przypadku przestrzegania zasad agitacji politycznej, która nie dyskryminuje żadnego z podmiotów oraz równego dostępu do środków finansowych na jej rzecz, zwiększają się szanse opozycji na alternację władzy, za sprawą równych warunków rywalizacji politycznej. W przypadku naruszenia tych warunków, przez działania dyskryminujące opozycje, szanse na dokonanie alternacji władzy są ograniczone lub w ekstremalnych warunkach minimalne. Także stopień kontroli działań rządzących i stanowienie wobec nich alternatywy determinuje możliwość efektywnego udziału w rywalizacji politycznej, która odbywa się w ramach kampanii wyborczych. Ustanowienie równych warunków dla wszystkich podmiotów zwiększa szanse na realizację tych funkcji w scenariuszu O_D (realizacja funkcji opozycji w systemie demokratycznym). W innych przypadkach, kiedy równość rywalizacji zostaje naruszona, zwiększają się możliwości wystąpienia wariantu O_{RH} (realizacja funkcji opozycji w reżimie hybrydalnym) lub O_A (realizacja funkcji opozycji w systemie autokratycznym).

Nadużycia wyborcze jako przestępstwa przeciwko wyborom prowadzą do naruszenia równych warunków rywalizacji politycznej. Przyczyną ich obecności jest

brak pełnej konsolidacji demokratycznych reguł. Do nich należy kupowanie głosów (ang. *vote buying*), rozumiane jako zapewnienie lub żądanie jakiegokolwiek korzyści w zamian za poparcie w elekcjach. Definicja ta pozwala zaliczyć do takich przestępstw nie tylko wymiany dóbr materialnych, ale także transakcje o charakterze niematerialnym jak gwarantowanie stanowiska pracy. Ponadto, inicjatorem kupowania głosów są nie tylko osoby ubiegające się o poparcie wyborcze, ale także sami głosujący, proponujący taką wymianę kandydatom. Na rzecz kupowania głosów rządzący wykorzystywali środki publiczne, licząc na długoterminowe zyski (Pop-Eleches & Pop-Eleches, 2012, s. 315). Ponadto, kupowanie głosów pozwalało utrzymać podporządkowanie administracji publicznej elitom rządzącym (Roper, 2006, s. 379). Kupowanie głosów w analizowanych państwach było najpowszechniejszą formą nadużyć wyborczych. Badania wskazują, że do tych przestępstw dochodziło niezależnie od poziomu demokratycznej konsolidacji (Finan & Schechter, 2011; Collier & Vicente, 2012).

Literatura przedmiotu wskazuje, że głównymi determinantami kupowania głosów są społeczno-ekonomiczne i demograficzne cechy wyborców (Stokes, 2005; Gonzalez-Ocantos et al., 2012), utrwalenie relacji między korumpowanymi a korumpującymi w postaci poczucia wzajemności (ang. *reciprocity*) (Finnan & Schechter, 2012, s. 1) oraz skuteczność inicjatorów kupowania głosów w korumpowaniu wyborców (Schaffer, 2007). W demokracjach kupowanie głosów kierowane do własnego elektoratu ma utrzymać poparcie lub stanowić kontrofertę wobec korumpowania tej grupy przez oponentów. Z kolei w stosunku do członków elektoratów innych partii ma to na celu zmienienie ich preferencji wyborczych. W państwach o najniższym poziomie konsolidacji zasad demokratycznych dochodziło do jawnego i bezpośredniego kupowania głosów w postaci bezpośredniego przekazywania gotówki, umorzenia długów czy innej formy transferu pieniędzy (Orr, 2006, s. 301).

Inne rodzaje kupowania głosów obejmują dostarczanie różnego rodzaju dóbr materialnych, organizowanie przyjęć na rzecz głosujących, oferowanie zatrudnienia w zamian za poparcie wyborcze, a nawet zapewnianie transportu do lokali wyborczych. Powszechne stosowanie takich praktyk ze względu na potencjalne koszty ogranicza ich stosowanie i stanowi uzupełnienie dla innych działań na rzecz naruszenia równych warunków rywalizacji politycznej (Orr, 2006, s. 303). Ponadto, kupowanie głosów stosowane przez kandydatów opozycji może stanowić kontrpropozycję wobec klientelizmu ze strony rządzących, którzy posiadają dostęp do zasobów publicznych (Vicente, 2007).

Formą wykorzystania zasobów publicznych przez elity rządzące było opłacanie wydarzeń o charakterze kulturalnym czy sportowym, organizowanych pod patronatem organów administracji publicznej. W katalogu nadużyć wyborczych mieści się także przymus ekonomiczny, definiowany jako nacisk ze strony pracodawców lub menadżerów firm na pracowników do głosowania na konkretną partię lub jej kandydata (Mares, Muntean & Petrova, 2018, s. 487). Do takich przypadków dochodziło przede wszystkim w małych i biednych społecznościach, gdzie rynek pracy zdominowany jest przez kilka podmiotów (Mares, Muntean & Petrova, 2018, s. 489). Powszechność przymusu ekonomicznego była rodzajem klientelistycznej mobilizacji wyborców (Mares, Muntean & Petrova, 2018, s. 505).

Innymi przykładami nadużyć wyborczych są: nielegalny druk kart wyborczych przez komitety wyborcze lub organizacje je wspierające, nietransparentne finansowanie agitacji politycznej, wykorzystanie stroniczych mediów, ingerencja w wybór składów komisji wyborczych, ograniczanie wolności prasy oraz łamanie ciszy wyborczej. Zatem nadużycia wyborcze, tworząc nierówne warunki rywalizacji politycznej, wpływają na preferencje głosujących, za sprawą stosowania niedozwolonych form agitacji politycznej. Przybierając formę zachęty do głosowania na określonych kandydatów lub zniechęcając określone osoby do udziału w wyborach, wpływają na poziom frekwencji. Stosowanie nadużyć wyborczych przez rządzących może ograniczyć szanse opozycji na alternację władzy, sprawowanie kontroli i stanowienie alternatywy. Takie same działania, z wyjątkiem wykorzystania zasobów publicznych, prowadzić mogą członkowie opozycji, co zwiększa ich szanse na realizację swoich funkcji, jednak w sposób niezgodny z demokratycznymi regułami rywalizacji politycznej.

W latach 2008-2019 czynnikiem determinującym włączenie opozycji w decydowanie polityczne była mobilizacja i demobilizacja jej elektoratu. Na ich poziom wpływały m.in. dostępne metody głosowania. Należy jednak wskazać, że poziom oddziaływania poszczególnych metod był różny, w zależności od grup społecznych. Potwierdza to stosowanie *e-votingu* w Estonii, które nie generowało wyższej frekwencji w skali całej populacji głosujących. Najczęściej z tej metody korzystali najmłodszy wyborcy, którzy rzadziej decydowali się na partycypację w wyborach w sposób tradycyjny lub wstrzymywali się od głosowania (Petitpas, Jaquet & Sciarini, 2021, s. 9). Zatem alternatywne metody głosowania są skutecznym narzędziem mobilizacji na poziomie jednostkowym lub określonych grup społecznych, które do tej pory nie uczestniczyły w wyborach. Niemniej, metody alternatywne spełniają swój cel jakim jest

przekonanie do tej pory niegłosujących do udziału w wyborach.

W czasie trzeciej fali autokratyzacji środkiem mobilizacji wyborców stały się ogólnonarodowe referenda (w Słowacji w 2010 r., Polsce w 2015 r., Bułgarii w 2015 r. i 2016 r. i Węgrzech w 2016 r.). Działo się tak gdy przedmiotem referendum stawały się aktualne tematy w debacie publicznej, szczególnie te wskazujące na różnice w agendach politycznych rządzących i opozycji. Organizowane w dniu wyborów lub na krótko przed nimi miały na celu mobilizację elektoratu wyrażającego wsparcie dla rządzących i osłabienie legitymacji opozycji do udziału w decydowaniu politycznym (Hartliński, 2019; Nemčok & Spáč, 2019, s. 756). Jednak ze względu na zasady konstytucyjne wiążące były tylko referenda, w których udział wzięła ponad połowa uprawnionych do głosowania. W przypadku zbyt niskiej frekwencji lub rezultatu niezgodnego z wolą rządzących cele takiego referendum nie były osiągnięte. Pomimo tego ryzyka, rządzący w analizowanych państwach decydowali się na wykorzystanie referendum by wzmocnić swój mandat i zwiększyć możliwości na odnowienie kompetencji władczych, obniżając przy tym poziom zaufania obywateli do tego narzędzia demokracji bezpośredniej (Silagadze & Gherghina, 2018). Tym samym referendum stawało się formą zastępczego plebiscytu, w którym głosujący wyrażali swoje poparcie lub jego brak działań rządzących. Również możliwość wykorzystania środków publicznych na rzecz agitacji zachęcała rządzących do stosowania tej instytucji demokracji bezpośredniej. Zasoby te oficjalnie przeznaczane były na prowadzenie kampanii profrekwencyjnej i informacyjnej dotyczącej referendum, jednak w praktyce stanowiły one rodzaj zastępczej agitacji politycznej. Ponadto, aktywność na rzecz mobilizacji do udziału w tej formie decydowania politycznego nie była objęta ciszą wyborczą i innymi ograniczeniami nakładanymi na agitację polityczną przed wyborami. Tym samym rządzący zyskiwali kolejne pola prowadzenia agitacji, nieobjęte limitacjami, co tworzyło nierówne warunki rywalizacji politycznej.

Poziom mobilizacji wyborczej determinował także stopień ekskluzji mniejszości narodowych i etnicznych w decydowanie polityczne. Przykład Rumunii wskazuje na wysoki poziom ekskluzji tych grup, poprzez gwarantowane mandaty w parlamencie. Udział członków mniejszości narodowych i etnicznych stanowił wyzwanie szczególnie dla państw, gdzie ich udział w populacji był zauważalny (mniejszość romska w Czechach, Słowacji i Węgrzech, rosyjska w Estonii, Litwie, Łotwie, węgierska w Rumunii).

Kolejnym czynnikiem istotnym dla poziomu włączania obywateli w

decydowanie polityczne jest inkluzja osób przebywających w dniu wyborów poza terytorium państwa. Obok omówionego w rozdziale IV katalogu praw wyborczych gwarantowanych diasporze, ich partycypacja w elekcjach zależała od skuteczności działań na rzecz mobilizacji. Wyższy poziom mobilizacji występował w przypadkach stosowania wielu metod głosowania tradycyjnego. Były one kluczowe ze względu na powszechną praktykę ustanawiania lokali wyborczych w placówkach dyplomatycznych i konsularnych oraz instytucjach prowadzonych przez państwo-organizatora wyborów na terytorium państwa przyjmującego. Z tego też względu liczba punktów była ograniczona przede wszystkim do dużych aglomeracji miejskich, stanowiących centrum życia zorganizowanych diaspor. W pozostałych przypadkach osoby uprawnione do głosowania, nieposiadające innych metod, zmuszone były pokonać znaczne odległości, co było czynnikiem demobilizującym.

Do form głosowania poza lokalem wyborczym należały: udział w elekcjach z wyprzedzeniem, odesłanie drogą pocztową karty do głosowania do wskazanej komisji wyborczej, głosowanie przez pełnomocnika na podstawie odpowiedniego dokumentu oraz głosowanie elektroniczne. Zatem zasoby infrastrukturalne do głosowania i bariery proceduralne były kluczowe dla mobilizacji tej grupy wyborców. Alternatywą dla głosowania tradycyjnego lub skorzystania z innych metod było ustanowienie obowiązku powrotu na czas wyborów do kraju. Ten przypadek wystąpił jedynie w Czechach, w przypadku elekcji do Senatu. Regulacja ta jest formą wyłączenia diaspor z udziału w wyborach, podobnie jak odebranie części praw czynnych osobom stale przebywającym za granicą w okręgach jednomandatowych w Węgrzech. Obie zasady zaliczane są do katalogu manipulacji wyborczych (Wojtasik, 2024, s. 208).

Natomiast rozwiązaniem zwiększającym poziom ekskluzji diaspor w decydowanie polityczne jest ustanowienie określonej liczby mandatów obsadzanych w wyborach (Collyer, 2014). Zastosowano je w Rumunii, gwarantując osobom przebywającym za granicą reprezentację zgodną z ich preferencjami. Jednocześnie nie naruszano materialnej równości głosów w okręgach na terytorium państwa, jak miało to miejsce w Bułgarii, Czechach, Estonii, Litwie, Łotwie, Polsce i w Węgrzech. Również zainteresowanie bieżącą polityką, zamożnością głosujących, poczucie tożsamości narodowej (Burgess & Tyburski, 2020, s. 2) oraz poziom integracji osób przebywających za granicą ze wspólnotą lokalną i zaangażowanie w sprawy publiczne państwa przyjmującego (Audebert & Dorai, 2010; Dijstelbloem, Meijer & Besters, 2011) są determinantami udziału w wyborach. Ten ostatni jest szczególnie zależny od włączenia

imigrantów w sprawy publiczne państw przyjmujących (Martiniello, 2006). Wymienione w tym akapicie czynniki nie zostaną poddane analizie w rozprawie. Wynika to z faktu, że podmioty startujące w wyborach nie posiadają możliwości pełnego wpływu na te zmienne. Do takich działań z kolei należą kampanie profrekwencyjne za granicą, a także zwrócenie uwagi w kampanii wyborczej na losy emigrantów. Ich brak z kolei jest czynnikiem demobilizującym (Bertelli et al., 2021, s. 40). Zatem podmioty ubiegające się o poparcie wśród diaspory mogą stymulować wyższą mobilizację diaspory, w zależności od tego czy jest to w ich interesie (Wojtasik, 2024, s. 206).

Z tych samym powodów elity rządzące podejmują decyzje o organizacji lokalu wyborczego w ośrodkach, gdzie poza odpowiednią infrastrukturą dla sprawnego przeprowadzenia wyborów, głosujący z większym poparciem wyrażą poparcie na ich korzyść (Wojtasik, 2024, s. 212). Decydenci kierują się kalkulacją dotyczącą relacji między preferencjami tej grupy wyborców a ich szansami na odnowienie kompetencji władczych (rządzący) lub ich zdobycie (opozycja). Tym samym istotne jest ustalenie w jakim stopniu rządzący włączali osoby przebywające za granicą w decydowanie polityczne i jaka była relacja między poziomem mobilizacji diaspory a rezultatem wyborów, determinującym możliwość realizacji funkcji opozycji. W tym rozdziale zastosowana została skala do pomiaru poziomu ekskluzji grup społecznych z decydowania politycznego. Pod uwagę wzięto zmienne dotyczące włączania diaspory oraz mniejszości narodowych i etnicznych w głosowanie oraz wykorzystania zróżnicowanych metod partycypacji w wyborach.

Podsumowując, ograniczenia dotyczące prowadzenia agitacji politycznej wraz ze stosowanymi nadużyciami wyborczymi są istotne dla ustalenia konkurencyjności elekcji i poziomu pluralizmu politycznego. Obie te zmienne zaliczane są do instytucjonalnych form manipulacji wyborczych, których celem jest ustanowienie zasad wyłaniania reprezentacji politycznej, które faworyzują jednych aktorów kosztem drugich (Wojtasik, 2024, s. 125). Z kolei działania w zakresie mobilizacji i demobilizacji wybranych grup społecznych, jako formy komunikacyjnych manipulacji wyborczych (Wojtasik, 2024, s. 124), odgrywają istotną rolę we włączaniu obywateli w decydowanie polityczne.

5.2. Estonia: wzmacnianie równych warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji wyborców

W Estonii regulacje dotyczące prowadzenia agitacji politycznej ulegały częstej nowelizacji w latach 2014-2017, a ich przedmiotem było przede wszystkim finansowanie kampanii wyborczych. Były one odpowiedzią na wzrost ryzyka pozyskiwania funduszy z od podmiotów prowadzących nielegalną działalność, w obliczu rosnących kosztów prowadzenia kampanii. Pozyskiwanie finansowania w taki sposób zagrażało przede wszystkim prowadzeniu agitacji przez mniejsze ugrupowania. Podobnie jak w innych państwach dotacje publiczne przewidziane były dla partii zdobywających określone poparcie. W Estonii otrzymywały je wszystkie partie z wynikiem powyżej 2% (Krjukov, 2014a, 2014b). Istotną regulacją dla zwiększenia transparentności w pozyskiwaniu funduszy był zakaz przyjmowania środków od zagranicznych inwestorów, związków zawodowych, anonimowych donatorów, osób nieposiadających statusu rezydentów, przedsiębiorstw należących do skarbu państwa (IDEA. Estonia, 2023). Tym samym ograniczono rodzaj podmiotów dopuszczonych do finansowania działalności partii politycznych.

Kolejnym krokiem w zwiększeniu poziomu transparentności była nowelizacja ustawy o partiach politycznych z 2014 r. Na jej podstawie wprowadzono obowiązek rejestrowania donatorów kampanii wyborczych, co przyczyniło się do wzmocnienia kontroli finansowania działalności podmiotów startujących w wyborach (Osiewicz, 2020, s. 28). Nowe regulacje ustanowiły limity na donacje od podmiotów prywatnych. Ich przekroczenie wiązało się ryzykiem poniesienia sankcji. Zmiany te w ocenie Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie stanowiły solidne podstawy rozwiniętego systemu publicznego finansowania partii politycznych (Nations in Transit. Estonia, 2016). Zatem w analizowanym okresie wzmocniono transparentność w finansowaniu agitacji, ograniczając pozyskiwanie środków w nielegalny sposób.

Podmioty startujące w elekcjach były zobowiązane wnieść depozyt, który stanowił barierę ekonomiczną dla mniejszych partii, pozbawionych dotacji państwowych (Nations in Transit. Estonia, 2015). W 2017 r. wprowadzono zakaz prowadzenia kampanii w przestrzeni publicznej z wykorzystaniem reklamy wielkoformatowej (tzw. outdoorowej). Ostatecznie przepis ten wycofano w 2019 r. Zatem chwilowy zakaz prowadzenia kampanii outdoorowej ograniczał przede wszystkim działalność partii o mniejszej ekspozycji w środkach masowego przekazu, a zatem szczególnie nowych

ugrupowań. Rezygnacja z tej limitacji wzmocniła charakter rywalizacji politycznej w czasie kampanii wyborczej. Drugi z zapisów, który obowiązywał do końca analizowanego okresu, dotyczył umieszczenia materiałów agitacyjnych w lokalach wyborczych (Nations in Transit. Estonia, 2018). Pozostałe przepisy prowadzenia agitacji były wysoko oceniane przez obserwatorów międzynarodowych (Freedom in the World. Estonia, 2008-2019; BTI. Estonia, 2010-2020).

W analizowanym okresie nie odnotowano nadużyć wyborczych, które wpłynęły na ostateczny rezultat elekcji. Wnoszone skargi nie były poparte przekonującymi argumentami o złamaniu prawa (BTI. Estonia, 2020). Potwierdzają to raporty organizacji międzynarodowych monitorujących przeprowadzanie wyborów na świecie (BTI. Estonia, 2010-2020). Incydentalne nadużycia wyborcze występowały w czasie kampanii, przede wszystkim w postaci wykorzystania środków publicznych przez elity rządzące na cele agitacji politycznej. Przykładem takiego nadużycia było przeznaczenie środków budżetowych na rzecz kampanii wyborczej Partii Centrum w 2015 r. Specjalnie powołana w tym celu komisja po rozpatrzeniu skarg zmusiła przedstawicieli partii rządzącej do zwrotu części funduszy, w tym jednej donacji na ponad 100000 euro (BTI. Estonia, 2018). Zatem, potwierdzone nadużycie zostało ukarane przez niezależny podmiot.

Głównym czynnikiem mobilizującym obywateli do korzystania z czynnego prawa wyborczego był rozwój alternatywnych form głosowania, na czele z głosowaniem elektronicznym. Ten rodzaj cyfrowej mobilizacji wyborców, jest pozytywnie oceniany przez obywateli i okazał się skuteczny przede wszystkim wobec najmłodszych grup wyborców, posiadających najwyższy poziom kompetencji cyfrowych. Należy wskazać, że choć z tego rozwiązania korzystała mniej niż połowa głosujących, to wśród decydujących się na jego wybór najważniejszą przesłanką było zaufanie do głosowania elektronicznego (Ehin et al., 2022, ss. 11-12). W analizowanym okresie odsetek wyborców decydujących się na to rozwiązanie stale rósł, wynosząc w 2019 r. 42% głosujących. W odniesieniu do wyborców przebywających poza terytorium państwa prawodawstwo Estonii gwarantowało pełnię praw wyborczych. Warunkiem skorzystania z nich było dopełnienie formalności związanych z wpisem do lokalnego rejestru wyborców (Laatsit, 2013, s. 3). W analizowanym okresie nie odnotowano przypadków ograniczania możliwości skorzystania z czynnego prawa wyborczego ani przypadków turystyki wyborczej. Zatem regulacje i praktyka organizacji wyborów za granicą nie były wykorzystywane na korzyść żadnego z podmiotów politycznych, a także nie

prowadziły do demobilizacji diaspory estońskiej.

Podsumowując, zróżnicowane formy prowadzenia agitacji w latach 2008-2019 w wysokim stopniu włączały głosujących w decydowanie polityczne. Wprowadzone limitacje dotyczące kampanii z wykorzystaniem reklamy outdoorowej (2017-2019) oraz sposobów finansowania kampanii nie zagroziły równości rywalizacji politycznej. Te ostatnie przyczyniły się do zwiększenia transparentności finansowania agitacji i zapewnienia równych szans między opozycją a rządzącymi. Na rzecz zwiększania poziomu inkluzji wyborców działało wprowadzenie głosowania elektronicznego, którego stosowanie przez głosujących zwiększało się w każdych kolejnych elekcjach. Dotyczyło to także diaspory, która nie była wykluczana z decydowania politycznego, szczególnie wśród najmłodszych wyborców. Rządzący nie prowadzili żadnych działań na rzecz demobilizacji elektoratów swoich oponentów.

5.3. Czechy: w kierunku nierównych warunków prowadzenia agitacji oraz demobilizacji wyborców

Demokratyczne standardy prowadzenia kampanii wyborczych były gwarantem równych i uczciwych warunków prowadzenia agitacji politycznej w Republice Czeskiej. W tym celu wykorzystywano środki masowego przekazu, reklamy wielkopowierzchniowe, media cyfrowe i tradycyjne formy agitacji. W latach 2008-2019 obserwatorzy międzynarodowi przyznawali warunkom ubiegania się o poparcie wyborców najwyższe oceny (Freedom in the World. Czech Republic, 2008-2019; BTI. Czech Republic, 2010-2020). Ze względu na najwyższe koszty prowadzenia kampanii wyborczych, w przeliczeniu na jednego kandydata, na tle państw Europy Środkowo-Wschodniej (Šimral, 2015, s. 9), finansowanie kampanii było kluczowym wyzwaniem dla prowadzenia agitacji. Obowiązywał tam system hybrydowy, limitujący sposoby pozyskiwania funduszy. Regulacje te sprzyjały przede wszystkim największym ugrupowaniom, nie ułatwiając udziału w rywalizacji mniejszym podmiotom (Ondrej & Petr, 2007). Obok obowiązywania limitacji na jednorazowe i sumaryczne donacje ze strony podmiotów prywatnych (Ondrej & Petr, 2007, s. 74), które ograniczyły możliwość wywierania wpływu na kandydatów, do 2016 r. nie prowadzono kontroli wydatków komitetów. Wtedy to, na mocy nowelizacji ustawy, wprowadzono obowiązek rejestracji donatorów w formie wykazu weryfikowanego przez instytucję kontrolującą wydatki kampanijne komitetów wyborczych. Rozwiązanie to wzmocniło demokratyczne standardy

prowadzenia kampanii wyborczych, redukując nierówności w rywalizacji politycznej (Kopeček, 2018). W analizowanym okresie nie odnotowano rażących nadużyć wyborczych. Wzmocnieniu niezależności partii politycznych służyło finansowanie ich ze środków publicznych, pod warunkiem uzyskania w ostatnich wyborach parlamentarnych poparcia na poziomie co najmniej 3%.

Republika Czeska posiadała zgodne ze standardami demokratycznymi regulacje dotyczące przeciwdziałania nadużyciom wyborczym. Do incydentalnych przypadków należało wykorzystanie stronicznych mediów z grupy Mafra przez Babiša w latach 2011-2019. Tytuły te nie posiadały jednak większościowego udziału w czeskim rynku medialnym, dlatego oddziaływanie na preferencje wyborców było ograniczone i zagroziło konkurencyjności wyborów. W 2016 r. Bertelsmann Stiftung informowało o incydentalnych przypadkach kupowania głosów osób bezdomnych i przedstawicieli mniejszości romskiej (BTI. Czech Republic, 2016). Przepięstwa te nie stanowiły jednak tak poważnych nadużyć by tworzyć nierówne warunki rywalizacji politycznej i wpływać na rezultaty wyborów. Pomimo budowy imperium medialnego lidera partii ANO i kupowania głosów wśród wyborców uboższych, wybory w 2017 r. były równe i uczciwe, a rządzący nie tworzyli dodatkowych barier dla partycypacji konwencjonalnej. Były to pierwsze elekcje, które nadzorowało biuro ds. kontroli partii i ruchów politycznych. W jego raporcie odnotowano 123 przestępstwa wyborcze, głównie dotyczące finansowania kampanii. Biuro nałożyło łącznie 26 kar administracyjnych, o charakterze ostrzegawczym, w wysokości niższej niż ustawowe kary (BTI. Czech Republic, 2020). Zatem środki stosowane przez ten organ nie miały charakteru represyjnego i nie działały na szkodę żadnej partii. Tym samym, w analizowanym okresie, równość prowadzenia agitacji nie była zagrożona.

W latach 2008-2019 nie odnotowano skutecznych form mobilizujących elektorat na poziomie ogólnokrajowym. Jednocześnie, uprawnieni do głosowania partycypowali w referendach lokalnych, które w analizowanym okresie organizowano średnio 20 razy do roku (Koźbiał, 2022). Dotyczyły one przede wszystkim spraw lokalnych wspólnot. Ponadto, nie organizowano ich przy okazji wyborów powszechnych, przez co nie były wykorzystywane przez rządzących do mobilizacji głosujących. Czynnikiem demobilizującym część elektoratu była absencja innych metod głosowania (Gibbs & Cheerakathi, 2020, s. 10). Brak rządowych kampanii profrekwencyjnych przełożył się na różnice między poziomem mobilizacji w dużych miastach, posiadających zasoby finansowe na prowadzenie takich działań a mniejszymi ośrodkami (Král,

2018, s. 5). Tym samym mobilizacja mieszkańców mniejszych miast do udziału w wyborach była niższa, mimo nierówności materialnej głosów na ich korzyść. Działania na rzecz mobilizacji wyborców w przestrzeni Internetu podejmowały głównie nowe partie, powstałe w okresie recesji gospodarczej 2008-2011. Ustępowały im w tym ugrupowania posttranzycyjne (Štětka, Surowiec & Mazák, 2019, ss. 10-11). Różnice te wynikały z dostępu do środków masowego przekazu. Nowe podmioty były ich pozbawione, natomiast partie powstałe w okresie jesieni narodów i aksamitnej rewolucji posiadały swobodny dostęp do mediów głównego nurtu.

Obywatele Republiki Czeskiej mogli skorzystać z czynnego prawa wyborczego poza terytorium państwa, niezależnie od posiadania stałego miejsca zamieszkania w państwie trzecim. Brak ograniczeń dotyczył wyłącznie elekcji do Izby Reprezentantów. Z kolei w przypadku wyborów do Senatu obywatele nieposiadający stałego miejsca zamieszkania w państwie trzecim zobowiązani byli powrócić na czas wyborów do kraju. Nierówne warunki organizowania wyborów poza terytorium państwa przekładały się na niższą frekwencję w elekcjach do Senatu (Halász, 2016, s. 203). Ograniczenie możliwości głosowania za granicą było czynnikiem demobilizującym diasporę czeską.

Podsumowując, również warunki prowadzenia agitacji gwarantowały wysoki poziom włączania obywateli w decydowanie polityczne. Incydentalne nadużycia w postaci kupowania głosów i stronniczości mediów nie zagroziły równości rywalizacji politycznej. Poziom ekskluzji grup społecznych zwiększał brak działań na rzecz mobilizacji wyborców, szczególnie wśród mniejszości romskiej i mieszkańców prowincji, a także nierównych możliwości partycypacji konwencjonalnej za granicą. Tym samym, pomimo demobilizacji diaspory i braku wystarczającej mobilizacji mniejszości narodowych, poziom włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne pozostawał wysoki. Wynikało to z braku barier dla partycypacji osób przebywających na terytorium państwa decydujących się na skorzystanie z czynnego prawa wyborczego. Tym samym alternacja władzy była możliwa za sprawą zmiany preferencji wyborców i dochodziło do niej zgodnie z ich wolą.

5.4. Polska: ustanowienie nierównych warunków prowadzenia agitacji i klientelisticznej mobilizacji wyborców

Ważną zmianą w analizowanym okresie dla prowadzenia agitacji politycznej było przyjęcie Kodeksu wyborczego w 2011 r., który skonsolidował prawodawstwo dotyczące organizowania wyborów i poprzedzających je kampanie. Ustawodawca zobowiązał komitety wyborcze m.in. do wyraźnego oznaczania materiałów wyborczych w mediach masowych, a także w przestrzeni publicznej. Agitacja polityczna, rozumiana jako publiczne nakłanianie lub zachęcanie do głosowania w określony sposób, zakazana była w czasie ciszy wyborczej. Ta ostatnia rozpoczynała się 24 godziny przed dniem głosowania (Kodeks Wyborczy, 2011, art. 104). W ramach agitacji zakazano jakichkolwiek form nacisku, w tym praktyk kupowania poparcia ze strony obywateli, a także prowadzenia jej w urzędach administracji, zakładach pracy, jednostkach wojskowych i szkołach (Kodeks Wyborczy, 2011, Art. 107-108).

Kodeks wyborczy wykluczał finansowanie ze środków publicznych nieuzasadnionych wydatków, takich jak kupno dóbr materialnych. Hybrydowy system finansowania agitacji podlegał ścisłej kontroli (Casal Bértoa, 2016, s. 87). Wsparcie z budżetu państwa dotyczyło komitetów, które zdobyły co najmniej 3% (komitety jednopartyjne) lub 6% (komitety koalicyjne) poparcia w ostatnich wyborach. Dodatkowe środki na pokrycie kosztów kampanii przysługiwały komitetom, które zdobyły co najmniej jeden mandat parlamentarny. Ich wysokość była obliczana na podstawie uzyskanych mandatów. Z kolei finansowanie ze strony podmiotów prywatnych ograniczono do 15-krotności płacy minimalnej w dniu ogłoszenia wyborów (Šimral, 2015, s. 15). Kodeks Wyborczy wskazywał, że agitacja polityczna prowadzona przed oficjalnym rozpoczęciem kampanii, czyli do dnia ogłoszenia daty wyborów, musiała być finansowa ze środków własnych partii. Ustawodawca wskazał także maksymalną wysokość wydatków na reklamę w mediach, które nie mogą przekroczyć 80% budżetu zarejestrowanego komitetu (Kodeks Wyborczy, 2011, Art. 136).

W środkach masowego przekazu agitacja realizowana była na podstawie decyzji Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji (KRRiT). Organ ten posiadał prawo do ustalania czasu przeznaczanego na nieodpłatne audycje wyborcze i ustalania warunków ich dystrybucji (Kodeks Wyborczy, 2011, Art. 117). Szczególną misję w czasie kampanii posiadała Telewizja Polska, która przez ustawodawcę została zobowiązana do organizowania debat przed wyborami powszechnymi (Kodeks Wyborczy, 2011, art.

120). Jak już wskazano, stała obecność materiałów na temat działań organów administracji publicznej, faworyzowała rządzących. Ponadto, w obliczu podporządkowania elitom rządzącym mediów publicznych od 2016 r., opozycja utraciła swobodny dostęp do państwowych środków masowego przekazu. Podobnie jak w Czechach media społecznościowe wykorzystywane były do pozyskiwania poparcia przez nowe ugrupowania polityczne (Štětka, Surowiec, & Mazák, 2019, s. 11), co wynikało niskiej ekspozycji w tych kanałach.

Nowelizacja Kodeksu wyborczego z 2018 r. wprowadziła wybór 100 komisarzy wyborczych, powoływanych przez Państwową Komisję Wyborczą (PKW) na 5 lat, na wniosek Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji, a nie jak miało to wcześniej miejsce – przez szefa resortu sprawiedliwości. Ponadto, od tej pory komisarz był stałym urzędnikiem, który nie brał udziału w pracach okręgowych komisji wyborczych. Do zadań komisarzy należało organizowanie wyborów i prac obwodowych komisji na terytorium województwa lub jego części. Sposób powoływania tych urzędników budził obawy o możliwość wyboru osób podporządkowanych rządzącym, a także rodził ryzyko ignorowania przypadków nadużyć wyborczych przez komisarzy, którzy nie musieli posiadać odpowiednich kwalifikacji do pełnienia tej funkcji (Frydrych-Depka, 2018, s. 70). Powołanie nowego składu PKW, składającego się w przeważającej większości z członków wskazanych przez Sejm, doprowadziło do upolitycznienia niezależnego dotąd organu wyborczego (Michalak, 2018, s. 83). Zmiana ta jednak nie objęła żadnych wyborów powszechnych w analizowanym okresie, zatem apartyjność tej organizacji nie została zagrożona (Freedom in the World. Poland, 2018).

Przed wyborami w 2019 r. dopuszczono bezpłatne eksponowanie materiałów wyborczych na terenie posesji obywateli, którzy tym samym mogli wyrazić poparcie dla wybranych kandydatów. W czasie realizacji misji obserwacyjnej przedstawiciele OSCE/ODIHR otrzymywali informację na temat wywieszania materiałów wyborczych bez uprzedniej zgody właściciela terenu prywatnego. Część rozmówców wskazywało na przypadki, kiedy w obawie przed utratą pracy obywatele nie usuwali wywieszonych bez ich zgody materiałów partii rządzącej lub nie eksponowali materiałów kandydatów opozycyjnych (OSCE/ODHIR. Poland, 2019).

Podsumowując, przyjęte w 2011 r. ujednolicone zasady prowadzenia agitacji politycznej oraz jej finansowania, wzmocniły demokratyczność procesu wyłaniania przedstawicieli osób biorących udział w wyborach. Hybrydowy model finansowania kampanii zakładał ograniczenia, które minimalizowały ryzyko wystąpienia

nierównych warunków rywalizacji, ze względu na odmienne budżety. Upolitycznienie KRRiT w 2016 r. pozwoliło rządzącym ustanowić nierówne warunki do agitacji w mediach publicznych, zmniejszając opozycji swobodny dostęp do nich, bez naruszenia zapisów o prowadzeniu kampanii wyborczej. Z kolei nowelizacja Kodeksu Wyborczego w 2018 r. ograniczyła niezależność organów odpowiedzialnych za przeprowadzenie wyborów. Stało się to za sprawą wyboru członków tych podmiotów w całości przez rządzących. Tym samym naruszenie zasad organizowania równych i konkurencyjnych wyborów, pozwoliło w latach 2018-2019 uznać za zgodne z prawem stosowane nadużycia wyborcze, za sprawą podporządkowania rządzącym organów odpowiedzialnych za sankcjonowanie przestępstw przeciwko wyborom.

W analizowanym okresie rażąco nadużycia wyborcze odnotowano w 2019 r. Autorzy raportu dla OSCE/ODIHR wskazali na prorządowe przekazy medialne w wybranych mediach głównego nurtu, przede wszystkim na łamach nadawców publicznych oraz prowadzenie agitacji politycznej przez duchownych Kościoła Rzymskokatolickiego w czasie nabożeństw. Do 2015 r. okresy kampanii wyborczych nie charakteryzowały się stosowaniem nadużyć wyborczych, które wpływałyby na rezultat elekcji, a oceny przyznawane warunkom organizacji wyborów powszechnych były najwyższe (OSCE/ODIHR. Poland, 2011, 2015). Główne ograniczenie wobec opozycji dotyczyło jej swobodnego prezentowania swojego programu w publicznych środkach masowego przekazu, które faworyzowały rządzących. Z kolei przekazy na temat opozycji miały charakter pejoratywny, delegitymizujący ich udział w rywalizacji politycznej. Wnoszone w tym okresie protesty wyborcze w ocenie obserwatorów międzynarodowych były zasadne, jednak nie wpłynęły na wynik wyborów (OSCE/ODHIR. Poland, 2019). Część z nich zgłosili rządzący, domagając się ponownej procedury liczenia głosów w sześciu okręgach senackich, gdzie niewielką liczbą głosów zwyciężyła opozycja. Działania te miały wpłynąć na ostateczny rezultat elekcji, który pozwoliłby utrzymać większość w Sejmie RP. Ostatecznie żaden z wyników nie został unieważniony ani zmieniony (Freedom in the World. Poland, 2020). W 2019 r. w Polsce warunki rywalizacji politycznej nie były równe i konkurencyjne. Opozycja miała ograniczone szanse do prowadzenia agitacji politycznej w mediach publicznych, które zobowiązane są do zachowania zasady bezstronności. Ponadto, obawy ze strony obserwatorów międzynarodowych budziło podporządkowanie rządzącym organów judykatory, odpowiedzialnych za kontrolę legalności wyborów, co mogło zostać wykorzystane do podważenia niekorzystnego dla rządzących rezultatu elekcji (Freedom in the

World. Poland, 2019). W analizowanym okresie nie odnotowano jednak takich praktyk, co oznacza brak nacisków ze strony rządzących na organy judykatury by te ostatnie podejmowały decyzje o unieważnieniu wyborów.

Na koniec analizowanego okresu doszło do niespotykanej wcześniej konfiguracji nadużyć ze strony rządzących, do których należało wykorzystanie środków publicznych do prowadzenia kampanii wyborczej, pośrednia agitacja polityczna za pomocą stronicznych mediów, w tym nadawców publicznych, a także zaangażowanie duchownych na rzecz elit rządzących. Choć w ocenie obserwatorów międzynarodowych nadużycia w 2019 r. nie wpłynęły na wynik wyborów, to naruszyły ich równość i osłabiły konkurencyjność. Opozycja utraciła swobodny dostęp do mediów publicznych, które wraz z innymi prorządowymi redakcjami dystrybuowały negatywne przekazy medialne na jej temat. Również wykorzystanie finansów publicznych pozwoliło rządzącym zyskać przewagę nad oponentami, poprzez wydatkowanie środków nieobjętych limitami zawartymi w Kodeksie Wyborczym. Nadużycia te nie ograniczają praw opozycji do rywalizacji politycznej, ale tworzą warunki nierównej konkurencji, które zmniejszają szanse na alternację władzy w drodze wyborów powszechnych.

Jedną z determinant mobilizacji wyborców były uwarunkowania historyczne w postaci dawnych podziałów terytorialnych w latach 1795-1918 (Zarzycki, 2015). Do 2015 r. wyraźnie wyższa mobilizacja występowała w zachodniej części kraju (dawny zabór pruski i austriacki) i aglomeracjach miejskich, gdzie sukces odnosiły ugrupowania przedstawiające liberalne i progresywne postulaty. Z kolei na wschodzie Polski, gdzie poziom mobilizacji był niższy, większy udział mandatów przypadł partiom reprezentującym konserwatywne hasła polityczne. Niepowodzeniem zakończyła się także próba mobilizacji wyborców poprzez organizację referendum nt. zmian w prawie wyborczym, ogłoszonego tuż przed drugą turą wyborów prezydenckich w 2015 r. Rozwiązanie to miało zmobilizować zwolenników wprowadzenia ordynacji większościowej w wyborach do Sejmu do głosowania na urzędującego Prezydenta, a także przełożyć się na wsparcie jego obozu politycznego w nadchodzących elekcjach do parlamentu. Referendum ze względu na niską frekwencję (7,8%) nie miało charakteru wiążącego, a także nie było skutecznym narzędziem pozyskania nowego elektoratu (Nations in Transit. Poland, 2016).

W analizowanym okresie głównym rozwiązaniem na rzecz mobilizacji wyborców było wdrażanie głosowania korespondencyjnego i głosowania przez pełnomocnika, jako metod konwencjonalnej partycypacji politycznej. Pierwsza z nich,

wprowadzona została w 2011 r., jednak objęła jedynie osoby, którym stan zdrowia uniemożliwiał głosowanie w sposób tradycyjny. W 2014 r. głosowanie korespondencyjne zostało rozszerzone wobec wszystkich obywateli. Zapis ten usunięto na mocy ustawy nowelizującej Kodeks Wyborczy w 2018 r., utrzymując tę metodę jedynie w przypadku osób z niepełnosprawnością. Zmiany te należy uznać za środek demobilizujący wyborców, poprzez odebranie im jedynej powszechnej alternatywy dla głosowania tradycyjnego. Głosowanie przez pełnomocnika również nie było rozwiązaniem, z którego mogli korzystać wszyscy uprawnieni do głosowania. Rozwiązanie to przysługiwało osobom z niepełnosprawnościami i powyżej 75 roku życia, jednak wymagało wcześniejszego zarejestrowania. Głosowanie w zastępstwie odbywało się za pośrednictwem wskazanej osoby, zarejestrowanej w tym samym okręgu jako osoby uprawnionej do tego. W wyjątkowych okolicznościach mógł być to głosujący spoza tego samego okręgu. Rodziło to jednak zagrożenie, że osoba do tego wyznaczona nie wykona woli delegującego swój głos, a zatem naruszy wolność wyborów (Jackiewicz, 2016, s. 267). Zatem, w analizowanym okresie inne metody głosowania dostępne były tylko czasowo, a także nie obejmowały wszystkich uprawnionych do korzystania z czynnego prawa wyborczego. W obliczu braku możliwości głosowania elektronicznego rządzący nie stworzyli rozwiązań sprzyjających mobilizacji wyborczej. Rządzący nie wykorzystali potencjału mediów społecznościowych do mobilizacji wyborców, szczególnie najmłodszych uprawnionych do głosowania, dla których przestrzeń Internetu jest naturalnym środowiskiem komunikacji (Štětka, Surowiec & Mazák, 2019, s. 21).

Do niewielu działań profrekwencyjnych należy zaliczyć audycje społeczne, emitowane w radiofonii i telewizji w czasie kampanii, a także wprowadzenie w 2015 r. instrukcji głosowania w postaci książeczki dołączonej do karty wyborczej (OSCE/ODIHR. Poland, 2015). Oba te rozwiązania miały wyjść naprzeciw oczekiwaniom wyborców posiadających niski poziom wiedzy na temat procedur wyborczych, wynikający z zaniedbania edukacji obywatelskiej. Wzrost frekwencji w wyborach parlamentarnych w 2019 r., która wzmocniła legitymację rządzących, nie był wynikiem skuteczności masowych kampanii profrekwencyjnych, a rezultatem mobilizacji określonych grup wyborców, wyrażających poparcie dla rządzących (Sula, Błaszczyczyński & Madej, 2023, s. 142).

Podsumowując, w analizowanym okresie występowały różnice pomiędzy zachodnimi a wschodnimi regionami Polski. Dysproporcje wynikające z uwarunkowań

historycznych, w połączeniu z wielkością okręgów wyborczych, doprowadziły do nierówności głosów, osłabiając wagę preferencji wyborczych osób partycypujących w elekcjach w dużych aglomeracjach miejskich, szczególnie w zachodniej części kraju. Zakończona fiaskiem próba mobilizacji wyborców poprzez ogłoszenie referendum w 2015 r. oznaczała niski poziom skuteczności stosowania narzędzi demokracji bezpośredniej na rzecz wzrostu frekwencji. Tej ostatniej z kolei sprzyjały działania w latach 2011-2014 na rzecz włączenia przyznania prawa do głosowania korespondencyjnego kolejnym grupom społecznym. Wysiłki na rzecz implementacji kolejnych metod głosowania powstrzymała nowelizacja Kodeksu wyborczego w 2018 r., która ograniczyła stosowanie głosowania korespondencyjnego do osób z niepełnosprawnościami oraz wyborców przebywających za granicą. Regulacja ta oraz brak głosowania korespondencyjnego były czynnikami demobilizującymi, pozbawiając uprawnionych do głosowania innych metod udziału w wyborach. Rosnąca frekwencja opierała się na skutecznej agitacji określonych grup społecznych. Rządzący nie podjęli działań na rzecz wzmocnienia świadomości obywatelskiej, szczególnie wśród najmłodszych wyborców, pozbawionych rzetelnej edukacji na temat wyborów.

Dane publikowane przez Państwową Komisję Wyborczą, organ odpowiedzialny za przeprowadzenie wyborów w kraju, wskazują na stale rosnącą w analizowanym okresie frekwencję wśród osób uprawnionych do głosowania za granicą¹. Świadczy to o skuteczności włączania polonii w decydowanie polityczne przez rządzących. Do takich działań należało stałe zwiększanie liczby obwodowych komisji wyborczych poza terytorium państwa, szczególnie po 2015 r.². Otwieranie nowych lokali wyborczych było odpowiedzią na rosnącą w kolejnych latach liczbę uprawnionych do głosowania (Michalak, 2022, s. 5; Lesińska, 2014).

Wyborcy przebywający na stałe lub tymczasowo poza terytorium państwa mogli skorzystać z czynnego prawa wyborczego w obwodowych komisjach. Z kolei głosowanie korespondencyjne dotyczyło wyłącznie osób stale zamieszkujących poza Polską. Rozwiązanie to w kolejnych elekcjach było coraz częściej wykorzystywane³. Wskazuje to na skuteczność alternatywnej metody w mobilizacji wyborców, która nie była jednak dostępna dla wszystkich przebywających poza terytorium państwa. W

¹ Frekwencja w kolejnych wyborach parlamentarnych wynosiła: 86% w 2011 r., 88% w 2015 r., 90% w 2019 r. (Michalak, 2022, s. 5).

² Liczba dostępnych lokali wyborczych w kolejnych wyborach parlamentarnych wynosiła: 268 w 2011 r., 250 w 2015 r., 314 w 2019 r. (Michalak, 2022, s. 5).

³ W 2011 r. skorzystało z tego 13% wyborców za granicą, w 2015 r. – 20% (Lesińska, 2018, s. 101).

projekcie ustawy nowelizującej Kodeks Wyborczy z 2018 r. przedstawiciele obozu rządzącego zaproponowali wycofanie głosowania korespondencyjnego dla osób przebywających poza terytorium państwa, co spotkało się krytyką ze strony polonii (Stelmach, 2020, s. 94). Ostatecznie poprawka została odrzucona i nie weszła w życie.

Za granicą lokale wyborcze powstają w miejscach, gdzie przebywa minimalna liczba uprawnionych do głosowania (15 osób), a także istnieje możliwość niezwłocznego przekazania wyników właściwej komisji wyborczej. Zatem, punkty te znajdują się w dużych aglomeracjach miejskich z odpowiednią infrastrukturą. Poza terytorium państwa nie są prowadzone stałe rejestry wyborców, z tego powodu przed każdymi elekcjami obywatele zgłaszają chęć głosowania, niezależnie od metody, w wyznaczonym terminie do właściwego urzędu konsularnego. Wszystkie głosy z zagranicy w wyborach parlamentarnych dodawane są do puli głosów oddanych w okręgach stołecznych. Przy wzroście liczby uprawnionych do głosowania i rosnącej frekwencji, głosy te na koniec analizowanego okresy stanowiły około ¼ głosów w okręgach stołecznych, co oznacza, że co 4 mandat w Warszawie przyznawali wyborcy głosujący poza Polską. Świadczy to o rosnącym wpływie głosów z zagranicy na wynik wyborów w stolicy. Dla porównania, w 2011 r. głosy oddane poza terytorium państwa stanowiły 11% w tych okręgach (Lesińska, 2014). Oznacza to, że dopiero co 10 mandat przyznawała polonia. Zatem w tych okręgach część deputowanych wybierali obywatele nieposiadający związków z miastem stołecznym, co obniża poziom reprezentatywności parlamentarzystów wybranych w Warszawie (Michalak, 2022, s. 9).

Należy wskazać, że w analizowanym okresie mobilizacja elektoratu przebywającego poza terytorium państwa była przedmiotem starań kolejnych elit rządzących. Wysiłki te determinowała w pierwszej kolejności fala emigracji po wstąpieniu Polski do UE. W odpowiedzi na wzrost liczby osób wyjeżdżających na stałe z kraju rządzący wprowadzili zmiany w organizacji wyborów za granicą, ułatwiając rejestrację wyborców i wprowadzając w 2011 r. głosowanie korespondencyjne. Ponadto, elity polityczne w debacie publicznej odwoływały się do przyczyn nowej fali emigracji, wskazując na błędy poprzednich rządów. Zatem decyzje emigrantów wykorzystywano jako narzędzie w rywalizacji politycznej. Kandydaci poświęcali szczególne miejsce w swoich programach wyborczych tej grupie społecznej. Dominującą perspektywą było przedstawianie przez aktorów politycznych emigracji jako formy „głosowania nogami” (Lesińska, 2014). W rzeczywistości była to instrumentalizacja decyzji emigrantów na potrzeby rywalizacji wyborczej.

Z kolei wyzwaniem dla organizacji głosowania poza terytorium państwa w analizowanym okresie były: napięty kalendarz wyborczy i zbyt krótki okres na organizację wyborów, brak stałych obwodów głosowania i wynikające z tego problemy logistyczne, archaiczny sposób rejestracji wyborców oraz problemy kadrowe przy konstruowaniu komisji obwodowych (Michalak, 2022, s. 12). Ponadto, za organizację wyborów za granicą odpowiedzialna nie jest Państwowa Komisja Wyborcza, a resort spraw zagranicznych. Ten drugi, obsadzany wyłącznie przez rządzących, mógł być wykorzystywany do mobilizacji lub demobilizacji elektoratu, w zależności od prognozowanych preferencji osób w poszczególnych obwodach. Decyzja o nieutworzeniu obwodu w regionie, gdzie przebywa elektorat opowiadający się za opozycją mogła zniechęcić tych wyborców do udziału w głosowaniu. W analizowanym okresie nie dochodziło jednak do takich sytuacji, a rządzący zwiększali liczbę obwodów, odpowiadając na wzrost liczby uprawnionych do głosowania za granicą.

Podsumowując, brak limitacji w prowadzeniu agitacji obniżających poziom konkurencyjności wyborów w latach 2008-2015 sprzyjał włączaniu kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne, w tym członków mniejszości narodowych i etnicznych. Zmiany dotyczące sprawowania kontroli nad środkami masowego przekazu od 2016 r. doprowadziły do faworyzowania rządzących i ograniczenia dostępu opozycji do nadawców publicznych. Działania te były formą nadużyć wyborczych, których apogeum przypadło na 2019 r. Wtedy to rządzący wykorzystali również na cele agitacji zasoby publiczne i przychylność duchownych, którzy zaangażowali się we wspieranie rządzących.

Dla poziomu mobilizacji wyborców istotne były doświadczenia z przeszłości, determinujące różnice pomiędzy poszczególnymi regionami. Wzrost frekwencji po 2015 r. wynikał ze skutecznej mobilizacji wybranych przez rządzących grup społecznych. W tym samym czasie wycofano powszechne głosowanie korespondencyjne, co było działaniem demobilizującym. Decyzja ta podyktowana była brakiem interesu rządzących, którzy preferowali rozwijanie relacji klientelistycznych ze swoim elektoratem. W latach 2008-2019 włączenie osób dotąd nie głosujących w decydowanie polityczne miało charakter nietrwały i ograniczony. Odpowiadały za to niewystraszające metody głosowania alternatywnego i brak rzetelnej edukacji obywatelskiej, szczególnie wśród głosujących po raz pierwszy. Wzrostowi frekwencji wśród głosujących za granicą sprzyjało zwiększanie liczby lokali na rzecz włączania tych osób w decydowanie polityczne. Kolejnym czynnikiem mobilizującym było wycofanie się

rządzących z projektu zniesienia głosowania korespondencyjnego pod presją opinii publicznej. Choć sprawy Polonii były tematem debat w okresie kampanii, to głównym celem kandydatów było wyrażanie krytyki wobec poprzednich rządów. Ze względu na system dystrybucji mandatów rosnąca mobilizacja polonii wzmacniała nierówność materialną głosów w wybranych okręgach stołecznych, względem innych dystryktów. W rezultacie, wyniki elekcji w stolicy mniej oddawały preferencje osób głosujących na miejscu. Zatem w latach 2016-2019 wprowadzono ograniczenia możliwości agitacji wobec kandydatów opozycji i faworyzowanie rządzących oraz zwiększono poziom mobilizacji elektoratu rządzących. Doprowadziło to do zwiększenia szans inkumbentów na odnowienie kompetencji władczych. Ponadto, w 2019 r. rządzący by zagwarantować korzystny rezultat elekcji wykorzystali podporządkowane sobie media głównego nurtu, tworząc nierówne warunki rywalizacji politycznej.

5.5. Litwa: ograniczenia form prowadzenia agitacji i mobilizacji wyborców

Agitację polityczną w latach 2008-2010 ograniczał zakaz prowadzenia jej w cyfrowych i satelitarnych środkach masowego przekazu, w tym w mediach publicznych. Ustawodawca uzasadnił to potrzebą uniknięcia indoktrynacji i zmniejszenia wydatków na kampanie. Fundusze na prowadzenie agitacji przeznaczane były w głównej mierze na spoty wyborcze. Ponadto, regulacja miała zredukować poziom tabloidyzacji przekazów o charakterze agitacyjnym, a także liczbę przekazów negatywnych na temat oponentów, które stanowiły większość czasu antenowego (Matonytė, 2012, ss. 10-11). Choć w ocenie organizacji międzynarodowych, działania te miały pozytywny wpływ na charakter kampanii wyborczych (BTI. Lithuania, 2010), to naruszały one prawo dostępu do informacji i rodziło ryzyko braku dostępu do rzetelnych źródeł na temat rywalizacji politycznej w oparciu, o które głosujący podejmują decyzje. Ponadto, przepisy te okazały się nieskuteczne w przypadku monitorowania wydatków partii politycznych, które regularnie zaniżały swoje sprawozdania finansowe i uchylały się od płacenia podatków (BTI. Lithuania, 2010). Zakaz publikowania spotów wyborczych był rozwiązaniem najbardziej dotkliwym dla przedstawicieli opozycji, którzy nie mogli tak jak rządzący liczyć na obecność treści na temat aktualnych działań rządzących, które stanowią integralną część przekazów medialnych. Ograniczenie tych ostatnich byłoby naruszeniem konstytucyjnej wolności prasy. W Litwie, jak wskazano w rozdziale VI, nie doszło do efektywnej partyjnej kolonizacji mediów ani

przechwycenia tytułów głównego nurtu, zatem stronnictwo w przedstawianiu opozycji nie miała tam miejsca. Mimo to, istniejące regulacje sprzyjały większej ekspozycji rządzących, nawet jeśli nie publikowano treści negatywnych na temat pozostałych ugrupowań.

W grudniu 2011 r. Seimas przyjął nowelizację kodeksu wyborczego, zakazując dotacji na rzecz partii ze strony podmiotów prawnych oraz ograniczył o połowę wartość ekwiwalentu przyznawanego ze strony osób fizycznych (Freedom in the World, Lithuania, 2012). Pomimo wdrożonych zmian Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie skierowała do rządu litewskiego rekomendację dotyczącą dokładniejszej regulacji zasad kampanii wyborczych i prac komisji wyborczych (OSCE, Lithuania, 2019). Redukcja wysokości środków na wydatki stworzyła nierówne warunki rywalizacji między rządzącymi a opozycją, która posiadała niższy poziom ekspozycji w środkach masowego przekazu. Wykorzystanie innych form reklamy politycznej, ze względu na zmniejszone budżety, również było ograniczane.

Z tego też powodu, kandydaci decydowali się na nielegalne formy pozyskiwania poparcia, za pomocą przekupstwa wyborczego. W 2012 r. Sąd Konstytucyjny podtrzymał decyzję Centralnej Komisji Wyborczej o unieważnieniu wyników głosowania w wyborach parlamentarnych w okręgu Birzej-Kupiszki (lit. Biržų-Kupiškio), z powodu powszechnego kupowania głosów. Decyzja została przyjęta przez Seimas kilka tygodni później (Žalimas, 2013, s. 3). Do takich przestępstw doszło ponownie w 2016 r., kiedy potwierdzono kupowanie głosów na rzecz partii Porządek i Sprawiedliwość (lit. Tvarka ir teisingumas, TT), która w okręgu Šilutė uzyskała 40% wszystkich głosów. Decyzją Seimasu, na podstawie śledztwa Prokuratora Generalnego i Centralnej Komisji Wyborczej, odebrano mandat poselski Kęstasowi Komskisowi, uznanemu za inicjatora kupowania głosów (Freedom in the World, Lithuania, 2017; Nations in Transit, Lithuania, 2017). Zatem, korupcja wyborcza w analizowanym okresie była praktyką powszechnie stosowaną w życiu publicznym, mimo ścigania tego przestępstwa. Akceptacja tych praktyk ze strony obywateli zwiększała szanse podmiotów posiadających wystarczające zasoby na zapewnienie sobie poparcia wybranych grup społecznych.

W latach 2008-2019 wyzwaniem była niska frekwencja w wyborach powszechnych, na poziomie 50% (BTI, Lithuania, 2020). Oznaczało to brak skutecznych działań na rzecz mobilizacji wyborców. Poza nieskutecznymi kampaniami grupa parlamentarzystów zgłosiła w 2012 r. projekt wprowadzenia głosowania elektronicznego

(Žalimas, 2013, s. 4). Doświadczenia Estonii potwierdzają, że byłoby to rozwiązanie szczególnie skuteczne w przypadku mobilizacji najmłodszych wyborców. Fiasko wprowadzenia alternatywnej metody było czynnikiem demobilizującym (Žalimas, 2013, s. 8; Kuczyńska-Zonik, 2021, s. 185). Głosowanie korespondencyjne możliwe było w przypadku złego stanu zdrowia obywatela, pełnienia misji wojskowej lub odbywania kary pozbawienia wolności. Badacze litewskiego systemu wyborczego wskazali na występowanie tam głosowania zgodnie z koncepcją „przyjaciół i sąsiadów”. Polegała ona na głosowaniu na kandydatów mieszkających w pobliżu (Herron & Lynch, 2019, s. 1). Zatem kluczem do mobilizacji na rzecz określonego komitetu było m.in. właściwe tworzenie list wyborczych z udziałem lokalnych przedstawicieli, szczególnie w warunkach przewagi ordynacji większościowej (Herron & Lynch, 2019, s. 15). Podsumowując, fiasko mobilizacji wyborców przełożyło się na niską frekwencję w analizowanym okresie. Brak działań na rzecz poszerzenia katalogu metod głosowania był czynnikiem demobilizującym. Z kolei wyższa frekwencja występowała w przypadku odczuwania silnych więzi między kandydatami a wyborcami, co zależało od zawartości list wyborczych.

W przypadku wyborów za granicą czynnikiem demobilizującym była niewystarczająca liczba lokali wyborczych, organizowanych przede wszystkim w placówkach dyplomatycznych i konsularnych. Sprzyjało to mobilizacji wyborców w dużych ośrodkach miejskich, demobilizując osoby przebywające poza nimi (Maminskaitė, 2021). Alternatywą było głosowanie korespondencyjne za pośrednictwem placówek dyplomatycznych i konsularnych. Zatem, w analizowanym okresie nie podjęto dodatkowych kroków sprzyjających ułatwieniu głosowania poza terytorium państwa, które koncentrowało się w dużych aglomeracjach miejskich. Organizowanie wyborów korespondencyjnych w określonych okolicznościach sprzyjało mobilizacji obywateli, którzy nie byli zdolni realizować czynnego prawa wyborczego w sposób tradycyjny. Jednak i w tym przypadku wyzwaniem był obowiązek dostarczenia karty do głosowania do placówki dyplomatycznej i konsularnej.

Podsumowując, ograniczona w latach 2008-2010 agitacja polityczna zagrażała podejmowaniu decyzji na podstawie dostępnych źródeł informacji. Jej poszerzenie o środki masowego przekazu zwiększyło dostęp do rzetelnych wiadomości. Choć nie doszło w Litwie do przejęcia mediów głównego nurtu, to zakaz publikowania przekazów wyborczych tworzył nierówne warunki ekspozycji, co sprzyjało rządzącym ze względu na obowiązek informowania o działaniach administracji publicznej. Stale

dochodziło do kupowania głosów, pomimo skutecznego ścigania tego przestępstwa. Rządzący nie podejmowali skutecznych działań na rzecz mobilizacji wyborców, zarówno w kraju jak i za granicą. Świadczyła o tym niska frekwencja w wyborach parlamentarnych. Tym samym, inkluzja kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne była zagrożona.

5.6. Łotwa: postępujące ograniczenia form prowadzenia agitacji i demobilizacja uprawnionych do głosowania

W Łotwie w 2014 r. przyjęto nowelizację kodeksu wyborczego, która zabroniła emitowania sponsorowanych spotów wyborczych w okresie krótszym niż 30 dni przed wyborami. Mimo obaw obserwatorów i krytyki ze strony opozycji o faworyzowanie rządzących, którzy posiadają stałą ekspozycję ze względu na pełnione urzędy, wprowadzone zmiany zostały pozytywnie zaopiniowane przez organizacje monitorujące warunki przeprowadzenia wyborów. Jednak podobnie jak w przypadku ograniczeń w Litwie w latach 2008-2010, przepis ten stanowił ograniczenie dostępu do źródeł wiedzy o kandydatach ubiegających się o mandat. Kolejną zmianą przyjętą w tym samym roku było wprowadzenie elektronicznego systemu rejestracji donatorów partii politycznych, co zwiększyło transparentność wydatków w czasie kampanii (OSCE/ODIHR. Latvia, 2014).

Sposoby prowadzenia agitacji uzależnione były przede wszystkim od źródła jej finansowania. Od 2010 r. dotacja budżetowa na finansowanie działalności partii politycznych, w tym pokrycia kosztów kampanii, przysługiwała wszystkim ugrupowaniom, które w poprzednich wyborach otrzymały co najmniej 2% poparcia (Nations in Transit. Latvia, 2017). W 2014 r. wprowadzono surowsze kary za wydatki przekraczające przyjęte limity, co było odpowiedzią na nadmierne wydatki w poprzednich wyborach parlamentarnych (Nations in Transit. Latvia, 2015). W 2019 r. przyjęto nowy model finansowania partii politycznych, zmniejszając limit ekwiwalentów pozyskiwanych od prywatnych darczyńców, co miało zwiększyć ich niezależność i zredukować ryzyko utrwalania relacji klientelistycznych. Jednocześnie, nowe regulacje zwiększyły wysokość subwencji państwowych (Nations in Transit. Latvia, 2020), co miało ograniczyć potrzebę pozyskiwania przez partię środków od podmiotów prywatnych. Zapisy te jednak nie objęły żadnych wyborów w analizowanym okresie.

W latach 2008-2019 organizacje monitorujące przeprowadzanie wyborów

powszechnych nie zgłosiły znaczących naruszeń w Łotwie. Tym samym wyłanianie reprezentantów narodu zgodnie z demokratycznymi zasadami nie było zagrożone (BTI. Latvia, 2010-2020). W raporcie dotyczącym wyborów parlamentarnych w 2010 r. OSCE zwróciło uwagę na wykorzystanie przez rządzących swojej pozycji do zwiększenia własnej ekspozycji w okresie kampanii. Praktyką powszechnie stosowaną przez komitety wyborcze była kryptoreklama, m.in. poprzez organizację wydarzeń sportowych jak w przypadku koalicji Dla Dobra Łotwy (łot. Par Labu Latviju!), a także sponsorowane audycje w środkach masowego przekazu nieoznaczone jako materiały wyborcze (OSCE/ODIHR. Latvia, 2010). W czasie wyborów w 2014 r. Biuro ds. Prewencji i Zwalczania Korupcji odnotowało 33 nieprawidłowości finansowe, związane z kampanią wyborczą (OSCE/ODIHR. Latvia, 2014). Zatem w analizowanym okresie nadużycia wyborcze dotyczyły przede wszystkim naruszenia zapisów na temat finansowania kampanii. Nie wpłynęły one na konkurencyjność i równość elekcji do parlamentu, zatem nie ograniczały możliwości opozycji realizowania jej nadrzędnych funkcji.

W analizowanym okresie frekwencja w wyborach parlamentarnych stale spadała⁴. Działań elit rządzących na rzecz włączenia większego poziomu włączania uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne nie były skuteczne. Fiaskiem zakończyły się prace nad przyznaniem czynnego prawa wyborczego kolejnym grupom społecznym, za sprawą liberalizacji regulacji dotyczących naturalizacji. Dodatkowo, czynnikiem warunkującym mobilizację poszczególnych grup były podziały etniczne. Osoby pochodzenia rosyjskiego, posiadające łotewskie obywatelstwo częściej wspierały partie reprezentujące interesy mniejszości narodowych (Zhirmova, 2022, s. 158). Te z kolei nie znalazły się w programach większości ugrupowań, z wyjątkiem Socjaldemokratycznej Partii Harmonia (łot. Sociāldemokrātiskā partija „Saskaņa”), która stale zdobywała około 25 mandatów w parlamencie (Agarin & Nakai, 2021, s. 524). Poparcie to nie przekładało się na udział w decydowaniu politycznym, ze względu na decyzję pozostałych ugrupowań w parlamencie o braku podejmowania z nią współpracy i nie wejścia jej członków do koalicji rządzącej (*Latvian election shadowed...*). Nie był to jednak czynnik demobilizujący wyborców, co potwierdza stały udział mniejszości rosyjskiej w wyborach (Agarin & Nakai, 2021, ss. 525-527). W ocenie Timofey’a Agarina i Ryo Nakaia za spadającą mobilizację wyborców odpowiadały

⁴ 2010 r. - 63.01%; 2011 r. - 59.41%; 2014 r. - 58.85%; 2018 r. - 54.58%.

założenia tzw. demokracji etnicznej. W rezultacie doszło do marginalizacji interesów mniejszości narodowych, ale także nieodpowiadania na żądania pozostałych wyborców, którzy ponad kwestie etniczne przekładali inne kwestie. Rozczarowanie koncepcją demokracji etnicznej, doprowadziło do stałego poszukiwania przez wyborców nowych ugrupowań, zapowiadających realizację ich postulatów, co przełożyło się na częste zmiany preferencji wyborczych (Agarin & Nakai, 2021, s. 540). Jednocześnie, nie odnotowano żadnych przykładów demobilizacji elektoratu partii opozycyjnych. Te ostatnie, podobnie jak rządzący, nie mogły liczyć na ukształtowanie się stabilnych baz wyborców, co wynikało ze stałych przepływów wyborców pomiędzy ugrupowaniami.

Poza granicami kraju obywatele Łotwy posiadali swobodny dostęp do zróżnicowanych metod głosowania. Partycypacja drogą korespondencyjną wymagała wcześniejszej rejestracji. Z kolei głosowanie w komisjach wyborczych w dniu elekcji, organizowanych przede wszystkim w placówkach dyplomatycznych i konsularnych Łotwy (Kruma, 2013, s. 8), wymagało dopisania do spisu wyborców (Central Electoral Commission of Latvia, 2019). Niezależnie od sposobu partycypacji, preferencje wyborców przebywających poza Łotwą w dniu głosowania dodawane były do puli głosów w stolicy państwa – Rydze (The Saeima Election Law, Art. 8). W przypadku głosowania za granicą sposób organizacji wyborów nie różni się od procedur stosowanych na terenie Łotwy (The Saeima Election Law). W analizowanym okresie elity polityczne, za pomocą systematycznego zwiększania liczby punktów wyborczych poza terytorium państwa, dążyły do zwiększenia mobilizacji osób tam przebywających⁵. Zatem w latach 2008-2019, w każdym kolejnych wyborach parlamentarnych zwiększano liczbę jednostek, a także otwierano punkty wyborcze w nowych państwach. Ponadto, w 2018 r. zwiększono z 32 do 35 liczbę mandatów przyznawanych w okręgu stołecznym, do którego puli włączano głosy z zagranicy. Tym samym, zwiększono wpływ osób głosujących poza terytorium państwa na rezultat wyborów. Mimo tych działań nie doszło do wzrostu frekwencji wśród diaspory łotewskiej i osób tymczasowo przebywających poza terytorium państwa, która w 2018 r. wyniosła 24% (OSCE/ODIHR. Latvia, 2018), co oznacza spadek o 6 punktów procentowych względem 2010 roku (OSCE/ODIHR. Latvia, 2010). Przy okazji elekcji w 2018 r. w debacie publicznej

⁵ W 2010 r. zorganizowano 64 punkty wyborcze, w 37 państwach (OSCE/ODIHR. Latvia, 2010), w 2011 r. – 77 lokali w 39 państwach (OSCE/ODIHR. Latvia, 2011), w 2014 r. wyborcy mieli do dyspozycji 98 jednostek poza granicami kraju, w 41 państwach (OSCE/ODIHR. Latvia, 2014), a w 2018 r. zorganizowano pracę 121 lokali, w 45 państwach (OSCE/ODIHR. Latvia, 2018).

pojawił się postulat przydzielania głosów z zagranicy, zgodnie z preferencjami wyborców (OSCE/ODIHR. Latvia, 2018), jednak nie został zrealizowany.

Zatem, choć osoby głosujące poza terytorium państwa nie napotykały znaczących barier, a rządzący ułatwiali im dostęp do punktów wyborczych oraz wprowadzali różne metody głosowania, to nie doszło do wzrostu mobilizacji wyborczej. Świadczy to o niskim poziomie więzi osób przebywających poza terytorium państwa z Łotwą. Rządzący nie stosowali działań, które mogłyby ograniczyć udział w wyborach tych głosujących, którzy preferowali kandydatów opozycji. Oznacza to, że nie wprowadzono barier dla korzystania z czynnego prawa wyborczego sympatyków partii opozycyjnych.

Podsumowując, zredukowane sposoby prowadzenia i finansowania agitacji, a także brak efektywnej mobilizacji wyborców prowadziły do spadku poziomu włączania grup społecznych w decydowanie polityczne. Limitacje dotyczące kampanii w mediach zmniejszały szanse opozycji na dotarcie do osób uprawnionych do głosowania przez środki masowego przekazu, gdzie elity rządzące posiadały stałą ekspozycję, ze względu na pełnioną funkcję. Hybrydowy system finansowania, zakładający wsparcie ze środków publicznych także dla partii pozaparlamentarnych, zwiększał szanse opozycji na efektywne włączenie w rywalizację polityczną. Do najpoważniejszych nadużyć należała kryptoreklama, a także wykorzystanie zasobów publicznych przez rządzących na rzecz prowadzenia agitacji. Spadająca mobilizacja w kraju oznaczała postępujący regres zaufania do instytucji politycznych i zasad demokracji etnicznej. W przypadku wyborców za granicą nieefektywność podejmowanych działań była wyrazem osłabiania więzi diaspory z krajem pochodzenia. Należy wskazać, że ustanowienie takich samych warunków głosowania w Łotwie jak i poza jej granicami oraz stałe zwiększanie liczby lokali wyborczych były działaniami zrównującym szanse obywateli na udział w decydowaniu politycznym. Mimo to, brak głosowania korespondencyjnego, warunki prowadzenia agitacji politycznej, a także ignorowanie spraw mniejszości rosyjskiej i brak kooperacji z jej przedstawicielami doprowadziły do stałego ograniczania udziału obywateli w decydowaniu politycznym.

5.7. Bułgaria: utrwalenie nadużyć wyborczych i klientelistycznej mobilizacji wybranych grup społecznych

Zmiany przyjęte przed wyborami w 2013 r. ograniczyły prowadzenie agitacji politycznej w Bułgarii. Zawężenie zasięgu kampanii do terytorium Bułgarii zmniejszyło szanse Ruchu na rzecz Praw i Wolności (bułg. Движение за права и свободи, DPS), wspieranej głównie przez bułgarskich Turków. Do tych wyborców docierano głównie masowymi środkami przekazu, dostępnymi na terytorium Turcji (Kostadinova & Popova, 2014, s. 2). Dodatkowo, wprowadzono obowiązek prowadzenia kampanii wyborczej wyłącznie w języku bułgarskim, co wykluczyło dystrybucję przekazów kierowanych do osób nieznających języka urzędowego (Freedom World. Bulgaria, 2014).

Biorąc pod uwagę powszechną korupcję w życiu publicznym, istotną rolę odgrywało finansowanie agitacji politycznej. Obok powszechnych limitacji takich jak zakaz sponsorowania przez zagraniczne podmioty partii politycznych i wykorzystania pozasubwencyjnych środków publicznych, wprowadzono szczegółową kontrolę finansowania kampanii wyborczych (Kanev, 2008, ss. 33-34). Mimo to system finansowania agitacji faworyzował kandydatów posiadających zaplecze finansowe, pozwalające uniezależnić się od środków publicznych. Tym samym największe szanse na zdobycie mandatów posiadali politycy wspierani przez oligarchów i przedstawicieli biznesu, co tworzyło nierówne warunki prowadzeni agitacji dla kandydatów pozbawionych zaplecza finansowego (Rezmer-Płotka, 2020, s. 135). To prowadziło do rozwijania i utrwalania relacji klientelistycznych. Dopiero w grudniu 2019 r. ograniczono wysokość środków jakie partie mogą pozyskać od podmiotów prywatnych (Freedom in the World. Bulgaria, 2019). Nowelizacja ta miała zmniejszyć wpływy oligarchów na osoby kandydujące, jednak nie objęła żadnych wyborów organizowanych w analizowanym okresie.

Stałą praktyką z katalogu nadużyć wyborczych, szczególnie w regionach silnej koncentracji rynku pracy, było stosowanie zastraszania ekonomicznego (ang. *economic intimidation*) przez pracodawców i przełożonych, którzy wymuszali na swoich pracownikach głosowanie na konkretną partię lub jej kandydata (Mares, Muntean & Petrova, 2018, ss. 487-489). Okres rozwoju tej praktyki przypadł na czas recesji gospodarczej (BTI. Bulgaria, 2010; Freedom in the World. Bulgaria, 2013). Znaczącym wyzwaniem była również turystyka wyborcza (ang. *electoral tourism*), która polegała na wynajmowaniu autobusów do przewozu obywateli bułgarskich, pochodzenia

tureckiego na stałe mieszkających w Turcji, na terytorium Bułgarii, aby oddali oni swój głos (Dobreva, 2013, s. 12). Wyniki wyborów wskazują, że te działania przynosiły największe korzyści dla partii DPS, ugrupowania koalicyjnego partii GERB. Przedstawiciele innych partii organizowali pikiety na granicy z Turcją, w celu powstrzymania tego przestępstwa (Nations in Transit. Bułgaria, 2018). Turystyka wyborcza nie działała jedynie na rzecz wzrostu poparcia dla partii reprezentujących interesy mniejszości narodowych, ale także przyczynia się do zwiększenia frekwencji wyborczej, co wzmacniało legitymację rządzących, poprzez wzrost poparcia dla koalicji rządzącej (Dobreva, 2013, s. 2). Jednak najpoważniejszym nadużyciem wyborczym ze strony rządzących było nielegalne wydrukowanie 350000 kart wyborczych w 2013 r., w drukarni należącej do członka partii GERB (Kanev, 2013, s. 22). Choć partia ta wygrała przedterminowe wybory w 2013 r., to z powodu braku większości parlamentarnej wniosła o unieważnienie wyników, powołując się na ingerencję w wyłanianie deputowanych (Kostadinova & Popova, 2014, s. 1). Ostatecznie rezultat wyborów nie został podważony, a do przypadków druku nielegalnych zestawów wyborczych nie dochodziło w przyszłości.

Poziom mobilizacji wyborców w analizowanym okresie systematycznie spadał. Najwyższą frekwencję odnotowano w 2009 r. (60,64%), co sprzyjało nowo powstałej partii GERB. Zatem wyższa frekwencja sprzyjała nowopowstałemu ugrupowaniu opozycyjnemu, które odtąd stało na czele każdej kolejnej większości parlamentarnej. Z czasem frekwencja systematycznie spadała do poziomu 52,57% w 2017 r. (Zankina, 2017, s. 65). Potwierdza to demobilizację osób uprawnionych do głosowania. Fiaskiem zakończyły się dwa referenda ogólnokrajowe dotyczące zmian w prawie wyborczym z 2015 r. i 2016 r. W obu przypadkach zbyt niska frekwencja była warunkiem przesądającym o jego niewiążącym charakterze i braku poparcia dla postulatów rządzących. To drugie z nich dotyczyło wprowadzenia obowiązku głosowania, zostało potem przyjęte przez rządzących. Przymus został ostatecznie zniesiony decyzją Sądu Konstytucyjnego. Zgodnie z jego wyrokiem przymus wyborczy ograniczał wolność jednostki do podejmowania suwerennych decyzji. Inicjatorami wprowadzenia przymusu wyborczego były partie populistyczne i nacjonalistyczne, które swój przekaz kierowały do wyborców wcześniej nie zainteresowanych sprawami publicznymi (Rezmer-Płotka, 2020, s. 135). Ponadto, na koniec analizowanego okresu wycofano głosowanie za pośrednictwem maszyn (ang. *machine voting*), dostępnych w lokalach wyborczych, by usprawnić udział w wyborach. Decyzję tę argumentowano ryzykiem

nadużyć wyborczych (Nations in Transit. Bułgaria, 2020). Rozwiązanie to ze względu na redukcję metod głosowania było działaniem demobilizującym uprawnionych do głosowania. Zatem, z wyjątkiem kampanii przed wyborami w 2009 r. żadne działania na rzecz mobilizacji wyborców nie okazały się skuteczne. Rządzący decydowali się mobilizować wyselekcjonowane grupy wyborców za pomocą zastraszania ekonomicznego, a także demobilizować osoby korzystające z innych metod głosowania niż tradycyjny udział.

Dla mobilizacji diaspory kluczową decyzją było zmniejszenie liczby lokali wyborczych poza granicami UE, szczególnie w Turcji, w 2016 r. Doprowadziło to do demobilizacji diaspory bułgarskiej. Do tej pory decyzja o otwarciu lub zamknięciu lokali wyborczych poza terytorium państwa motywowana była głównie preferencjami wyborczymi tamtejszej diaspory. Planowanie rozmieszczenia lokali wyborczych opierało się na wymiernym interesie politycznym określonej frakcji, decydującej o rozmieszczeniu punktów wyborczych. Postulat zgłoszony przez deputowanych Frontu Patriotycznego (bg. Патриотичен фронт; FP), ograniczył udział Bułgarów pochodzenia tureckiego w decydowaniu politycznym (Rezmer-Płotka, 2020, 135). Wynikało to z rosnącego niezadowolenia społecznego z wpływu tej grupy wyborców na sprawy publiczne w Bułgarii (Dobрева, 2013, s. 7). Kolejnym działaniem na rzecz zmniejszenia ich udziału w wyborach było powstrzymywanie turystyki wyborczej (Mares, Muntean & Petrova, 2018, s. 505). Zatem obok zwalczania nadużyć wyborczych rządzący dążyli do demobilizacji diaspory, która głosowała przede wszystkim na partię DPS. Poza tymi przypadkami regulacje dotyczące głosowania za granicą nie tworzyły barier, wykluczających udział w decydowaniu politycznym. Głównym ośrodkiem diaspory była Turcja, gdzie w około 20 miastach działało około 120 komisji wyborczych. Poza wielkością diaspory bułgarskiej w Turcji, prowadzeniu agitacji sprzyjał tam dostęp do bułgarskich środków masowego przekazu oraz ścisłe relacje gospodarcze. Pozostałe diaspory nie posiadały tak silnych więzi z Bułgarią, dlatego nie były obiektem zainteresowania ze strony kandydatów (Dobрева, 2013, ss. 6-11). Poza Turcją, większość komisji wyborczych za granicą zlokalizowanych było w placówkach konsularno-dyplomatycznych, co sprzyjało partycypacji osób zamieszkujących aglomeracje miejskie. Równie istotna jak możliwość mobilizacji wyborców głosujących na rządzących, była zdolność do organizacji takiego lokalu.

Podsumowując, w latach 2008-2019 włączeniu opozycji w decydowanie polityczne sprzyjało ułatwienie prowadzenia agitacji mniejszym ugrupowaniom.

Jednocześnie wprowadzono ograniczenia dotyczące języka przekazów wyborczych i zasięgu kampanii, wyłącznie do terytorium Bułgarii. Tym samym zredukowano szanse przede wszystkim partii pozyskujących poparcie wśród diaspory. Kolejnym działaniem na rzecz wyłączenia tej grupy z udziału w decydowaniu politycznym było zmniejszenie liczby punktów wyborczych poza terytorium państwa w 2016 r. Do tego czasu partycypacja szczególnie diaspory w Turcji była istotna dla poparcia DPS, koalicjanta partii GERB. Kandydaci posiadający wsparcie ze strony podmiotów prywatnych posiadali największe możliwości do prowadzenia agitacji politycznej za pomocą różnych środków. Finansowanie zewnętrzne pozwalało zyskać tym politykom przewagę nad konkurentami. W analizowanym okresie dochodziło najczęściej do zastraszania ekonomicznego oraz turystyki wyborczej, których celem było wymuszenie głosowania w określony sposób. Tym samym, nadużycia stały się czynnikiem mobilizującym grupy podatne na korumpowanie. Zatem włączanie w decydowanie polityczne realizowane było w warunkach nierównych możliwości do agitowania oraz mobilizowania określonych grup społecznych. Głównym zagrożeniem dla partycypacji osób uprawnionych do głosowania w Bułgarii były przypadki kupowania głosów i zastraszania ekonomicznego oraz wprowadzone 2016 r. ograniczenia wobec diaspory w Turcji.

5.8. Słowacja: utrwalanie nadużyć wyborczych oraz wzrost mobilizacji wyborców

W Słowacji w analizowanym okresie ważnym wydarzeniem dla regulowania kampanii wyborczych było przyjęcie Kodeksu Wyborczego w 2014 r. (Zákon č. 181/2014 Z. z., 2014). Prace nad konsolidacją prawa wyborczego rozpoczęto w 2013 r., w odpowiedzi na co opozycja wzywała do przełożenia przyjęcia ustawy po wyborach, w obawie przed przyjęciem zasad faworyzujących rządzących (Freedom in the World. Slovakia, 2014). Należy jednak wskazać, że już przed wyborami w 2010 r. zgłaszano potrzebę konsolidacji przepisów prawa wyborczego, w celu zwiększenia skuteczności regulacji dotyczących finansowania agitacji politycznej. Było to o tyle istotne, że do tego uchwalenia Kodeksu Wyborczego nie obowiązywały limity na wydatki w czasie kampanii i nie istniał niezależny organ odpowiedzialny za kontrolę finansów. Zdaniem ekspertów nieskuteczna kontrola opłacania agitacji była efektem braku woli rządzących do rozwiązania tego problemu (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2010). Powołana w

2014 r. Państwowa Komisja ds. Wyborów i Kontroli Finansów Partii Politycznych, była organem składającym się z 14 członków, których wskazywała większość parlamentarna (5 osób), opozycja (5 osób), a także przedstawiciele judykatury (4 osoby). Ryzyko akceptacji nadużyć wyborczych przez tę Komisję wynikało ze sposobu powoływania jej członków oraz zmian składu tego organu przed każdymi wyborami. Tym samym rządzący posiadali decydujący wpływ na jej skład (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2016; BTI. Slovakia, 2018).

System finansowania kampanii wyborczej, podobnie jak w pozostałych państwach, opierał się na modelu hybrydowym. Środki z budżetu państwa otrzymywały partie, które w ostatnich wyborach zdobyły co najmniej 3% poparcia (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2012). Dodatkowo subwencję otrzymywały ugrupowania parlamentarne, a jej wysokość była proporcjonalna do liczby mandatów w Radzie Narodowej (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2016), co faworyzowało partie posiadające deputowanych (Casal Bértoa & Deegan-Krause, 2012, s. 17). Kolejnym źródłem finansowania były środki pochodzenia prywatnego, na pozyskanie których obowiązywały limity w przypadku pojedynczego donatora (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2012). Z kolei wysokość łącznych dotacji prywatnych nie była limitowana. Od 2014 r. sponsorami komitetów wyborczych mogły być jedynie podmioty zarejestrowane w Państwowej Komisji ds. Wyborczej i Partii Politycznych. Regulacje dopuszczały transfer środków pieniężnych między komitetami (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2016). Rozwiązanie to zwiększało ryzyko nadużyć wyborczych na rzecz spełnienia kryteriów dotyczących finansowania agitacji politycznej, a także korumpowania kontrkandydatów. Należy wskazać, że w Słowacji nie przeprowadzano audytów sprawozdań finansowych po zakończeniu kampanii, a jedynie audyty rocznych rozliczeń partii (Šimral et al., 2015, s. 17).

Agitacja polityczna w środkach masowego przekazu była detalicznie regulowana. W mediach publicznych spoty kampanijne publikowano na maksymalnie 21 dni przed wyborami, co przy uwzględnieniu ciszy wyborczej oznaczało publikowanie takich treści przez 19 dni. Natomiast w mediach komercyjnych okres ten wynosił 28 dni. Przekazy medialne tego typu były publikowane odpłatnie, jednak nie obowiązywał wykaz stawek, co pozwoliło różnicować wysokość opłat nakładanych na poszczególne materiały (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2010). Publiczne radiofonia i telewizja zobowiązane były do przeznaczenia co najmniej dziesięciu godzin czasu antenowego na spoty wyborcze, których łączna długość dla każdego komitetu wynosiła 30 minut. Takie rozwiązanie stwarzało równe warunki do agitowania dla komitetów, niezależnie od

posiadanych zasobów. Zapisy te pozwalały wyemitować materiały co najmniej dwudziestu komitetów, przy założeniu, że każdy z nich wykorzysta maksymalną długość czasu emisyjnego.

W przypadku nadawców komercyjnych komitety posiadały prawo do wyemitowania materiałów, trwających do 10 godzin, do 30 minut na kanał. Istotną barierą w relacjonowaniu kampanii wyborczych była przyjęta w 2014 r. regulacja zabraniająca publikacji sondaży na dwa tygodnie przed wyborami (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2016). Oznaczało to zredukowanie dostępu do informacji nt. preferencji wyborczych obywateli. Z perspektywy osób ubiegających się o mandat parlamentarny ograniczenie to działało przede wszystkim na niekorzyść mniejszych partii, poprzez limitację dostępu do informacji na temat ich poparcia. W 2018 r. rządzący podjęli próbę wydłużenia tego okresu do 50 dni przed wyborami, jednak Sąd Konstytucyjny uznał za takie rozwiązanie za niekonstytucyjne (BTI. Slovakia, 2020).

Pomimo restrykcyjnego prawa dotyczącego zwalczania pomówień, ograniczonego czasu na agitację w mediach, w tym publikacje badań sondażowych, w ocenie międzynarodowych obserwatorów kandydaci posiadali równy dostęp do mediów głównego nurtu (OSCE/ODHIR. Slovakia, 2010, 2012, 2016; BTI. Slovakia, 2018). Do agitowania osób głosujących po raz pierwszy wykorzystywano media społecznościowe (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2010). Media tradycyjne i nowe kanały komunikacji były szczególnie istotne w warunkach obowiązywania restrykcyjnych zasad dotyczących prowadzenia agitacji w przestrzeni publicznej (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2012). Mimo wskazanych limitacji obserwatorzy międzynarodowi przyznawali warunkom prowadzenia agitacji najwyższe oceny przez cały analizowany okres (BTI. Slovakia, 2020).

Głównym wyzwaniem było powszechne kupowanie głosów wśród mniejszości romskiej, społeczności o wyraźnie niższym statusie materialnym. Przez wiele lat to przestępstwo nie było kryminalizowane. Następnie ustanowiono karę do dwóch lat pozbawienia wolności dla osoby korumpującej i do roku pozbawienia wolności dla osoby decydującej się na przekazanie głosu (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2012). Potwierdzono penalizację kupowania głosów w Kodeksie Wyborczym w 2014 r. (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2016). Wcześniej funkcjonariusze policji w czasie wyborów powszechnych monitorowali okolice lokali wyborczych, w celu przeciwdziałania tym przestępstwom (BTI. Slovakia, 2012). W poprzednich wyborach dochodziło do wykorzystania zasobów publicznych przez rządzących, co także nie było skutecznie

powstrzymywane (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2010). Wyzwaniem dla organizowania wyborów powszechnych zgodnie z zasadami demokratycznymi był brak specjalnych organów odpowiedzialnych za rozstrzyganie zgłoszeń nadużyć i nieprawidłowości wyborczych lub innego rodzaju skarg. Decyzję o unieważnieniu wyborów mógł podjąć Sąd Konstytucyjny (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2016).

W analizowanym okresie frekwencja wyborcza stale rosła, co oznacza skuteczność działań na rzecz mobilizacji wyborców (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2012). Czynniki determinującymi wzrost frekwencji były: szeroki katalog metod partycypacji wyborczej, a także reakcja obywateli na bieżące wydarzenia polityczne. Do tych pierwszych należały głosowanie za pośrednictwem mobilnej urny oraz możliwość oddania głosu w dowolnym okręgu. Ta druga możliwość dotyczyła wyborców, którzy w dniu elekcji przebywali poza miejscem stałego zamieszkania. Wydane na ich żądanie zaświadczenie pozwalało skorzystać z czynnego prawa wyborczego w dowolnym lokalu wyborczym (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2016). Z kolei głosowanie za pośrednictwem mobilnej urny było możliwe w przypadku złego stanu zdrowia. By zminimalizować ryzyko podwójnego głosowania, w rejestrze wyborców odnotowywano skorzystanie z mobilnego głosowania (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2010). Rosnąca mobilizacja była także rezultatem wzrostu popularności ugrupowań populistycznych, wynikającego z rozczarowania elitami politycznymi i odrzucenia ograniczeń wydatków publicznych. Fenomen ten zwiększył szanse partii prezentujących radykalną postulatę (Mikuš & Gurňák, 2014, s. 91). W analizowanym okresie prowadzono także kampanie profrekwencyjne i edukacyjne wśród przedstawicieli mniejszości narodowych (OSCE/ODIHR. Slovakia, 2016), tak by zwiększać ich udział w decydowaniu politycznym, a także przeciwdziałać przestępstwom wyborczym w postaci kupowania głosów. Narzędziem wykorzystanym w celu mobilizacji wyborców była instytucja referendum. Choć to przeprowadzone w 2010 r. zakończyło się fiaskiem ze względu na zbyt niską frekwencję, to przyniosło wzrost popularności nowopowstałej partii Wolność i Solidarność (słow. Sloboda a Solidarita, SaS) (Nemčok & Spáč, 2019, s. 766).

Obywatele przebywający stale lub tymczasowo poza terytorium państwa korzystali z pełni praw wyborczych oraz głosowania korespondencyjnego, choć ta alternatywna metoda partycypacji nie była powszechnie stosowana (Minarechová, 2012). Wyborcy zobowiązani byli złożyć wniosek o głosowanie drogą pocztową do jednostki samorządu terytorialnego, z której pochodzą i odesłać ją nie później niż ostatniego dnia roboczego przed dniem wyborów. Oznaczało to, uwzględnianie głosu w miejscu

pochodzenia, przez co nie naruszano równości materialnej głosów przez ogólnie ustaloną dystrybucję kart z zagranicy. Brak oddzielnego okręgu dla diaspory wynikał z obowiązywania jednego, ogólnokrajowego okręgu. W 2016 r. w wyborach parlamentarnych oddano 1044 głosów za granicą, z czego niemal 30% głosów oddano na partię SaS, o eurosceptycznych i konserwatywno-liberalnych postulatach (The Election to the National Council of SR 2016, 2024), co odzwierciedlało preferencje części diaspory. Pozostałe głosy rozłożyły się niemal równo na pozostałe komitety.

Podsumowując, krótki okres prowadzenia agitacji w mediach, mimo równego dostępu do nich, ograniczał szanse na dotarcie do wielu grup społecznych. Kolejną limitacją był zakaz publikowania sondaży na kilkanaście dni przed wyborami. Rozwiązanie to zredukowało dostęp do informacji na temat preferencji wyborców. Powszecznym nadużyciem było kupowanie głosów i wykorzystanie środków publicznych do prowadzenia agitacji politycznej. Oba nadużycia ze względu na brak skutecznych regulacji do 2014 r. nie były wystarczająco ścigane. Nie sprzyjał temu także brak organu odpowiedzialnego za rozstrzyganie skarg, które podejmował wyłącznie Sąd Konstytucyjny. Stały wzrost frekwencji stymulowało stosowanie alternatywnych metod głosowania, ale także bieżące wydarzenia polityczne. Należy wskazać, że nieudaną próbą mobilizacji była organizacja referendum w 2010 r. Z kolei osoby za granicą rzadko korzystały ze zróżnicowanych metod głosowania. Wobec diaspory rządzący nie stosowali działań demobilizacyjnych, umożliwiając uprawnionym do głosowania swobodny udział w decydowaniu politycznym. Tym samym, restrykcyjne zasady agitacji faworyzowały rządzących, którzy ze względu na pełnioną funkcję, posiadali większą ekspozycję w środkach masowego przekazu. Zatem elity rządzące posiadały przewagę nad opozycją. Ponadto, brak skuteczności w przeciwdziałaniu nadużyciom wyborczym tworzył nierówne warunki rywalizacji. Z kolei skuteczna mobilizacja wyborców działała na rzecz włączania obywateli w decydowanie polityczne, czego wyrazem była jedna z najwyższych frekwencji spośród wszystkich analizowanych państw. Wysoka frekwencja w połączeniu z opisaną w poprzednim rozdziale proporcjonalną regułą rozstrzygnięcia oznaczała wysoki poziom legitymizacji deputowanych do sprawowania mandatu, ze względu na wysoką spójność układu sił w parlamencie z wolą głosujących.

5.9. Rumunia: postępujące ustanawianie nierównych warunków prowadzenia agitacji oraz demobilizacja uprawnionych do głosowania

W Rumunii w analizowanym okresie przyjęto kilka regulacji mających na celu wzmocnienie demokratycznych warunków rywalizacji politycznej. Wyzwaniem u progu trzeciej fali autokratyzacji była sprzeczność różnych regulacji względem siebie (OSCE/ODIHR. Romania, 2012), co rodziło m.in. niejasności dotyczące prowadzenia kampanii wyborczych oraz potęgujące ryzyko stosowania nadużyć wyborczych. Jednym z obszarów poddanych detalicznej regulacji było prowadzenia agitacji w środkach masowego przekazu, najważniejszej przestrzeni dla dystrybucji przekazów wyborczych. Komitety wyborcze posiadały gwarantowany bezpłatny czas antenowy na łamach mediów publicznych, a także jednakową stawkę opłat za czas antenowy w redakcjach komercyjnych. Te ostatnie zobowiązane były udostępniać zbliżoną wartość czasu antenowego do audycji w mediach publicznych. Ustawowo chroniony dostęp do mediów głównego nurtu posiadały wszystkie komitety zarejestrowane w co najmniej połowie okręgów (OSCE/ODIHR. Romania, 2016), co wzmacniało szanse opozycji pozaparlamentarnej i nowych podmiotów. Skupienie wysiłków na prowadzeniu kampanii w mediach wynikało z marginalnego wykorzystania przestrzeni Internetu na rzecz kampanii do 2014 r. (Tasente & Ciacu, 2013, s. 12; Tănase, 2015, s. 104). Oznaczało to, że komunikacja polityczna z czasem przeniosła się do Internetu, gdzie opozycja posiadała większe szanse na konkurowanie z rządzącymi. Ci drudzy w kolejnych latach podjęli kolejne próby ograniczania form prowadzenia agitacji politycznej. Przed wyborami w 2016 r. zakazano reklamy billboardowej (OSCE/ODIHR. Romania, 2016). Oznaczało to usunięcie jednej z istotnych aktywności w ramach kampanii, jaką była agitacja w przestrzeni publicznej za pomocą stałych ekspozycji. Zakaz prowadzenia tego typu działań, w których wszystkie komitety miały równe szanse, oznaczał redukcję szans opozycji.

Hybrydowy system sponsorowania agitacji politycznej oparty był na limitowanym wsparciu od podmiotów prywatnych oraz finansowaniu z budżetu państwa. Ekwiwalent pochodzący z tego ostatniego źródła uzależniony był od rezultatów wyborów (Mihai & Radu, 2021, s. 60). Dodatkowe środki przysługiwały komitetom za mandaty zdobyte przez kobiety, jednak rozwiązanie to nie zwiększyło reprezentacji tej płci (OSCE/ODIHR. Romania, 2012). Wzmocnieniu transparentności wydatków na rzecz agitacji sprzyjał wymóg składania sprawozdań finansowych (Gherghina, Chiru &

Casal-Bértoa 2011, s. 6). Limity na wsparcie ze strony podmiotów prywatnych były nieskuteczne wobec zlecenia realizacji zamówień przez sprzyjające kandydatom podmioty gospodarcze (Gherghina & Chiru, 2013, s. 124). W praktyce prowadziło to do unikatowej sytuacji w porównaniu z innymi państwami, której istotą jest oparcie budżetów kampanijnych na środkach prywatnych, których uzupełnieniem były środki z subwencji (Gherghina & Chiru, 2013, s. 124). Taki układ sprzyjał rozwijaniu korupcji i nadużyć wyborczych. Ograniczanie zasobów finansowych wykorzystywanych do prowadzenia agitacji politycznych, szczególnie dla nowych podmiotów, wzmocniło proces kartelizacji rumuńskiego życia politycznego (Gherghina & Chiru, 2013, s. 111). Ta z kolei doprowadziła do rosnącej polaryzacji i utrwalenia istniejących podziałów, co zmniejszało szanse na pojawienie się nowych ugrupowań. Te ostatnie pozbawione finansowania z budżetu państwa miały mniejsze szanse na udział w rywalizacji politycznej.

W 2017 r. Izba Reprezentantów podjęła próbę nowelizacji regulacji o finansowaniu partii politycznych. Jej istotą było dopuszczenie konfiskaty funduszy uzyskanych m.in. od spółek państwowych, związków wyznaniowych i darowizn przekraczających przyjęte limity, określając takie środki za nielegalnie pozyskane. Ostatecznie nowelizację odrzucił Sąd Konstytucyjny, uznając taki zapis za faworyzujący rządzących względem mniejszych ugrupowań, pozbawionych wsparcia z budżetu państwa (Nations in Transit. Romania, 2018). Próba ograniczenia przez rządzących form wspierania opozycji, szczególnie podmiotów pozaparlamentarnych, została powstrzymana przez judykaturę. Tym samym zatrzymano pogłębianie się nierówności warunków rywalizacji politycznej.

Wykazane wyżej zagrożenia dla prowadzenia agitacji, a przede wszystkim finansowania agitacji politycznej, determinowały wysoki poziom nadużyć wyborczych w Rumunii. W czasie wyborów parlamentarnych w 2008 r. rządzący mając wpływ na skład okręgowych komisji wyborczych, obsadzali je tak by zwiększyć swoje szanse na zwycięstwo (Giugăl, 2013, s. 130). Obserwatorzy międzynarodowi obecni w czasie wyborów parlamentarnych w 2012 r. wskazali na incydentalne nadużycia wyborcze oraz chroniczny problem stronniczości mediów głównego nurtu (OSCE/ODIHR. Romania, 2012). Publiczny nadawca telewizyjny był najważniejszym na terytorium państwa źródłem informacji nt. życia politycznego (OSCE/ODIHR. Romania, 2016). Elity polityczne dążyły do podporządkowania sobie wybranych redakcji, co prowadziło do nadużyć obowiązujących regulacji dotyczących wykorzystania środków masowego

przekazu. Kolejnym powszechnie występującym przestępstwem było kupowanie głosów. Dlatego to zasoby finansowe były kluczowym czynnikiem dla osiągnięcia sukcesu wyborczego (Nations in Transit. Romania, 2020). Choć koszty tych działań były wysokie, a efektywność relatywnie niska, to badania potwierdzają kierowanie się racjonalnymi, z perspektywy kandydatów, przesłankami (Gherghina, 2013, s. 160). Nadużycia wyborcze obejmowały także zastraszenia, szantaż i przymus ekonomiczny (Mares & Visconti, 2019, s. 317). Opór wobec tego drugiego bywał powodem do konfiskowania przez pracodawców dowodów osobistych, co uniemożliwiało głosowanie (Mares, Muntean & Petrova, 2018, s. 487). Choć dochodziło do publicznego potępienia tych praktyk i rozwoju działań na rzecz zwalczania korupcji (Mares & Visconti, 2019, s. 327), to nadużycia wyborcze były stałym elementem rywalizacji politycznej, szczególnie w biedniejszych regionach kraju (BTI. Romania, 2020). Oznacza to powszechną akceptację takich zachowań, także ze strony obywateli, co normalizowało nadużycia wyborcze prowadzące do nierównej rywalizacji politycznej.

W latach 2008-2019 poziom mobilizacji w Rumunii był najniższy ze wszystkich analizowanych państw. Frekwencja na poziomie 40%, oznaczała spadek mobilizacji wyborców, w porównaniu z okresem posttranzycyjnym (Stan & Vancea, 2009, s. 53). Do najważniejszych czynników determinujących demobilizację uprawnionych do głosowania należały: poziom zaufania do instytucji politycznych, szczególnie wśród głosujących po raz pierwszy, sposób prowadzenia kampanii wyborczych, a także stopień wykorzystania różnych metod głosowania. Konfiguracja wysokiego poziomu zaufania do kandydatów, pozytywny przekaz w czasie kampanii wyborczych, a także stosowanie różnych metod głosowania prowadziło do wyższej mobilizacji (Gherghina & Tap, 2021). W przypadku Rumunii w latach 2008-2019 poziom zaufania do deputowanych był niski, a kampanie konfrontacyjne i polaryzujące. Ponadto, brak głosowania korespondencyjnego był czynnikiem demobilizującym (Gherghina & Tap, 2021, s. 13), szczególnie w stosunku do osób z ograniczoną mobilnością (Dumbrava, 2013, s. 8).

Poziom mobilizacji wynikał także z zachowań przedstawicieli mniejszości narodowych. Największą z nich i najlepiej zorganizowaną była diaspora węgierska (Tatar, 2011, s. 93). Przedstawiciele tej grupy dążyli do uzyskania określonego stopnia autonomii i prawa do samostanowienia (Kiss & Szekely, 2015, s. 605). Stałymi reprezentantami ich interesów w parlamencie byli deputowani Demokratycznego Związku Węgrów w Rumunii (rum. Uniunea Democrată Maghiară din România, UDMR).

Ugrupowanie to ze względu na stabilne poparcie, na poziomie 7-9%, w kolejnych elekcjach stało się koalicjantem rządów. Oznacza to, że poziom mobilizacji diaspory węgierskiej był na tyle wysoki, że reprezentanci ich interesów stale zdobywali mandaty, nawet w czasie obowiązywania formuły mieszanej. Pozostałe diaspory również były włączane w decydowanie polityczne (King & Marian, 2012, s. 584), co zwiększało szanse inkluzji ich roszczeń społecznych do debaty parlamentarnej. Grupy te decydowały się wspierać przede wszystkim nowe ugrupowania, dając wyraz rozczarowania dotychczasowymi elitami politycznymi (Tatar, 2011, s. 105). Wyzwaniem było włączenie Romów w decydowanie polityczne. Przedstawiciele tej mniejszości ze względu na niski poziom świadomości obywatelskiej unikali partycypacji konwencjonalnej lub poddawali się korupcji politycznej (Mariam & Sophio, 2020, s. 207). Ponadto, niski poziom instytucjonalizacji reprezentacji interesów Romów nie pozwolił im wprowadzić swoich przedstawicieli do parlamentu.

Mobilizacja wyborców przebywających poza terytorium państwa i włączenie ich w decydowanie polityczne stało się jednym z wyzwań po akcesji Rumunii do Unii Europejskiej (2007 r.). W pierwszej fazie masowej emigracji ponad trzech milionów obywateli do innych państw członkowskich (2008-2014) frekwencja diaspory wyraźnie spadła (Burean, 2018, s. 6). Ponadto, grupa ta częściej brała udział w wyborach prezydenckich (Burean & Popp, 2015, s. 20), ze względu na ignorowanie jej spraw przez kandydatów do parlamentu (Burean, 2018, s. 11). Przed wyborami w 2016 r. zamknięto kilka punktów wyborczych (BTI. Romania, 2016), przede wszystkim w regionach, gdzie prognozy dotyczące preferencji wyborczych wskazywały na zwycięstwo opozycji (Freedom in the World. Romania, 2015). W ocenie organizacji monitorujących stan demokracji na świecie, kolejnym czynnikiem demobilizującym diaspore były skomplikowane procedury rejestracji głosujących (Nations in Transit. Romania, 2015). W 2008 r. ustanowiono sześć miejsc w parlamencie, które wyłaniano zgodnie z wolą wyłącznie osób głosujących poza terytorium państwa. Rozwiązanie to nie okazało się jednak czynnikiem mobilizującym diaspore, podobnie jak ustanowienie takich samych warunków głosowania za granicą jak w Rumunii (Popescu, 2012, s. 108).

Wybór sześciorgo deputowanych, niezależnie od poziomu frekwencji, pozwalał wyrazić wprost preferencje głosujących poza terytorium państwa, bez naruszenia materialnej równości głosów i spójności wyników z preferencjami wyborców na terytorium Rumunii. Pomimo rosnącej liczby komisji wyborczych, wydłużenia godzin prac komisji w 2019 r., a także organizowania kampanii profrekwencyjnych, brak wzrostu

frekwencji wynikał z niskiego poziomu identyfikacji obywateli z państwem pochodzenia i postrzegania kandydatów za nieodpowiadających preferencjom wyborczym (Popescu, 2012, s. 220). Nieskuteczne okazało się wprowadzenie głosowania korespondencyjnego w 2016 r., które miało zachęcić do głosowania osoby oddalone od lokali wyborczych (Burean, 2018, s. 10). Z tej metody głosowania skorzystało nieco ponad 1% wyborców zarejestrowanych poza terytorium państwa (Voting method. Romania, 2019).

Podsumowując, niski poziom skuteczności regulacji dotyczących prowadzenia agitacji zgodnie z demokratycznymi zasadami prowadził do utrwalenia się nierównych warunków rywalizacji, z licznymi nadużyciami wyborczymi. Dodatkowo, system finansowania agitacji politycznej faworyzował ugrupowania posiadające wsparcie finansowe w postaci sprzymierzonych przedstawicieli biznesu. Rządzący dążyli do jeszcze większego ograniczenia możliwości prowadzenia agitacji przez opozycję, jednak próby te zostały odrzucone przez Sąd Konstytucyjny. Szanse opozycji na alternację władzy za sprawą warunków prowadzenia kampanii były wyraźnie zmniejszone, również poprzez utrwalenie i współwystępowanie kupowania głosów, stosowania przymusu ekonomicznego, zmian kadrowych w organach odpowiedzialnych za organizację wyborów i stronniczość mediów.

Niska frekwencja, świadcząca o wyłączeniu ponad połowy uprawnionych do głosowania z decydowania politycznego, była rezultatem przede wszystkim braku zróżnicowanych metod głosowania i niskiego poziomu zaufania do kandydatów. Przyjęte w 2019 r. procedury upraszczające korzystanie z czynnego prawa wyborczego nie objęły żadnych wyborów parlamentarnych. W odpowiedzi na falę emigracji poakcesyjnej po 2007 r. rządzący podjęli nieskuteczne działania na rzecz mobilizacji wyborców przebywających za granicą. Mimo ustanowienia w 2008 r. osobnego okręgu dla osób spoza terytorium państwa, frekwencja wśród diaspory nie wzrosła. Również wydłużanie prac komisji, otwieranie nowych punktów i wprowadzenie głosowania korespondencyjnego nie przyniosło oczekiwanych rezultatów. Działo się tak za sprawą utrzymania skomplikowanej procedury rejestracji wyborców i braku trwałych więzi diaspory z krajem pochodzenia. Choć członkowie emigracji poakcesyjnej częściej głosowali na opozycję, to rządzący nie działali na rzecz ich demobilizacji. Zatem włączenie osób uprawnionych do głosowania w decydowanie polityczne było wyraźnie ograniczone, przede wszystkim przez reguły agitacji i skalę nadużyć. Dodatkowo, brak

skutecznych działań na rzecz mobilizacji nie sprzyjał inkluzji kolejnych grup w podejmowanie decyzji o sprawach publicznych.

5.10. Węgry: utrwalenie nierównych warunków prowadzenia agitacji oraz selektywna mobilizacja uprawnionych do głosowania

W analizowanym okresie doszło do znaczących zmian dotyczących prowadzenia kampanii wyborczych. Jeszcze w 2011 r. organizacje międzynarodowe nie wskazywały na jakiegokolwiek zagrożenia dla agitowania (Freedom in the World, 2009-2011; BTI. Hungary, 2010; OSCE/ODIHR. Hungary, 2010). Natomiast od uformowania się gabinetu Orbána, rządzący ograniczali szanse opozycji na rywalizację polityczną w równych i uczciwych warunkach. Tym samym, rządzący zredukowali szanse opozycji na alternację władzy w drodze wyborów. Zmiany reguł prowadzenia kampanii wyborczych nie były konsultowane z ekspertami, a stanowiska opozycji ignorowane (Charvát, 2023, s. 119).

W 2013 r. wprowadzono zakaz agitacji za pomocą płatnych reklam w mediach prywatnych (BTI. Hungary, 2016). Pierwotnie postulat ten odrzucono w projekcie ustawy z 2011 r., jednak rządzący zawarli go w nowelizacji Konstytucji (Freedom in the World. Hungary, 2014). Oznaczało to przeniesienie kampanii w środkach masowego przekazu do podporządkowanych rządzącym nadawców publicznych, których stronniczość potwierdziły kolejne raporty obserwatorów międzynarodowych (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014, 2018). Ponadto, w mediach publicznych czas antenowy na sponsorowane materiały wyborcze był stale ograniczany od 2010 r. (OSCE/ODIHR. Hungary, 2010). Pomimo obowiązującego w prawodawstwie węgierskim równego traktowania wszystkich kandydatów, rządzący posiadali stałą ekspozycję w mediach, przez co warunki agitacji nie były równe dla wszystkich podmiotów (Nations in Transit. Hungary, 2015). Skrócenie czasu kampanii do 50 dni przed wyborami w 2014 r. zredukowało możliwości prowadzenia agitacji (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014). Limitacja ta dotyczyła jedynie opozycji, ponieważ rządzący posiadali stałą obecność w środkach masowego przekazu, ze względu na pełnienie funkcji publicznych. Ich agitację wspierały także podporządkowane organizacje pozarządowe (BTI. Hungary, 2020). Ponadto, kolejną przewagą rządzących było wykorzystywanie zasobów publicznych do prowadzenia kampanii (BTI. Hungary, 2016; Nations in Transit. Hungary, 2020). W 2017 r., przed kolejnymi wyborami, wszedł w życie zakaz

agitowania poza oficjalnym okresem kampanii. Ograniczyło to szanse opozycji na dotarcie do niezdecydowanych wyborców. Bariera ta nie dotyczyła rządzących, którzy wykorzystywali w tym celu „reklamy interesu publicznego” (ang. *public interest advertisements*), w postaci billboardów, reklam radiowych i telewizyjnych dystrybuowanych w skali ogólnokrajowej (Nations in Transit. Hungary, 2018).

Również system finansowania agitacji politycznej uległ znaczącym zmianom. Choć potrzebę reformy wskazywały organizacje międzynarodowe, to kierunek zmian był odwrotny względem przedstawianych rekomendacji. Przez lata nie obowiązywał wymóg podawania nazwisk donatorów (OSCE/ODIHR. Hungary, 2010), co obniżało poziom transparentności finansowania kampanii. Hybrydowy model pozyskiwania środków na agitację polityczną zakładał, że pozyskiwanie finansowania ze strony podmiotów prywatnych możliwe było za pośrednictwem fundacji. Taki podmiot mogła stworzyć każda partia, która uzyskała więcej niż jeden procent głosów w poprzednich wyborach. System ten jednak nie zakładał limitów na finansowanie ze strony podmiotów prywatnych. Istniała jedynie bariera łącznych wydatków na agitację polityczną. Kandydaci pozyskiwali środki także z budżetu państwa po oficjalnym zarejestrowaniu na liście wyborczej. Zwrot dotacji nie obejmował komitetów, które uzyskały co najmniej 2% poparcia w swoim okręgu. Nowy system finansowania zwiększył wysokość dotacji budżetowych, co zachęciło nowe ugrupowania do startu w wyborach (László, 2016, s. 8). Wydatki w czasie kampanii nie były jednak kontrolowane przez żadną państwową instytucję. Wymagane było jedynie złożenie sprawozdania finansowego (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014). Nowelizacja ustawy o finansowaniu kampanii z 2017 r. wprowadziła nakaz zwrócenia otrzymanych środków w przypadku zdobycia mniej niż 1% głosów (OSCE/ODIHR. Hungary, 2018). Z kolei w 2018 r. przyjęto regulacje wspierające nowopowstałe ugrupowania. W efekcie, zachęty finansowe i minimalne regulacje dotyczące rejestracji komitetów, pozwoliły rządzącym utrzymać pozory pluralizmu (BTI. Hungary, 2018). Pojawiły się partie, zależne od rządzących, które nie miały szans na zwycięstwo w wyborach, będące quasi-opozycją lub opozycją lojalną.

Wraz z rozpoczęciem zmian dotyczących prowadzenia agitacji doszło do stworzenia warunków pozwalających rządzącym na nadużycia wyborcze. Jeszcze przed uformowaniem się gabinetu Orbána w 2010 r. obserwatorzy międzynarodowi wskazywali na nadużycia w postaci łamania ciszy wyborczej i szerzenia mowy nienawiści wobec Romów przez kandydatów partii Jobbik. Przesłanki te nie były jednak

ściągane. Ponadto, zwrócono uwagę na brak transparentności wobec finansowania agitacji politycznej (OSCE/ODIHR. Hungary, 2010). W kolejnych wyborach w 2014 r. i 2018 r. rządzący naruszali równe warunki rywalizacji politycznej. Odbywało się to m.in. poprzez publikację materiałów agitacyjnych oznaczonych jako ogłoszenia rządowe, które nie są objęte limitacjami w czasie kampanii. Kolejnym narzędziem były przekazy publikowane w podporządkowanych mediach publicznych i komercyjnych. Szczególnie, w tych drugich, gdzie zakazane było publikowanie płatnych spotów wyborczych, doszło do asymetrii w prezentowaniu postulatów różnych aktorów politycznych (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014; Nations in Transit. Hungary, 2015, 2020). Choć Państwowa Komisja Wyborcza oskarżała wybrane redakcje o stronniczość, to działania te nie zostały ukarane (OSCE/ODIHR. Hungary, 2018).

Wobec elektoratu obozu rządzącego stosowano zachęty w postaci gratyfikacji finansowanych. Natomiast wobec potencjalnych wyborców opozycji rządzący lub ich sojusznicy formułowali groźby kar powyborczych (Mares & Young, 2018, s. 1467). Działania te, szczególnie zachęty, kierowano do osób o niższym statusie materialnym, takich jak Romowie (OSCE/ODIHR. Hungary, 2018). Z kolei groźby miały charakter sporadyczny i krótkotrwały. Apogeum nadużyć wyborczych nastąpiło w 2018 r., kiedy rządzący podporządkowali sobie niemal wszystkie media głównego nurtu, rozszerzając zasięg prowadzonej agitacji na miejsca użyteczności publicznej. W tym ostatnim przypadku partia Fidesz została ukarana przez Państwową Komisję Wyborczą, która uznała prowadzenie agitacji w przedszkolach za działanie bezprawne. W tym samym roku rządzący ograniczyli obywatelom i organizacjom pozarządowym możliwość obserwowania prac komisji wyborczych (Freedom in the World. Hungary, 2020). Rodziło to wątpliwości dotyczące sprawiedliwości procesu wyborczego, dając podstawy oskarżeniom o próbę ingerencji w wyniki elekcji. Choć nie przedstawiono dowodów na bezpośrednie przestępstwa przeciwko wyborom, to stałą praktyką ze strony rządzących były liczne uchybienia, które stanowiły zastępcze nadużycia (ang. *proxy abuses*) (Freedom in the World. Hungary, 2019). Oznaczało to tworzenie nierównych warunków rywalizacji politycznej poprzez stosowanie manipulacji wyborczych, uzasadnianych koniecznością realizacji zadań wynikających z pełnionych przez rządzących funkcji. W praktyce działania te ograniczały szanse opozycji na alternację władzy.

W Węgrzech obowiązywały stałe rejestry wyborców, co ułatwiało udział w wyborach. Oznaczało to brak konieczności każdorazowego dopełnienia przez głosujących formalności administracyjnych. Rządzący umożliwiali obywatelom

głosowanie w dowolnym okręgu, na podstawie właściwego zaświadczenia (OSCE/ODIHR. Hungary, 2010). W latach 2008-2013 nie istniały inne metody głosowania, co było czynnikiem demobilizującym część elektoratu. Dopiero nowelizacja Konstytucji w 2013 r. wprowadziła możliwość głosowania zastępczego lub korespondencyjnego. Szczególnie ta druga opcja okazała się skutecznym narzędziem mobilizacji, co potwierdza wzrost liczby osób korzystających z tej metody między 2014 r. a 2018 r. (Statista, 2023). Początkowo jednak użycie obu metod nie przełożyło się na wzrost mobilizacji, o czym świadczy spadek frekwencji w 2014 r., w porównaniu z 2010 r. Poza tymi metodami nie wprowadzono jednak w analizowanym okresie kolejnych rozwiązań alternatywnych jak głosowanie elektroniczne (Bozoki, 2013, s. 8). Głosowanie korespondencyjne od 2016 r., decyzją Sądu Konstytucyjnego, objęło wszystkich obywateli, w tym osoby korzystające z tego prawa poza terytorium państwa (Bodnár & Varsányi, 2017, s. 431). Było to skuteczne działanie na rzecz mobilizacji wyborców, co potwierdził wzrost frekwencji w 2018 r. o blisko 10 punktów procentowych względem 2014 r. Podstawą wprowadzenia tego rozwiązania był wyrok Sądu Konstytucyjnego, a nie działanie rządzących.

Poza stosowaniem zróżnicowanych metod głosowania rządzący nie dążyli do powszechnej mobilizacji wyborców. Przede wszystkim nie prowadzili kampanii edukacyjnych na temat procesu wyborczego (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014). Również wobec mniejszości narodowych i etnicznych nie podejmowano działań na rzecz wzrostu partycypacji tych grup społecznych. W analizowanym okresie obowiązywały skomplikowane procedury rejestrowania wyborców i kandydatów, a także sprawy mniejszości nie były obecne w debacie publicznej (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014). Ponadto, członkowie tych grup stawali przed wyborem głosowania na listy krajowe lub komitety mniejszości narodowych. Ograniczało to ich swobodę korzystania z czynnego prawa wyborczego (Charvát, 2023, s. 122). Dodatkowo, kandydaci z list mniejszości narodowych nie posiadali gwarantowanych mandatów w Zgromadzeniu Narodowym. W efekcie mniejszości narodowe i etniczne nie były zachęcane do partycypacji w wyborach (László & Krekó, 2012, s. 6). W komunikacji politycznej rządzący postrzegali naród jako twór jednolity, którego są jedynym reprezentantem. Jednocześnie przedstawiali oni opozycję jako grupę skorumpowaną, działającą na szkodę narodu (Herman, 2016, s. 273). Celem dystrybucji tej narracji była delegitymizacja opozycji do udziału w rywalizacji politycznej i demobilizacja jej elektoratu, poprzez kreowanie wizerunku tych ugrupowań na wrogów wspólnoty politycznej.

Wybory poza terytorium państwa organizował resort ds. zagranicznych, co oznaczało wyłączenie z tego procesu Państwowej Komisji Wyborczej. Rozwiązanie to, w połączeniu z nierównym traktowaniem różnych grup obywateli przebywającymi zagranicą, rodziło ryzyko ingerencji w proces wyłaniania deputowanych. Obywatele przebywający za granicą mogli głosować osobiście w lokalach, skorzystać z głosowania korespondencyjnego lub udziału w wyborach poprzez pełnomocnika (OSCE/ODIHR. Hungary, 2010, 2014). W przypadku głosowania w lokalu wyborczym ograniczeniem było ustanowienie tych punktów wyłącznie w placówkach dyplomatycznych i konsularnych. Stanowiło to barierę dla osób zamieszkujących na stałe od tych placówek. Ponadto w 2011 r. wprowadzono rozróżnienie na wyborców stale przebywających za granicą i osoby posiadające miejsce stałego zamieszkania w Węgrzech, co naruszyło równość prawa wyborczego. Ta pierwsza grupa nie mogła oddawać głosów w jednomandatowych okręgach wyborczych, a jedynie w ogólnokrajowym okręgu (OSCE/ODIHR. Hungary, 2014). Zatem obywatele przebywający stale poza terytorium państwa byli dyskryminowani limitacją czynnego prawa wyborczego, co na podstawie wyników wyborów należy uznać za celowe działanie rządzących (Drinóczi & Bień-Kacała, 2019, s. 1157). Osoby bez stałego miejsca zamieszkania w Węgrzech głosowały częściej na partie opozycyjne, z kolei osoby zameldowane na terytorium państwa preferowały głosowanie na obóz rządzący (OSCE/ODIHR, 2018). Zatem dyskryminacja części wyborców przebywających poza granicami i brak innych metod głosowania do 2016 r. zniechęcały tych obywateli do udziału w wyborach (Nations in Transit. Hungary, 2017; Cserny, 2019, s. 379).

Podsumowując, zakaz prowadzenia agitacji w mediach prywatnych od 2013 r. ograniczył prowadzenie kampanii w środkach masowego przekazu do nadawców publicznych, w pełni podporządkowanych rządzącym. Wyłączenie redakcji komercyjnych z dystrybuowania przekazów wyborczych wynikało z braku kontroli nad nimi. Z kolei stale limitowany czas antenowy na przekazy wyborcze faworyzował rządzących, korzystających z możliwości eksponowania bieżących działań administracji publicznej. Skrócenie okresu agitowania zmniejszyło szanse opozycji na pozyskanie wyborców, co nie dotyczyło rządzących, którzy wykorzystywali w tym celu „reklamy interesu publicznego” (Nations in Transit. Hungary, 2018). Z kolei system finansowania kampanii sprzyjał powstawaniu fasadowej opozycji w postaci nowych podmiotów, wyłącznie na okres przed wyborami. W katalogu nadużyć ze strony rządzących znalazły się: stroniczość mediów, przymus ekonomiczny oraz kupowanie głosów wśród

mniejszości romskiej. Stopień przestępstw przeciwko wyborom pozwalał pozyskiwać poparcie określonych grup społecznych, bez potrzeby podejmowania wysiłków na rzecz powszechnej mobilizacji. Wprowadzenie w 2013 r. głosowania przez pełnomocnika i głosowania korespondencyjnego, sprzyjało przede wszystkim mobilizacji wyborców poza terytorium państwa. Tym samym od 2010 r. rządzący wyłączali członków opozycji i jej elektorat z udziału w decydowaniu politycznym, poprzez limitacje dotyczące prowadzenia agitacji i powszechność nadużyć wyborczych w celu zdobycia poparcia określonych grup społecznych. Wobec pozostałych wyborców nie prowadzono działań na rzecz włączenia ich w decydowanie polityczne.

5.11. Alternatywne wyjaśnienia poziomu równości warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji wyborców

Zastosowanie metody śledzenia procesu pozwoliło przetestować alternatywne wyjaśnienia dla poziomu równości warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji wyborców, wykraczające poza aktualny stan badań. Przedstawione wyżej założenia teoretyczne wskazują na uwarunkowania poziomu mobilizacji uprawnionych do głosowania i równości warunków agitowania w czasie kampanii. Przyczyną spadku frekwencji była niska inkluzja kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne lub ekskluzja dotąd uprawnionych do głosowania, brak stosowania zróżnicowanych metod partycypacji, a także rozwijanie klientelizmu wobec wybranych grup elektoratu. Natomiast wzrost mobilizacji występował w przypadku inkluzji kolejnych grup społecznych, wprowadzenia zróżnicowanych metod głosowania oraz prowadzenia skutecznych kampanii profrekwencyjnych. Obniżenie poziomu równości warunków agitowania wynikało z ograniczenia możliwości pozyskiwania w sposób transparentny środków na jej finansowanie, ograniczenie prowadzenia kampanii w mediach oraz nadużyć wyborczych. Z kolei zwiększenie równości warunków rywalizacji politycznej wynikało z ustanowienia detalicznych regulacji gwarantujących opozycji dostęp do takich samych form agitacji politycznej. W tej części pracy wskazano alternatywne wyjaśnienia dla zaobserwowanych w każdym z państw rezultatów oraz ustalono możliwe scenariusze, gdyby nie wystąpienie określonych czynników.

Działania podjęte w Estonii na rzecz ustanowienia równych warunków prowadzenia agitacji. Należały do nich limitacje na darowizny od prywatnych podmiotów, a także upowszechnienie głosowania elektronicznego. Istotnym czynnikiem

determinującym rywalizacyjny charakter elekcji był brak zasobów publicznych, możliwych do wykorzystania na rzecz klientelistycznej mobilizacji wyborców. Gdyby rządzący posiadali dostęp do takich środków, to biorąc pod uwagę wysoką ekskluzję osób pochodzenia rosyjskiego i bezpieczeństwa oraz ograniczenia agitowania przy pomocy reklamy billboardowej w latach 2017-2019, mogłoby dojść do ewolucji elekcji w kierunku semi-rywalizacyjnych. Wystąpienie tego scenariusza potwierdziły przypadki Litwy i Łotwy. Oznacza to, szanse opozycji na realizację jej funkcji zgodnie z wariantem O_D byłyby zmniejszone.

W Czechach, utrzymano na zbliżonym poziomie równość warunków agitacji i frekwencję wyborczą. Choć nie dochodziło do zmian w prawodawstwie w tych obszarach, to poziom mobilizacji determinował przede wszystkim rozwój klientelistycznej mobilizacji części elektoratu, w obliczu braku skutecznych kampanii profrekwencyjnych, szczególnie poza aglomeracjami miejskimi. Kupowanie głosów i stosowanie przymusu ekonomicznego, szczególnie wśród najbiedniejszych obywateli, spowodowały wzrost poziomu nadużyć wyborczych. Dopuszczali się ich zarówno rządzący, rezygnując z inwestowania w edukację obywatelską, jak i opozycja, dzięki relacjom z otoczeniem biznesowym. Oznacza to, że brak asymetrii w prowadzeniu kampanii wynikał z korzystania z podobnych, niezgodnych z prawem rozwiązań. Z tego powodu w 2016 r. przyjęto regulację wzmacniającą transparentność finansowania agitacji. Gdyby nie utrzymanie proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia i spadek zaufania do elit rządzących w latach 2010-2011, to ze względu na niski poziom inkluzji nowych grup społecznych w decydowanie polityczne oraz kupowanie głosów najbiedniejszych wyborców alternacja władzy byłaby zagrożona, podobnie jak utrwalenie scenariusza O_D. Możliwość ewolucji w kierunku elekcji semi-rywalizacyjnych w takim przypadku potwierdzają doświadczenia Bułgarii.

Obowiązujący w Litwie w latach 2008-2010 zakaz agitacji w środkach masowego przekazu naruszał prawo dostępu do informacji na temat oferty osób ubiegających się o mandat poselski. Nowelizacja kodeksu wyborczego wprowadziła limitacje na pozyskiwanie środków na finansowanie agitacji, co służyło wyrównaniu szans opozycji w rywalizacji politycznej. Wyzwaniem pozostawały nadal kupowanie głosów i stosowanie przymusu ekonomicznego w kolejnych elekcjach. W latach 2008-2019 fiaskiem zakończyły się próby włączania kolejnych grup w decydowanie polityczne oraz wprowadzenia kolejnych metod partycypacji. W rezultacie alternacja władzy wynikała z rozczarowania kolejnymi rządami. Gdyby nie utrzymanie sposobu przeliczania

głosów na mandaty, bez wprowadzenia zmian faworyzujących rządzących, demobilizacja i brak zróżnicowanych metod głosowania rywalizacyjny charakter elekcji mógł być zagrożony. Za wystąpienie takiego scenariusza byłby odpowiedzialny niski poziom inkluzyjności systemu wyborczego. Potwierdza to przypadek Rumunii, gdzie szanse na alternację władzy były ograniczone z tego właśnie względu.

W Łotwie ograniczenia dotyczące prowadzenia agitacji przed 2014 r., obniżyły poziom równości warunków prowadzenia agitacji. Mimo dokładniejszego uregulowania zasad rywalizacji politycznej, w kolejnych elekcjach dochodziło do nadużyć wyborczych. Fiaskiem zakończyły się próby włączania kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne, co było odpowiedzią na demobilizację uprawnionych do głosowania. Rezultatu tego nie powstrzymało wprowadzenie zróżnicowanych metod głosowania. Przyczynami demobilizacji były rozczarowanie zasadami tzw. demokracji etnicznej, spadek więzi diaspory z państwem pochodzenia, izolowanie partii reprezentującej interesy mniejszości rosyjskiej oraz kartelizacja sceny politycznej. Spadek frekwencji wyrażał regres zainteresowania sprawami publicznymi. Barię dla zwiększenia możliwości na dokonanie alternacji władzy była niska inkluzja nowych podmiotów w rywalizację polityczną. Wysoka spójność wyników wyborów z preferencjami głosujących, w obliczu braku włączania kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne oznaczała kartelizację łotewskiej sceny politycznej. Wyższy poziom włączania kolejnych grup społecznych w decydowanie polityczne oraz równości warunków agitowania mogłyby zmniejszyć szanse rządzących na odnowienie kompetencji władczych. Wystąpienie takiego alternatywnego scenariusza potwierdza przypadek Polski, gdzie poziom włączania nowych grup społecznych w decydowanie polityczne był wyższy i dochodziło do alternacji władzy, gdzie prowadzone powszechne działania mobilizacyjne okazały się nieskuteczne.

Przyjęty w Polsce w 2011 r. nowy Kodeks Wyborczy precyzyjnie wskazał ograniczenia w prowadzeniu kampanii, co zwiększyło równość szans startujących podmiotów. Wprowadzone w 2014 r. powszechne głosowanie korespondencyjne obowiązywało jedynie do 2018 r., a zatem objęło wyłącznie elekcje do parlamentu w 2015 r. Za nierówne warunki agitacji po 2015 r. odpowiedzialne były zaangażowanie duchownych i mediów publicznych po stronie obozu rządzącego oraz zmiany wyłaniania komisarzy wyborczych przyjęte w 2018 r. W latach 2015-2019 nie wprowadzono nowych metod partycypacji oraz skutecznych kampanii profrekwencyjnych. W zamian za to rządzący rozwijali klientelistyczną mobilizację swojego elektoratu i

wykorzystywali postępującą nierówność materialną głosów, która zwiększała znaczenie rezultatów w okręgach, gdzie elity rządzące posiadały przewagę nad opozycją. Ponadto, o poziomie frekwencji decydowały wciąż doświadczenia historyczne. Odnotowana mobilizacja diaspory wynikała z wzrostu zainteresowania sprawami publicznymi, szczególnie ze strony obywateli emigrujących po akcesji Polski do UE. Gdyby nie rozwój klientelistycznej mobilizacji części elektoratu, wycofanie powszechnego głosowania korespondencyjnego oraz zaangażowanie duchownych i części mediów po stronie rządzących, to szanse na alternację władzy w latach 2015-2019 mogły być większe, co mogłoby utrwalić scenariusz O_D, co potwierdzają doświadczenia Estonii.

Po 2013 r. doszło w Bułgarii do demobilizacji uprawnionych do głosowania oraz zmniejszenia poziomu równości warunków prowadzenia agitacji. Dowody empiryczne wskazują, że w obliczu spadku zaufania do elit politycznych, rządzący nie prowadzili powszechnych kampanii profrekwencyjnych. Zamiast tego rozwijali klientelizm wobec wyborców, organizowali referenda przy okazji elekcji powszechnych i stosowali nadużycia wyborcze, w postaci kupowania głosów i przymusu ekonomicznego. Ponadto, od 2013 r. ograniczono zasięg prowadzenia agitacji do terytorium Bułgarii, a od 2016 r. zwalczano turystykę wyborczą oraz zamknięto część lokali wyborczych w Turcji. Celem tych działań była ekskluzja z udziału w decydowaniu politycznym diaspory tam zamieszkującej, a nie chęć ustanowienia równych zasad rywalizacji politycznej i zwalczania nadużyć wyborczych. Gdyby nie doszło do ekskluzji Turków pochodzenia bułgarskiego i rozwoju klientelistycznej mobilizacji wyborców, rywalizacyjny charakter wyborów byłby utrzymany. Mogło to także zwiększyć możliwości opozycji realizowania swoich funkcji zgodnie ze scenariuszem O_D, co potwierdza przypadek Estonii. Obecność nadużyć wyborczych i ekskluzji grup społecznych z decydowania politycznego mogłaby doprowadzić do zmiany charakteru wyborów na semi-rywalizacyjne.

W Słowacji do najważniejszych wydarzeń należały: fiasko mobilizacji za sprawą referendum (2010 r.); przyjęcie nowego kodeksu wyborczego, który zwiększył transparentność wydatków na finansowania agitacji i penalizował kupowanie głosów (2014 r.); wprowadzenie nowych metod głosowania i organizacja kampanii edukacyjnych wśród mniejszości narodowych i etnicznych; ograniczenie dostępu do informacji nt. wyników sondażowych oraz limitowanie powstawania nowych partii przed wyborami (2016 r.). Mimo penalizacji kupowania głosów, rządzący rozwijali klientelistyczną mobilizację określonego elektoratu, ze względu na nieskuteczność ścigania

tych nadużyć. Z tego powodu rezygnowali oni z mobilizacji wszystkich uprawnionych do głosowania. W rezultacie, frekwencja w Słowacji utrzymała się na zbliżonym poziomie. Zatem, gdyby nie utrzymanie proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia, nadużycia wyborcze mogłyby zwiększyć poziom zagrożenia dla alternacji władzy. Potwierdza to przypadek Rumunii, gdzie odejście w latach 2008-2016 od proporcjonalnej reguły rozstrzygnięcia oraz klientelistyczna mobilizacja wyborców osłabiły rywalizacyjny charakter elekcji.

Podjęte działania w Rumunii na rzecz zwiększenia udziału uprawnionych do głosowania w decydowaniu politycznym: ustanowienie gwarantowanych miejsc dla kandydatów wskazanych bezpośrednio przez diasporę i mniejszości narodowe oraz zmian reguły rozstrzygnięcia doszło do demobilizacji wyborców. Dowodem tego była najniższa spośród wszystkich analizowanych państw frekwencja w elekcjach do parlamentu. Odpowiadały za to kartelizacja sceny politycznej, osłabienie więzi diaspory z państwem pochodzenia oraz przypadki nadużyć wyborczych, które nie były penalizowane. Gdyby nie te czynniki, warunki prowadzenia agitacji i możliwości partycypacji w elekcjach, mogłoby dojść do zwiększenia rywalizacyjnego charakteru wyborów i utrzymania scenariusza O_D, co potwierdza przypadek Estonii.

W Węgrzech, przyczyną nierównych warunków prowadzenia agitacji były ograniczenie możliwości prowadzenia kampanii w mediach oraz zwiększenie limitacji na pozyskanie środków na ich finansowanie, wprowadzone w 2013 r. Ponadto, w 2016 r. rządzący przyjęli zapisy umożliwiające kreowanie lojalnej opozycji, by w kolejnych elekcjach zachować fasady pluralizmu politycznego. Nowe podmioty, które decydowały się na udział w wyborach otrzymywały korzyści majątkowe w postaci subwencji państwowej, na pokrycie kosztów prowadzenia kampanii. Z kolei wzrost mobilizacji wśród diaspory wynikał ze zmian zapisów dotyczących naturalizacji, które objęły przede wszystkim elektorat obozu rządzącego. Zatem inkluzja kolejnych grup społecznych, podobnie jak zmiany finansowania agitacji politycznej, nie wynikały z chęci zwiększenia rywalizacyjnego charakteru elekcji. Motywacją były prognozy rządzących dotyczące możliwości odnowienia kompetencji władczych. Zatem, gdyby inkluzja diaspory dotyczyła wszystkich obywateli, a agitacja nie byłaby prowadzona w warunkach podporządkowania państwa obozowi rządzącemu, to szanse na alternację władzy i utrzymanie scenariusza O_D mogłyby być większe. Potwierdzają to przypadki Polski i Czech.

5.12. Zakończenie

Powyższa analiza porównawcza pozwala sformułować wnioski na temat uwarunkowań realizacji trzech nadrzędnych funkcji opozycji, wynikających z dostępnych dla komitetów form prowadzenia agitacji politycznej i jej finansowania, a także poziomu mobilizacji wyborców. Zróżnicowane i dostępne dla wszystkich komitetów formy agitacji dostarczały wyborcom zróżnicowanych informacji na temat kandydatów startujących w wyborach. Możliwość samodzielnego kształtowania własnego wizerunku przez kandydatów przed wyborcami, realizowana na różne sposoby, zwiększała szanse na podjęcie przez głosujących racjonalnej decyzji, zgodnie z ich interesami. Ponadto, szeroki katalog agitowania minimalizował ryzyko partycypowania w wyborach na podstawie ograniczonych źródeł wiedzy. Tym samym szanse opozycji na efektywny udział w rywalizacji politycznej rosły. Skrócenie okresu agitacji i wyłączenie określonych form prowadzenia kampanii jak zakaz publikowania przekazów wyborczych w mediach komercyjnych, działały na niekorzyść opozycji. Jej kandydaci tracili szanse na docieranie do obywateli. Rozwinięcie i utrwalenie różnego rodzaju nadużyć wyborczych pozwalało zmniejszyć katalog dozwolonych form prowadzenia agitacji i ustanowić nierówne warunki rywalizacji na niekorzyść opozycji. Rządzący popełniając przestępstwa przeciwko wyborom posiadali gwarancje poparcia ze strony wybranych grup społecznych, jednocześnie ograniczając warunki prowadzenia kampanii.

Z tych samych powodów utrwalenie nadużyć wyborczych pozwalało rządzącym powstrzymać się od mobilizacji wyborców. Brak kampanii profrekwencyjnych działał na niekorzyść opozycji, która traciła możliwość pozyskania nowych wyborców. W takich przypadkach nadużycia wyborcze stawały się rodzajem mobilizacji opartej na relacjach klientelistycznych, której istotą były wezwania do głosowania na określone ugrupowania, w zamian za materialne korzyści.

W analizowanych państwach poziom skuteczności zwalczania przestępstw przeciwko wyborom był niski. Organy odpowiedzialne za ściganie nadużyć były podporządkowane rządzącym, którzy byli beneficjentami tych praktyk. Utrwalenie ich stosowania możliwe było dzięki akceptacji ze strony głosujących, którzy postrzegali je jako element transakcji z politykami.

Realizację trzech nadrzędnych funkcji opozycji (alternacja władzy w drodze wyborów powszechnych, kontrola rządzących i stanowienie wobec nich alternatywy), zgodnie ze scenariuszem OD, gwarantowała konfiguracja następujących czynników:

zróżnicowane i powszechnie dostępne formy prowadzenia agitacji; stosowanie zróżnicowanych metod głosowania i ułatwień dla osób, które nie decydowały się na partycypację oraz mobilizacja wyborcza uprawnionych do głosowania przebywających poza terytorium państwa.

Wystąpienie scenariusza O_{RH} , a w ekstremalnych warunkach O_A , determinowała konfiguracja następujących czynników: ograniczone formy prowadzenia agitacji, brak stosowania zróżnicowanych metod głosowania oraz mobilizacja wyłącznie elektoratu elit rządzących i demobilizacja wyborców opozycji.

Najwyższy poziom ekskluzji grup społecznych z decydowania politycznego na podstawie mobilizacji uprawnionych do głosowania, w tym diaspory i przedstawicieli mniejszości narodowych wystąpił w Węgrzech. Zdecydowały o tym następujące czynniki: przyznanie członkom diaspory mieszkającym stale za granicą wyłącznie części czynnych praw, brak zróżnicowanych metod głosowania, a także ograniczenie możliwości głosowania przedstawicielom mniejszości narodowych i etnicznych do wyboru między listami ogólnokrajowymi a komitetami tych wspólnot. Z kolei w Estonii ustanowienie takich samych warunków głosowania poza terytorium państwa jak i na jego obszarze, wzrost wykorzystania głosowania elektronicznego i ułatwienie zasad naturalizacji wobec bezpaństwowców i przedstawicieli mniejszości narodowych determinowało najniższy poziom ekskluzji. W pozostałych państwach, z wyjątkiem Rumunii, gdzie mimo równie niskich barier dla partycypacji w wyborach frekwencja stale spadała, stopień wyłączenia grup społecznych z decydowania politycznego był pomiędzy niskim a średnim.

Organizację wyborów o charakterze rywalizacyjnym determinowała konfiguracja następujących czynników. Dla wszystkich kandydatów dostępne były zróżnicowane formy agitacji politycznej, a możliwości pozyskania na ich finansowanie środków były równe dla wszystkich podmiotów i transparentne. Nadużycia wyborcze występowały sporadycznie, a ich egzekwowanie przez niezależne organy do tego powołane było skuteczne. W zakresie mobilizacji wyborców prowadzono kampanie profrekwencyjne. Wyborcy, w tym osoby przebywające za granicą, mogli głosować za pomocą różnych metod. W decydowanie polityczne angażowani są członkowie diaspory oraz mniejszości narodowych i etnicznych bez limitacji, które działałyby na korzyść rządzących. W partycypację włączani są na równych warunkach wyborcy elit rządzących jak i opozycji. Takie warunki wystąpiły w największym stopniu w Estonii. W pozostałych państwach poziom konkurencyjności i pluralizmu był niższy (Czechach,

Litwie, Łotwie, Słowacji) lub równie wysoki tylko w określonym czasie (Polsce 2008-2017; Litwie 2011-2019, Węgrzech 2008-2013).

Z kolei semi-rywalizacyjne wybory odbywały się w przypadku ograniczonych na niekorzyść opozycji form agitowania, a także limitacji na pozyskiwanie środków na ich finansowanie, które faworyzowały rządzących. Przepięstwa przeciwko wyborom były akceptowane i nieskutecznie zwalczane, a elity rządzące wykorzystywały do tego środki publiczne. Mobilizacja wyborcza dotyczyła elektoratu rządzących, a wobec pozostałych grup społecznych stosowano kupowanie głosów i przymus ekonomiczny by zmienić ich preferencje. Również w stosunku do diaspory ułatwiano partycypację tym wyborcom, którzy z większym prawdopodobieństwem zagłosują na elity rządzące. Takie wybory odbyły się jedynie w Węgrzech w 2014 i 2018 r., jednak w tym kierunku podążała część państw (Litwa 2008-2010, Polska 2018-2019 oraz Bułgaria 2016-2019), odchodząc od typu wyborów rywalizacyjnych.

Elekcje nierywalizacyjne nie odbyły się w żadnym z państw, jednak doświadczenia Węgier w latach 2014-2019 wskazują jakie czynniki zwiększają dynamikę ewolucji w tym kierunku. Były to ograniczone możliwości agitowania za pomocą mediów masowych i krótki okres kampanii wyborczej oraz powszechne stosowanie nadużyć przez rządzących. Te ostatnie zastąpiły działania na rzecz mobilizacji powszechnej wyborców m.in. za pomocą kampanii profrekwencyjnych. Ekskluzji elektoratu opozycji z udziału w wyborach sprzyjały działania na rzecz demobilizacji, zarówno na terytorium państwa jak i poza nim. Nie rozwijano zróżnicowanych metod głosowania, a także odbierano możliwość głosowania grupom niesprzyjającym rządzącym. W rezultacie poziom konkurencyjności był niski, a pluralizm polityczny stale ograniczany.

Rozdział VI: Przejmowanie kontroli nad mediami

6.1. Wstęp

Celem rozdziału jest identyfikacja poziomu dynamiki przejmowania mediów przez rządzących w wybranych państwach. Fenomen ten był istotny dla zakresu swobodnego dostępu opozycji do mediów głównego nurtu, na potrzeby dystrybuowania własnej agendy politycznej. Zadanie to zostanie osiągnięte poprzez sprawdzenie jakie warianty tego fenomenu wystąpiły w każdym z systemów medialnych wybranych państw. Rozdział dostarcza wkładu empirycznego, w postaci wniosków wyprowadzonych ze studiów porównawczych nad przejmowaniem mediów, w oparciu o wskazaną w rozdziale trzecim siatkę kategorii teoretycznych. Na podrozdziały tej części pracy składają się wyniki analizy z poszczególnych państw, przedstawione w porządku od najmniejszego poziomu przejęcia, do największego.

W pierwszej kolejności przedstawione zostaną trzy główne kategorie teoretyczne, zastosowane do analizy fenomenu przejmowania mediów w państwach postkomunistycznych. Pierwsze dwie z nich: partyjna kolonizacja mediów i przechwytywanie mediów posłużyły skonstruowaniu twierdzeń wyjaśniających sposób i zakres przejmowania tytułów głównego nurtu. Z kolei, klientelizm posłużył wyjaśnieniu w jaki sposób konsolidowano przejmowanie mediów przez rządzących. Partyjna kolonizacja mediów w ujęciu Pétera Bajomi-Lázára (2013), twórcy tej kategorii teoretycznej, stanowi alternatywę dla koncepcji przechwytywania mediów. Należy wskazać, że do eksplorowania fenomenu jakim jest przejmowanie kontroli nad mediami zostaną zastosowane obie te kategorie. Dla prawidłowego posługiwania się nimi należy określić ich dystynktywne cechy istotnościowe, które wyznaczą granice znaczeniowe. Zostaną one przedstawione w porządku odpowiadającemu zakresowi przejmowania mediów, od wpływania na treści przekazów, po oddziaływanie na zarządzanie redakcjami.

Partyjna kolonizacja mediów¹ dotyczy upolitycznienia zarówno nadawców publicznych (Bajomi-Lázár, 2013), jak i prywatnych. Obejmuje ona wpływ na wybór osób do organów nadzorujących media, a także mianowanie osób zarządzających mediami publicznymi (Roper, 2006, s. 370). Cele partyjnej kolonizacji mediów wykraczają poza zniekształcenie przekazu medialnego, który jest tylko pochodną przejęcia

¹ W tej pracy synonimicznie stosowane będą terminy: kolonizacja redakcji, kolonizacji nadawców, kolonizacja podmiotów medialnych.

kontroli nad mediami, oznaczającej oddziaływania na zarządzanie redakcjami, politykę kadrową, linię redakcyjną i strategię rozwoju. Kolonizacja mediów ma zagwarantować stałe oddziaływania na zachowania wyborcze, kształtowane przez środki masowego przekazu, przede wszystkim przez ograniczenie dostępu do nich opponentom politycznym (Bajomi-Lázár, 2013, s. 75). Prowadzi to do ograniczenia ich możliwości prezentowania swojej agendy politycznej i docierania z nią do odbiorców środków masowego przekazu. Ponadto, w porównaniu z przechwytywaniem mediów, partyjna kolonizacja mediów obniża koszty finansowania rywalizacji politycznej w czasie kampanii wyborczych. W badanym okresie to właśnie środki przeznaczane na czas antenowy stanowiły większość wydatków komitetów wyborczych. Niezależnie od wariantu, przejęcie mediów może służyć zablokowaniu wolnej debaty publicznej (Örnebring, 2012, s. 500).

Przechwytywanie mediów polega na stosowaniu przez rządzących nieformalnych nacisków na media, które mają na celu osiągnięcie wpływu na przekazy medialne, kształtujące opinię publiczną i zachowania wyborcze. Zatem rządzący dążą do przejęcia kontroli nad mediami by narzucić im treść przekazów medialnych, korzystnych z perspektywy agendy politycznej obozu rządzącego (Bajomi-Lázár, 2013, s. 63). Alina Mungiu-Pippidi (2012) określiła przechwytywanie mediów jako stan pośredni pomiędzy mediami wolnymi a podporządkowanymi elitom politycznym, w którym nadawcy pozbawieni są pełnej autonomii. Biorąc jednak pod uwagę zastosowanie tego terminu w literaturze, a także opracowaniach organizacji międzynarodowych jak *International Press Institute*, należy zmodyfikować rozumienie tego terminu w tej rozprawie. Przechwytywanie mediów jest procesem, prowadzącym do podporządkowania mediów. Tym samym odróżnia się ją od partyjnej kolonizacji mediów niższym poziomem utrwalenia. Zatem media nie będące w pełni wolne, stają się tym samym narzędziem politycznym w rękach różnych grup interesu, dążących do ingerencji w treści przekazów medialnych. Zdaniem Ingrid Van Biezen (2003) przyczyną występowania przechwytywania mediów w państwach postkomunistycznych jest brak stabilnej bazy wyborców tamtejszych partii politycznych. Z tego powodu elity polityczne dążą do przejęcia kontroli nad mediami by za ich pośrednictwem zwiększyć swoją bazę wyborców. Na tej podstawie sformułowano założenie, że przechwytywanie mediów realizowane było przez partie polityczne o ograniczonej i niestabilnej bazie wyborców, w celu oddziaływania na zawartość przekazów medialnych z sektora prywatnego. Kluczowym czynnikiem niezbędnym dla przechwycenia mediów były zasoby finansowe,

pozwalające rozwijać praktyki klientelistyczne.

Przechwytywaniu mediów lub partyjnej kolonizacji mediów sprzyjał rozwój klientelizmu w sferze publicznej. W ocenie Henrika Örnebringa (2012) wynika to z kalkulacji jakiej dokonują rządzący w demokracjach nieskonsolidowanych. Przejęcie kontroli nad mediami pozwala obniżyć koszty rywalizacji politycznej, w zamian za rozwijanie tego typu praktyk wobec wybranych grup wyborców. Badacz ten potwierdza, że rozwój praktyk klientelistycznych wobec mediów pozwala ograniczyć dostęp do nich oponentom politycznym. W przypadku niepowodzenia rozwijania praktyk klientelistycznych wobec nadawców prywatnych i publicznych rządzący decydują się na zwalczanie takich redakcji (Örnebring, 2012, s. 498). Alternatywnym scenariuszem dla opisanych wyżej zjawisk było rozpoczęcie kariery politycznej przez właściciela mediów, co również pozwoliło ograniczyć opozycji dostęp do zasobów medialnych. Ponadto, stronnicze media wobec środowiska politycznego swojego właściciela prowadziły kampanie oczerniające wobec oponentów. Wszystkie te działania wpływają na pozycjonowanie aktorów politycznych w rywalizacji politycznej i możliwość partycypacji w decydowaniu politycznym (Örnebring, 2012, s. 510). Przedstawione ustalenia Örnebringa pozwalają zrozumieć znaczenie przejmowania kontroli nad mediami w rozwijaniu praktyk klientelistycznych. Członkowie opozycji w obawie przed utratą dostępu do środków masowego przekazu i wykorzystania mediów przeciwko nim, na polecenie rządzących, mogą zdecydować się dołączyć do elit rządzących lub stać się lojalną opozycją. Obok relacji klientelistycznych, które podporządkowały media elitom politycznym, występowała także relacja symbiotyczna. Ścisła współpraca przynosząca korzyść dla obu stron, stawiała przedstawicieli świata polityków na równi ze środowiskiem medialnym. Taki stan pozwala właścicielom mediów wywierać presję na rządzących, szantażując ich opublikowaniem kompromatów.

To oznacza, że przejmowanie kontroli nad mediami przez rządzących ogranicza dwie z trzech podstawowych funkcji opozycji, charakterystycznych dla tej instytucji w systemach demokratycznych. Po pierwsze, utrudnia prezentowanie własnej agendy politycznej za pomocą środków masowego przekazu, w tym mediów publicznych, których pluralizm jest zasadą konstytucyjną każdego z analizowanych państw. Po drugie, ogranicza szansę na alternację władzy poprzez zmniejszenie ekspozycji kandydatów opozycyjnych i ich programu w okresach kampanii wyborczych. Przyczynia się to do zagrożenia przymiotów demokratycznych wyborów jakim jest równość i konkurencyjność. Przejmowanie kontroli nad mediami miało zróżnicowany

poziom: od przechwytywania mniejszych redakcji, po kolonizację największych mediów prywatnych i nadawców publicznych, jak w przypadku Węgier w latach 2010-2019. Celem przechwytywania mediów jest oddziaływanie na treść przekazów medialnych. Z kolei partyjna kolonizacja mediów służy podporządkowaniu redakcji, której pracownicy stosują praktyki auto-cenzury. W konsekwencji kryzysu gospodarczego 2007-2009 przejmowanie mediów naruszyło strukturę własnościową podmiotów z głównego nurtu, w każdym z analizowanych państwach, choć w różnym stopniu. W następstwie wycofania się kapitału zagranicznego i przejścia części rynków medialnych przez lokalnych przedsiębiorców powiązanych z elitami politycznymi, postkomunistyczne systemy medialne stawały się coraz mniej demokratyczne. Struktura własnościowa jest czynnikiem decydującym dla możliwości rozwijania praktyk klientelistycznych i wyłączenia opozycji z debaty w mediach głównego nurtu. W demokracjach próby przejścia mediów, w celu wykorzystania ich w rywalizacji politycznej, przez partie lub środowiska z nimi związane są powstrzymywane przez społeczeństwo obywatelskie lub inne organy administracji publicznej, bądź nie występują. Z kolei w reżimach hybrydalnych politycy lub ich otoczenie przejmują wybrane redakcje, jednak nie posiadają pozycji dominującej, a społeczeństwo nadal posiada dostęp do niezależnych przekazów medialnych. Równoległe istnieją niezależne media, które nie są wykorzystywane w rywalizacji politycznej. W tym typie reżimu politycznego częściej niż partyjna kolonizacja mediów występuje przechwytywanie mediów. W autokracjach przejściu podlegają media głównego nurtu, a ich wykorzystanie w rywalizacji politycznej ma nieograniczony zakres. Rządzący wywierają nacisk na proces zarządzania mediami i linię redakcyjną, przekształcając je w narzędzia propagandowe. W tym typie systemu politycznego występuje partyjna kolonizacja mediów, często poprzedzona przechwytywaniem mediów. Marius Dragomir zidentyfikował cztery kluczowe zmienne do pomiaru poziomu przechwytywania mediów: przejście przez rządzących kontroli nad organami regulującymi system medialny, sprawowanie kontroli nad mediami publicznymi, wykorzystanie finansowania państwowego jako narzędzia kontroli i przejście kontroli nad nadawcami prywatnymi (Dragomir, 2019). Wszystkie one zostaną zastosowane do analizy podporządkowania środków masowego przekazu w wybranych państwach.

Powyższe rozważania teoretyczne pozwalają wskazać główne cechy dystyngtywne dwóch wariantów przejmowania mediów, które w rzeczywistości dotyczą innych sposobów osiągnięcia kontroli nad środkami masowego przekazu przez

rządzących. Przechwytywanie mediów polega na oddziaływaniu na zawartość przekazów medialnych, natomiast partyjna kolonizacja mediów poprzez wpływ na osoby zarządzające redakcjami. Stąd też, obu wariantów nie można umieścić na jednym kontinuum między mediami wolnymi a podporządkowanymi elitom rządzącymi. Ponadto, zanik cech przechwytywanie mediów i zastąpienie przejmowania mediów partyjną kolonizacją (przypadek Polski i Węgier), nie oznacza postępowania tego fenomenu i przejścia od jednego stadium do drugiego. Może to natomiast wynikać z decyzji rządzących, którzy rezygnując z bezpośredniego wpływu na treść przekazów medialnych, decydują się na kolonizację redakcji, by zachować fasadową niezależność mediów i obniżyć ryzyko oskarżeń o naruszanie wolności prasy. Kolejną cechą dystynktywną jest sposób przekonania mediów do podporządkowania się. W przypadku przechwytywania mediów, stosowane są zarówno zachęty finansowe jak i represje, choć te drugie występują częściej. Natomiast partyjna kolonizacja nadawców opiera się na obietnicy stałego wsparcia finansowego, która pozwoli przetrwać problemy finansowe. Ponadto, jak wskazano wyżej kolejną cechą dystynktywną jest poziom utrwalenia podporządkowania mediów – wyższy w przypadku partyjnej kolonizacji mediów, która identyfikowana jest jako stan, z kolei niższa w przypadku przechwytywania mediów, które jest procesem.

6.2. Estonia: powstrzymanie podporządkowania mediów sojusznikom rządzących

Estoński system medialny, ze względu na wielkość terytorium, jest najmniejszym rynkiem medialnym ze wszystkich analizowanych w tej dysertacji, co wpływa na ograniczoną cyrkulację prasy. W przypadku przejścia nawet części sektora, zwiększa to ryzyko ograniczenia pluralizmu w systemie, gdzie obok nadawców publicznych istnieją dwie duże grupy medialne. Podobnie jak w Czechach występuje tu hybrydowo-liberalny model mediów (Dobek-Ostrowska, 2015, s. 28), najbardziej zbliżonego do standardów zachodnioeuropejskich demokracji, co świadczy o sukcesie transformacji w tym zakresie. U progu analizowanego okresu wyzwaniem dla estońskiego systemu medialnego była nieefektywność stosowanych regulacji powstrzymujących koncentrację rynku medialnego przez zagranicznych inwestorów oraz rywalizacja największych stowarzyszeń dziennikarskich (Balčytienė & Lauk, 2005; Lauk, 2008). Ten pierwszy problem nie został rozwiązany do 2019 r., natomiast stowarzyszenia

dziennikarskie w obliczu prób przejęcia mediów przez nową koalicję rządową w 2019 r. działały wspólnie na rzecz wolności prasy. Praktyka minimalistycznych regulacji antymonopolowych wystąpiła także w innych państwach analizowanych w tej rozprawie. W przypadku państw nadbałtyckich miało to zachęcić zagranicznych przedsiębiorców do inwestowania w nowe rynki medialne. Ich najwyższy poziom udziału w krajowym rynku w Estonii pozwolił prywatnym wydawnictwom utrzymać wyższą niezależność polityczną w porównaniu z innymi państwami nadbałtyckimi (Balčytienė & Lauk, 2005, s. 107). Przykładem wolnego od powiązań politycznych konglomeratu medialnego był Eesti Media, druga pod względem udziału w rynku grupa medialna w analizowanym okresie, a od 2015 r. właściciel wiodących mediów prywatnych (Reuters, 2015). W okresie posttranzycyjnym ukształtował się tam oligopol dwóch największych grup medialnych: Postimees Group i Ekspress Group. Ponadto, w porównaniu do większości państw analizowanych w tej dysertacji w Estonii aż do 2015 r. nie byli obecni oligarchowie, zdolni przejąć kontrolę nad nadawcami prywatnymi (Vihailemm, Lauristin, & Ragne, 2012, s. 17). Wtedy to Margus Linnamäe, otwarty sojusznik Estońskiej Konserwatywnej Partii Ludowej (est. Eesti Konservatiivne Rahvaerakond, EKRE), przejął Postimees Group. Posiadanie tak wpływowego wydawnictwa zostało wykorzystane przez partię EKRE w 2019 r., po zwycięstwie w wyborach parlamentarnych, co rozpoczęło proces przechwytywania Postimees przez elity polityczne.

Relatywnie mniejsza liczba mediów oznacza ograniczone możliwości dostępu do środków masowego przekazu w celu dystrybucji agendy politycznej przez partie. Ograniczony dostęp do mediów głównego nurtu posiadały mniejsze ugrupowania polityczne, co wynikało z faworyzowania partii finansowanych ze środków publicznych, w ramach subwencji budżetowej (BTI. Estonia, 2014; Osiewicz, 2020, s. 30). Widoczne było to przede wszystkim w czasie kampanii wyborczych, które to stawały się coraz bardziej kosztochłonne (BTI. Estonia, 2014). W pierwszej połowie drugiej dekady XXI w. dochodziło do wykorzystywania zasobów państwowych, w tym infrastruktury publicznej, przez rządzących właśnie na cele kampanijne (BTI. Estonia, 2016). Mimo to estoński system medialny cieszył się niskim poziomem paralelizmu politycznego i interwencjonizmu państwowego (Vihailemm, Lauristin, & Ragne, 2012, s. 16). Był on także wolny od represji i braku nadużyć przepisów penalizujących zniesławienie do ograniczania wolności słowa (BTI. Estonia, 2008).

W analizowanym okresie dochodziło do stopniowego spadku w ocenie

niezależności mediów w Estonii ze strony autorów międzynarodowych raportów. Wynikało to z częściowych prób podporządkowania wybranych redakcji przez elity polityczne. W 2008 r. Partia Centrum (est. Eesti Keskerakond, EK), utrzymująca bliskie kontakty z biznesmenem Oliverem Kruudem, właścicielem prywatnego koncernu Kalev Media, została oskarżona o pobieranie zawyżonych opłat za przestrzeń reklamową w prasie partyjnej (BTI. Estonia, 2010). Z kolei w 2010 r. Ministerstwo Sprawiedliwości zaproponowało nowe prawodawstwo, które miało wzmocnić prawo dziennikarzy do ochrony ich źródeł informacji. W praktyce wprowadzono szereg okoliczności zobowiązujących dziennikarzy do ujawnienia swoich źródeł. Na znak protestu niektóre gazety publikowały puste strony, a środowisko dziennikarskie domagało się wprowadzenia poprawek na rzecz ochrony wolności słowa. Kolejną kontrowersją były zapisy zezwalające nakładać grzywny za zniesławienie bez obowiązku przeprowadzenia postępowania sądowego. Ustawa została ostatecznie przyjęta w listopadzie 2010 r., mimo protestów opinii publicznej i organizacji monitorujących wolność słowa (BTI. Estonia, 2012). Jednak jej zapisy nie były nadużywane (BTI. Estonia, 2014). W 2013 r. do dymisji podał się Minister Kultury, po tym jak redaktorem tygodnika finansowego przez rząd została osoba wskazana przez otoczenie Szefa Resortu (BTI. Estonia, 2016). Mimo to stan niezależności mediów wciąż był oceniany najwyżej spośród wszystkich państw analizowanych w tej rozprawie (Estonia. Nations in transit, 2014-2020).

Na uwagę zasługuje, stale rosnący (BTI. Estonia, 2014, 2016), wysoki poziom zaufania do mediów publicznych, który w 2019 r. wynosił około 80 % (Jõesaar & Kõuts-Klemm, 2019, ss. 108-109). Poziom ten w zestawieniu z niskim udziałem w rynku publicznej telewizji (17.4%) na początku analizowanego okresu (Rožukalne, 2013a, s. 23), potwierdza wzrost znaczenia nadawców publicznych w kształtowaniu opinii publicznej, co próbowali wykorzystać rządzący. Ponadto, publiczni nadawcy radiofonii i telewizji (est. Eesti Rahvusringhääling, ERR) byli powszechnie dostępni dla odbiorców – telewizja publiczna dla 96% i radio publiczne dla 73% badanych w 2011 r. (Vihalemm, Lauristin, & Ragne, 2012, s. 33). Ponadto, państwowe środki masowego przekazu charakteryzowały się wysokim pluralizmem publikowanych treści (BTI. Estonia, 2014), co wzmocniało możliwość opozycji do prezentowania swojej agendy politycznej. Mimo zdominowania Publicznej Rady Radiofonii i Telewizji przez osoby wskazywane przez rządzących (BTI. Estonia, 2018), to organ ten nie był wykorzystywany do przejmowania mediów publicznych aż do 2019 r.

Największe zagrożenie dla niezależności mediów przyniosło powstanie koalicyjnego rządu Isamaa-EKRE, dwóch konserwatywnych partii, w 2019 r. Tuż po wyborach deputowani EKRE zarzucali nadawcom publicznym stronnictwo, domagając się zwolnienia krytykowanych dziennikarzy. Spotkało się to z reakcją zarządów mediów publicznych, która takie oskarżenia uznawała za próbę wywierania nacisku (EKRE MP requests..., 2019; Journalist: I was given ..., 2019). Przykładem przechwytywania mediów prywatnych była ingerencja Margusa Linnamäe w zarządzanie należącą do niego od 2015 r. Postimees, największą estońską gazetą codzienną. Od 2019 r., kiedy uformował się nowy rząd, Linnamäe dążył do przekształcenia Postimees w prorządowy tytuł, zmieniając m.in. motto gazety na hasło ochrony języka i kultury estońskiej (RSF, 2020). W 2019 r. portal Delfi uznał go za najbardziej wpływowego człowieka w Estonii (Eesti Mõjukaid, 2019), co świadczy o jego pozycji w estońskim życiu publicznym. W listopadzie tego samego roku Peeter Helme, redaktor naczelny Postimees, zrezygnował ze stanowiska po tym, jak dziennikarze oskarżyli go o ograniczanie wolności słowa, cenzurowanie treści i forsowanie konserwatywnego stanowiska redakcyjnego. Nie doprowadziło to jednak do powstrzymania przejmowania kontroli nad tym medium, co potwierdzają masowe odejścia na znak protestu w grudniu 2019 r. (Estonia. Nations in Transit, 2020). Zatem podobnie jak w Bułgarii, w 2019 r. jedna z kluczowych grup medialnych, za sprawą powiązań właścicielskich z elitami rządzącymi poddana została przejściu zgodnie z założeniami partyjnej kolonizacji mediów.

Podsumowując, w latach 2008-2018 nie dochodziło do efektywnych prób przejęcia kontroli nad mediami w Estonii, które zachowały wysoki poziom niezależności. Tym samym przedstawiciele opozycji posiadali równy dostęp do mediów głównego nurtu. Próby podporządkowania nadawców publicznych i sprzymierzonych mediów rozpoczęły się dopiero w 2019 r., kiedy uformował się nowy rząd. Działania w tym zakresie miały jednak wyłącznie charakter tymczasowy i w przypadku mediów publicznych przyjęły cechy przechwytywania mediów, co ostatecznie okazało się nieskuteczne ze względu na opór ze strony pracowników tych redakcji. Z kolei wobec Postimees stosowano zarówno partyjną kolonizację jak i ingerencję w zawartość przekazów medialnych.

6.3. Łotwa: przechwycenie mediów lokalnych oraz fiasko partyjnej kolonizacji nadawców publicznych

Łotwa również zaliczona została do hybrydowo-liberalnego modelu systemu medialnego (Dobek-Ostrowska, 2015, s. 28). Tak jak Estonia i Litwa, łotewski rynek medialny był silnie skoncentrowany, za sprawą liberalnych przepisów w zakresie własności mediów, które pozwalały zbudować oligopol również tutaj (Rożukalne, 2013a, s. 23). Pojawienie się kapitału zagranicznego także tutaj zagwarantowało wzrost pluralizmu mediów, jednak z czasem wykupowanie redakcji przez krajowych przedsiębiorców zagroziło wzrostem paralelizmu politycznego (Šulmane, 2011; Rożukalne, 2013a, 2013b). Przykładem takiego magnata medialnego jest Viestrus Koziols, który przed wyborami parlamentarnymi w 2010 roku wyrażał swoje poparcie dla partii Dla Dobrej Łotwy (łot. Par Labu Latviju), postrzeganej jako „partii oligarchów”, należącej do grupy nowych ugrupowań, powstałych w okresie porecesyjnym. To właśnie tego typu środowiska, ze względu na brak stabilnej bazy wyborców decydowały się na próby przejmowania mediów, dzięki zasobom finansowym przekazanych przez założycieli i sojuszników (BTI. Latvia, 2010).

Już w 2009 r. doszło do sprzedaży dziennika Diena przez szwedzką grupę medialną Bonnier firmie zarejestrowanej poza granicami Łotwy (BTI. Latvia, 2012). Jej zwierzchnikami okazali się łotewscy potentaci biznesowi o złej reputacji, związanymi z obozem byłego premiera Andrisa Skele, który dążył do uciszenia głosów krytycznych w tych wydawnictwach (Baltic News Network, 2011; Rożukalne, 2013a, s. 25). Przejęcie tytułu przez nowy podmiot skutkowało czterema zmianami redaktora naczelnego w ciągu dwóch miesięcy przed wyborami parlamentarnymi w październiku 2010 r. (BTI. Latvia, 2012). W 2018 r. dziennik ten był szczególnie aktywny w kampanii wyborczej 2018 r. na rzecz populistycznej partii O ludzką Łotwę (łot. Par cilvēcīgu Latviju). Jednocześnie Diena krytykowała pozostałe ugrupowania (BTI. Latvia, 2020). Nowi właściciele wykorzystali te media do osiągnięcia korzyści ekonomicznych i politycznych, wcześniej dokonując zmian kadrowych, które polegały na zwalnianiu wieloletnich dziennikarzy i zatrudniania mniej doświadczonych pracowników (BTI. Latvia, 2012). Wynikało to z oporu tych pierwszych przeciwko podporządkowaniu, czego nie wykazywali ci drudzy. Podobnie jak w Litwie, również w Łotwie stałą praktyką było publikowanie kompromatów, tworzonych na polecenie patronów finansowych (Örnebring, 2012, s. 509), a także niewłaściwie oznaczonych przekazów

politycznych (tzw. ukryta reklama) oraz wzrost praktyk autocenzury w sektorze komercyjnym (BTI. Latvia, 2014; Schimpfössl & Yablokov, 2020). Dziennikarze wchodzili w relacje klientelisticzne w celu osiągnięcia korzyści finansowych w obliczu następstw recesji gospodarczej (Roudakova, 2008; Balcytiene, 2010). Tym samym stronnicze przekazy medialne stały się dobrem w zamian za spełnianie oczekiwań właścicieli mediów (Šulmane, 2011). Mimo to rynek medialny odznaczał się szerokim spektrum prezentowanych opinii, w tym informujących o korupcji w administracji publicznej (BTI. Latvia, 2016).

Podatność na podporządkowanie mediów elitom politycznym w największym stopniu wystąpiła tutaj także w odniesieniu do mediów lokalnych, za pośrednictwem tamtejszych biznesmenów. Reforma z 2019 r. miała powstrzymać ten proceder, zabraniając gminom bycia wydawcą prasy drukowanej (Dulevska, 2019; Latvia. Nations in Transit, 2020). Zatem rządzący świadomi zagrożenia jakie dla wolności prasy niesie podporządkowanie regionalnych wydawnictw ograniczyło możliwość przejmowania lokalnych mediów przez tamtejsze elity polityczne. Choć osłabiło to kondycję ekonomiczną tych wydawnictw, to doprowadziło do obniżenia bezpośredniego paralelizmu politycznego. Działanie to jednak nie wyklucza możliwości kolonizacji mediów przez polityków za pośrednictwem zaprzyjaźnionych biznesmenów.

Skupienie się na przejmowaniu mediów prywatnych wynika z ograniczonego udziału łotewskiej telewizji publicznej w rynku, który w pierwszych latach po recesji gospodarczej wyniósł niewiele ponad 12% (Rožukalne, 2012, s. 23). Czyni to tym samym nadawców publicznych mało atrakcyjnym przedmiotem kolonizacji, ze względu na jej ograniczony potencjał w dotarciu do odbiorców, choć rządzący nie zrezygnowali z podporządkowania tego sektora (Latvia. Nations in Transit, 2020). Państwowe środki masowego przekazu doświadczały konfliktów wewnętrznych, wynikających z ograniczeń finansowania ich działalności (BTI. Latvia, 2014, 2016). Ponadto, kierownictwo nadawców publicznych ingerowało w treści przekazów medialnych, wobec czego wielu doświadczonych dziennikarzy z działów informacyjnych odeszła ze swoich stanowisk w latach 2012-2014 (BTI. Latvia, 2014). Następnym krokiem było prawne ograniczenie dostępu partiom do publicznej radiofonii i telewizji w okresie kampanii wyborczych. Działanie to faworyzuje rządzących, korzystających z przekazów nt. aktualnych osiągnięć administracji publicznej. Pozwala to na ekspozycję elit rządzących poza materiałami oznaczonymi jako reklamy wyborcze. W związku z tym opozycja przeniosła swoją aktywność do prasy drukowanej, a także korzystała z platform

internetowych, które odgrywały coraz większą rolę w kształtowaniu opinii publicznej (BTI. Latvia, 2016). Rządzący podejmowali także próby podporządkowania Krajowej Rady ds. Mediów Elektronicznych (łot. Nacionālā elektronisko plašsaziņas līdzekļu padome), stale krytykując ich członków. W 2015 r. odwołali jej przewodniczącego, który powrócił na to stanowisko po wyroku sądu administracyjnego (BTI. Latvia, 2018). Oznacza to zdolność systemu do powstrzymania przejmowania mediów. W 2017 r. podjęto kolejną próbę podporządkowania nowowybranych członków NEPLP, o czym poinformowali dziennikarze radia publicznego (TV Net, 2017). Opublikowanie tej informacji rozpoczęło okres napięć między publiczną radiofonią a elitami rządzącymi, co ostatecznie doprowadziło do zwolnienia szefa stacji (Latvia. Nations in Transit, 2020). Jest to przykład, choć incydentalnej, to efektywnej kolonizacji mediów publicznych. W 2018 r. NEPLP zwolniła szefa łotewskiej telewizji publicznej, a także członka zarządu odpowiedzialnego za rozwój programu, co spotkało się z krytyką środowiska dziennikarskiego (BTI. Latvia, 2020). Mimo wszystko, ten wariant przejmowania mediów nie stał się powszechny na Łotwie, co świadczy o odporności nadawców publicznych za pełne podporządkowanie rządzącym, mimo silnego upartyjnienia Rady wybierającej zarządców tych pierwszych.

Podsumowując, w skali ogólnokrajowej na Łotwie wystąpiło częściowe przechwytywanie mediów prywatnych. Z kolei próby kolonizacji nadawców publicznych miały charakter incydentalny i ostatecznie nieskuteczny w odniesieniu do całego sektora. Natomiast na poziomie lokalnym kolonizacja mediów była stałą praktyką, która prowadziła do ograniczania dostępu do tych redakcji opozycji na poziomie regionalnym. Zjawisko to jednak nie wystąpiło na poziomie ogólnokrajowym w stopniu zagrożającym wykluczeniu przedstawicieli opozycji z debaty publicznej.

6.4. Litwa: podporządkowanie regionalnych redakcji oraz częściowa kolonizacja mediów publicznych

Litwa, również klasyfikowana do państw o hybrydowo-liberalnym modelu systemu medialnego (Dobek-Ostrowska, 2015, s. 28), podobnie jak Estonia i Łotwa charakteryzowała się mniejszym rynkiem medialnym niż pozostałe państwa analizowane w rozprawie, co oznacza mniejszą liczbę tytułów i większe ryzyko koncentracji sektora medialnego. Nie przeszkodziło to jednak zbudować tam z czasem stabilnego, choć silnie skoncentrowanego sektora prywatnego, którego oferta medialna koegzystowała

z nadawcami publicznymi (Balčytienė & Juraitė, 2018). Dzięki temu media w Litwie swobodnie informowali o nadużyciach ze strony obozu rządzącego (BTI. Litwa, 2008). Należy jednak wskazać, że udział kapitału zagranicznego był niższy niż w innych państwach regionu, dlatego nowy system medialny opierał się na mediach publicznych, kontrolowanych przez politycznych nominatów, a także tytułach należących do krajowych biznesmenów. Podobnie jak w innych państwach zagraniczny kapitał w okresie posttranzycyjnym okazał się kluczowy dla powstrzymania przejęcia sektora prywatnego przez lokalnych oligarchów i obniżania poziomu paralelizmu politycznego w skali ogólnokrajowej (Lašas, 2019, s. 1393). Stan ten sprzyjał częściowemu oporowi przeciwko podporządkowaniu mediów, dlatego dla właściwej oceny tego zjawiska należy prześledzić dokładnie dynamikę tego fenomenu od recesji gospodarczej 2007-2009.

W analizowanym okresie coraz rzadziej występującą praktyką, w porównaniu do okresu 1991-2008, było rozpoczynanie kariery politycznej przez dziennikarzy (Matonytė, 2008, s. 125). Otwarte zaangażowanie polityczne przedstawicieli mediów zwiększało ryzyko występowania wzajemnych powiązań między światem polityki i sektorem medialnym, co z kolei sprzyjało przejmowaniu mediów, w warunkach wysokiego poziomu paralelizmu politycznego. Zatem ograniczenie praktyki obejmowania mandatów parlamentarnych przez dziennikarzy obniżyło poziom paralelizmu politycznego w skali ogólnokrajowej. Głównym wyzwaniem była sieć powiązań elit politycznych z mediami regionalnymi i lokalnymi (Nations in Transit. Lithuania, 2015, 2016; Lithuania. Freedom World, 2018-2020; Ramonaitė & Vaiginytė, 2020). Obok udziału zagranicznego kapitału, inwestującego przede wszystkim w wydawnictwa ogólnokrajowe, na litewskim rynku medialnym pojawiły się przedsiębiorcy krajowi, którzy przejmowali lokalne tytuły szczególnie w pierwszych dwóch dekadach po odzyskaniu niepodległości. Zanim jednak pojawił się kapitał zagraniczny, silne powiązania świata mediów i polityki wynikały z postrzegania ich relacji przez obie strony jako gry o sumie zerowej. Tym samym obie strony dążyły do wzajemnego kontrolowania, w obawie przed niesubordynacją ze strony swoich oponentów (Matonytė, 2008, s. 143). Ostatecznie to lokalne elity polityczne przekształciły regionalne media w platformy dystrybuując stronnicze treści, uzależniając je od siebie finansowo (BTI. Lithuania, 2020). Doprowadziło to do wytworzenia wysoce nieufnego klimatu w zakresie współpracy na rzecz ochrony pluralizmu i wolności słowa, a przejmowanie mediów, choć ograniczone głównie do lokalnych redakcji, było akceptowane.

Z kolei na poziomie ogólnokrajowym wyzwaniem dla niezależności mediów w pierwszych latach po kryzysie gospodarczym były publikowanie kompromatów na zlecenie (Örnebring, 2012, s. 509), a także ograniczanie autonomii redakcji. Potwierdza to zatem występowanie częściowego przechwytywania mediów w skali ogólnokrajowej (Balčytienė & Juraitė, 2018). Materiały oczerniające oponentów politycznych były odpowiedzią na wprowadzenie w 2008 r. limity na wydatki w czasie kampanii wyborczych oraz w 2010 r. ograniczenia czasu antenowego w okresach przedwyborczych (BTI. Lithuania, 2010). Tym samym, elity polityczne komunikowały się ze swoimi wyborcami za pomocą przekazów nieoznaczonych jako sponsorowane. Dodatkowo, limity te ograniczyły możliwość opozycji do prezentowania swojej agendy politycznej, wzmacniając rządzących, którzy prowadzili agitację poprzez materiały dotyczące m.in. bieżących osiągnięć administracji publicznej. W analizowanym okresie doszło do zmiany finansowania mediów publicznych, które w większym stopniu stały się zależne od przychodów pochodzących z budżetów samorządów terytorialnych oraz podatków. Należy wskazać, że na początku tego okresu nadawcy publiczni generowali tylko 12,1% udziałów w rynku (Rožukalne, 2013a, s. 23). Prowadziło to do niskich wpływów z tytułu reklam. Dodatkowo, zmniejszenie wpływów budżetowych uchwalanych przez parlament, zagroziło sytuacji finansowej tego sektora (Jastramskis, 2016, s. 177).

Pogorszeniu sytuacji finansowej państwowych środków masowego przekazu towarzyszył spadek zaufania z 55 % (2010 r.) do 40 % (2018 r.), co było wynikiem poniżej średniej państw UE – 48% (BTI. Lithuania, 2010, 2020). Rządzący zmniejszając wydatki na rzecz nadawców publicznych zdecydowali się także oddziaływać na zawartość treści medialnych poprzez ustawowe regulowanie etyki mediów i nowy sposób wyboru członków Litewskiej Komisji Radia i Telewizji. W skład tej ostatniej wchodziło jedenaścioro osób, z czego sześcioro wskazywały organizacje pozarządowe, troje parlament i dwoje Prezydent. Brak większości wybieranej przez elity rządzące nie gwarantował jednak pełnej niezależności Komisji, ze względu na przekazanie wyboru przewodniczącego i jego zastępcy większości parlamentarnej. Tym samym rządzący zyskali możliwość pośredniego oddziaływania na charakter prac Komisji. W 2015 r. powstała Komisja Etyki Informacji Publicznej, która zastąpiła Komisję Etyki Dziennikarzy i Wydawców. Poza rozpatrywaniem skarg skierowanych wobec mediów, odpowiadała za mediację w konfliktach między dziennikarzami a ich przełożonymi (BTI. Lithuania, 2016). W analizowanym okresie nie odnotowano jednak naruszeń

niezależności tego organu, co świadczy o odporności instytucji na naciski polityczne.

Kolejnymi ważnymi zmianami wzmacniającymi wolność prasy, a zatem sprzyjającymi oporowi przeciwko przejmowaniu mediów było rozpoczęcie w 2015 r. procesu depenalizacji pomówienia, które mogło być wykorzystane przeciwko krytycznym wobec rządu mediom (Rowthorn, 2015; BTI. Lithuania, 2018). Ostatecznie zniesiono te zapisy w 2017 r. (BTI. Lithuania, 2020). Natomiast w 2018 r. większość parlamentarna powołała tymczasową komisję śledczą ds. zbadania naruszeń zamówień publicznych przez redakcje nadawców publicznych. Decyzja ta została uznana za próbę ograniczenia zależności mediów, na podstawie postulatów jakie zgłoszono po zakończeniu jej prac. Do nich należały postulaty zmiany modelu zarządzania litewskiej telewizji publicznej, utworzenie nowego zarządu i skrócenie kadencji członków zarządu, zgodnie z nową procedurą, co w 2019 r. Sąd Konstytucyjny uznał za niekonstytucyjne (Delfi, 2019), uniemożliwiając tym samym dokonanie reformy zarządzania mediami publicznymi.

Podsumowując, na Litwie występowało przejmowanie mediów miało charakter ograniczony w przypadku sektora prywatnego i incydentalny w przypadku nadawców publicznych, których podporządkowanie ostatecznie zakończyło się fiaskiem. Ograniczony zakres partyjnej kolonizacji mediów dotyczył lokalnych mediów, jednak w żaden sposób nie była ona realizowana na polecenie rządzących, którzy skupili się na próbie podporządkowania nadawców państwowych, co ostatecznie nie doszło do skutku, za sprawą systemu instytucjonalnego, gwarantującego odporność na próby subordynacji mediów.

6.5. Czechy: tymczasowe przechwycenie sektora komercyjnego oraz fiasko podporządkowania nadawców publicznych

Po zakończeniu tranzykcji politycznej i pokojowym rozwiązaniu federacyjnej Czechosłowacji Republika Czeska, w budowaniu nowego systemu medialnego, naśladowała zachodnioeuropejskie państwa. Podstawą nowego ładu politycznego była koegzystencja mediów publicznych i prywatnych. W tych drugich znaczącą rolę odgrywał kapitał zagraniczny, który stał się gwarantem niezależności mediów od lokalnych biznesmenów. Niski poziom paralelizmu politycznego gwarantował im wysoki poziom zaufania społecznego (Legal Press Unlimited, 2023). Bogusława Dobek-Ostrowska zaliczyła czeski system medialny do hybrydowo-liberalnego modelu, który wyróżniał się

mniejszym poziomem presji politycznej wywieranej na media, silną komercjalizacją i tabloidyzacją przekazów medialnych. W jej typologii model występujący m.in. w Czechach jest najbardziej stabilny i najbliższy zachodnioeuropejskim wzorcom (Dobek-Ostrowska, 2015, s. 28).

Stan ten załamały konsekwencje kryzysu gospodarczego 2007-2009 (BTI. Czech Republic, 2012), kiedy to wielu dotychczasowych inwestorów wycofało się z czeskiego rynku medialnego: Handelsblatt w 2008 r. czy Ringier Axel Springer AG w 2013 r. Wtedy to rozpoczął się okres wykupywania mediów, należących do tej pory do zagranicznych właścicieli, przez lokalnych biznesmenów, wykorzystujących je w rywalizacji politycznej. Magnatem medialnym wykorzystującym podległe mu wydawnictwa w celach politycznych był m.in. Zdeněk Bakala, właściciel gazety *Hospodářské Noviny*, który dzień po wyborach parlamentarnych w 2010 r. otwarcie na łamach tego tytułu poparł formującą się koalicję trzech partii politycznych, wcześniej wspieranych przez niego datkami na rzecz kampanii. Należy to jednak uznać za przypadek incydentalny, ze względu na brak dowodów dalszego wpływania na przekazy medialne ze strony właściciela i wspieranych przez niego ugrupowań politycznych. W 2009 r. przyjęto najważniejsze przepisy prawne warunkujące dynamikę przejmowania mediów w analizowanym okresie. Ustawa, nazwana „kagańcową”, wprowadziła zakaz publikowania lub nadawania jakichkolwiek relacji pochodzących z podsłuchów policyjnych w środkach masowego przekazu, a także informowania o tym, pod groźbą grzywny lub nawet pozbawienia wolności (BTI. Czech Republic, 2012). W 2011 r. nowelizacja ustawy zezwoliła na cytowanie wypowiedzi funkcjonariuszy policji (BTI. Czech Republic, 2014).

Wycofanie się zagranicznych inwestorów zbiegło się z apogeum kryzysu zaufania do partii powstałych po 1993 r. i pojawieniem się ugrupowań populistycznych. Te ostatnie, wspierane przez właścicieli mediów liczących na określone korzyści, budowały swoją bazę wyborców właśnie na kanwie współpracy z sektorem mediów prywatnych (Vojtěchovská, 2017). Przejęcie tych redakcji było możliwe dzięki zapleczu finansowemu jakie posiadały takie partie jako Akcja Niezadowolonych Obywateli (cz. Akce nespokojených občanů, ANO). Jej lider Babiš, czeski biznesmen, już przed rozpoczęciem kariery politycznej, stał się właścicielem kilku mniejszych redakcji, w tym bezpłatnego tygodnika. Na łamach tego ostatniego rozpoczął propagowanie swojej agendy politycznej (Kopeček & Svačinová, 2015, s. 200). W 2013 r. za sprawą firmy Agrofert, przejął dom medialny Mafra, którego tytuły stanowiły wtedy ponad 30%

udziału w rynku medialnym (Vojtěchovská, 2017, s. 101). Najważniejszymi tytułami w portfolio lidera ANO stały się Mladá Fronta DNES, najbardziej poczytny dziennik (od 2018 r. na drugim miejscu) oraz Lidové Noviny, najstarszy czeski dziennik. Decyzja ta spotkała się ze sprzeciwem części pracowników obu tytułów, którzy na znak protestu przeciwko ingerencji w zarządzanie redakcjami i treści przekazów medialnych, odeszli z mediów (Vojtěchovská, 2017, s. 101). Tym samym Babiš nie dotrzymał swojej publicznej obietnicy sprzed oficjalnego przejęcia Mafry o niewpływananiu na prace redakcji (Radio Prague International, 2013). Pierwsza kampania przed bezpośrednimi wyborami prezydenckimi w 2013 r. dostarczyła dowodów na stronniczość wybranych dzienników. Wtedy to Hospodarske noviny i Respekt opowiedziały się po stronie Karela Schwarzenberga, a największy tabloid Blesk wspierał Miloša Zemana (BTI. Czech Republic, 2016). W latach 2013-2019 wyraźnie wzrosła stronniczość mediów komercyjnych, szczególnie w czasie kampanii wyborczej w 2018 r., o czym w przypadku TV Barrandov i TV Nova informowała Czeska Rada Radia i Telewizji (BTI. Czech Republic, 2020). Nie było to jednak wynikiem wzrostu dynamiki przejmowania mediów przez elity polityczne, a sympatiami politycznymi określonych redakcji.

Przejęcie i stałe wywieranie presji na podległe mu redakcje pozwoliło zbudować bazę medialną do poszerzania bazy wyborców ANO (Hanley & Vachudova 2018, s. 286), za sprawą ingerowania w zawartość przekazów medialnych. Przejęcie wiodących czeskich mediów pozwoliło liderowi ANO zmienić swój wizerunek publiczny i zdyskredytować przeciwników (Lyman, 2017). W 2013 r. Babiš domagał się od redaktora naczelnego Lidové noviny wyjaśnień nt. braku relacji z konferencji prasowej ANO. Z kolei w 2014 r. Babiš wykorzystał podległe mu wydawnictwa do walki z portalem Echo24, założonym przez byłych dziennikarzy Lidové Noviny. Pracownicy tego serwisu za swój cel postawili sobie stworzenie przeciwwagi dla imperium medialnego Babiša (Echo24, 2014a). W 2014 r. ukazał się wywiad z Heleną Válkovą, polityczką ANO, w której poruszono temat agenturalnej przeszłości lidera jej partii oraz oddziaływania na tytuły Mafry (Echo24, 2014b). Kilka dni później Babiš przeprosił za swoje słowa wymierzone w stronę dziennikarzy Echo24. Z kolei w 2015 r. lider ANO zagroził podjęciem kroków prawnych przeciwko magazynowi Foreign Policy, który określił go mianem „oligarchy” i postrzegał jego akumulację władzy gospodarczej i politycznej jako zagrożenie dla czeskiej demokracji. Ostatecznie nie podjął on żadnych dalszych kroków (BTI. Czech Republic, 2018). W 2018 r. wykorzystał

on podległe mu redakcje do uspokajania nastrojów społecznych w czasie masowych protestów, kiedy demonstrujący domagali się ustąpienia Babiša ze stanowiska premiera (BTI. Czech Republic, 2020). Obok budowy imperium medialnego Babiša pozostałe konglomeraty opierały się przejmowaniu przez rządzących (BTI. Czech Republic, 2016).

Wyzwaniem dla czeskiego systemu medialnego stała się postępująca koncentracja rynku, zagrażająca pluralizmowi mediów (Štetka, Hájek & Rosenfeldová 2017). Lider ANO już jako premier Czech, świadomy istnienia konkurencyjnych tytułów, posiadających porównywalny do Mafry udział w sektorze medialnym, decydował się na wywieranie presji na ich właścicielach. Przykładem takich działań była zapowiedź ingerencji w system opodatkowania gier hazardowych, co uderzyłoby bezpośrednio w firmę Penta, do której należy dziennik Deník (Klíma, 2022, ss. 15-16). Tym samym Babiš dążył do wpłynięcia na zawartość przekazów medialnych, publikowanych na łamach tego dziennika, wykorzystując swoją pozycję do wywierania presji na pozostałe podmioty na rynku medialnym. Należy zaklasyfikować to działanie jako przykład przechwytywania mediów i efektywnego oddziaływania na zawartość treści. W obliczu niepowodzenia podporządkowania pozostałych graczy lider ANO zainwestował znaczące zasoby finansowe w kampanię przed wyborami w 2017 r. na łamach tytułów Mafry (BTI. Czech Republic, 2018). Wcześniej próby powstrzymania przejmowania mediów przez Babiša podjęli członkowie Czeskiej Partii Socjaldemokratycznej (cz. Česká strana sociálně demokratická), wsparci głosami opozycji, przyjmując nowelizację ustawy o konflikcie interesów (BTI. Czech Republic, 2018). Z kolei wyzwaniem dla niezależności mediów publicznych w analizowanym czasie był sposób wyłaniania członków Rady Radiofonii i Telewizji (cz. Rada pro rozhlasové a televizní vysílání), instytucji kontrolującej sektor nadawców państwowych. Jej skład wybierany był wyłącznie przez członków Izby Reprezentantów, co zwiększało ryzyko podporządkowania tej instytucji elitom rządzącym, z pominięciem woli opozycji (Keita, 2011). Stan ten próbowały wykorzystać kolejne obozy rządzące w analizowanym okresie (Vojtěchovská, 2017, s. 104), co jednak ostatecznie nie powiodło się żadnemu z nich. Dzięki temu media publiczne odróżniały się od tytułów z sektora prywatnego niższym poziomem stroniczości przekazów medialnych (BTI. Czech Republic, 2020).

Budowanie relacji klientelistycznych poprzez powszechne korumpowanie mediów przez rządzących nie powiodło się w Czechach. W analizowanym okresie proceder ten występował rzadko (do 2011 r.) i był skutecznie karany, z kolei po 2011 r.

okazjonalny i nie stał się powszechną praktyką (V-Dem, 2023a). Zatem nawet budowa imperium medialnego wokół lidera ANO nie pozwoliła elitom politycznym efektywnie oddziaływać na media poprzez praktyki korupcyjne ani auto-cenzurowania się dziennikarzy (V-Dem, 2023b). Po objęciu przez Babiša stanowiska ministra finansów i wicepremiera w 2013 r. system faworyzowania prorządowych tytułów, za sprawą przyznawania im państwowych środków reklamowych, wspierał stronnicze prywatne media. Zakres podporządkowania tych wydawnictw był nietrwały i tymczasowy. Oznacza to brak wystąpienia wariantu tego fenomenu charakterystycznego dla Polski i Węgier. Głównym beneficjentem tych działań była przede wszystkim Mafra, natomiast koalicjanci ANO również kierowali te środki do przychylnym im wydawców (Klíma, 2022, s. 17). Podsumowując, przejmowanie mediów w Czechach miało charakter nietrwały i występowało wyłącznie wobec redakcji należących do jednego konglomeratu, którego udziały w rynku nie pozwoliły zdominować sektora medialnego. Proceder ten wystąpił w wariacie przechwytywania mediów, za czym przemawiają cel jakim było zbudowanie stałej bazy wyborców poprzez ingerowanie w zawartość przekazów medialnych. Należy także wskazać, że większość środowiska dziennikarskiego była odporna na próby podporządkowania przez rządzących. Przede wszystkim nadawcy publiczni zachowali swoją niezależność mimo w pełni kontrolowanego przez parlament wyboru zarządów tych redakcji. Tym samym opozycja posiadała równy dostęp do publicznych środków masowego przekazu i większości wydawnictw w sektorze prywatnym, z wyłączeniem tytułów należących do Mafry.

6.6. Słowacja: tworzenie wrogiego wobec krytycznych dziennikarzy systemu medialnego

Słowacki system medialny również został zaliczony do hybrydowo-liberalnego modelu (Dobek-Ostrowska, 2015, 28). Silne związki przedstawicieli świata mediów z elitami biznesowymi sprzyjały rozpowszechnieniu kompromatów (Örnebring, 2012, s. 509). Skutecznemu przejmowaniu mediów w Słowacji służyć składanie pozwów o zniesławienie wobec krytycznych dziennikarzy przez polityków oraz urzędników państwowych. Prawomocne uznanie zasadności odszkodowań finansowych prowadziło do autocenzury wśród dziennikarzy (Belakova & Tarlea, 2013, s. 25). W czerwcu 2014 r. sąd rejonowy w Bratysławie nakazał grupie Ringier Axel Springer jako wydawcy dziennika *Nový Čas* przeprosić Daniela Hudáka, sędziego Sądu Najwyższego, za

naruszenie jego nietykalności osobistej artykułem z 2011 r. (Nations in Transit. Slovakia, 2015). Prawodawstwo przewidujące pozbawienie wolności do lat ośmiu stanowiło realne ryzyko zagrożenia wolności prasy i formułowania krytycznych treści wobec rządzących, a także urzędników państwowych i sędziów (Nations in Transit. Slovakia, 2017). Zatem środkiem służącym obniżaniu oporu dziennikarzy wobec próby ich subordynacji było wyjątkowo restrykcyjne prawo ograniczające wolność słowa, nadużywane do prześladowania krytycznych dziennikarzy. Słowacja jest jedynym spośród wszystkich analizowanych państw w tej rozprawie, gdzie doszło do zabójstwa dziennikarza śledczego. Zabójstwo Jána Kuciaka w 2018 r., według doniesień medialnych na polecenie osób powiązanych z obozem rządzącym, spotkało się z niespotykaną od aksamitnej rewolucji reakcją społeczną (Meseznikov & Gyarfasova, 2018), a także doprowadziło do znaczących zmian na słowackiej scenie politycznej (Santora, 2019). Nagłośnienie tej sprawy przyczyniło się do zwrócenia uwagi opinii publicznej i obserwatorów międzynarodowych na stan wolności prasy na Słowacji. Część środowiska dziennikarskiego, mimo obawy o zagrożenie życia, wykorzystała tę okazję, by informować o próbach ograniczenia ich niezależności.

Przejmowanie mediów publicznych realizowano w wariacie partyjnej kolonizacji mediów, a geneza tego fenomenu sięga początków okresu posttranzycyjnego. W 2008 r. słowacki parlament uchwalił nowelizację prawa prasowego, która zagwarantowała rządzącym i urzędnikom państwowym prawo do opublikowania odpowiedzi na dowolny krytyczny przekaz medialny. Redakcje nie mogły ingerować w treść odpowiedzi ani weryfikować czy oskarżenie skierowane wobec mediów o publikowanie fałszywych informacji jest zasadne (BTI. Slovakia, 2012). Zapisy te zostały zniesione w 2012 r., jednak w 2019 r. rząd Roberta Fico zdecydował je przywrócić by uciszyć swoich oponentów (BTI. Slovakia, 2020). Rosnąca w latach 2008-2010 polaryzacja przekazów medialnych ograniczała ich niezależność, a także prowadziła do wzrostu autocenzury wśród dziennikarzy, szczególnie w przypadku nadawców publicznych (BTI. Slovakia, 2010). W 2016 r. rządzący zablokowali zapowiedziane podniesienie opłat abonamentowych (Spectator, 2016), co wzmocniłoby niezależność nadawców publicznych od dotacji budżetowych. Zablokowanie tej decyzji na rzecz poprawy kondycji finansowej nadawców publicznych, co jeszcze bardziej uzależniłoby media publiczne od rządzących. W 2010 r. państwowi nadawcy radiofonii i telewizji zostali połączeni w jeden podmiot – Radiofonię i Telewizję Słowacji (RTVS). Zmieniono także sposób wyboru ich zarządców, który do tej pory spoczywał w rękach

przedstawiciele organizacji pozarządowych. Od 2010 r. byli oni wybierani przez większość parlamentarną.

Najwyższy poziom nacisków politycznych rozpoczął się w latach 2016-2017, kiedy to Andrej Danko, lider koalicyjnej partii SNS, wzywał do zastąpienia RTVS nadawcą jeszcze bardziej kontrolowanym przez aparat państwowy (Hanák, 2023, s. 19). W 2017 r. większość parlamentarna wybrała w miejsce Václava Mika, cieszącego się powszechnym zaufaniem i stawiającego opór próbom przejęcia przez rządzący, Jaroslava Reznika na szefa Radia i Telewizji Słowacji (RTVS). Rezník, w przeszłości kierujący państwową agencją informacyjną, oskarżany był o stronnicze przekazy na rzecz współrządzącej partii SNS (Cunningham, 2017). Jedną z pierwszych jego decyzji było nominowanie na stanowiska kierownicze w mediach publicznych byłych polityków i rzeczników prasowych, związanych z obozem rządzącym (Urbániková, 2021, s. 97). Rezník od 2018 r. ingerował w politykę kadrową RTVS, zwalniając krytycznych dziennikarzy (Hanák, 2023, s. 20). Były to przykłady partyjnej kolonizacji mediów.

Postępująca kolonizacja mediów publicznych doprowadziła do otwartego protestu części pracowników i konfliktu z osobami zarządzającymi nadawcami publicznymi od 2018 r. Część dziennikarzy zachowała się lojalnie, prezentując stanowisko, że są wolni od nacisków politycznych (Urbániková, 2021, s. 99). Opór dziennikarzy koncentrował się na pokojowych i zbiorowych działaniach, za co część z nich została zwolniona. Kluczowy dla oporu okazał się poziom lojalności, który nie był na tyle wysoki wśród większości dziennikarzy by poddać się kontroli, a dziennikarze potwierdzili swoje przywiązanie do pełnienia misji pluralistycznego i niezależnego informowania obywateli (Urbániková, 2021, s. 101). Próby kolonizacji nadawców publicznych przez lata doprowadziły do spadku zaufania społecznego, które wyższe było w przypadku mediów komercyjnych (Cunningham, 2017), co potwierdzi dalsza część rozdziału.

W Słowacji wystąpiła szybka prywatyzacja prasy drukowanej, przy stosunkowo niskiej dynamice pojawiania się inwestycji zagranicznych (Štětka, 2015, s. 437), co doprowadziło do uformowania się silnych koncernów medialnych w rękach lokalnych biznesmenów, posiadających silne związki z elitami politycznymi, która zdominowała rynek po kryzysie gospodarczym 2007-2009. Przykładem tego była grupa inwestycyjna J&T, należąca do Patrika Tkáča i Ivana Jakaboviča, bliskich współpracowników byłego premiera Roberta Fico i jego otoczenia politycznego. Z kolei rynek

mediów lokalnych był zdominowany przez tytuły należące do RegionPRESS, którego właścicielem przez lata był Igor Matovič, który w 2010 r. rozpoczął swoją karierę polityczną. Wcześniej, w 2007 r., przekazał całe udziały swojej żonie. co, podtrzymało ryzyko wpływania na te media. Jednak międzynarodowe raporty nie dostarczają takich dowodów (Slovakia, Nations in Transit, 2015-2020; Hanák, 2023), co świadczy o tym, że Matovič nie podążył wzorem lidera ANO. W latach 2008-2011 pozycja mediów prywatnych była na tyle silna, że nie ulegały one presji rządzących w przypadku publikowania krytycznych treści, czego przykładem są doniesienia nt. skandalu goryli (ang. *gorilla scandal*). W grudniu 2011 r. dziennikarze TA3 TV ujawnili, że w proces usunięcia przez parlament ze stanowiska prezesa Urzędu Telekomunikacji Branislava Máčaja w 2008 r. zaangażowana była firma J&T. To właśnie właściciele kilku stacji telewizyjnych dążyli do uchwalenia przepisów dotyczących nadawania cyfrowego, które uniemożliwiłyby wejście na rynek nowego konkurenta. W zamian za to obiecali nie krytykować rządu przed wyborami w 2010 r. (Belakova, Tarlea, 2013, s. 20).

Właściciele mediów w reakcji na krytyczne głosy dziennikarzy wywierali presję na organy kontrolujące nadawców, by te ukarały wybrane podmioty. Tak stało się w przypadku materiału z 2009 r., na temat rządowego finansowania przedsiębiorstwa społecznego w Bardejowie. Mimo interwencji przełożonych materiał ukazał się, jednak współpraca z jego autorem nie została przedłużona. Stowarzyszenie dziennikarskie wskazane do zbadania tej sprawy nie znalazła w tej audycji żadnych uchybień ze strony autora (Školkay, Ondruchová & Hong, 2010, s. 334). Inny sposobem zastraszania dziennikarzy była ich otwarta krytyka przez przedstawicieli obozu rządzącego (BTI. Slovakia, 2012), czemu przewodził premier Robert Fico (BTI. Slovakia, 2018), który po zabójstwie Kuciaka wzywał do zakończenia „terroru mediów”, przywracając prawo do natychmiastowej odpowiedzi w mediach na krytykę dziennikarzy. Obok wspomnianych pozwów o zniesławienie rządzący wykorzystali Radę Licencyjną, organ odpowiedzialny za monitorowanie przestrzegania przepisów ustawy, do tłumienia głosów krytycznych za pomocą stosowania kar finansowych wobec wybranych dziennikarzy i redakcji (Hanák, 2023, s. 25).

Przełomem w przejmowaniu tytułów z sektora prywatnego był 2014 r., kiedy na słowackim rynku medialnym po wycofaniu się zagranicznych inwestorów pojawiły się lokalne przedsiębiorstwa, posiadające kapitał pochodzący m.in. z Chińskiej Republiki Ludowej lub powiązanych z reżimami niedemokratycznymi (Balogová, 2017; Poláš, 2017; Czwitkovics, 2017). Przebudowa systemu medialnego zwiększyła

poziom jego koncentracji. Budowa grupy Penta, najważniejszego imperium medialnego w analizowanym okresie na Słowacji, rozpoczęła się w 2014 r., której czołowi działacze znani byli wcześniej z tłumienia dziennikarstwa śledczego (Hanák, 2023, s. 12). Ostatecznie nie doprowadziło to do zwiększania ryzyka paralelizmu politycznego (Nations in Transit. Slovakia, 2015-2017). Do portoflio Penta należał m.in. najpopularniejszy dziennik SME. Biorąc pod uwagę zaangażowanie właścicieli Penty w gorilla scandal, ponad połowa dziennikarzy w obawie przed utratą niezależności odeszła ze swoich stanowisk (BTI. Slovakia, 2016). Pozostali pracownicy stawiali opór wobec prób wpływania na zawartość przekazów medialnych (Hanák, 2023, s. 13). Mimo to, nowi aktorzy medialni nastawieni byli przede wszystkim na przekształcenie podległych im redakcji na narzędzia do rywalizacji politycznej i ekonomicznej, a nie generowaniem zysku. W 2017 r. Nový Čas, najpopularniejszy tabloid w kraju, został sprzedany przez Ringier Axel Springer grupie FPD Antona Siekela, sojusznika partii SNS (Hanák, 2023, s. 12).

Do tworzenia nierównej konkurencji w sektorze prywatnym przyczynili się zarządcy firm państwowych, kierując największą wartość ekwiwalentu reklamowego do biznesowych sojuszników rządzących. Decyzje te były niezgodnie z logiką rynkową, zgodnie z którą największa część środków trafia do największych graczy (Hanák, 2023, s. 24). Przejmowaniu redakcji z sektora prywatnego w Słowacji towarzyszył opór ze strony dziennikarzy i nadawców publicznych, posiadających większościowe udziały w rynku (Hanák, 2023, s. 6). To właśnie wysoki poziom standardów etycznych w tej profesji należy uznać za czynnik warunkujący skuteczny opór przeciwko przejmowaniu mediów.

Podsumowując, kreowany w okresie posttranzycyjnym system medialny był nieprzyjazny krytycznym wobec rządu i administracji państwowej nadawcom. Wykorzystywano w tym celu pozwy o zniesławienie, co sprzyjało ograniczaniu wolności prasy. Stosowanie represji wobec dziennikarzy jako sposób podporządkowania mediów, wynikało z braku zasobów finansowych, którymi rządzący mogliby korumpować przedstawicieli mediów. Ich prześladowanie spotkało się z masowymi protestami, co powstrzymało skuteczne podporządkowanie kluczowych podmiotów na rynku medialnym. Dynamika prób kolonizacji mediów wzrosła po 2016 r., kiedy powstał rząd SMER-SNS, który za przedmiot przejęcia obrał nadawców publicznych. Ostatecznie ustanowienie nowych zarządów państwowych środków masowego przekazu nie zagwarantowało stroniczości tych mediów, a opór ze strony dziennikarzy wzrósł w

zabójstwie Kuciaka w 2018 r. Część podmiotów komercyjnych poddało się przejęciu przez rządzących, natomiast pozostałe redakcje wyraźnie dystansowały od elit politycznych. Ten pierwszy scenariusz dotyczył jedynie tytułów nieposiadających znaczących udziałów w rynku medialnym. Ważnym wydarzeniem było pojawienie się grupy Penta w 2014 r., która zgromadziła czołowe tytuły, jednak zachowała swoją niezależność od elit politycznych, dzięki oporowi ze strony dziennikarzy. Postawa ta potwierdza wysoki poziom standardów dziennikarskich na Słowacji, które były kluczowym czynnikiem powstrzymującym przejmowanie mediów w latach 2008-2019. Dążenia do złamania tego oporu przez rządzących za sprawą tworzenia nierównych warunków konkurencji nie pozwoliły jednak przejąć kluczowych podmiotów na rynku – telewizji Markíza, publicznej telewizji RTVS i dziennika SME.

Tym samym w Słowacji doszło do częściowego i nietrwałego przechwytywania mediów sektora prywatnego oraz kolonizacji mediów publicznych od 2010 r. Ten drugi wariant posiadał najwyższą dynamikę w latach 2016-2018, jednak ostatecznie nie był efektywny w takim stopniu jak w Polsce czy na Węgrzech. Zatem opozycja posiadała w latach 2008-2019 równy dostęp do głównych mediów, w tym nadawców publicznych, mimo prób wpłynięcia na dziennikarzy. Pozwoliło jej to w sposób swobodny prezentować swoją agendę polityczną. W analizowanym okresie zagrożone było jednak informowanie o skandalach korupcyjnych z udziałem rządzących i urzędników państwowych.

6.7. Polska: od symbiotycznych relacji do podporządkowania nadawców publicznych i części sektora komercyjnego

Polski system medialny, również zaliczany do hybrydowo-liberalnego modelu (Dobek-Ostrowska, 2015, s. 28), przez lata wyróżniał się wysokim poziomem odporności na próby przejmowania przez elity polityczne, które do 2015 roku miały charakter incydentalny. Rozwój nowoczesnej i zróżnicowanej oferty medialnej możliwy był dzięki pojawieniu się zagranicznego kapitału, a także powstaniu grup medialnych o kapitale krajowym. Kryzys gospodarczy 2007-2009, nieodczuwalny dla polskiej gospodarki, nie pogorszył kondycji finansowej mediów prywatnych. Sprzyjało to dalszemu rozwojowi mediów komercyjnych, mimo incydentalnych prób ich podporządkowania (BTI. Poland, 2010). Stan ten naruszyło podwójne zwycięstwo wyborcze Prawa i Sprawiedliwości (PiS) w 2015 r., partii, która w kampanii wyborczej

zapowiadała przebudowę systemu medialnego (Prawo i Sprawiedliwość, 2015).

W latach 2008-2015 klientelistyczna relacja między mediami a elitami politycznymi dotyczyła wydawnictw należących do Tadeusza Rydzyka, rzymskokatolickiego duchownego i założyciela Radia Maryja i Telewizji Trwam (Grabowska, 2008; Wysocka, 2008). Media Rydzyka stały się w tym czasie wsparciem dla będącego w opozycji PiS (Sula, 2008, s. 152; Pokorna-Ignatowicz, 2010). Choć nie były to redakcje należące do głównego nurtu wydawców, to profil ich odbiorców pozwalał dotrzeć do jasno zdefiniowanej grupy osób starszych, deklarującej wysoki poziom uczestnictwa w praktykach religijnych (Centrum Badania Opinii Społecznej, 2011). Tym samym, wystąpiły tu relacje symbiotyczne, w których obie strony realizowały swoje partykularne cele. Nie było to jednak przejmowanie mediów zgodnie z przyjętą wyżej definicją, dlatego że media Tadeusza Rydzyka utrzymały pełną niezależność, a poza tym sam ich zwierzchnik występował w pozycji równej elitom politycznym, będąc w stanie wpływać na ich decyzje, w zamian za publikowanie kompromatów wymierzonych w oponentów politycznych (Mielczarek, 2009, s. 57; Bobrowska, 2014, ss. 463-464). Pozostałe media głównego nurtu zachowały swoją niezależność od rządzących, mimo incydentalnych prób wpływania na zawartość przekazów medialnych. Do takich należały pozew o zniesławienie złożony przez Ministra Transportu przeciwko redakcji Wprost w 2013 r., a także zatrzymanie dwóch dziennikarzy relacjonujących protest w siedzibie Państwowej Komisji Wyborczej po wyborach samorządowych w 2014 r. (BTI. Poland, 2016). Najwięcej obaw o niezależność mediów wywołała operacja służb specjalny w redakcji Wprost w 2014 r., w związku z tzw. aferą podsłuchową. Wykorzystanie w tym celu funkcjonariuszy służb specjalnych było próbą ingerencji w przekazy medialne i zastraszenia dziennikarzy z wykorzystaniem organów państwa odpowiedzialnych za ochronę porządku publicznego, co spotkało się z powszechną krytyką opinii publicznej i organizacji międzynarodowych (Gazeta Wyborcza, 2014), w tym także członków obozu rządzącego (TVN24, 2014). Działanie to nie były efektywne w zakresie przejmowania mediów, co świadczy o odporności systemu medialnego na podporządkowanie.

W 2008 r. rządzący podjęli próbę zreformowania systemu medialnego, proponując wprowadzenie Urzędu Komunikacji Elektronicznej, organu kontrolnego i koncesyjnego, a także odwołanie zarządców nadawców publicznych. Projekt został zawetowany przez Prezydenta, reprezentującego obóz największej partii opozycyjnej. Prezydent Lech Kaczyński w uzasadnieniu wskazał, że projekt nie doprowadzi do

odpartyjnienia mediów publicznych (Prezydent.pl, 2008). Odrzucenie projektu pozwoliło utrzymać stan, w którym nadrzędnym organem była Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji (KRRiT), zreformowana i obsadzona w 2005 r. przez obóz Kaczyńskiego. W latach 2008-2014 media w Polsce cieszyły się wysokim poziomem zaufania publicznego na poziomie 80%. Głównym wyzwaniem był spadek dochodów państwowych środków masowego przekazu oraz zmniejszenie wpływów z opłat abonamentowych, co uzależnia je od reklamodawców oraz dochodów z budżetu państwa (BIT. Poland, 2014). Tak wysoki poziom zaufania czyni je jedną z kluczowych instytucji publicznych, odbieraną jako rzetelne źródło informacji nt. życia politycznego. Był to jeden z czynników, warunkujących przejmowanie mediów w kolejnych latach.

Podwójne zwycięstwo PiS w 2015 r. przyniosło znaczące zmiany w zakresie prób przejmowania mediów, które objęły w pierwszej kolejności nadawców publicznych. Podstawą podporządkowania Telewizji Polskiej i Polskiego Radia było przekazanie kompetencji wyboru członków zarządów tych redakcji ministrowi ds. skarbu państwa, co do tej pory było prerogatywą KRRiT, konstytucyjnego organu kontrolującego zapisy Ustawy o Radiofonii i Telewizji. Jeszcze w tym samym roku uchwalono kolejną nowelizację, powołującą do życia Radę Mediów Narodowych (RMN), sprawującą pełną kontrolę nad mediami publicznymi. Ustawa ta, niezgodna z Konstytucją (Guzek & Grzesiok-Horosz, 2022, s. 1248), po zmianie składu Trybunału Konstytucyjnego weszła ostatecznie w życie (Dz.U. 2016 poz. 2210), pozbawiając KRRiT jej konstytucyjnych kompetencji. RMN, wybierana na 6-letnią kadencję przez większość parlamentarną (troje członków) i Prezydent na wniosek opozycji (dwoje członków), stała się organem w pełni zależnym od rządzących, którzy za jej pośrednictwem kontrolowali zarządy i prezesów mediów publicznych. Na znak protestu wielu dziennikarzy i pracowników mediów publicznych odeszło ze swoich stanowisk (Klimkiewicz, 2016; Wirtualne Media, 2017). Obok powołania RMN rząd przygotował projekt ustawy przekształcający media publiczne w instytucje narodowe, zobowiązane do publikowania pozytywnych treści na temat działalności rządu oraz upowszechniania stanowisk parlamentu, prezydenta i Rady Ministrów. Z kolei abonament proponowano zastąpić składką audiowizualną, doliczaną do rachunku za energię elektryczną (Polskie Radio 24, 2016). Oba projekty jednak nie weszły w życie, ze względu na krytyczne stanowisko Komisji Europejskiej i Rady Europy oraz protesty opinii publicznej (BTI. Poland, 2018, 2020).

Rząd PiS nie zrezygnował ze wzmocnienia kondycji finansowej nadawców

publicznych, w celu ich podporządkowania. W odpowiedzi na spadek przychodów z tytułu opłat abonamentowych w latach 2018-2019, większość parlamentarna uchwaliła przyznanie nadawcom publicznym specjalnej kompensacji w wysokości 1,95 miliarda złotych (Wirtualne Media, 2019). Decyzja ta wzmocniła pozycję mediów państwowych w konkurencji z sektorem prywatnym, wzmacniających subordynację tych pierwszych względem rządzących za pomocą dodatkowych środków finansowych. Podporządkowanie nadawców publicznych stało w sprzeczności z konstytucyjnym i ustawowym obowiązkiem zachowania pluralizmu przekazów medialnych. Zasada ta nie dotyczy podmiotów prywatnych. Apogeum stroniczości nadawców publicznych w badanym okresie był czas kampanii przed wyborami do Parlamentu Europejskiego w 2019 r., kiedy to w państwowych środkach masowego przekazu dominowały pro-rządowe treści (Nations in Transit. Poland, 2020). Zatem w przypadku nadawców publicznych w latach 2015-2019 doszło do ich kolonizacji ze strony rządzących, za sprawą zmiany sposobu wybierania ich prezesów, zarządów i osób wchodzących w skład rady nadzorczej, a także stworzenia relacji klientelistycznych w oparciu o dodatkowe środki finansujące ich działalność. Przejęcie tego sektora pozwoliło rządzącym ograniczyć dostęp opozycji do konstytucyjnie gwarantowanego środka masowego przekazu, a także delegitymizować swoich oponentów jako wrogów wspólnoty narodowej (Rak, 2020). Wcześniej media publiczne były odporne na wszelkie próby nacisku, a rządzący nie decydowali się na tak znaczące zmiany w systemie medialnym, jak powołanie niekonstytucyjnej instytucji do ich kontroli.

Z kolei podporządkowanie nadawców prywatnych odbywało się za pomocą przekierowania budżetów reklamowych spółek skarbu państwa i sojuszniczych przedsiębiorstw do redakcji wspierających obóz rządzący. Jednym z beneficjentów tej decyzji był wydawca Gazety Polskiej, która w 2017 r. zanotowała 70% wzrost przychodów reklamowych w porównaniu z rokiem poprzednim, pomimo spadku sprzedawanego nakładu. W tym samym czasie przychodów reklamowych pozbawione zostały krytyczne względem rządu tytuły (Nations in Transit. Poland, 2018). Ponadto, krytyczne tytuły narażone były na stosowanie przez KRRiT, podporządkowaną rządzącym od 2016 r., kar finansowych za rzekome łamanie zapisów Ustawy o Radiofonii i Telewizji. Przykładem takiej sankcji była kara finansowa nałożona na stację TVN24 w wysokości 1,5 miliona złotych w 2017 r. za relacjonowanie antyrządowych manifestacji w okolicach Sejmu w grudniu 2016 r. (Nations in Transit. Poland, 2018). Działania te miały na celu wymuszenie na dziennikarzach tej stacji auto-cenzurowanie się,

co jest pośrednią formą ingerowania w proces publikacji treści. Kolejnym narzędziem powszechnie stosowanym po 2015 r. było wytaczanie postępowań sądowych przeciwko krytycznym dziennikarzom, jak stacji TVN24 za publikację reportażu o neonazistowskiej organizacji, wspieranej finansowo przez Ministra Kultury (Nations in Transit. Poland, 2019). Za podstawę takich działań wobec niezależnych mediów uznano hasło repolonizacji rynku, wymierzone przede wszystkim w redakcje o niemieckim kapitale właścicielskim (Nations in Transit. Poland, 2018). Jednym ze zrealizowanych haseł wyborczych z 2015 r. wobec mediów publicznych było ich przekształcenie w jednoosobowe spółki, a także zwiększenie wydatków budżetowych na ich działalność (Prawo i Sprawiedliwość, 2015).

Jednocześnie coraz więcej mediów komercyjnych w ramach sprzeciwu wobec nowego rządu wyrażało swoje polityczne wsparcie dla opozycji, co również zagraża pluralizmowi mediów i ich niezależności (Klimkiewicz, 2016). Wobec mniej otwarcie prorządowych redakcji rządzący stosowali inne strategie, wykorzystując jednocześnie praktyki korupcyjne oraz represje (Wiesman, 2021) czy zasoby finansowe poszczególnych resortów. Ten drugi rodzaj działań wystąpił w przypadku promocji Ministerstwa Sprawiedliwości (MS) na portalu Wirtualna Polska (WP). Oba te podmioty co najmniej od 2017 r. łączą relacje biznesowe, czego apogeum przypadło okres przed wyborami do Parlamentu Europejskiego i wyborami parlamentarnymi w 2019 r. Wtedy to MS przeznaczyło około 70% całego swojego budżetu reklamowego na kampanię w WP, stając się największym reklamodawcą tego portalu w roku wyborczym (Klauziński, 2020a). Ścisłe relacje biznesowe, potwierdzone przez wiceprezesa WP, doprowadziły do cenzurowania artykułów krytycznych wobec MS i otoczenia politycznego Zbigniewa Ziobry, szefa Resortu. Ponadto, dziennikarze WP opublikowali szereg artykułów promujących działania Ministerstwa, podpisanych nazwiskami nieistniejących dziennikarzy, a przekazy medialne dotyczące Zbigniewa Ziobry i jego obozu podlegały konsultacji z żoną Ministra, która ingerowała w treść przekazów. Kolejnym przykładem złamania etyki dziennikarskiej i zapisów prawa prasowego było nieoznaczanie materiałów jako sponsorowane (Klauziński, 2020b). Zatem apogeum rozwijania relacji zależności finansowej mediów od obozu rządzącego przypadło na 2019 r., kiedy PiS ubiegało się o reelekcję i utrzymanie swojej legitymacji do sprawowania kompetencji władczych. Tym samym stworzono system, w którym obok mediów publicznych przejmowaniu mediów uległ także portal WP, największy serwis internetowy w Polsce.

Tym samym, w Polsce po 2015 r. ukształtował się system medialny zdominowany przez stroniczne media, zaangażowane w rywalizację polityczną. Z jednej strony nadawcy publiczni zostali skolonizowani przez rządzących, którzy uzyskali pełną kontrolę nad zarządzaniem tymi redakcjami. Partyjna kolonizacja mediów dotyczyła jedynie sektora publicznego, natomiast w przypadku mediów komercyjnych doszło do przejścia w wariację przechwytywania mediów, który pozwolił rządzącym wpływać na treść przekazów medialnych, w wydawnictwach zależnych od nich finansowo. Przekazywanie tam zasobów finansowych nie pozwoliło jednak elitom rządzącym ingerować w struktury właścicielskie.

Podsumowując w Polsce w latach 2008-2015 przejmowanie mediów miało charakter marginalny, bliższy przypadkowi bułgarskiemu, ponieważ tu także wybrane media pozostawały w symbiozie z elitami politycznymi. Natomiast po 2015 r. partyjnej kolonizacji uległy media publiczne, a przechwytywaniu część nadawców komercyjnych, jak konserwatywne dzienniki i czasopisma, ale także największy portal internetowy WP (od 2017 r.). Tak gwałtowna zmiana podstaw systemu medialnego i przejęcie jego znacznej części doprowadziło odebrania opozycji prezentowania swojej agendy politycznej na antenie mediów publicznych. W to miejsce pojawił się stroniczy przekaz medialny, mający na celu podważenie ich prawa do udziału w życiu publicznym. Podobne praktyki, w różnym stopniu, stosowały mniejsze redakcje z sektora prywatnego. Opozycja nie utraciła dostępu do większości środków masowego przekazu, natomiast naruszenie konstytucyjnego obowiązku pluralizmu wykluczyło jej udział w audycjach nadawców publicznych.

6.8. Rumunia: w kierunku podporządkowanego rządzącym systemu medialnego

Rumuński system medialny, podobnie jak słowacki, mierzył się w okresie posttranzycyjnym z silnym paralelizmem politycznym oraz powszechną akceptacją stosowania represji wobec dziennikarzy (BTI. Romania, 2008, 2012). Profesja pracowników mediów nie cieszyła się uznaniem społecznym, nie występowała tu tożsamość dziennikarska, a pracownicy mediów pozbawieni alternatywnych źródeł finansowania zdani byli na poddanie się patronatowi elit politycznych i biznesowych (Milewski, Barczyżyn & Lauk, 2014, s.110; Lupu, 2020). Tym samym, przejmowanie mediów, przede wszystkim za pomocą dystrybucji ekwiwalentów reklamowych, było praktyką akceptowaną przez większość środowiska dziennikarskiego (Klyueva & Tsetsura, 2010, s.

1), szczególnie w okresach kampanii wyborczych (BTI. Romania, 2010). Wysoki poziom paralelizmu i niski poziom profesjonalizmu uzupełnił stale postępujący od okresu 2007-2009 (Adavani, 2016, s. 3), spadek poziomu zaufania społecznego do mediów – 35% w 2019 r. (Romania. Nations in Transit, 2019). Dobek-Ostrowska zakwalifikowała ten system medialny do modelu upolitycznionego (Dobek-Ostrowska, 2015), gdzie występują ścisłe i trwałe relacje z rządzącymi i ich sojusznikami, a także niższa niż w innych analizowanych państwach cyrkulacja prasy. Ponadto, niskiemu poziomowi wolności słowa nie sprzyjała szybka prywatyzacja prasy dokonana przez krajowych biznesmenów i stosunkowo wolny napływ kapitału zagranicznego (Štětka, 2015, s. 437).

Charakter przejmowania mediów w Rumunii warunkował kształt rynku medialnego, w którym istotną rolę odgrywała publiczna stacja telewizyjna TVR, jedyna stacja o zasięgu ogólnokrajowym, będąca tym samym najważniejszym środkiem masowego przekazu w kraju. Rządzącym udało się wywierać presję na zarząd TVR, dzięki czemu przekazy medialne zdominowały prorządowe materiały (Roper, 2006, s. 370), charakterystyczne dla przechwytywania mediów. Również tutaj stałą praktyką stało się publikowanie artykułów sponsorowanych przez patronów redakcji w celu oczernienia swoich konkurentów (Örnebring, 2012, s. 509). Przejmowaniu mediów przez rządzących sprzyjał także poziom koncentracji rynku, zdominowanego przez pięć koncernów prasy drukowanej (Ringier, Voiculescu, Sarbu, Vantu i Patriciu) i cztery koncerny telewizyjne (Sarbu, SBS, Voiculescu i Vantu), co doprowadziło, że już w 2014 r. niemal połowa rynku telewizyjnego była pod kontrolą różnych ugrupowań politycznych (Adavani, 2016, s. 3). Za najbardziej wpływowe środowisko w sferze mediów uznano wydawnictwa i elity polityczne (Klyueva & Tsetsura, 2010, s. 11). Konsekwencje kryzysu gospodarczego 2007-2009 wzmocniły te tendencje, a dopiero od około 2014 r., kiedy to media społecznościowe stały się stałym narzędziem komunikacji politycznej (Tănase, 2015, s. 104), obywatele zyskali alternatywne źródła informacji na temat działań i agendy politycznej opozycji (BTI. Romania, 2016). Potwierdza to wejście do parlamentu Partii Ruchu Ludowego (rum. Partidul Mișcarea Populară) po wyborach w 2016 r. Ugrupowanie założone w 2014 r. ze względu na marginalizację w mediach głównego nurtu swoją kampanię prowadziła w mediach społecznościowych (BTI. Romania, 2020), co pozwoliło na uzyskanie 5% poparcia (Illyés, 2017, s. 53).

Nadawcy publiczni zostali poddani jeszcze większej presji ze strony

rządzących po tym jak w 2010 r. odwołano zarządy tych mediów (Dragoman, 2022, s. 121). Doprowadziło to do zmian kadrowych w strukturze nadawców publicznych, charakterystycznych dla partyjnej kolonizacji tego sektora i złamania zasady ich niezależności (Konstytucja Rumunii, 1991, Art. 31. 5). Dynamika przejmowania mediów publicznych wzrosła ponownie w latach 2016-2019. W 2017 r. większość parlamentarna przyjęła nowelizację prawa medialnego znoszącą abonament radiowo-telewizyjny (Camera Deputatilor, 2023). Spowodowało to uzależnienie finansowe mediów publicznych od środków budżetowych, a zatem decyzji obozu rządzącego o dystrybucji finansów publicznych. Tym samym doszło do pogłębienia kolonizacji państwowych środków masowego przekazu i wprowadzenie nietransparentnego sposobu ich finansowania. Przejmowanie mediów publicznych przez rządzących było możliwe dzięki osłabieniu Narodowej Rady Audiowizualnej (NRA), organu kontrolującego ten sektor. W analizowanym okresie Rada była instytucją fasadową, pozbawioną poparcia społecznego (BTI. Romania, 2016).

Najpoważniejszy kryzys Rady wystąpił w 2017 r., kiedy jej przewodnicząca utraciła poparcie pozostałych członków, a część społeczeństwa protestowała przeciwko braku reakcji Rady na stronicze przekazy medialne w czasie kampanii wyborczych. Radzie zarzucono brak natychmiastowej reakcji w przypadku łamania prawa medialnego, wynikające z braku regularnych spotkań. Brak działań kontrolujących podmioty medialne sprzyjał interesom stroniczych redakcji, które nie były narażone na stosowanie kar za łamanie prawa (Crețu, 2017). Postępujące przejmowanie mediów doprowadziło do otwartego konfliktu między pracownikami a kierownictwem. Jednocześnie trwał spór między zarządem telewizji publicznej a częścią członków NRA, która dążyła do ukarania TVR za stroniczość przekazów medialnych na rzecz partii rządzącej w czasie kampanii wyborczej do Parlamentu Europejskiego w 2019 r. (Adevarul, 2019). Opisane wyżej zmiany od 2010 r. pozwoliły sprawować rządzącym pełną i nieograniczoną kontrolę nad mediami publicznymi. Decydowanie o finansowaniu, a także wpływ na członków NRA pozwoliły odwołać zarządzających nadawcami państwowymi w dowolnym momencie. Do takich decyzji dochodziło najczęściej po uformowaniu się nowych gabinetów. Kolonizacja nadawców publicznych nie przełożyła się na powstrzymanie corocznych strat finansowych i spadku udziału w rynku TVR (Open Politics, 2016), co świadczy o tym, że rządzący nie zagwarantowali podporządkowanym sobie podmiotom wzrostu znaczenia ich roli w sektorze medialnym.

Wycofanie się na początku drugiej dekady XXI w. kilku zagranicznych

inwestorów z rumuńskiego rynku wynikało nie tylko z konsekwencji recesji ekonomicznej (BTI. Romania, 2014), ale także zakresem wpływu krajowych biznesmenów. Ich inwestycje, zdaniem Bodo Hombach, dyrektor niemieckiej spółki medialnej WAZ, zniekształciły rumuński rynek medialny (Ghinea & Mungiu-Pippidi, 2010, s. 309). Decyzja WAZ o wycofaniu się skutkowałą koncentracją sektora prywatnego w rękach pięciu lokalnych oligarchów, często byłych polityków lub osób powiązanych z elitami rządzącymi (Ghinea & Mungiu-Pippidi, 2010, s. 320), obecnych w rumuńskim systemie medialnym już przed recesją z lat 2007-2009. Najbardziej aktywnym z nich, w analizowanym okresie, był Dan Voiculescu, senator i założyciel Intact Media Group. Należące do niego media, w tym dwie największe komercyjne stacje telewizyjne, były szczególnie wykorzystywane do zwalczania jego oponentów, kiedy w 2008 r. ponownie został senatorem (Adavani, 2016, s 7).

Z kolei Sorin Ovidiu Vintu, do 2011 r. właściciel Realitatea-Cașavencu (Chiriac, 2011), który wykorzystywał podległe mu tytuły w kampanii przed wyborami prezydenckimi w 2009 r. na rzecz wsparcia jednego z oponentów urzędującego Prezydenta (Candea, 2011). Zniknięcie z rynku medialnego takich potentatów jak Vintu czy Dinu Patriciu (Digi24, 2014) nie zmniejszyło paralelizmu politycznego i nie powstrzymało przejmowania mediów. Pojawili się nowi biznesmeni, budujący nowe imperia medialne. Tym samym, w Rumunii wskutek wycofania się zagranicznych inwestorów, przy braku realizacji konstytucyjnych zadań przez media publiczne, zanikła przeciwwaga dla stronnicych przekazów medialnych. Gwarantem takich treści, w tym otwartej krytyki oponentów rządzących, było przeznaczenie publicznych finansów na kontrakty reklamowe (Change.org, 2018). Zatem stronnicy media stały się narzędziami do wykluczania i zniesławiania opozycji w debacie publicznej, przy jednoczesnym ograniczaniu im szans do dystrybucji swojej agendy politycznej.

Wobec mediów, które opierały się przejmowaniu rządzący stosowali zróżnicowane działania, a do najczęstszych należały pozwy sądowe o zniesławienie i blokowanie dostępu do informacji publicznych (Romania. Nations in Transit, 2019). W 2010 r. Narodowa Rada Obrony określiła media masowe jako zagrożenie dla bezpieczeństwa (BTI. Romania, 2012), co było kolejną próbą uciszenia głosów krytycznych. Ten sam cel miała ustawa o ochronie godności ludzkiej i tolerancji, w myśl której krytyka partii politycznej również mogłaby zostać uznana za zniesławienie, karane grzywną (PL-x nr. 649/2015). Projekt z 2015 r. ostatecznie nie wszedł w życie w związku z licznymi protestami przeciwko jej zapisom (Romania Curată, 2015). Zarówno

nadawcy publiczni i prywatni, uzależnieni od finansowania ze strony elit rządzących unikali informowania opinii publicznej o przypadkach korupcji w życiu publicznym, co stało się domeną mniejszych wydawnictw, a w szczególności portali internetowych (Adavani, 2016, s. 6). Tym samym rządzący osiągnęli możliwość ingerowania w treść przekazów medialnych, co jest charakterystyczne dla przechwytywania mediów.

Podsumowując, dynamikę przejmowania mediów w Rumunii przyspieszały czynniki wykraczające poza zmiany prawne i własnościowe na rynku medialnym jak niski poziom zaufania do dziennikarzy. Część środowiska w zamian za korzyści majątkowe zaakceptowała praktyki klientelistyczne. Rumunia jest unikatowym przykładem, gdzie inwestorzy zagraniczni wyraźnie za powód wycofania z rynku podali działania elit politycznych i ich sojuszników biznesowych. Zasięg publicznej telewizji czynił ją wyjątkowo atrakcyjnym obiektem przejmowania przez rządzących, kiedy pozostała część rynku była od lat podporządkowana oligarchom. Ci ostatni, podobnie jak w Bułgarii, wykorzystywali je do realizacji własnych celów, będąc równymi partnerami dla polityków, utrwalając relacje symbiotyczne. Mimo przejścia kontroli nad organami regulującymi rynek medialny w 2017 r. doszło do kryzysu w obrębie NRA. Świadczy to o oporze wobec przejmowania mediów ze strony osób zasiadających w tej instytucji. Kolonizowane media traciły swoje udziały w rynku, przez co docierały do mniejszej liczby odbiorców. Próby przejmowania mediów miały ograniczony wpływ na swobodną dystrybucję agendy politycznej przez opozycję. Z czasem zakres podporządkowania mediów spadał, jednak nie wzmocniło to możliwości opozycji prezentowania własnego programu. Zatem w Rumunii w latach 2008-2019 dochodziło do częściowo skutecznej partyjnej kolonizacji mediów publicznych i przechwytywania mediów części sektora prywatnego.

6.9. Bułgaria: utrwalenie symbiotycznych relacji między rządzącymi a rynkiem medialnym

Środki masowego przekazu odgrywały w okresie posttranzycyjnym w Bułgarii znaczącą rolę w uprawomocnianiu elit politycznych do sprawowania władzy publicznej (Kostadinova & Dimitrova, 2012, s. 87). W tym zakresie kluczową rolę odegrały media publiczne, które w okresie posttranzycyjnym służyły przede wszystkim do promowaniu inkumbentów, co potwierdza występowanie tam fenomenu przejmowania mediów jeszcze przed analizowanym okresem. Zgodnie z typologią Dobek-Ostrowskiej

(2015) bułgarski system medialny jest silnie upolityczniony i pozbawiony transparentności w zakresie zarządzania największymi redakcjami. To właśnie wysoki poziom paralelizmu politycznego, czyli stopień powiązań pomiędzy mediami i partiami politycznymi doprowadził do przejścia kluczowych redakcji w Bułgarii (Zankova & Kirilov, 2014, s. 126; Price, 2019, s. 3). Przejmowania mediów dopuszczali się głównie liderzy i sojusznicy nowych partii politycznych, charakteryzujących się populistycznym stylem komunikowania politycznego (Spasov, 2014). Ze względu na brak utrwalonej bazy wyborców zdecydowały się one na współpracę z wybranymi właścicielami domów medialnych, która opierała się na obustronnych korzyściach. Redakcje w zamian z stronicze przekazy medialne na rzecz wybranego ugrupowania otrzymywały fundusze gwarantujące stabilność finansową w obliczu recesji gospodarczej.

Obok wyraźnego podziału sektora medialnego według sympatii politycznych, postępowała koncentracja rynku, za sprawą wykupywania mediów przez lokalnych przedsiębiorców, w imię ratowania krajowych wydawnictw przed konsekwencjami kryzysu gospodarczego 2007-2009 (BTI. Bułgaria, 2012). Procederowi temu sprzyjał charakter transformacji medialnej w Bułgarii. Wysoka dynamika prywatyzacji sektora medialnego w latach 90. XX w odbywała się przy relatywnie niskiej dynamice napływu inwestycji zagranicznych (Štětka, 2015, s. 437). Silna pozycja przedstawicieli świata biznesu w sektorze medialnym (BTI. Bułgaria, 2008), sprzyjała publikowaniu artykułów sponsorowanych lub kompromatów (Örnebring, 2012, s. 509). Z czasem ta praktyka została przeniesiona na grunt przekazów o tematyce politycznej, za sprawą rozwijania relacji klientelistycznych pomiędzy właścicielami mediów a elitami politycznymi. Doprowadziło to do ukształtowania się na początku badanego okresu systemu medialnego z stroniczymi mediami publicznymi na rzecz elit rządzących i silnie skoncentrowanego sektora prywatnego, wspierającego partie populistyczne (BTI. Bułgaria, 2012). Ponadto w przekazach medialnych nadawców głównego nurtu obecne były treści antysemitki i nacjonalistyczne (BTI. Bułgaria, 2008), co nie spotykało się z właściwą reakcją organów kontrolujących rynek (BTI. Bułgaria, 2010). Oba te zjawiska stanowią zagrożenia dla wolności słowa. Pierwsze, podważa pluralistyczny charakter mediów publicznych i dopuszczenie w równym stopniu do debaty przedstawicieli opozycji. Drugie, wzmacnia pozycję środowisk głoszących hasła antydemokratyczne, wzywające do wykluczenia z debaty dotychczasowych elit politycznych.

Okresami wyjątkowej podatności obu tych rodzajów mediów na naciski ze strony polityków były kampanie wyborcze, kiedy to znacząca część budżetów

partyjnych kierowana była na przekazy reklamowe w mediach głównego nurtu (BTI. Bulgaria, 2014, 2016; Raycheva, 2016, s. 183). Zdominowanie czasu antenowego, przeznaczonego na przekazy o tematyce politycznej, przez audycje sponsorowane oznaczała marginalizację bezstronnych treści (BTI. Bulgaria, 2014). Próby przejmowania mediów, szczególnie przed wyborami powszechnymi, wynikały z poziomu zaufania społecznego jakim cieszyły się środki masowego przekazu w Bułgarii. W 2008 r. 76% respondentów deklaroowało zaufanie do mediów, co czyniło je jedną z najbardziej zaufanych instytucji (Smilova, Smilov & Ganev, 2012, s. 38). Jednym z czynników odpowiadających za obniżenie poziomu zaufania do tej instytucji było postępujące przejmowanie mediów. W analizowanym okresie wzrosło także zainteresowanie internetowymi źródłami informacji ze strony obywateli (BTI. Bulgaria 2016), co zwiększyło możliwości partii marginalizowanych w mediach głównego nurtu do szerzenia swojej agendy politycznej.

Biorąc pod uwagę wysoki poziom zaufania u progu analizowanego okresu elity polityczne decydowały się prowadzić swoje kampanie przede wszystkim za pomocą środków masowego przekazu, podejmując próby oddziaływania na przekazy medialne. Taki rodzaj kampanii faworyzował największe partie, posiadające wystarczające zasoby finansowe i ludzkie do uczestnictwa w różnych formach kampanii telewizyjnej: audycje sponsorowane, przemówienia i debaty. Z kolei mniejsze ugrupowania mogły uczestniczyć jedynie w debatach telewizyjnych. Poza tym wzmianki w mediach głównego nurtu na ich temat stanowiły zawartość przekazów medialnych, ustalonych zgodnie z linią redakcyjną (Raycheva, 2016, s. 193). Za realizację tych zadań odpowiadają przede wszystkim nadawcy publicznych, którzy wspierając otwarcie inkumbentów, ograniczali czas antenowy poświęcany innym partiom politycznym. Zatem media publiczne, faworyzując obóz rządzący, ograniczały dostęp opozycji do szerokiej bazy odbiorców, zmniejszając tym samym ich szansę na dystrybucję swojej agendy politycznej. Stałą praktyką w analizowanym okresie było publikowanie nieoficjalnie sponsorowanych treści, co potwierdza utrwalanie się relacji współzależności między właścicielami mediów a elitami politycznymi. Ci drudzy w zamian za łapówki lub poprzez wywieranie presji w inny sposób oczekują od dziennikarzy publikowania pozytywnych przekazów na swój temat (Voltmer & Dobreva, 2009, s. 21). Zatem kluczem do przejmowania kontroli nad mediami było wykorzystanie przez elity polityczne zasobów finansowych, w celu wpływania na zawartość treści medialnych, co jest charakterystyczne dla przechwytywania mediów.

Kapitał własnościowy bułgarskich mediów był silnie skoncentrowany w rękach krajowych biznesmenów, którzy traktowali podległe im redakcje jako narzędzie do wywierania presji na polityków. Wywieranie presji odbywało się za pomocą prowadzenia kampanii mających na celu kompromitację wybranych polityków czy środowisk. Z kolei wobec dziennikarzy odmawiających publikowania przekazów zgodnych z wolą elit politycznych stosowano represje (BTI. Bułgaria, 2010). W Bułgarii, podobnie jak w innych państwach na tworzenie imperium medialnego decydowali się także aktywni politycy. Jednym z nich był Delyan Peewski, kontynuujący tradycje rodzinne budowania silnego konglomeratu medialnego (Dzhambazova, 2022, s. 8). Były deputowany do parlamentu i były szef agencji bezpieczeństwa narodowego w 2013 r. stał się właścicielem New Bulgarian Media Group, największego podmiotu na bułgarskim rynku medialnym. Do grupy medialnej należą kanały telewizji naziemnej i kablowej, dzienniki i czasopisma stanowiące 80% udziału w rynku prasy drukowanej (RSF, 2018), a także portale internetowe. Grupa ta posiadała także wiele lokalnych tytułów, jednak ze względu na brak przejrzystości struktury właścicielskiej (Głowacki, Kuś, 2012, s. 45), formalnie nie należały one do Peewskiego, co budziło wątpliwości w zakresie jej faktycznych decydentów. Jeszcze przed oficjalnym przejęciem udziałów w grupie medialnej, kiedy formalną właścicielką była jego matka, w czasie kampanii wyborczej w 2009 r. tytuły należące do portfolio rodziny Peewskiego otwarcie krytykowały lidera partii GERB Boyko Borisowa, co uległo diametralnej zmianie po zwycięstwie tego ugrupowania. Odtąd Borisow był przedstawiany przez tytuły należące do rodziny Peewskiego jako „mesjasz” bułgarskiej polityki (Dzhambazova, 2022, s. 10). Peewski za sprawą swojego konglomeratu kształtował opinię publiczną (Antonov, 2013, s. 73; Smilova & Smilov, 2015) i wpływał na dystrybuowanie prorządowych przekazów medialnych.

Rozwój imperium Peewskiego trwał zaledwie do 2014 r., kiedy to doszło do bankructwa Korporacyjnego Banku Komercyjnego, którego kredyty stanowiły zaplecze finansowe New Bulgarian Media Group. Z roku na rok kondycja ekonomiczna grupy ulegała pogorszeniu, a wobec samego Peewskiego formułowano oskarżenia o zwalczanie przeciwnych mu dziennikarzy oraz korumpowanie pracowników mediów, należących do stowarzyszenia dziennikarzy, któremu przewodził on sam. Peewski wykorzystywał swoje wpływy medialne szczególnie w czasie trzeciego rządu premiera Borisowa, który uformował się w maju 2017 r. (Медийната група на..., 2018). Za ich pośrednictwem wywierał presję na koalicjantów i opozycyjną Bułgarską Partię

Socjalistyczną (bułg. Българска социалистическа партия; BSP). Paralelizm polityczny nie powodował jedynie przejmowania kontroli nad mediami przez rządzących, ale także oddziaływania tych pierwszych na elity polityczne. Właściciele mediów wywierali presję na rządzących w celu osiągnięcia własnych interesów, doprowadzając do uczynienia z nich swoich klientów. W przypadku ich niespełnienia szantażowali polityków i prowadzili wymierzone przeciwko nim kampanie medialne, oparte na pomówieniach i stygmatyzacji (Bechev et al., 2014, s. 35). Zatem utrwalenie relacji opartych na symbiozie świata mediów i polityki prowadziło do wzajemnego przejmowania siebie nawzajem, w którym marginalizacja oponentów politycznych i stronniczość przekazów było podstawą finansowego wsparcia mediów znajdujących się w kryzysie.

Rządzący by podporządkować sobie media wykorzystywali także środki pochodzące z budżetu Unii Europejskiej (Antonov, 2013), co zagwarantowało poparcie określonych redakcji dla rządzących, dysponujących tym zasobami (Price, 2019, s. 3). W latach 2007-2019 rząd przeznaczył 29 milion euro na rzecz wspierania wybranych redakcji (Dzhambazova, 2022, s. 17). Choć rozwijanie praktyk klientelistycznych okazało się kosztochłonne dla rządzących, to świadomi roli mediów w zakresie kształtowania opinii publicznej ze względu na wysoki poziom zaufania wybierali taki rodzaj działania. Z kolei media uzależnione od rządowych dotacji rezygnowały ze swojej niezależności (Price, 2019, s. 5). Klientelizm był stałą praktyką w relacjach między mediami a elitami politycznymi w latach 2009-2019 (Dzhambazova, 2022, s. 11), za pomocą korupcji na poziomie jednostkowym oraz instytucjonalnym (Price, 2019, s. 14) wobec dziennikarzy stawiających opór podporządkowaniu. W październiku 2017 r. wicepremier Valeri Simeonov i poseł Anton Todorov zagrozili zwolnieniem dziennikarza telewizyjnego Viktora Nikolaeva, jeśli będzie kontynuował śledztwo w sprawie zakupu samolotu przez rząd. (BTI. Bulgaria, 2020). W 2016 r. instytucje publiczne uzyskały prawo do wykupowania czasu antenowego na potrzeby promowania swojej działalności, co zwiększyło ryzyko stronniczości przekazów medialnych na rzecz rządzących (BTI. Bulgaria, 2018).

W 2019 r. na bułgarskim rynku medialnym pojawił się kolejny podmiot ściśle związany z premierem Brrisowem. Kiril Domuschiewa przejął grupę medialną Nova Broadcast Group, w skład której wchodziły Nova TV i Netinfo Group oraz największa bułgarska grupa mediów internetowych. Przejęcie zostało zaakceptowane przez organ odpowiedzialny za ochronę konkurencji, po tym jak powstrzymano przejęcie mniejszej grupy przez zagranicznego inwestora. Tę niekonsekwencję w działaniu organu

kontrolnego uznano za działanie motywowane politycznie. Obóz rządzący liczący na pozyskanie kolejnego sojusznika w postaci konglomeratu medialnego wpłynął na decyzję o wyrażeniu zgody na transakcję. W maju 2019 r. Hristo Hristov, dyrektor wykonawczy i udziałowiec Netinfo, oskarżył nowy zarząd, mianowany przez Domuschiewa, o zastraszanie redaktorów, którzy sprzeciwiali się nowej linii redakcyjnej promującej osiągnięcia biznesowe nowego właściciela (Dzhambazova, 2022, s. 13-14). Tym samym, na koniec analizowanego okresu elity rządzące zyskały kolejny duży podmiot medialny publikujący stroniczne treści medialne. Ścisłe związki między właścicielem a premierem świadczą o wystąpieniu w tym przypadku partyjnej kolonizacji mediów.

Poza bezpośrednim oddziaływaniem na sektor mediów prywatnych elity rządzące w Bułgarii dążyły do wywierania wpływu na organy sprawujące kontrolę nad sektorem publicznym. W 2010 r. partia GERB złożyła projekt reformy Rady ds. Mediów Elektronicznych. Była to kluczowa instytucja dla bułgarskiego systemu medialnego, ze względu na swoją prerogatywę dotyczącą nominowania dyrektorów oraz zarządów wszystkich nadawców. Przyjęta ostatecznie reforma, po odrzuceniu prezydenckiego weta zwiększyła wpływ rządzących na skład tego organu, zmniejszając liczbę członków z dziewięcioro do pięcioro. Troje członków Rady nominowało Zgromadzenie Narodowe większością głosów, a dwóch pochodziło ze wskazania Prezydenta. Ponadto, nowelizacja ustawy zakazała sprawowania tej funkcji przez więcej niż dwie kadencje. Rządzący pozbawili opozycję parlamentarną prawa do wybierania członków tej instytucji, a także wykluczyła urzędników wybieranych w poprzednich kadencjach, co pozwoliło wyłączyć przedstawicieli opozycji (IRIS, 2010). W 2019 r. rządzący z powodzeniem mianowali czwartego członka Rady, związanego z obozem rządzącym. W tym samym czasie funkcję przewodniczącej sprawowała Betina Zhoteva, wieloletnia rzeczniczka prasowa i specjalista ds. PR w rządach GERB (Dzhambazova, 2022, s. 21).

We wrześniu 2019 r. Bułgarskie Radio Narodowe przez pięć godzin czasu antenowego nie nadawała audycji, co kierownictwo Radia tłumaczyło problemami technicznymi. W rzeczywistości miał to być symbol protestu wobec zawieszenia dzień wcześniej Silvii Velikovej, wieloletniej dziennikarki rozgłośni, w związku z jej otwartą krytyką kandydatury Ivana Gesheva na prokuratora generalnego (Dzhambazova, 2022, s. 19), oskarżonego przez dziennikarkę o wspieranie prawicowego ekstremizmu (Martino, 2019). W 2018 r. media regionalne, decyzją rządzących, zostały

zobowiązane do zachowania dobrego wizerunku organów administracji centralnej i lokalnej (BTI. Bulgaria, 2018). W październiku 2018 r. parlament zatwierdził kontrowersyjną ustawę o obowiązkowym ujawnianiu własności mediów, wprowadzoną m.in. przez Delyana Peevskiego. Ekspert krytycznie odniósł się do zmian, obawiając się, że prawo jeszcze bardziej zaszkodzi środowisku medialnemu, wywierając nadmierną presję na krytyczne media, zależne od zagranicznego kapitału i wpłat odbiorców (BTI. Bulgaria, 2020).

Zmiany legislacyjne dotyczące systemu medialnego, w połączeniu z wyraźnie prorządowym kursem nadawców publicznych, za sprawą nietransparentnej dystrybucji finansów publicznych i środków unijnych (Rezmer-Płotka, 2020, s. 147), powodowały, że przechwytywanie mediów obejmowało także sektor mediów państwowych i ingerowanie w treści przekazów medialnych. Choć nadawcy publiczni nie posiadają pozycji dominującej na rynku medialnym - Bułgarska Telewizja Narodowa jest trzecim, Bułgarskie Radio Narodowe szóstym, medium pod względem popularności (Dzhambazova, 2022, s. 19), to ich przechwytywanie doprowadziło do występowania tam zjawiska samo-cenzury ze strony dziennikarzy, którzy celowo zrezygnowali z podejmowania niektórych tematów, takich jak korupcja w administracji publicznej. Świadczy to o wystąpieniu tam partyjnej kolonizacji mediów wobec nadawców publicznych, co w połączeniu z przechwytywaniem nadawców prywatnych politycznych (Smilova & Smilov, Ganev, 2010, s. 72) rodzi poważne zagrożenie dla wolności słowa i dostępu opozycji do mediów publicznych, który jest gwarantowany przez Konstytucję (1991, Art. 40).

Podsumowując, w latach 2008-2019 w Bułgarii przejmowanie mediów komercyjnych wystąpiło zgodnie z założeniami przechwytywania mediów. Celem było przede wszystkim stworzenie stabilnej bazy wyborców dla partii GERB. Odbywało się to głównie za sprawą stronniczych przekazów medialnych, w których ignorowanie bezstronnych przekazów dotyczących opozycji stało się powszechną praktyką, w wyniku powiązań finansowych. W 2019 r. doszło do przejęcia jednego z kluczowego podmiotu na rynku przez sojuszników premiera Borysova, co świadczy o partyjnej kolonizacji wybranego konglomeratu. Z kolei media publiczne uległy za sprawą reformy z 2010 r. partyjnej kolonizacji obozu rządzącego, który zyskał decydujący głos w zakresie wyboru zarządów nadawców publicznych. Biorąc pod uwagę udział w rynku przywołanych wyżej podmiotów i marginalną rolę nadawców publicznych, decydującą rolę w marginalizacji opozycji w środkach masowego przekazu odegrało

przechwytywanie mediów. W mniejszym stopniu odpowiadała za to kolonizacja mediów publicznych, które już wcześniej podporządkowane były rządzącym, a zatem nie realizowały konstytucyjnych zadań gwarancji pluralizmu politycznego.

6.10. Węgry: utrwalenie skolonizowanego przez rządzących systemu medialnego

W Węgrzech, unikatowe w skali bloku wschodniego legalne istnienie mediów niepodporządkowanych rządzącym już w latach 80. XX w. nie zagwarantowało udanej transformacji medialnej na wzór państw zachodnioeuropejskich. Zaliczony do upolitycznionego modelu (Dobek-Ostrowska, 2015) węgierski system medialny od początku trzeciej fali autokratyzacji mierzył się z wysokim poziomem kontroli politycznej, szczególnie nad nadawcami publicznymi, a także zagrożeniem dla autonomii redakcji komercyjnych. Sprzyjało temu prawodawstwo faworyzujące prorządowe media. Mónika Andok (2016) określiła ten model choć pluralistycznym, to wysoce spolaryzowanym, o niskim poziomie profesjonalizmu dziennikarskiego, ze względu na długą tradycję klientelizmu i zależności ekonomicznej od przedstawicieli biznesu. Dodatkowo, rządzący nękali krytycznych dziennikarzy poprzez wytaczanie pozwów o naruszenie tajemnicy państwowej (BTI. Hungary, 2008). Próby przejmowania mediów występowały już przed kryzysem gospodarczym 2007-2009 (BTI. Hungary, 2008; Andok, 2016; Brouillette et al., 2016), to punktem przełomowym dla przejmowania mediów na Węgrzech było zwycięstwo partii Fidesz w wyborach parlamentarnych w 2010 r. i utworzenie drugiego rządu Orbána. To wtedy rozpoczął się proces pogłębio- nego przejmowania mediów. Najpierw podporządkowano rządzącym nadawców publicznych, a następnie wydawnictwa z sektora prywatnego, za pośrednictwem otoczenia biznesowego Orbána.

Kolonizacja mediów państwowych środków masowego przekazu opierała się na postanowieniach ustawy medialnej z 2010 r., która ustanowiła nową strukturę organów kontrolnych. Na czele nowej struktury stanął Krajowy Urząd Komunikacji i Mediów (węg. Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság; NMHH), którego najważniejszym organem była Rada ds. Mediów, odpowiedzialna za proces koncesyjny i działania w obrębie zmian właścicielskich na rynku medialnym. Składy obu instytucji w całości wybierane były przez większość parlamentarną, którą od 2010 r. nieprzerwanie posiadał Fidesz. Zarówno na czele NMHH i Rady stał urzędnik wybierany bezpośrednio przez premiera (Bajomi-Lázár, 2017, s. 275), co czyniło oba organy

podporządkowane Orbánowi i jego otoczeniu. Początkowo, podporządkowanie mediów publicznych odbyło się za pośrednictwem prywatnej korporacji Duna Médiaszolgáltató Részvénytársaság, będącą własnością Fundacji Służby Publicznej, nad którą nadzór spełniał organ zdominowany przez nominatów Fideszu. Przejęcie kontroli nad nadawcami publicznymi zagwarantowało powołanie dodatkowych członków przez Radę ds. Mediów, co zaburzyło równowagę między kandydatami obozu rządzącego a opozycji (Polyak, 2019, s. 288). Z kolei prawa własności mediów publicznych i nadzór nad produkcją materiałów audiowizualnych przekazano Funduszowi Wspierania Usług Medialnych i Zarządzania Aktywami, na czele którego stał nominat Rady i NMHH (Konarska, 2021, s. 89).

W 2013 r. przyjęto nowelizację Konstytucji, która wprowadziła zakaz publikowania spotów wyborczych w mediach komercyjnych (BTI. Hungary, 2016). Tym samym kampania w mediach realizowana była wyłącznie na łamach nadawców publicznych, które faworyzując rządzących publikowały stroniczne materiały, bez ich oznakowania jako treści sponsorowane. Ograniczenie zróżnicowanych źródeł prezentujących agendę polityczną opozycji wzmocniło pozycję Fideszu, który wprowadził nowelizację na rzecz wyborów w 2014 r. Dodatkowo, w 2014 r. uchwalono zapisy o nowym podatku dochodowym, który wymierzony był w niezależny od rządzących RTL Klub, biorąc pod uwagę, że był to jedyny podmiot generujący roczne dochody powyżej 90 mln dolarów, na które nałożono obciążenie w wysokości 50% kwoty uzyskanej (BTI. Hungary, 2016). Pogłębiło to nierówne warunki rywalizacji na rynku komercyjnym, osłabiając kondycję finansową głównego krytycznego medium.

Dzięki tym zmianom przedstawiciele obozu rządzącego zyskali większość czasu antenowego w państwowych środkach masowego przekazu (Brouillette et al., 2016), a także możliwość oczerniania swoich oponentów (BTI. Slovakia, 2012). Przejmowanie mediów publicznych doprowadziło do wykluczenia głosów krytycznych, w tym udziału przedstawicieli opozycji w audycjach (IPI, 2022, s. 8). Więcej czasu antenowego poświęcano także na audycje o tematyce religijnej, kreowane przez przedstawicieli Kościoła Katolickiego (BTI. Slovakia, 2014), które zawierały treści stroniczne na korzyść rządzących. Naciskom nowych zwierzchników mediów publicznych ulegli dziennikarze, którzy zdecydowali się pozostać na swoich stanowiskach, często w całości powielając komunikaty formułowane przez przedstawicieli rządu (IPI, 2022, s. 8). Ten proceder jest z kolei oznaką spełnienia cech istotnościowych przechwytywania mediów. Oponenti obozu rządzącego utracili konstytucyjne prawo do

swobodnej dystrybucji swojej agendy politycznej za pomocą nadawców publicznych, podmiotów zobowiązanych do zachowania pluralizmu w przekazach medialnych. Ponadto, stałą praktyką stało się wpływanie na treść przekazów medialnych w państwowych środkach masowego przekazu przez przedstawicieli administracji rządowej.

Z kolei w odniesieniu do sektora prywatnego jedną z pierwszych decyzji Rady było odmówienie przyznania stałej koncesji na nadawanie krytycznej wobec rządu rozgłośni Klubrádió w 2011 r. Od tej pory rozgłośnia nadawała na tymczasowych licencjach aż do 2013 r., kiedy pod presją opinii międzynarodowej Rada ponownie przyznała radiostacji licencję na dłuższy okres (Index.hu, 2013). Z kolei w 2014 r. Rada zablokowała fuzję grup medialnych Axel Springer i Ringier, uzasadniając to obawą przed zbyt wysokim poziomem koncentracji mediów (Batorfy, 2019). Kilka miesięcy później instytucja ta wyraziła zgodę na przejęcie obu podmiotów przez prorządowego biznesmena Heinricha Pecina. Przełomem w kolonizacji mediów prywatnych przez Fidesz był 2016 r. Wcześniej, media stronicze na korzyść obozu rządzącego należały do imperium medialnego Lajosa Simicskiego, wieloletniego sojusznika Orbána. Nie był on jednak w pełni podległy liderowi Fideszu i kiedy po wyborach w 2014 r. wszedł z nim w konflikt, stracił dostęp do państwowych zasobów finansowych. Swoje wsparcie finansowe, w postaci zleceń reklamowych, dla mediów Simicskiego wycofali także prorządowi biznesmeni, co ostatecznie doprowadziło do upadku części należących do niego tytułów. Redakcje, które przetrwały zapaść ekonomiczną, stały się wyraźnie antyrządowe (Simon & Rácz, 2017). Zamknięcie najstarszego dziennika Népszabadság w 2016 r., na podstawie decyzji Rady, doprowadziło do sprzedania części jego tytułów kolejnemu współpracownikowi Orbána, Lórincowi Mészárosowi. Ten z kolei z czasem stał się także właścicielem Mediaworks, grupy medialnej posiadającej dwanaście dzienników regionalnych i telewizji Echo24. Zatem wycofanie się większości zagranicznych inwestorów i upadek mediów Simicskiego pozwoliło rządzącym zbudować nowy rynek medialny.

Konsolidację nowego systemu medialnego zakończyło powstanie fundacji Europejskiej Fundacji Prasy i Mediów (KESMA) w 2018 r. Jak podano w oficjalnym komunikacie prasowym, Fundacja powstała w celu ochrony węgierskiego języka, kultury i tożsamości narodowej przed „lewicowo-liberalnym monopolem informacyjnym”. KESMA przejęła 379 dzienników i czasopism, 96 portali informacyjnych, 20 stacji telewizyjnych, 11 rozgłośni radiowych stanowiących 90% wydawców na Węgrzech, a także trzy agencje reklamowe (Mucha, 2020). Do portfolio Fundacji należała

przede wszystkim prasa lokalna. Tym samym odbiorcy na prowincji, niekorzystający ze źródeł internetowych pozbawieni zostali dostępu do niezależnych mediów (IPI, 2022, s. 4). Dla porównania, w 2015 r. jedynie 31 z blisko 500 tytułów prasowych na Węgrzech było podporządkowanych rządzącym i ich otoczeniu biznesowemu. Zatem, najwyższy poziom koncentracji mediów dotyczył radiofonii i telewizji, w mniejszym stopniu dzienników o zasięgu krajowym. Prasa lokalna była niemal w całości zarządzana przez KESMA. W mniejszym stopniu partyjnej kolonizacji mediów podlegały serwisy internetowe (IPI, 2022, s. 5). Zmiany właścicielskie krytycznych wobec rządu redakcji również wymagały aprobaty premiera Węgier. Potwierdza to przypadek przejęcia dziennika politycznego Népszava w 2016 r., przez byłego polityka opozycyjnej Węgierskiej Partii Socjalistycznej (Rényi, 2018). Za sprawą Rady ds. Mediów Orbán autoryzował każdą decyzję o zmianach na rynku medialnym, prowadząc do jego oligarchizacji i subordynacji (Polyák, 2019).

W tym samym czasie rządzący podjęli decyzję o zmianach w zakresie dystrybucji funduszy reklamowych spółek państwowych, które podobnie jak w Polsce skierowano do prorządowych mediów (BTI, Hungary, 2018). Z podejmowania decyzji w zakresie alokacji środków państwowych wyłączono przedstawicieli opozycji (Bajomi-Lázár, 2015, s. 75), co wykluczyło możliwość zablokowania decyzji rządzących. By sprawować pełną kontrolę nad dystrybucją tych środków, które okazały się niezbędne do przewyciężenia konsekwencji zapaści gospodarczej, w 2014 r. powołano Krajowe Biuro Komunikacji. Beneficjentami tego posunięcia były także zaprzyjaźnione z rządem agencje marketingowe, którym oficjalnie zlecano wykupienie reklamy właśnie w prorządowych mediach (Polyák, 2019, s. 283). W dystrybucji państwowych środków reklamowych nie kierowaną się logiką wolnorynkową, gdzie największy ekwiwalent kieruje się do podmiotów o najwyższym udziale w rynku. W Węgrzech środki te kierowano regularnie do prorządowych mediów, pomijając takie komercyjne stacje jak RTL (RSF, 2019).

Péter Krekó i Zsolt Enyedi (2018) tytuły w pełni zależne od budżetów reklamowych firm z otoczenia Orbána nazwali mediami zorganizowanymi przez rząd. Choć oficjalnie pozostawały prywatne, to w praktyce zarządzane przez Fidesz i wspierające go otoczenie biznesowe (Krekó & Enyedi, 2018, s. 46). W tych warunkach rynek medialny, jeszcze bardziej zależny od dotacji państwowych, stał się bardziej podległy Orbánowi niż poprzedni właściciele jak Simicski (Bátorfy & Urbán, 2020, ss. 51-52). Decyzje te doprowadziły do stworzenia nowego kształtu rynku medialnego,

funkcjonującego w oparciu o nierówne warunki konkurencji, w których opozycja przedstawiana była jako agenci Georga Sorosa, działający na szkodę Węgier (BTI. Hungary, 2020).

W nowych okolicznościach swoje udziały wycofali inwestorzy z Europy Zachodniej, zastąpieni sojusznikami obozu rządzącego. Prorządowe stały się media publiczne, a także podmioty prywatne, należące od 2018 r. do fundacji KESMA, które razem posiadają ponad 80% udziałów w krajowym rynku. Do prorządowych mediów w latach 2018-2019 trafiło blisko 66% ekwiwalentu reklamowego przedsiębiorstw państwowych (BTI. Hungary, 2020). Kluczem do osiągnięcia takiego wpływu było stworzenie sieci pośredników między obozem rządzącym a mediami. Tym samym, węgierski system medialny szczególnie po 2016 r. charakteryzował się wysokim poziomem koncentracji rynku i silnymi powiązaniem niemal wszystkich podmiotów z obozem rządzącym. Krytyczne wobec elit rządzących tytuły stopniowo zniknęły, a te które przetrwały nierówną konkurencję z prorządowymi mediami jak RTL Klub nie były w stanie dotrzeć do większości odbiorców, ponieważ generowali jedynie około 20% udziału w rynku.

Przejmowaniu mediów towarzyszyły działania wymierzone w środowiska stawiające opór. Pierwszym z nich były organizacje monitorujące ochronę wolności prasy, których niezależność podważano poprzez oskarżenia o działania wbrew racji stanu, na polecenie George'a Sorosa. Drugą grupą byli krytyczni dziennikarze, którym rządzący regularnie ograniczali dostęp do informacji publicznych (Polyák, 2019, s. 283). W rezultacie prorządowe media zyskały kolejną obok finansowej przewagę nad krytycznymi wydawcami, w postaci dostępu do informacji publicznej. Co więcej, urzędnicy państwowi dopuszczali się wykluczania wybranych dziennikarzy, a nawet całych redakcji, z obrad parlamentu i rządowych konferencji prasowych. Z kolei przedstawiciele resortu edukacji publicznej i zdrowia publicznego bez zgody premiera nie mogli odpowiadać na pytania dziennikarzy. Rządzący odmawiali nierzadko udzielania odpowiedzi na pytania ze strony krytycznych dziennikarzy, oskarżając ich jednocześnie o szerzenie *fake newsów* (Polyák, 2019, ss. 295-296). Zatem debatę publiczną na temat działań rządu kreowały wyłącznie prorządowe media posiadające dostęp do kontrolowanych informacji publicznych, stając się tubą propagandową. Podobnie jak w Polsce krytyczni dziennikarze, określani byli jako wrogowie państwa, służący interesom opozycji (IPI, 2022, ss. 4, 10). W katalogu represji wobec nich znalazły się także działania z wykorzystaniem technologii szpiegowskich, stosowanych

w działaniach antyterrorystycznych. Przedstawiciele rządu nie zaprzeczyli tej informacji, wskazując, że podstawą ich stosowania były obawy o naruszenie przez część środowiska podstaw bezpieczeństwa narodowego (IPI, 2022, s. 12).

Podsumowując, przejęcie mediów na Węgrzech wystąpiło początkowo w wariancie przechwytywania mediów, z czasem przyjmując cechy partyjnej kolonizacji, która objęła niemal cały system medialny. Podstawą wzrostu dynamiki tego fenomenu było połączenie zmian w prawodawstwie krajowym, a także stworzenia ekstremalnie nierównych warunków rywalizacji na rynku, poprzez scentralizowany system zarządzania budżetami reklamowymi spółek państwowych i prorządowych przedsiębiorstw prywatnych. Ten pierwszy czynnik doprowadził do podporządkowania podmiotów medialnych organom wybieranym przez posłów Fideszu. Natomiast ekwiwalenty reklamowe kierowane były wyłącznie do stroniczych redakcji. To właśnie rozwój klientelizmu, gwarantujący przetrwanie prorządowym redakcjom w zmian za publikowanie propagandowych materiałów, stał się podstawą stworzenia scentralizowanego i hierarchicznego rynku medialnego, podporządkowanego woli obozu rządzącego. Krytyczne wydawnictwa stanęły przed wyborem między utratą wpływów reklamowych lub odebraniem koncesji, a poddaniem się kolonizacji ze strony prorządowych firm. Nowy ład medialny zniszczył pluralizm, przez co obywatele, wyłączając źródła internetowe, zdani byli na prorządowe przekazy medialne. W takich warunkach opozycja utraciła możliwość swobodnego prezentowania swojej agendy politycznej za pomocą środków masowego przekazu. Te zdominowane były przez stronicze przekazy medialne, przez co jedynym kanałem komunikacji z obywatelami stał się internet.

6.11. Alternatywne wyjaśnienia poziomu przejmowania kontroli nad mediami przez rządzących

Zastosowanie metody śledzenia procesu pozwoliło przetestować alternatywne wyjaśnienia dla poziomu przejmowania kontroli nad mediami przez rządzących, wykraczające poza aktualny stan badań. Przedstawione wyżej założenia teoretyczne wskazują na relację między rodzajem przejmowania mediów a poziomem ograniczania możliwości opozycji do prezentowania siebie jako alternatywy wobec rządzących. Im wyższy poziom trwałości i zasięgu, określanego w postaci sumarycznego udziału w rynku podporządkowanych redakcji, przejmowania mediów, tym zagrożenie dla realizacji tej funkcji przez opozycję jest większe. Podporządkowywanie nadawców wystąpiło w

dwóch wariantach. Przechwytywanie mediów dotyczyło przede wszystkim sektora prywatnego i opierało się na relacjach właścicieli redakcji z politykami. Ten wariant miał charakter mniej trwały i ze względu na mnogość podmiotów na rynku mniejszy zasięg. Tym samym, w mniejszym stopniu zagrażał opozycji w prezentowaniu siebie jako alternatywa wobec rządzących. Partyjna kolonizacja mediów, realizowana przede wszystkim przez podporządkowanie sobie osób zarządzających mediami, dotyczyło przede wszystkim nadawców publicznych. Z tego względu miało to trwalszy charakter niż przechwytywanie mediów, przez co większym stopniu zagrażało opozycji w realizacji tej funkcji. Największe zagrożenie występowało jednak w przypadku połączenia obu wariantów.

Realizacja wspomnianej funkcji opozycji w Estonii była ograniczona w stosunku do mniejszych partii, ze względu na ignorowanie ich w mediach głównego nurtu. Mimo to podporządkowanie nadawców miało tu najmniejszy poziom ze wszystkich państw. Najważniejszym wydarzeniem było przejęcie przez Margusa Linnamäea w 2015 r. Postimees Group, która stała się przedmiotem przechwytywania przez partię EKRE po zwycięstwie w wyborach parlamentarnych w 2019 r. Przyczyną najmniejszego poziomu podporządkowania mediów był do 2015 r. brak oligarchów powiązanych z elitami politycznymi, którzy zdolni byli przejąć redakcje z głównego nurtu. Pozostałymi czynnikami wyjaśniającymi były wysokie standardy ochrony wolności prasy oraz autonomia nadawców publicznych. ze względu na sposób wyboru ich kierownictwa. Gdyby obecni byli na estońskim rynku sojusznicy polityków zdolni do przejęcia nadawców, to ze względu na relatywnie małą liczbą redakcji, mogłoby dojść do koncentracji mediów i podporządkowania ich rządzącym. Możliwość wystąpienia takiego scenariusza potwierdza przypadek Rumunii.

W Czechach najważniejszym wydarzeniem było wykupienie w 2013 r. przez Agrofert grupy medialnej Mafra, która została wykorzystana w kolejnych kampaniach do publikacji stronniczych przekazów medialnych, w ramach nieformalnej agitacji oraz kompromatów. Jednocześnie rządzący podejmowali nieudane próby podporządkowania Rady Radiofonii i Telewizji. Fiasko tych działań wynikało z wetowania tych działań przez opozycję w Senacie. Przyczyną ograniczonego przechwytywania nadawców były opór dziennikarzy i właścicieli mediów oraz powstrzymanie partyjnej kolonizacji nadawców publicznych przez opozycję. Gdyby nie te czynniki, możliwa byłaby także partyjna kolonizacja mediów państwowych, podobnie jak miało to miejsce w Polsce od 2015 r.

Do przechwytywania lokalnych wydawnictw i koncentracji regionalnych wydawnictw doszło w Litwie. Ten poziom podporządkowania mediów sprzyjał publikacji kompromatów na temat opozycji i oddziaływania na zarządzanie redakcjami. Nie miał on jednak charakteru trwałego oraz takiego zasięgu, by ograniczać możliwości opozycji do prezentowania siebie jako alternatywę wobec rządzących. Przyczyną ograniczonego podporządkowania mediów do nadawców regionalnych był brak podmiotów zdolnych do przejmowania mediów głównego nurtu. Dystrybucja kompromatów motywowana była przede wszystkim korzyściami finansowymi, pozwalającymi opłacać działalność redakcji. Gdyby w Litwie były obecne podmioty powiązane z rządzącymi, to podobnie jak w Estonii ze względu na strukturę rynku, mogłoby dojść do koncentracji mediów i podporządkowania ich rządzącym. Możliwość wystąpienia takiego scenariusza potwierdził przypadek Rumunii.

W Łotwie, najważniejszym wydarzeniem było przejęcie dziennika Diena w 2009 r. przez lokalnych oligarchów i podporządkowania go elitom rządzącym, w wariantcie partyjnej kolonizacji. Jednocześnie dochodziło do przechwytywania lokalnych redakcji, co nie zagroziło opozycji w realizacji jej funkcji. Podobnie jak w Litwie przyczynami ograniczonego podporządkowania nadawców był brak wystarczającej liczby oligarchów, powiązanych z politykami, zdolnych do przejęcia większości rynku. Również w Łotwie mogłoby dojść do koncentracji rynku medialnego i podporządkowania go rządzącym, gdyby obecni byli tam biznesowi sojusznicy polityków posiadający wystarczające zasoby.

W latach 2008-2015 w Polsce rozwijano przede wszystkim relacje symbiotyczne pomiędzy PiS a mediami zarządzanymi przez Rydzyka. W tym przypadku stronnicze przekazy medialne nie były dowodem przechwytywania mediów lub ich partyjnej kolonizacji, a przedmiotem transakcji w zamian za realizację interesów kierownictwa Telewizji Trwam i Radia Maryja. Powołana w 2015 r. Rada Mediów Narodowych odebrała zwierzchnictwo nad nadawcami publicznym KRRiT, co umożliwiło partyjną kolonizację tego sektora. Jednocześnie od 2015 r. przechwytywano wybrane redakcje prywatne, w tym należące do Niezależnego Wydawnictwa Polskiego i Wirtualnej Polski. Przyczyną ograniczonego przechwytywania sektora prywatnego był opór części środowiska dziennikarskiego, szczególnie osób zatrudnionych w wydawnictwach należących do kapitału zagranicznego. Gdyby nie to, być może doszłoby do podporządkowania niemal całego rynku medialnego rządzącym. Możliwość wystąpienia tego scenariusza potwierdził przypadek Węgier.

W Bułgarii głównym celem przechwytywanie mediów było stworzenie stabilnej bazy wyborców dla partii GERB. Od 2010 r. podporządkowanie redakcji odbywało się za pośrednictwem sojuszników nowych ugrupowań, z wykorzystaniem środków publicznych. W tym samym czasie rozpoczęto partyjną kolonizację nadawców publicznych. W rezultacie doszło do podporządkowania mediów z sektora państwowego oraz części redakcji komercyjnych. W przypadku tych drugich przechwytywanie miało nietrwały charakter, a jego apogeum przypadło na lata 2013-2014. Przyczyną tego były symbiotyczne relacje między właścicielami wydawnictw a politykami. Ci pierwsi posiadali na tyle silną pozycję, że nie byli zmuszeni poddać się całkowitemu podporządkowaniu i zdolni żądać realizacji swoich interesów i wywierać wpływ na rządzących. Gdyby nie to, mogłoby dojść w Bułgarii do przechwycenia sektora prywatnego, tak jak miało to miejsce w Węgrzech.

Po wycofaniu się części kapitału zagranicznego, dominującym typem relacji w Słowacji między właścicielami mediów a politykami była symbioza. Większy opór w tym przypadku wobec podporządkowania wynikał z obowiązywania restrykcyjnego prawa dotyczącego zniesławień. Apogeum oporu przypadło na 2018 r., kiedy doszło do zabójstwa Kuciaka. To właśnie postawa części środowiska, wynikająca z wysokich standardów etycznych pracowników mediów, a także wroga wobec krytycznych dziennikarzy postawa Fico, spowodowały ograniczone podporządkowanie sektora prywatnego i tymczasową kolonizację nadawców publicznych. Gdyby nie opór części podmiotów, połączony z krytyką przepisów dotyczących pomówień i publikacji sprostowań, mogłoby dojść do trwałej kolonizacji mediów państwowych oraz przechwycenia sektora prywatnego, jak miało to miejsce w Węgrzech.

W Rumunii silny paralelizm i symbioza pomiędzy właścicielami mediów a rządzącymi sprzyjały przechwyceniu mediów komercyjnych, do czego wykorzystywano środki budżetowe. Z kolei nadawcy publiczni ulegli partyjnej kolonizacji. Kolejną determinantą było koncentracja rynku po wycofaniu się kapitału zagranicznego, w odpowiedzi na kreowanie wrogiego niezależnym mediom otoczenia. Mimo to rządzący nie podporządkowali sobie większości rynku, dlatego że część właścicieli dążyła do realizacji swoich interesów. Gdyby ci ostatni nie posiadali takiej autonomii, to mogłoby dojść w Rumunii do przechwycenia niemal całego sektora prywatnego. Możliwość wystąpienia takiego scenariusza potwierdził przypadek Węgier.

W 2010 r. w Węgrzech ustanowiono nową strukturę organów kontrolujących media, na czele której stanął NMHH. Dzięki tej instytucji rządzący zyskali większą

kontrolę nad mediami. Przyjęty w 2013 r. zakaz publikacji spotów wyborczych w mediach komercyjnych ograniczył opozycji możliwość realizacji jednej z jej funkcji. Z kolei zmiany w latach 2014-2018 doprowadziły do koncentracji sektora prywatnego i uzależnienia go od podporządkowanej rządzącym fundacji KESMA. Jak wskazano w rozdziale VII, potwierdzono przypadki inwigilacji krytycznych względem rządzących dziennikarzy w 2019 r. Przyczyną największego poziomu podporządkowania mediów w Węgrzech było także wycofanie się kapitału zagranicznego i zamknięcie kilku niezależnych redakcji, w odpowiedzi na wrogi stosunek rządzących. Gdyby nie brak kontroli tych ostatnich nad źródłami internetowymi i przetrwanie kilku niezależnych redakcji, społeczeństwo węgierskie utraciłoby dostęp do alternatywnych przekazów medialnych.

6.12. Podsumowanie

W tej części pracy w oparciu o zaprezentowane kategorie teoretyczne określono dynamikę przejmowania mediów w każdym z państw. Pozwoliło to ustalić w jakim stopniu ograniczano możliwość prezentowania przez opozycję własnej agendy politycznej w środkach masowego przekazu. Na podstawie partyjnej kolonizacji mediów oraz przechwytywania mediów sformułowano wnioski dotyczące podporządkowania nadawców przez rządzących w każdym z analizowanych państw.

Wyniki badań porównawczych pozwoliły sformułować wnioski o wyższym poziomie generalizacyjnym. Pierwsze z nich dotyczą uwarunkowań przejmowania mediów w państwach postkomunistycznych. Wielkość rynku medialnego nie miała znaczenia dla poziomu podporządkowania nadawców przez rządzących. Założenie, że mniejsze rynki takie jak w państwach nadbałtyckich, gdzie występował wyższy poziom koncentracji kapitału własnościowego, były bardziej podatne na przejmowanie wydawnictwo przez rządzących zostało odrzucone.

Sfalsyfikowano również założenie, że charakter transformacji medialnej warunkował poziom przejmowania mediów. W Polsce i w Węgrzech, gdzie w krótkim czasie ustanowiono pluralistyczny system medialny i otwarty na kapitał zagraniczny, nie stworzono mechanizmów powstrzymujących podporządkowanie mediów w latach 2008-2019. Kluczowym momentem dla wzrostu poziomu przejmowania mediów w każdym z państw było wycofanie się kapitału zagranicznego, co umożliwiło przejęcie rozwiniętych i dobrze funkcjonujących redakcji głównego nurtu przez krajowych

biznesmenów, posiadających często powiązania z elitami politycznymi lub mających ambicje do rozpoczęcia kariery politycznej.

Istotny dla powodzenia przejmowania mediów okazał się wybór środków służących podporządkowaniu mediów. Gdy rządzący stosowali represje, próby podporządkowania mediów spotykały się z oporem środowiska dziennikarskiego. Wybór tej strategii przez elity rządzące wynikał z braku zasobów finansowych do korumpowania dziennikarzy. Najwyższy poziom oporu występował w państwach, gdzie środowisko dziennikarskie charakteryzowało się wysokim poziomem standardów etycznych i przywiązaniem do ochrony swojej niezależności. Z kolei wykorzystanie zasobów finansowych, najczęściej w formie budżetów reklamowych, było skuteczniejsze i pozwoliło subordynować te redakcje, które mierzyły się z brakiem stabilności finansowej i spadkiem przychodów. W przypadku połączenia represji wobec mediów stawiających opór podporządkowaniu przez praktyki korupcyjne, z wykorzystaniem zasobów finansowych do pozyskania stroniczości wybranych redakcji, przejście środków masowego przekazu miało najwyższy poziom.

Obok represji i rozwijania relacji klientelistycznych, kluczowe dla przejścia nadawców były zmiany legislacyjne dotyczące funkcjonowania systemu medialnego. Rządzący najwięcej uwagi w tym zakresie poświęcili na nowelizacje zapisów dotyczących wybierania osób zasiadających w organach kontrolujących funkcjonowanie państwowych środków masowego przekazu, a także odpowiadających za proces koncesyjny. Tym samym elity rządzące zyskały możliwość wymiany kadr zarządzających mediami publicznymi, które decydują o zawartości przekazów medialnych, a także odmawiać przyznania pozwoleń na legalne nadawanie tytułom z sektora prywatnego. Zmiany w prawodawstwie były kluczowe dla partyjnej kolonizacji mediów, z kolei przechwytywanie mediów odbywało się głównie za pomocą stosowania represji i klientelizmu.

Wariant kolonizacji redakcji realizowany był według scenariusza, w którym rządzący rozpoczynali podporządkowanie mediów od zmian legislacyjnych. Następnie powoływali nowe instytucje kontrolujące sektor medialny lub wymienili składy istniejących organów, obsadzając w nich podporządkowane sobie osoby. W kolejnym kroku wykorzystali państwowe zasoby finansowe lub środki sprzymierzonych biznesmenów do wsparcia stroniczych redakcji, tworząc nierówne warunki konkurencji na rynku. Następnie wprowadzali nowe podatki od przychodów podmiotów medialnych by osłabić krytyczne redakcje.

Kolonizacja nadawców publicznych uzupełniana była przez przechwytywanie mediów komercyjnych. Ten wariant występował w czterech odmianach: polityk decydował się na stworzenie imperium medialnego (Estonia), właściciel mediów rozpoczynał karierę polityczną (Bułgaria, Czechy), politycy tworzyli trwałe relacje z właścicielami mediów ogólnokrajowych (Bułgaria, Polska, Rumunia, Słowacja, Węgry) lub lokalnych (Litwa, Łotwa). Przechwytywanie mediów lokalnych występowało w warunkach, kiedy ogólnokrajowe redakcje należały do konglomeratów z zagranicznym kapitałem, a ich funkcjonowanie nie naruszyły konsekwencje recesji gospodarczej. Podporządkowanie tytułów regionalnych wystąpiło w Litwie i Łotwie, gdzie krajowe prawodawstwo dopuszczało wydawanie prasy przez jednostki samorządu terytorialnego. Ze względu na dominację niezależnych ogólnokrajowych wydawnictw w rynkach medialnych, podporządkowanie redakcji miało charakter wyłącznie częściowy.

Swoboda prezentowania agendy politycznej przez opozycję była najniższa, gdy rządzący podporządkowali sobie media publiczne i większość sektora prywatnego. W przypadku przejęcie wyłącznie nadawców publicznych dochodziło do naruszenia konstytucyjnych zapisów o pluralizmie państwowych środków masowego przekazu. Z kolei przejęcie wyłącznie części sektora komercyjnego było w mniejszym stopniu zagrażające dla swobody prezentowania agendy politycznej przez opozycję, dlatego że podmioty te wciąż posiadały prawo do prezentowania swojego programu w mediach publicznych. Najniższy poziom zagrożenia swobodnego prezentowania agendy politycznej opozycji wystąpił, gdy dochodziło do przejęcia wyłącznie tytułów, które nie generowały większości udziałów w rynku lub mediów regionalnych. W przypadku tych ostatnich, nadawcy wykorzystywali podporządkowanie redakcji w rywalizacji politycznej wyłącznie na poziomie lokalnym. Zatem wariant i skala przejmowania mediów były kluczowe dla swobody prezentowania agendy politycznej opozycji.

Poziom przejmowania mediów zwiększał się w okresach kampanii wyborczych. Elity polityczne przeznaczając kolejne środki na wydatki reklamowe na kampanie prowadzone w mediach, kierując je szczególnie do stronicznych mediów. Dodatkowym barierami były ograniczenia wprowadzone na czas kampanii wyborczych, takie jak zakaz publikacji spotów wyborczych w mediach komercyjnych na Węgrzech, ustawowe zmniejszenie wydatków na spoty wyborcze na Litwie i ograniczenie czasu partii politycznych na audycje sponsorowane na łamach nadawców publicznych

na Łotwie. Wszystkie te działania faworyzowały rządzących, posiadających dodatkowy czas antenowy w mediach publicznych, które informują o aktualnych działaniach administracji publicznej i rządu.

Przejmowanie mediów i ograniczenie możliwości na prezentowanie w nich agendy politycznej opozycji sprzyjało rozwijaniu alternatywnych źródeł informacji, przede wszystkim portali internetowych. To właśnie tam opozycja wykluczona była z debaty za pośrednictwem środków masowego przekazu, dlatego decydowała się ona na dystrybuowanie tam swojego programu. Decydując się na to działanie opozycja miała ograniczone możliwości docierania do wyborców, biorąc pod uwagę poziom cyfryzacji kraju oraz cechy demograficzne grupy docelowej jaka korzystała z Internetu.

Rozdział VII: Kooptacja elit i stosowanie represji wobec opozycji politycznej

7.1. Wstęp

Obok legitymacji, uzyskiwanej najczęściej w drodze nierywalizacyjnych wyborów powszechnych, represje i kooptacja elit są filarami stabilności niedemokratycznych systemów politycznych (Levitsky & Way, 2010; Gerschewski, 2013). Z kolei w przypadku systemów demokratycznych kooptacja elit i represje stanowią odmienne filary stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym, kiedy legitymacja pochodząca z wyborów jest niewystarczająca. Różnica ta wynika z faktu, że w demokracjach alternacja władzy jest cechą istotnościową systemów politycznych i nie zagraża ich stabilności. Jednak te same środki, co w przypadku autokracji, mogą zostać wykorzystane przez rządzących na rzecz zwiększenia szans na odnowienie kompetencji władczych w drodze wyborów. Ten cel określany jest jako zagwarantowanie stabilności pozycji elit rządzących i był przedmiotem zainteresowania w tym rozdziale. Rządzący odpowiadali za pomocą kooptacji i represji na próby alternacji władzy ze strony opozycji (Gartner & Regan, 1996, s. 275). W tym rozdziale ustalono jakie warianty tych dwóch zmiennych wystąpiły w wybranych państwach postkomunistycznych. Ich stosowanie, szczególnie w stosunku do opozycji politycznej, oznaczało dążenie do utrwalenia stabilności pozycji elit rządzących w systemie politycznym, za pomocą środków zagrażających rywalizacji zgodnej z demokratycznymi zasadami. Celem ich stosowania wobec oponentów było zagwarantowanie odnowienia kompetencji władczych poprzez ograniczenie możliwości realizacji funkcji opozycji: alternacji władzy w drodze wyborów, kontroli rządzących i stanowienia wobec nich alternatywy. Tym samym, wzrost poziomu ich stosowania oznaczał ewolucję w kierunku autokracji oraz wystąpienia scenariusza O_{RH} lub O_A .

Kooptacja elit rozumiana jest w tej pracy za Johannesem Gerschewskim (2013) jako zdolność rządzących do tworzenia relacji zależności z istotnymi aktorami (lub grupami aktorów), których celem jest zagwarantowanie stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym. Odnowienie kompetencji władczych gwarantuje wysokie poparcie w wyborach powszechnych lub redukcję kontestacji politycznej. Zdaniem Vincenzo Bove'a i Mauricio Rivery celem kooptacji jest zwiększenie ograniczeń dla działań zbiorowych i zmniejszanie zdolności opozycji do mobilizacji przeciwko elitom rządzącym (Bove & Rivera, 2015, s. 7). Z kolei Gerschewski za pożądaną rezultat

uznał utrwalania w podmiotach kooptowanych przekonania, że posiadane przez nich zasoby (np. prawa wyborcze, zasoby materialne czy zdolności do organizacji aktywności zbiorowych) powinny być wykorzystywane zgodnie z wolą rządzących. Zatem Bove i Rivera przyjmują perspektywę podmiotów pozyskujących sojuszników, natomiast Gerschewski skupia się na utrwaleniu w potencjalnych sprzymierzeńcach podporządkowania względem rządzących. Nie oznacza to, że oba podejścia pozostają ze sobą w sprzeczności. Stanowią one wobec siebie uzupełnienie, wskazując na odmienne punkty widzenia. Niezależne od przyjętej perspektywy, kooptacja elit odbywa się w sposób formalny, za pośrednictwem takich instytucji jak wybory powszechne czy parlamenty lub nieformalny, z wykorzystaniem powiązań z podmiotami prywatnymi (Gerschewski, 2013, s. 22). Te dwa wymiary pozyskiwania sojuszników elit rządzących omówiono w tym rozdziale. W obu przypadkach kluczowe było posiadanie dostępu do dóbr publicznych, których dystrybucja gwarantowała poparcie wśród wybranych grup społecznych.

Zdaniem Gerschewskiego najczęściej stosowanymi narzędziami na rzecz kooptacji elit są klientelizm, patronat i korupcja (Gerschewski, 2013, s. 22). Ten pierwszy oznacza relację między podmiotem posiadającym zasoby publiczne (patronem) a klientem, który pozyskuje część tych dóbr w zamian za poparcie społeczne (Stokes 2007, s. 605). Dla różnych definicji tego zjawiska wspólne jest postrzeganie tej transakcji jako niezgodnej z oficjalnymi zasadami moralnymi danego społeczeństwa (Clapham, 1982, s. 5), a także sprawowanie kontroli nad zasobami, które stają się przedmiotem wymiany (Singer, 2009, s. 3). Klientelizm przybiera różne formy: od jednorazowej płatności za głos danej osoby, dystrybucji miejsc pracy poprzez patronat, po udzielanie sojusznikom politycznym dostępu do programów opieki społecznej, dotacji rządowych lub innych przysług, w zamian za wsparcie wyborcze od nich i ich sieci (Kitschelt & Wilkinson, 2007). Przywołane w tym rozdziale korupcja, klientelizm i patronalizm jako kategorie teoretyczne łączy oparcie na nieformalnych powiązaniach pomiędzy podmiotami w nich uczestniczącymi. Gretchen Helmke i Steven Levitsky zdefiniowali te relacje jako zazwyczaj niepisane, lecz społecznie akceptowane zasady interakcji, istniejące poza oficjalnie usankcjonowanymi kanałami (Helmke & Levitsky, 2004, s. 727).

Wraz ze wzrostem poziomu rozwijania klientelizmu dochodzi do podważenia zasad demokratycznej rywalizacji politycznej i spadku zaufania obywateli do instytucji politycznych, a także spadku zaufania do skuteczności administracji państwowej w

dystrybucji dóbr publicznych. To ostatnie wzmacnia rozwój relacji patron-klient (Bustikova & Corduneanu-Huci, 2017, s. 315), co powoduje oddziaływanie wzajemne między źródłem (klientelizm) a rezultatem (spadek zaufania do administracji publicznej) i zmniejsza szanse na zwalczenie tego typu praktyk w życiu publicznym. Zaufanie do instytucji publicznych wraz z poziomem rozwoju gospodarczego oraz długości tradycji demokratycznych są najważniejszymi czynnikami determinującym poziom klientelizmu. Im wyższy poziom zaufania obywateli do instytucji publicznych i skuteczności administracji publicznej, tym szanse na utrwalenie takich relacji są mniejsze (Bustikova & Corduneanu-Huci, 2017, s. 285). Allen Hicken za bezpośredni rezultat korupcji uznał utrwalenie kultury bezkarności (ang. *culture of impunity*) (Hicken, 2011, s. 303). Oznacza, to że poziom odpowiedzialności za rozwijanie takich praktyk, jest na tyle niski, że osoby zaangażowane w klientelizm nie ponoszą strat przewyższających korzyści. Za rozwój kultury bezkarności w analizowanych państwach odpowiadały przede wszystkim nieskuteczności postępowań sądowych dotyczących korupcji oraz akceptacja społeczna stosowania tych praktyk (Hicken, 2011).

Dowody empiryczne z analizowanych państw wskazują na różny stopień utrwalenia klientelizmu, pomimo zbliżonych wartości następujących zmiennych: zaufanie do instytucji publicznych, poziom rozwoju gospodarczego oraz długość tradycji demokratycznych. Tym samym, doświadczenia z trzeciej fali autokratyzacji pozwoliły ustalić istotność pozostałych czynników dla wystąpienia określonego rezultatu. Na tej podstawie sformułowano założenie, że im większy udział opozycji w rywalizacji politycznej, która realizuje swoje funkcje zgodnie ze scenariuszem O_D, tym mniejsza szansa na utrwalenie relacji klientelistycznych. Jak wskazała Alina Mungiu-Pippidi (2006) państwa postkomunistyczne są przykładami rozwoju klientelizmu reprezentującego korupcję w formie strukturalnej, ze względu na utrwalenie warunków maksymalizacji kompetencji władczych przez obóz rządzący i nieformalne sieci zależności.

W demokracjach nieskonsolidowanych klientelizm służy kreowaniu lojalnej sieci sojuszników elit rządzących, z kolei w systemach niedemokratycznych celem utrwalenia tej wymiany jest tworzenie socjoekonomicznych zależności grup społecznych od rządzących (Hicken, 2011, s. 297). W obu przypadkach najbardziej powszechną formą klientelizmu jest kupowanie głosów (Stokes, 2007; Singer, 2009), na rzecz obniżenia poziomu równości rywalizacji politycznej. Jak wskazano to w rozdziale V prowadziło to do tworzenia nierównych zasad konkurencji politycznej i mobilizacji wybranych grup oraz demobilizacji tych, którzy nie akceptują takiej wymiany

lub w niej nie uczestniczą (Weitz-Shapiro, 2012, s. 1; Kostadinova & Kmetty, 2019, s. 573). Założenie to sugeruje, że do utrwalenia tej wymiany dochodziło częściej w społeczeństwach o większych nierównościach dochodowych. Zaprzeczają temu jednak przykłady Polski i Węgier (World Bank, 2023), dlatego udzielenie precyzyjnej odpowiedzi wymaga odkrycia kolejnych zmiennych.

Wykorzystanie publicznych zasobów na rzecz agitowania stanowi alternatywę dla demokratycznej konkurencji o głosy wyborców (Wang, 2020, s. 1). Gdy rządzący wykorzystują na ten cel środki publiczne, redukują poniesione koszty kampanii wyborczych (Singer, 2009, s. 5). Jak dowiedziono w rozdziale V, klientelistyczna mobilizacja, z wykorzystaniem finansów publicznych, pozwalała rządzącym zmniejszyć limity na finansowanie agitacji obowiązujące ich oponentów. Praktyki te stworzyły nierówne warunki rywalizacji politycznej dla opozycji, która nie posiadała dostępu do publicznych finansów. Rozwijanie takiego rodzaju wymian w sferze publicznej osłabia odpowiedzialność deputowanych przed wyborcami (Hicken, 2011, s. 302). Sprzyjało to pojawianiu się fasadowej opozycji i ograniczaniu możliwości realnej opozycji do realizacji jej nadrzędnych funkcji.

Patronat, w odróżnieniu od klientelizmu, jest kategorią teoretyczną o węższym polu semantycznym, które obejmuje wyłącznie relacje między klientem a patronem-urzędnikiem, posiadającym dostęp do zasobów publicznych. W wymianie klientelistycznej kontrola zasobów publicznych nie musi wystąpić (Hicken, 2011, s. 295). Robert Sata i Ireneusz Karolewski zdefiniowali patronalizm jako system, gdzie jeden ośrodek decyzyjny kontroluje zasoby, a także odpowiada za stosowanie kar wobec oponentów (Sata & Karolewski, 2020, s. 207). Należy jednak uznać, że dotyczy to wyłącznie przypadków patronalizmu scentralizowanego, co wynika ze struktury administracji państwowej. Niezależnie od poziomu centralizacji kontroli zasobów, nieformalne porozumienia dominują nad formalnymi zasadami, a osobiste powiązania są najważniejsze. Osobisty dostęp do patrona jest niezbędny dla politycznego przetrwania i wzbogacenia (Hale, 2017, s. 32). Utrwalanie patronalizmu prowadzi do ograniczenia konkurencji politycznej i zwiększa szanse rządzących do odnawiania kompetencji władczych w drodze wyborów. Głównym przedmiotem patronalizacji są media głównego nurtu, dlatego że odgrywają kluczową rolę w kształtowaniu preferencji wyborczych (Sato & Karolewski, 2020, s. 208). Do rozwoju patronatu przez elity rządzące doszło w Polsce i Węgrzech. Z kolei w Bułgarii, Czechach (2013-2019) i Rumunii praktyki te rozwijały podmioty gospodarcze, co miało znacznie bardziej

ograniczone oddziaływanie.

Ekstremalnym stadium utrwalenia patronalizmu jest zawłaszczenie państwa (ang. *state capture*), którego istotą jest istnienie sieci skorumpowanych aktorów, którzy działają wspólnie w celu realizacji prywatnych interesów kosztem dobra publicznego (Fazekas & Tóth, 2016). Zawłaszczanie państwa jest systemową formą korupcji politycznej, która zakłóca funkcjonowanie administracji państwowej i najważniejszych instytucji politycznych. Z tych powodów stanowi największe zagrożenie dla przetrwania systemu demokratycznego (Voinea, 2015, s. 69). Zgodnie z definicją Roberta Harrisa (2003) podmiot przejmujący państwo powoduje, że najważniejsze organy administracyjne działają nie na rzecz dobra publicznego, ale na korzyść prywatnych interesów określonej grupy społecznej, np. elit rządzących i ich otoczenia biznesowego.

W tym rozdziale przedstawiono te praktyki klientelistyczne i patronackie ze strony rządzących wobec oponentów politycznych, administracji publicznej i otoczenia biznesowego. Podstawą zawężenia problematyki było przyjęcie założenia o istnieniu rodzaju klientelizmu nazwanego relacyjnym (ang. *relational clientelism*), który stanowi alternatywę dla kupowania głosów, omówionego w rozdziale V. Ten pierwszy polega na utrzymaniu wymiany w sposób permanentny również poza okresami kampanii wyborczych, kierowanego zarówno do wyborców jak i opozycji (Yıldırım & Kitschelt, 2020, s. 22) W przypadku tej drugiej grupy jego celem jest anihilacja realnej opozycji i podtrzymanie fasadowych oponentów.

W rozprawie przyjęto definicję represji jako faktyczne użycie lub groźba zastosowania przemocy fizycznej i psychicznej przeciwko osobie lub grupie osób, ze strony aparatu państwowego, środków masowego przekazu, organizacji obywatelskich i indywidualnych osób (Earl, 2003, 2004; Davenport 2005). Celem ich stosowania jest ukaranie, powstrzymanie (Davenport, 2007) lub kontrolowanie pozainstytucjonalnych działań zbiorowych (Earl, 2011). Istotę twardych represji stanowi wykorzystanie technik ataku, obrony, zatrzymania lub obezwładnienia, broni palnej, kajdanek, kaftanów bezpieczeństwa, armatek wodnych oraz chemicznych środków obezwładniających (Earl, 2003, s. 47). W odróżnieniu od wymienionych powyżej narzędzi Myra Marx Ferree (2004) wprowadziła kategorię miękkich represji (ang. *soft repression*), do których zaliczyła m.in. stygmatyzację. Ta ostatnia rozumiana jest jako proces naznaczania jednostki lub grupy negatywną cechą, która dyskredytuje działania podmiotów stygmatyzowanych. Jej celem jest postrzeganie obiektu stygmatyzacji jako

homogenicznej całości, przez pryzmat wybranej cechy lub zestawu cech jak pochodzenie, orientacja seksualna, poglądy polityczne. Określoną cechą lub cechy uznaje się za dowód, że grupa stygmatyzowana jest wrogiem narodu i stanowi zagrożenie dla racji stanu (Linden & Klandermans, 2006, s. 214). Stygmatyzacja jako rodzaj represji o charakterze zbiorowym, odgrywa kluczową rolę w ekskluzji wybranej grupy z udziału w życiu publicznym w ramach autokratyzacji systemu politycznego, co potwierdzają doświadczenia okresu międzywojennego (Kater, 1984; Friedländer, 2014).

Szczególnym rodzajem represji, niekiedy zaliczanych do katalogu twardych form (Jämte & Ellefsen, 2020, s. 383), jest inwigilacja. W tej pracy jest była ona traktowana jako osobny odrębny rodzaj represji wobec opozycji politycznej oraz krytycznych względem rządzących mediów. Podobnie działania na rzecz ograniczenia finansowania podmiotów kontestujących działania rządzących zaklasyfikowano do odrębnej grupy – *smart* represji. Wyłączenie obu tych praktyk z zaprezentowanego wyżej dychotomicznego podziału wynika z wykorzystania na ich potrzeby odmiennych narzędzi. Inwigilacja opiera się na stosowaniu nowoczesnej technologii, ale także organów administracji państwowych upoważnionych do prowadzenia takich działań legalnie. Z kolei limitacje finansowania działania opozycji, organizacji pozarządowych czy mediów, nazywane przez Jennifer Earl (2003, s. 48) pośrednią represją, możliwe są do zastosowania w przypadku podporządkowania sobie organów przede wszystkim judykatury, a także instytucji sprawujących kontrolę nad finansami. To samo kryterium musiało zostać spełnione do prowadzenia postępowań sądowych przeciwko opozycji jako narzędzia rywalizacji politycznej. Zatem w odróżnieniu od pozostałych rodzajów represji do stosowanie inwigilacji, prowadzenie postępowań sądowych przeciwko opozycji oraz limitacji finansowych niezbędna jest kontrola nad zasobami publicznymi oraz podporządkowanie organów administracji państwowej. To właśnie stanowi cechę istotnościową *smart* represji. Bez niej użycie twardych jak i miękkich represji jest możliwe.

Z tego powodu dystynkcja zaproponowana przez Ferre (2004), zostanie poszerzona o *smart* represje oraz o propozycję Levitsky'ego i Lucana A. Waya (2002). Badacze ci wyróżnili represje o wysokiej i niskiej intensywności. Te pierwsze wymierzone są m.in. przeciwko liderom opozycji i całym organizacjom opozycyjnym oraz realizowane poprzez tłumienie demonstracji i stygmatyzację opozycję. Te drugie przybierają mniej brutalną formą i kierowane są wobec podmiotów o mniejszym znaczeniu dla stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym. Gerschewski zaliczał do

nich nadzór aparatu państwowego, nękanie i zastraszanie, ale także odmowy przyjęcia do pracy czy edukacji. Jego zdaniem represje o niskiej intensywności naruszają m.in. wolność słowa i prasy oraz prawo do zgromadzeń publicznych, czyli te prawa i wolności, które przysługują wszystkim obywatelom. Z kolei represje o wysokiej intensywności limitują prawa do zrzeszania się i swobodnego działania, a zatem dotyczą form organizacji opozycji (Gerchewski, 2013, s. 21), do jakich zalicza się m.in. prawo do pokojowych zgromadzeń i prawo do zrzeszania, prawa wyborcze. Ta konstatacja pozwala wskazać, że adresatami represji o wysokiej intensywności są przede wszystkim aktorzy polityczni, a w przypadku niskiej intensywności grup społeczne wyodrębnione na podstawie wybranej cechy lub zestawu cech istotnościowych.

Przedstawione klasyfikacje represji przenikają się, dlatego w tej rozprawie zmienna ta analizowana była w pięciu wariantach: miękkie represje o niskiej intensywności, miękkie represje o wysokiej intensywności, twarde represje o niskiej intensywności, twarde represje o wysokiej intensywności oraz *smart* represje o wysokiej intensywności. Wyłączenie z pola analizy *smart* represji o niskiej intensywności wynika z odmiennych celów. Inwigilacja obywateli może stanowić element działań antyterrorystycznych. Z kolei limitowanie finansowania organizacji społecznych może wynikać z realizacji działań kontrolnych administracji publicznej, m.in. w ramach zwalczania korupcji. Wykorzystanie zasobów publicznych do zagwarantowania stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym występowało jedynie wobec oponentów, a zatem w formie represji o wysokiej intensywności. Niezależnie od rodzaju represji każda taka aktywność była, z perspektywy podmiotów nimi objętymi, dodatkowym kosztem działalności zbiorowej (Tilly, 1978). Oznacza to, że zorganizowane podmioty biorą pod uwagę stosowanie represji ze strony aparatu państwa, ich sojuszników oraz podmiotów trzecich w odpowiedzi na kontestację polityczną. Ta ostatnia definiowana jest jako epizodyczna, publiczna, zbiorowa interakcja między twórcami roszczeń a adresatem w postaci rządu. Warunkiem wystąpienia kontestacji jest charakter roszczeń, których realizacja doprowadzi do zmiany interesów twórców lub ich adresatów (McAdam, Tarrow & Tilly, 2004, s. 5).

Analizując kontestację polityczną Charles Tilly i Sidney Tarrow zdefiniowali represje jako kontr działania wobec kontestatorów, na rzecz zakończenia ich aktywności. Zaliczają je do jednej z form kontroli społecznej, które wyróżniają się stosowaniem przez rządzących lub ich sojuszników przemocy fizycznej, aresztowań, nękania lub innych działań na rzecz zniszczenia podmiotu kontestującego (Tilly & Tarrow,

2015, s. 37). O odporności na represje, rozumianej jako zdolności do ponoszenia kosztów bez demobilizacji społecznej, decyduje m.in. to jakie działania zostanie zastosowane przeciwko kontestatorom. Ten element został przedstawiony w Tabeli nr 6., która na podstawie propozycji Levitsky'ego i Waya (2002), a także Ferree (2004) i *smart* represji, wyróżnia pięć typów represji, w oparciu o użyte środki (miękkie, twarde i *smart*) oraz adresatów (o niskiej i wysokiej intensywności).

Poziom odporności opozycji na represje warunkuje także model kontrolowania demonstracji (ang. *protest policing*). W tej rozprawie demonstracja rozumiana jest jako zorganizowana forma wyrażania kontestacji politycznej. Za rodzaj artykułowania kontestacji politycznej, wobec którego stosuje się represje uznano demonstrację. Ta ostatnia rozumiana jest jako zbiorowa forma kontestacji, która swoją kategorią semantyczną obejmujemy nie tylko interakcje pomiędzy jej członkami, ale także otoczeniem, w tym kontrdemonstrantami, obserwatorami, funkcjonariuszami policji oraz mediami (Tilly & Tarrow, 2015, s. 37). Efektem tej interakcji jest przekształcenie się jednostek skupionych na demonstracji w zbiorowe podmioty wyrażające kontestację lub pozostających wobec niej biernym lub sprzeciwiający się jej (Favre, 1990).

W literaturze wyróżnia się dwa modele kontrolowania demonstracji: zarządzanie poprzez negocjacje (ang. *negotiated management*) oraz eskalację siły (ang. *escalated force*), jednak jak wskazała Joanna Rak (2021) kontrolowanie demonstracji coraz częściej przybiera formę hybrydową, łącząc cechy istotnościowe obu modeli. Zarządzanie przez negocjowanie priorytetowo traktuje komunikację między policją a demonstrującymi, aby uniknąć uciekania się do stosowania technik ataku, obrony, zatrzymania i obezwładniania. Z kolei model eskalowanej siły zakłada minimalną komunikację funkcjonariuszy policji z demonstrantami i poszanowania prawa do zgromadzeń. W tej strategii funkcjonariusze tolerują jedynie niezakłócające spokoju formy demonstracji. Z kolei techniki ataku, obrony i obezwładnienia wykorzystywane są do kontrolowania innych form kontestacji politycznej, jako podstawowy sposób radzenia sobie z protestem. Ustalenia Jennifer Earl, Sarah A. Soule oraz Johna D. McCarthy'ego wskazały, że stosowanie eskalowania siły występowało niezależnie od radykalności prezentowanych roszczeń, a wielkości demonstracji i poziomu konfrontacyjności ich uczestników (Earl, Soule & McCarthy, 2003, s. 600). Zatem nawet w przypadku prezentowania haseł wzywających do zmiany zasad rywalizacji politycznej i obalenia systemu politycznego funkcjonariusze mogą powstrzymać się od eskalowania siły, jeśli demonstracja nie ma charakteru masowego i nie dochodzi do łamania

prawa przez jej uczestników. Oznacza to, że antyrządowy charakter demonstracji nie jest warunkiem wystarczającym dla stosowania represji przez policję. Ponadto, policja w tym modelu określa uczestników jako osoby naruszające prawo i nieracjonalne, ignorując jednocześnie podobne zachowania uczestników zgromadzeń prorządowych (Rak & Owczarek, 2022a; Skrzypek, 2023). Oznacza to, że model zarządzania przez negocjowanie nie zagraża przetrwaniu opozycji, natomiast eskalowanie siły zwiększa ryzyko jej eliminacji (Davenport, 2007; Rak, 2021a).

Represje wobec opozycji należą do rodzaju wertykalnego (ang. *vertical repression*), których stosowanie wzrasta wraz z mobilizacją przeciwko rządzącym w postaci zbiorowych działań kontestacyjnych (Bove, Platteau, Jean-Philippe & Sekeris, 2016, s. 27). Doświadczenia państw postkomunistycznych wskazują jednak, że nie jest to warunek wystarczający do eskalacji użycia przez elity rządzące represji, dlatego porównanie wyników pojedynczych studiów przypadku dostarczy wniosków dotyczących kolejnych czynników determinujących wzrost intensywności stosowania represji. Rezultat ten powoduje powstanie asymetrii w rywalizacji między rządzącymi a opozycją, do której wyrównania dochodzi za pomocą formalnej lub nieformalnej współpracy pomiędzy podmiotami doświadczającymi represji (Jimenez, 2023, s. 49). Zdaniem Maryhena Jimeneza kluczowe dla wyboru strategii kooperacji są szanse opozycji na alternację władzy. Zarówno w przypadku kosztów niskich (rywalizacja polityczna choć ograniczona to nadal jest możliwa, a rządzący nie posiadają pełnej kontroli nad instytucjami państwowymi i zasobami publicznymi) jak i wysokich (pełna kontrola rządu nad instytucjami i zasobami, zakazanie działalności partii opozycyjnych, powszechne łamanie praw człowieka, systematyczne prześladowania, nękanie, a nawet zabójstwa przywódców opozycji), opozycja nie decyduje się na współpracę. Wybór tej strategii wynika z tego, że w pierwszym przypadku przetrwanie opozycji nie jest zagrożone, zatem nie ma potrzeby koordynacji działań różnych ugrupowań. W drugim przypadku potencjalna współpraca jest zbyt kosztowna ze względu na wysokie ryzyko represji. W przypadku średniego ryzyka dokonania alternacji władzy, kiedy przetrwanie opozycji jest zagrożone opozycja podejmuje formalną współpracę (Jimenez, 2023, ss. 47-50). To założone Jimeneza zostanie zweryfikowane w analizie empirycznej, której wyniki zostaną przedstawione w tym rozdziale

Istotnym czynnikiem determinującym użycie represji jest presja międzynarodowa wywierana na rządzących (Gartner & Regan, 1996, s. 276). Oznacza to, że kosztem stosowania tych środków jest reakcja opinii międzynarodowej. Największy

poziom presji występuje, gdy rządzący decydują się użycie twardych represji o wysokiej intensywności, która może skutkować groźbą lub faktycznym zawieszeniem ich członkostwa w organizacjach międzynarodowych (dyskusja nad wykluczeniem Republiki Południowej Afryki z ONZ w 1992 r.), a także stosowanie sankcji ekonomicznych (np. nakładane na Mjanmę). W analizowanych przypadkach była to reakcja UE, do której należą wszystkie wybrane państwa. Aktywność UE była determinantą ograniczającą użycie represji.

Poziom utrzymania stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym, przy użyciu represji, zależy od relacji między formułowanymi żądaniami a reakcją rządzących. Wysokie koszty ponoszone są w przypadkach dwóch konfiguracji: miękkich represji o niskiej intensywności i radykalnych żądań oraz twardych represji o wysokiej intensywności i umiarkowanych żądań. Z kolei niskie koszty występują w przypadku miękkich represji o niskiej intensywności i żądań pomiędzy stopniem umiarkowanym a radykalnym. W pozostałych przypadkach konfiguracji wartość kosztów jest średnia (Gartner & Regan, 1996, s. 279). Innym rodzajem kosztu jest zwiększone ryzyko alternacji władzy w drodze zamachu stanu (Bove & Rivera, 2015 s. 26).

Potencjalne konsekwencje stosowania represji prowadzą do powstrzymania się od ich stosowania przez rządzących. Do najważniejszych z nich należą eskalacja napięć społecznych i radykalizacja grup poddanych represjom, w następstwie pojawienia się między podmiotami poczucia niesprawiedliwego traktowania ze strony aparatu państwowego (Della Porta, 2014, s. 177). Aktywność środowisk radykalnych jest wyrazem przekonania braku alternatywnego działania wobec aktów represji (Della Porta, 2014, s. 181). Kluczową płaszczyzną do rozwijania postaw radykalnych są relacje z rządzącymi, dlatego stosowanie twardych sankcji o wysokiej intensywności może rodzić radykalne działania opozycji. Ze względu na ograniczone możliwości na poniesienie kosztów bez naruszenia *status quo* w demokracjach rzadziej niż w autokracjach rządzący stosują represje (Regan & Henderson, 2002; Hill & Zachary, 2014).

Omawiane w tym rozdziale filary stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym pozostają ze sobą w relacji (Gerschewski, 2013). Jedną z pierwszych wykazanych zależności jest koegzystencja kooptacji i represji w zależności od dostępności zasobów publicznych. W przypadku ich braku, rządzący nie mogą rozwijać klientelizmu, dlatego decydują się na stosowanie represji. Kolejnym czynnikiem jest możliwość spełnienia zgłaszanych przez opozycję żądań społecznych bez naruszenia pozycji rządzących w systemie politycznym. Im większe ryzyko naruszenia

obowiązującego *status quo*, tym prawdopodobieństwo użycia represji wzrasta, a szanse na realizację żądań spadają (Gartner & Regan, 1996, s. 275). Stosowanie sankcji rodzi jednak ryzyko przekształcenia się zbiorowych działań w obywatelskie niepodporządkowanie i eskalację napięć społecznych. Elity rządzące decydują się odpowiadać na kontestację polityczną represjami miękkimi o niskim poziom intensywności, nawet w obliczu radykalnych żądań (Gartner & Regan, 1996, s. 285). Także w przypadku braku zagrożenia dla zachowania *status quo*, dominujący są miękkie represje o niskiej intensywności (Gartner & Regan, 1996, s. 276). Zatem stosowanie twardej represji występuje w przypadku, gdy ryzyko przekształcenia działań zbiorowych w akty zagrażające utrzymaniu pozycji rządzących jest niskie, mimo radykalnych żądań. W tej rozprawie zostanie sprawdzone jakie roszczenia społeczne determinowały określony rodzaj represji. Za radykalne żądania uznano wezwania do porzucenia demokratycznych reguł rywalizacji politycznej. Z kolei roszczenia dotyczące kontestacji działań rządzących, mające na celu wymuszenie zmian zaliczane będą do żądań umiarkowanych.

Podsumowując, kooptacja elit jest skuteczniejszym sposobem utrwalenia pozycji rządzących w systemie politycznych niż represje, ze względu na niższe koszty. Choć Bove i Rivera (2015) uznali ten pierwszy filar za rodzaj miękkich sankcji, to zgodnie z teorią Gerschewskiego (2013) są to odmienne, lecz pozostające ze sobą w relacji, zmienne. Powyższy przegląd koncepcji i kategorii teoretycznych dostarczył kolejnych argumentów na rzecz stanowiska, że represje i kooptację elit należy uznać za dwa odrębne filary stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym komplementarnymi względem siebie.

7.2. Estonia: brak zasobów do kooptacji elit i stosowania represji

Oceny Transparency International dotyczące zwalczania korupcji, spośród wszystkich analizowanych państw, były najwyższe dla Estonii (Corruption Perceptions Index. Estonia, 2024). Wysoko oceniano kontrolę nad wydatkami publicznymi, która zapewniała transparentność. W przypadku ujawnienia skandali korupcyjnych z udziałem elit rządzących podawali się oni do dymisji (BTI. Estonia, 2014; Freedom in the World. Estonia, 2010; 2012-2013).

Zdaniem Michaela Westberga (2022) Estonia była w stanie oprzeć się przejęciu państwa przez elity polityczne ze względu na niski zasób dóbr publicznych możliwych

do wykorzystania dla rozwoju sieci zależności. Ponadto, niewielki sektor państwowy generował znikomy udział PKB Estonii. Niewiele stanowisk w sektorze publicznym mogło być wykorzystywanych do rozwijania patronalizmu. W rezultacie politycy mieli niewielkie możliwości pozyskania poparcia za pomocą wykorzystania środków publicznych. Także postrzeganie korupcji przez społeczeństwo jako praktyki nieakceptowanej w administracji publicznej powodowało, że klientelizm był kosztowny i negatywnie postrzegany. Z tych powodów Estonia charakteryzowała się odpornością na korupcję zarówno na poziomie instytucjonalnym, jak i jednostkowym (Westberg, 2022, ss. 319-320). Na początku trzeciej fali autokratyzacji zarządzanie i środki antykorupcyjne uznawano za skuteczne w zapobieganiu kooptacji elit i rozwijaniu relacji klientelistycznych z sektorem prywatnym (Kasemets 2012). Jednak już wtedy informowano o korupcji w sektorze ochrony zdrowia (BTI. Estonia, 2010), a także braku niezależności komisji ds. monitorowania finansów partii politycznych i ograniczonych zasobach do skutecznej weryfikacji zgłaszanych nadużyć (BTI. Estonia, 2014). Klientelizm występował także w przypadku realizacji zamówień publicznych na poziomie lokalnym (BTI, Estonia, 2016).

W 2012 r. Partia Reform (est. *Eesti Reformierakond*, ER) została oskarżona o przekazywanie darowizn, z anonimowych źródeł, na rzecz innych partii. Oznaczało to zwiększenie ryzyka tworzenia lojalnej opozycji. Ten przypadek doprowadził do nasilenia apeli o reformę finansowania partii. W analizowanym okresie sprawa ta nie została rozstrzygnięta. Należy ją jednak uznać za przypadek tworzenia fasadowej opozycji. W 2013 r. liderzy ER zostali oskarżeni o udział w skandalu korupcyjnym, związanym z przedsiębiorstwem należącym do rodziny Ministra Środowiska. W tym samym roku ze stanowiska szefa resortu ds. kultury ustąpił Rein Lang, po tym jak ujawniono przypadek kumoterstwa w powołaniu na redaktora naczelnego jednej z redakcji swojego sojusznika (Freedom in the World. Estonia, 2014). Rozwijanie relacji klientelistycznych w stosunku do otoczenia biznesowego i lokalnych mediów było udziałem także opozycji (Freedom in the World. Estonia, 2015-2017; Nations in Transit. Estonia, 2015).

W 2015 r. lider opozycyjnej Partii Centrum Edgar Savisaar został oskarżony o przyjmowanie funduszy od rosyjskich oligarchów, a także wykorzystanie funduszy miejskich Tallina na finansowanie agitacji politycznej. W rezultacie w tym samym roku został odwołany z funkcji burmistrza miasta stołecznego oraz izolowany w polityce wewnętrznej przez pozostałe ugrupowania. Był to przypadek rozwijania relacji

klientelistycznych o charakterze transnarodowym (BTI, Estonia, 2016). Ze względu na zły stan zdrowia Savisaara sprawa nie została rozstrzygnięta i zakończona w 2018 r. (Nations in Transit. Estonia, 2019). W tym samym roku menedżerowie portu w Tallinie, związani z obozem Savisaara, zostali zatrzymani pod zarzutem przyjmowania łapówek przez ponad dziesięć lat (Freedom in the World. Estonia, 2016; Nations in Transit. Estonia, 2017).

Kolejnym skandalem korupcyjnym ujawnionym w 2015 r. było zrealizowanie w latach 2010-2011 wysokich transakcji finansowych z budżetu firmy Autorollo, tuż przed ogłoszeniem przez nią bankructwa. W transakcjach brała udział Keita Pentus-Rosimannus, Ministra Spraw Zagranicznych Estonii. W toku postępowania sądowego wykazano, że część środków wykorzystano na poczet budowy domu szefowej resortu ds. spraw zagranicznych. Po tym jak Sąd Okręgowy w Tallinie wydał wyrok obciążający Keit Pentus-Rosimannus w 2015 r. podała się ona do dymisji. W 2018 r. nadzwyczajny komitet ds. finansowania partii politycznych przekazał, że Partia Centrum przyjęła w 2017 r. 220 tys. euro nielegalnych donacji, które została zmuszona zwrócić (Freedom in the World. Estonia, 2019). Oznacza to, że największe partie polityczne rozwijały nieformalne sieci zależności na rzecz pozyskania funduszy do prowadzenia agitacji. Przypadku te były jednak skutecznie ścigane i karane.

W latach 2008-2019 w Estonii stabilność pozycji rządzących w systemie politycznym nie opierała się na stosowaniu represji. Kontrolowanie demonstracji antyrządowych w 2010 i 2012 r. opierało się na negocjowaniu z demonstrującymi i absencji twardych represji (Freedom in the World. Estonia, 2011, 2013). Również demonstrujący, mimo dotkliwosci środków oszczędnościowych, nie eskalowali zbiorowych działań w obywatelskie niepodporządkowanie, wybierając pokojowe środki kontestacji politycznej. Zdaniem Magnusa Feldmana (2017) wynikało to z zaufania obywateli do rządzących w minimalizacji skutków recesji gospodarczej. Również wobec mniejszości seksualnych i narodowych, a także organizacji prokremlowskich rządzący nie stosowali represji (Freedom in the World. Estonia, 2009, 2012; BTI. Estonia, 2012). Wyjątkiem była reakcja policji w 2009 r. w odpowiedzi na represje w czasie demonstracji organizowanych przez organizacje prorosyjskie, kiedy to użyto technik ataku i obywatelskiego nieposłuszeństwa (Freedom in the World. Estonia, 2010), stanowiących twarde represje o niskiej intensywności.

Podsumowując, do osiągnięcia stabilności pozycji rządzących w estońskim systemie politycznym nie wykorzystywano represji. Rozwijanie relacji

klientelistycznych, w ramach kooptacji elit, występowało w stosunku do sektora prywatnego i spółek skarbu państwa. W przypadku tego pierwszego, również opozycja tworzyła sieci nieformalnej zależności. Oponenci elit rządzących nie byli jednak adresatami propozycji korupcyjnych. Należy wskazać, że z wyjątkiem postępowania z udziałem lidera Partii Centrum, procesy dotyczące nadużyć przez urzędników państwowych, kończyły się karą pozbawienia wolności, a sami oskarżeni po ujawnieniu skandali podawali się do dymisji. Skandale ujawnione w latach 2010-2015 zmieniły społeczną percepcję korupcji z udziałem elit rządzących i opozycji, a także doprowadziły do spadku ocen przyznawanych przez Transparency International dotyczących zwalczania korupcji. Rządzący respektowali prawo do pokojowych demonstracji i nie stosowali represji wobec osób kontestujących ich działania. Tym samym, kooptacja elit i represje nie należały do katalogu środków stabilizujących pozycję rządzących w Estonii.

7.3. Czechy: rozwój patronalizmu przez Babiša oraz absencja represji wobec opozycji

W okresie posttranzycyjnym kolejne rządy w Republice Czeskiej, głównie koalicyjne, charakteryzowały się wysoką stabilnością pozycji w systemie politycznym. Osiągnano ją w drodze wyborów powszechnych, z powodu czego rządzący nie kooptowali elit oraz nie stosowali represji. Zdaniem Michala Klímy okoliczności te ukształtowały unikatowe w skali państw postkomunistycznych środowisko odporne na klientelistyczne formy funkcjonowania partii politycznych (Klíma, 2013). Przełomem był początek trzeciej fali autokratyzacji, gdy ujawniano kolejne skandale korupcyjne z udziałem rządzących, wobec czego obywatele wyrazili brak zaufania do partii powstałych w czasie aksamitnej rewolucji (Żukiewicz, 2022, s. 5). W latach 2009-2011 na fali rozczarowań dotychczasowymi elitami rządzącymi nadużywającymi swojej pozycji, powstawały partie protestu (Sula, 2011, s. 54). Wśród nich największy był ruch ANO, założony przez Andreja Babiša. Jej lider, potentat w branży rolno-spożywczej i chemicznej, opierał funkcjonowanie partii na bliskich relacjach z otoczeniem gospodarczym oraz wsparciu mediów wykupionych przez należącą do niego firmę Agrofert. Babiš przedstawiał swoją wizję zarządzania państwem jak biznesem (Kubát & Hartlínski, 2019, s. 112), dając wyraz temu, że podstawą jest ścisła współpraca z otoczeniem gospodarczym. Zwycięstwo tej partii w wyborach w 2017 r., a wcześniej wejście

w skład koalicji rządzącej w 2013 r., pozwoliło Babišowi rozwijać sieci zależności w oparciu o fundusze publiczne, choć sam w 2011 r. zapowiadał walkę z korupcją. Jednym z pierwszych działań lidera ANO i jego obozu było wywieranie nacisków na resort ds. rolnictwa, by dostosować regulacje do działań koncernu Agrofert (Nations in Transit. Czech Republic, 2015). Jednocześnie organy odpowiedzialne za zwalczanie korupcji ignorowały przypadki nadużyć z udziałem przedstawicieli tego podmiotu (Nations in Transit. Czech Republic, 2017).

W ocenie organizacji międzynarodowych działania rządzących po 2013 r. na rzecz zwalczania korupcji były nieskuteczne (BTI. Czech Republic, 2014). W 2014 r. ustępujący prezydent Vaclav Klaus udzielił amnestii ponad 6000 więźniów, w tym osobom oskarżonym o udział w praktykach korupcyjnych, co wstrzymało kilka postępowań wobec przedstawicieli administracji publicznej (Freedom in the World. Czech Republic, 2014). Wynikało to z braku skutecznych regulacji sankcjonujących korupcję (Nations in Transit. Czech Republic, 2015). W 2015 r. David Rath, były Minister Zdrowia i prezes Czeskiej Izby Lekarskiej, został skazany na osiem i pół roku pozbawienia wolności oraz karę grzywny za przyjmowanie łapówek i ingerowanie w zamówienia publiczne. Jego proces był jednym z najszerzej relacjonowanych przez media, a wyrok zapadł po trzech latach od aresztowania Ratha (Nations in Transit. Czech Republic, 2016).

Dopiero w 2016 r. przyjęto z inicjatywy opozycji ustawę o konflikcie interesów. Zakazywała udziału w konkursach o zamówienia publiczne podmiotów, w których udział powyżej 25% posiadają politycy i urzędnicy państwowi. Ponadto, zakazano członkom rządu posiadania takiej samej wysokości udziału w domach medialnych. Regulację określano *lex Babiš*, dlatego że jej celem było ukaranie lidera ANO za przekazanie funduszy unijnych na rzecz należącej do niego posiadłości w miejscowości Olbramovice-Vrchotovy Janovice, a także zmuszenie go do sprzedaży udziałów w domu medialnym Mafra (BTI. Czech Republic, 2018). Do końca analizowanego okresu Babiš nie został pociągnięty do odpowiedzialności karnej, odpierając zarzuty i określając ustawę jako atak ze strony opozycji. W 2019 r. Minister Sprawiedliwości Jan Kněžínek podał się do dymisji po tym jak policyjni śledczy wystąpili z wnioskiem o zatrzymanie lidera ANO. Nowym szefem tego resortu została Maria Benšova, bliska sojuszniczka i doradczyni Miloša Zemana, co uznano za powstrzymanie możliwości rozpoczęcia śledztwa przeciwko Babišowi (Freedom in the World. Czech Republic, 2020). Przyjęcie *lex Babiš* potwierdziło zdolność opozycji do wspólnych działań do

zwalczania patronalizmu, którego dynamika od początku trzeciej fali autorkatyzacji wyraźnie wzrosła (Corruption Perceptions Index. Czech Republic). Do 2016 r. zwalczanie korupcji było nieskuteczne, a postępowania trwały latami (Freedom in the World. Czech Republic, 2009-2010; 2015). Zwycięstwo w wyborach parlamentarnych ANO w 2017 r. rozpoczęło okres ścisłej współpracy między Prezydentem Zemanem a Babišem (Skrzypek, 2022), w której ten pierwszy wspierał ukrywanie rozwijania patronalizmu przez premiera. Tym samym lider ANO zyskał sojusznika w pogłębianiu tworzenia sieci patronackich. Mimo to, w 2019 r., dzięki wysiłkom opozycji, przyjęto kolejne dwie ustawy: o ochronie sygnalistów i regulującą o lobbing. Ich celem było zwiększenie przejrzystości procesów legislacyjnych (Nations in Transit. Czech Republic, 2020).

W latach 2008-2019 w Czechach nie odnotowano przypadków kooptowania członków opozycji. Klientelistyczne relacje rozwijano w stosunku do członków administracji publicznej i sektora prywatnego. Podobnie jak w pozostałych państwach akcesja do UE (2004 r.) wiązała się z pozyskaniem dodatkowych źródeł finansowania, które stały się przedmiotem patronalistycznej wymiany (BTI. Czech Republic, 2012). Normalizacja korupcji jako części interakcji z organami państwowymi postępowała w okresie posttranzycyjnym, a obszarami najpoważniej nią dotkniętymi były policja, legislatywa i judykatura oraz służba zdrowia (BTI. Czech Republic, 2010; 2012). W latach 2008-2010 ujawniano skandale korupcyjne z udziałem członków obozu rządzącego, którzy w tych okolicznościach podawali się do dymisji (Freedom in the World. Czech Republic, 2010; BTI. Czech Republic, 2012).

To właśnie rozwój patronalizmu doprowadził do zmian na czeskiej scenie politycznej w 2013 r. Wtedy to ujawniono, że rok wcześniej obóz rządzący złożył propozycje trzem deputowanym Obywatelskiej Partii Demokratycznej (cz. Občanská demokratická strana, ODS), którzy do tej pory głosowali wbrew woli pozostałych członków koalicji. W zamian za zrzeczenie się mandatów, co gwarantowałoby utrzymanie większości parlamentarnej w głosowaniu nad ustawą budżetową, mieli oni otrzymać kierownicze stanowiska w spółkach skarbu państwa. Kilka dni po ujawnieniu konfiskaty 150 milionów koron czeskich i złota w posiadłościach osób korumpowanych przez Jednostkę Zwalczania Przeszłości Zorganizowanej (cz. *Útvar pro odhalování organizovaného zločinu*, ÚOOZ) premier Petr Nečas podał się do dymisji. Choć nie był to przypadek korumpowania członków innych partii politycznych, stanowiących opozycję parlamentarną, to spełniał on cechy istotnościowe kooptacji elit według

Gerschewskiego. Przekonanie trzech deputowanych ODS, tworzących wewnętrzną opozycję, by zrzekli się mandatu zagwarantowało rządzącym stabilną pozycję w systemie politycznym. Z tego powodu był to przypadek kooptacji elit poprzez eliminację opozycji wewnątrz koalicji rządowej. W rezultacie ujawnienia tej transakcji stabilność pozycji rządzących w systemie politycznym została naruszona, co oznacza nieskuteczność strategii kooptacyjnej, ze względu na presję opinii publicznej.

W latach 2008-2019 w Republice Czeskiej rządzący sporadycznie używali represji wobec opozycji i osób kontestujących ich działania. Szczególnie w zakresie kontroli demonstracji antyrządowych stosowano strategię opierającą się na negocjacji z demonstrującymi, co zwiększało szansę ochrony prawa do pokojowych demonstracji (Freedom in the World. Czech Republic, 2009-2020). W analizowanym okresie organizowano wiele demonstracji kontestujących działania rządzących (w 2011 r., 2012 r., 2017 r., 2018 r.), jednak w czasie żadnych z nich nie użyto twardych represji i nie doszło do przekształcenia strategii kontrolowania protestu w eskalowanie siły. Dotyczyło to także zarządzania demonstracjami mniejszości seksualnych (Freedom in the World. Czech Republic, 2014-2016; 2018). Elity rządzące nie stosowały represji wobec członków ruchu społecznego *Milion chwil dla demokracji*, który powstał na przełomie 2017 i 2018 r. Jego głównym celem było doprowadzenie do dymisji premiera Babiša i wymuszenie zmian na rzecz przywrócenia praworządności oraz skutecznej walki z korupcją. W czerwcu 2019 r., z inicjatywy tego ruchu, odbyła się największa, od czasu aksamitnej rewolucji, demonstracja w Pradze, w której udział wzięło blisko 250 tys. osób. Choć ruch ten kontestował działania rządu, formułując poważne roszczenia, to rządzący nie zdecydowali się użyć represji wobec jego członków.

Mniejszość romska była obiektem zarówno użycia twardych represji jak i stygmatyzacji ze strony ruchów ekstremistycznych (Freedom in the World. Czech Republic, 2012-2013). Latem 2013 r. doszło do kilku antyromskich demonstracji, z których część przerodziła się w starcia organizacji ekstremistycznych z policją. Do najpoważniejszych demonstracji doszło w Budziejowicach i Ostrawie, gdzie zatrzymano łącznie około 75 osób. Były to jedyne odnotowane przypadki w analizowanym okresie ewolucji strategii kontrolowania protestu w model zarządzania przez negocjację. Ze względu na użycie represji wobec osób naruszających porządek publiczny i wzywające do nienawiści były to twarde represje o niskiej intensywności (Freedom in the World. Czech Republic, 2014). Z kolei w stosunku do przypadków stygmatyzacji Romów rządzący nie stosowali sankcji.

Podsumowując, ujawnianie kolejnych skandali korupcyjnych z udziałem elit rządzących potwierdziło rozwój relacji klientelistycznych z otoczeniem biznesowym, a także wobec administracji publicznej. Obniżyło to poziom zaufania do rządzących, w obliczu czego popularność zdobyły partie protestu, zapowiadające walkę z korupcją (Hanley & Vachudova, 2018). Największa z nich ANO, od 2013 r. również wykorzystywała zasoby publiczne do gwarantowania stabilności swojej pozycji w systemie politycznym. W latach 2008-2019 ujawniono najpoważniejsze nadużycia z udziałem rządzących, które udowodniły stały rozwój tego typu praktyk, a apogeum patronalizmu przypadło na lata 2013-2019. Wtedy to środki publiczne i proces legislacyjny wykorzystywano na zagwarantowanie korzyści finansowych otoczeniu Babiša. Opozycja podejmowała działania na rzecz sankcjonowania korupcji, jednak w analizowanym okresie nie były one skuteczne. Rządzący nie kooptowali swoich sojuszników spośród oponentów. Strategia ta została wykorzystana jedynie wobec trzech posłów partii ODS w 2012 r, którzy stanowili wewnętrzną opozycję w obozie rządzącym.

W Czechach nie stosowano represji wobec uczestników demonstracji antyrządowych. W tym przypadku stosowano zarządzanie poprzez negocjacje. Represji wobec mniejszości narodowych i etnicznych używały organizacje ekstremistyczne, na co reagowała policja zatrzymując jednostki stanowiące realne zagrożenie dla porządku publicznego. Zatem stabilność pozycji rządzących w systemie politycznym opierała się na legitymacji, uzyskanej w drodze wyborów, a także relacjach patronackich z otoczeniem biznesowym i częścią sektora medialnego, szczególnie po 2013 r. Ten drugi filar był jednak kontestowany przez społeczeństwo obywatelskie, które wzywało do zwalczania korupcji, wobec czego rządzący nie stosowali represji. Tym samym realizacja działań opozycji zgodnie z modelem demokratycznym nie była zagrożona, a także nie powstawała tam fasadowa opozycja.

7.4. Bułgaria: postępująca kooptacja elit i stosowanie represji wobec słabnącej legitymacji pochodzącej z wyborów powszechnych

W analizowanym okresie w Bułgarii dwukrotnie odbyły się przyspieszone wybory (2014 r. i 2017 r.), ze względu na utratę poparcia większości parlamentarnej przez rząd. Ponadto, w żadnych elekcjach zwycięska partia nie zdobyła większości mandatów, co zmuszało ją do poszukiwania koalicjantów. Oznacza to, że kooptacja elit była głównym wyzwaniem dla rządzących. W tym celu stosowali oni przede wszystkim

patronalizm i powszechną korupcję. Rozwój klientelizmu w Bułgarii opierał się przede wszystkim na kupowaniu głosów w czasie wyborów, a także podporządkowaniu rządzącym wybranych redakcji jak w przypadku konglomeratu medialnego Delyana Peewkiego. W przypadku tego pierwszego, w tworzenie relacji klientelistycznej angażowali się pracodawcy, którzy wywierali presję bezpośrednio na swoich pracownikach, przede wszystkim za pomocą zastraszania ekonomicznego. Nadużycia te występowały także w stosunku do pracowników sektora publicznego i obejmowały przede wszystkim groźby. Z perspektywy pracodawcy wywieranie presji na swoich podwładnych wiązało się gratyfikacją ze strony wybranego kandydata (Mares, Muntean & Petrova, 2016, s. 489). Z kolei przejmowanie mediów opierało się na osobistych relacjach Peewskiego z kolejnymi liderami rządów. Doprowadziło to do tworzenia symbiotycznych zależności (Freedom in the World. Bułgaria, 2014; Nations in Transit. Bułgaria, 2015).

Utrwaleniu klientelizmu jako stabilizatora pozycji rządzących w systemie politycznym sprzyjało zwycięstwo w wyborach parlamentarnych w 2009 r. partii GERB (Smilov & Jileva, 2010, s. 17). Struktura wewnętrzna GERB przyznawała Bojkowi Borisowowi, liderowi ugrupowania, nieograniczone kompetencje władcze w stosunku do członków organizacji. Zdaniem Dobrina Kaneva (2013) ten sam model zarządzania państwem wprowadził lider GERB obejmując stanowisko premiera. Podporządkował on sobie parlament, który stał się wyrazicielem woli Borisowa oraz wyłączył opozycję z decydowania politycznego. Wyrazem tego było ignorowanie głosu opozycji i arogancki stosunek do jej posłów. Założenie to potwierdzają dowody empiryczne, które wskazują na ograniczone możliwości alternacji władzy i zredukowanie możliwości opozycji oddziaływania na decydowanie polityczne. Próby podporządkowania administracji publicznej i instytucji politycznych spotkały się jednak z oporem społeczeństwa obywatelskiego, które zmniejszało dynamikę podporządkowania najważniejszych urzędów w państwie.

Drugą barierą w podporządkowaniu państwa był brak stabilnej większości parlamentarnej. Z tego powodu w latach 2009-2013 partia GERB rozwijała patronalizm wobec członków ugrupowania Ataka. W rezultacie przed wyborami w 2013 r. jedenaśtu z dwudziestu jeden posłów opuściło klub parlamentarny, ogłaszając swoje poparcie dla GERB, nie dołączając do jej struktur. Decyzja ta podyktowana był względami ekonomicznymi. Odejście z partii i pozostanie formalnie poza istniejącymi klubami parlamentarnymi, oznaczało przeniesienie części subwencji państwowej na konto

ugrupowania wspieranego. Rządzący w tym okresie pozyskali także wsparcie kilku deputowanych z Ruch na Rzecz Praw i Wolności (bułg. Движение за права и свободи, DPS). Drugą strategią rozwijania klientelizmu było wspieranie powstawania fasadowej opozycji. Do takich podmiotów należała Partia Ludowa „Wolność i Godność” (bułg. Народна партия „Свобода и достоинство”, NPSD), która kreowała się na alternatywę wobec DPS. Jednak ze względu na marginalne poparcie w 2017 r. (1,6% głosów) nie weszła ona do parlamentu. Z czasem partia GERB podporządkowała sobie także dwa kolejne ugrupowania: Porządek, Prawo i Sprawiedliwość (bułg. Ред, законност и справедливост, RZS) oraz Związek Sił Demokratycznych (bułg. Съюз на демократичните сили, SDS). (Kanev, 2013, ss. 250-260). Z wyjątkiem tych przypadków nie odnotowano rozwijania klientelizmu wobec opozycji.

Wyzwanie w Bułgarii stanowiła powszechna korupcja w życiu publicznym. W analizowanym okresie organizacja Transparency International, spośród wszystkich analizowanych w rozprawie państw, przyznała Bułgarii najniższe oceny dotyczące zwalczania korupcji. Zwiększenie skuteczności działań antykorupcyjnych nastąpił w latach 2018-2019 (Corruption Perceptions Index. Bulgaria). Mimo że korupcja była tematem obecnym był w debacie publicznej, stając się hasłem przewodnim w kolejnych kampaniach, to poprzednie rządy nie podejmowały wystarczająco skutecznych działań na rzecz jej zwalczania. Szczególnie po akcesji do UE w 2007 r. przedmiotem wymiany w ramach patronalizmu stały się fundusze unijne (Freedom in the World. Bulgaria, 2010; Benovska-Sabkova, 2018, s. 13). Rządzący wykorzystywali te środki do pozyskania poparcia politycznego od przedsiębiorców, w zamian za kierowanie do nich funduszy, m.in. w ramach zamówień publicznych (BTI. Bulgaria, 2014; Freedom in the World. Bugaria, 2019-2020). Oznaczało to rozwój patronalizmu z sektorem prywatnym. Przez lata barierą w zwalczaniu korupcji był brak przepisów sankcjonujących naruszenie zasad konfliktu interesów (BTI. Bulgaria, 2010), a także korumpowanie organów judykatury (BTI. Bulgaria, 2012; 2018; Nations in Transit. Bulgaria, 2015). Z tego powodu procesy rzadko kończyły się wyrokami skazującymi.

U podstaw rozwoju klientelizmu w Bułgarii leżała kultura polityczna, która normalizowała takie rodzaje wymiany (BTI. Bulgaria, 2012; 2014) oraz brak woli elit rządzących do egzekwowania przypadków łamania prawa (Freedom in the World. Bulgaria, 2010). Ponadto, żadna instytucja nie posiadała wystarczającej autonomii do koordynowania działaniami antykorupcyjnymi całej administracji publicznej, co skrytykował m.in. Rzecznik Praw Obywatelskich w 2013 r. (BTI. Bulgaria, 2016). Wzrost

skuteczności w zwalczaniu korupcji nastąpił w latach 2018-2019, na co w swoich raportach uwagę zwróciła Komisja Europejska (BTI. Bulgaria, 2020), która w 2017 r. wskazała, że 80% społeczeństwa uznawało łapówkę za najlepszy sposób załatwienia sprawy z administracją publiczną (European Commission, 2017). Oznacza to wysoki poziom akceptacji takich praktyk w relacjach z administracją publiczną.

W 2009 r. partia GERB, w rządzie której Ministrem Sprawiedliwości została Margarita Popova, była szefowa jednostki ds. zwalczania nadużyć finansowych, zapowiadała poprawę skuteczność w zwalczaniu korupcji. W tym samym roku Wiceminister Spraw Wewnętrznych został skazany na trzy i pół roku pozbawienia wolności za czerpanie korzyści z zamówień publicznych. W tym samym roku były Minister Rolnictwa został oskarżony o udział w nielegalnej wymianie gruntów. W obu przypadkach, pozytywnie ocenionych przez UE, procesy rozpoczęły się wraz z utworzeniem nowego rządu (Freedom in the World. Bulgaria, 2010-2011). Były to jednak odosobnione przypadki, dlatego że ugrupowanie GERB koncentrowało się na ściganiu korupcji z udziałem jej oponentów, samo rozwijając relacje klientelistyczne. Potwierdza to brak audytów z realizacji zamówień publicznych, a także nieskuteczność działań komisji ds. konfliktów interesów (Freedom in the World. Bulgaria, 2011-2012). W 2011 r. po ujawnieniu skandalu korupcyjnego w Narodowym Funduszu Nauki i demonstracjach naukowców, Minister Edukacji podał się do dymisji (Benovska-Sabkova, 2018, s. 13). Oznacza to, że reakcje obywateli były kluczowym czynnikiem dla ustępowania urzędników uwikłanych w korupcję, jednak nie gwarantowało to powstrzymania występowania takich praktyk w przyszłości, także w innych sektorach. Do takich należały przede wszystkim służba zdrowia i organy odpowiedzialne za system podatkowy (Benovska-Sabkova, 2018).

W 2014 r. korupcja w życiu publicznym osiągnęła swoje apogeum, powracając do poziomu z 1991 r. Powodami tego były niestabilności rządów oraz brak trwałej bazy wyborców, co zmuszało podmioty polityczne do zdobywania poparcia za pomocą rozwoju klientelizmu wobec wyborców. Akceptacja takich praktyk ze strony obywateli, poza osiągnięciem korzyści materialnych, wynikała z ich przekonania o nieprawidłowym działaniu instytucji publicznych (Benovska-Sabkova, 2018, ss. 14-15). W 2014 roku pod presją opinii publicznej, która domagała się zwiększenia skuteczności działań antykorupcyjnych doszło do przedterminowych wyborów parlamentarnych, które nie przyniosły jednak zmian w układzie sił w parlamencie. W 2015 r. rozpoczęło się dochodzenie Krajowej Agencji Skarbowej w sprawie zakupu przez Ivaylie

Parvanova, syna byłego prezydenta Bułgarii, luksusowego hotelu w miejscowości Kyustendil. W ramach śledztwa ustalono, że fundusze pochodziły ze środków publicznych. Sprawa nie zakończyła się wyrokiem do końca analizowanego okresu. W lipcu 2015 r. skazano byłego posła GERB Emila Dimitrowa za udział w opracowywaniu i zatwierdzaniu projektów ustaw dotyczących zdrowia i palenia, co stanowiło konflikt interesów, ze względu na jego rodzinne powiązania z przemysłem tytoniowym (Nations in Transit. Bułgaria, 2016). Oznacza to, że filarem rozwoju klientelizmu wobec wyborców i otoczenia biznesowego były środki publiczne, a także wykorzystanie legislatury przez rządzących do realizacji interesów sojuszników elit rządzących.

W obliczu kolejnych skandali z udziałem rządzących, otoczenie premiera Borisowa przygotowywało kolejne projekty ustaw tworzących pozory zwalczania korupcji w administracji publicznej. Przeciwno takim rozwiązaniom głosowała opozycja (Nations in Transit. Bułgaria, 2017). Pomimo jej oporu, a także weta prezydenta, w 2017 r. przyjęto nową ustawę antykorupcyjną, która połączyła jednostki odpowiedzialne za zwalczanie korupcji (Komisję ds. Wycofywania Majątku Przystępczego, Komisję ds. Zapobiegania i Ustalania Konflikty Interesów, Centrum Zapobiegania i Zwalczania Korupcji i Przystępczości Zorganizowanej) w Bułgarskie Narodowe Biuro Audytu. Projekt został skrytykowany przez część organizacji pozarządowych za zmianę struktury jednostek odpowiedzialnych za zwalczanie korupcji, podporządkowanie ich elitom rządzącym oraz niewystarczającą ochronę sygnalistów (Nations in Transit. Bułgaria, 2018). Zgodnie z tym głosami Prezydent Bułgarii zawetował projekt, jednak jego decyzję odrzuciła większość parlamentarna (Freedom in the World. Bułgaria, 2019). Transparency International pozytywnie oceniło przede wszystkim zmiany w działaniach rządzących, którzy po ujawnieniu skandali z ich udziałem poddawali się do dymisji (Nations in Transit. Bułgaria, 2019). W 2019 r. ujawniono powiązania finansowe dyrektora komisji antykorupcyjnej z elitami rządzącymi (Freedom in the World. Bułgaria, 2020). Oznaczało to prowadzenie śledztw także w sprawach z udziałem rządzących.

W Bułgarii stosowanie represji, dla utrzymania stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym, występowało rzadziej niż klientelizm. Do przypadków użycia twardych i miękkich represji o wysokiej intensywności zaliczały się: nękanie połączone z wykorzystaniem technik ataku krytycznych względem rządzących i ich otoczenia biznesowego dziennikarzy (BTI. Bułgaria, 2010; 2020; Freedom in the World. Bułgaria, 2017 Nations in Transit. Bułgaria, 2018), a także reakcja funkcjonariuszy

policji na zakłócenia porządku publicznego w czasie demonstracji antyrządowych w 2009 i 2013 r. W tym drugim przypadku doszło do ewolucji strategii kontrolowania demonstracji przez negocjowanie do eskalowania siły (Freedom in the World. Bulgaria, 2010; BTI. Bulgaria, 2018). Wobec osób kontestujących działania rządu, nierzadko wspieranych przez opozycję, stosowano twarde represje (Freedom in the World. Bulgaria 2011).

Należy jednak wskazać, że w 2013 r. doszło do powrotu do kontrolowania demonstracji zgodnie z modelem zarządzania przez negocjowanie. Wynikało to z trwającej blisko pół roku mobilizacji demonstrujących. Zastosowanie przede wszystkim technik obezwładnienia oraz gazu łzawiącego wobec demonstrujących nie zdemobilizowało demonstrujących. Co więcej, wzrost oburzenia opinii publicznej doprowadził w lutym 2013 r. do dymisji premiera Borisowa. Oznacza to, że zmiana strategii kontrolowania demonstracji na model eskalowania siły i stosowanie twardych represji o wysokiej intensywności, doprowadziły do destabilizacji pozycji rządzących. Powrót do strategii zarządzania przez negocjowanie nie wynikał z presji społecznej. Do ponownego użycia technik ataku i obezwładnienia, nieproporcjonalnego do sytuacji zdanem organizacji międzynarodowych, doszło przy próbach zablokowania budynku parlamentu przez demonstrujących w lipcu i listopadzie 2013 r. Demonstracje zakończyły się fiaskiem, dlatego że roszczenia nie zostały spełnione, co doprowadziło do wytworzenia się wśród nich poczucia moralnego skrzywdzenia (ang. *moral injury*) (Rak, 2022) i w efekcie do demobilizacji (Freedom in the World. Bulgaria, 2014-2015). Do ponownego przekształcenia się działań zbiorowych w obywatelskie niepodporządkowanie doszło w czasie antyrządowych demonstracji w 2018 r., kiedy policja ponownie użyła twardych represji o wysokiej intensywności, w ramach modelu eskalowania siły (Nations in Transit. Bulgaria, 2019).

W 2010 r. Komisja Europejska zwróciła uwagę na przypadki nieproporcjonalnego użycia technik ataku i obezwładnienia przez policję w czasie operacji specjalnych na rzecz zwalczania przestępczości zorganizowanej. Do podobnych przypadków eskalowania siły doszło w 2008 r., w czasie demonstracji mniejszości seksualnych, podczas których zatrzymano dziesiątki uczestników (Freedom in the World. Bulgaria, 2009). Policja stosowała również techniki ataku, obrony i obezwładnienia w starciach z członkami antyromskich demonstracji (Nations in Transit. Bulgaria, 2016). To przypadki twardych represji o niskiej intensywności, wymierzone przeciwko podmiotom niekontestującym działań rządzących.

W

2016 r. doszło do starć pomiędzy policją a mieszkańcami jednego z ośrodków uchodźczych dla osób z Bliskiego Wschodu. Do eskalacji napięcia doszło po tym jak bezpodstawnie poddano ośrodek kwarantannie i zabroniono osobom tam przebywającym opuszczać jego teren. To również był przypadek ewolucji kontrolowania protestu w kierunku eskalowania siły i stosowania twardych represji o niskiej intensywności (BTI. Bulgaria, 2018). Poza przypadkami represji ze strony rządzących dochodziło do użycia technik ataku przez organizacje ekstremistyczne wobec mniejszości romskiej (BTI. Bulgaria, 2014), a także stygmatyzowania Turków bułgarskiego pochodzenia (BTI. Bulgaria, 2020). Do prześladowania Romów w 2011 r. wzywała bezpośrednio partia Ataka, która zaangażowała się w masowe antyromskie demonstracje po stronie organizacji ekstremistycznych. Stygmatyzacji poddawane były także przez cały analizowany okres mniejszości seksualne i religijne (Freedom in the World. Bulgaria 2009, 2012-2013, 2015, 2017). Inicjatorem tych działań również były ugrupowanie ekstremistyczne (Freedom in the World. Bulgaria, 2013) i należały one do grupy miękkich represji o niskiej intensywności.

Podsumowując, utrzymanie stabilnej większości parlamentarnej było głównym wyzwaniem kolejnych rządów kierowanych przez Borisowa. Z tego powodu obóz rządzący zdecydował się rozwijać relacje patronackie z przedstawicielami sektora prywatnego, ale także w obrębie administracji publicznej. Celem tych działań było stworzenie sieci sojuszników, którzy stymulowaliby poparcie dla realizowanych przez rząd polityk. Znaczącym sojusznikiem do 2014 r. był Peewski, który gwarantował rządzącym stronnictwo medialne. Kooptacja elit w ten sposób nie okazała się skuteczna w dłuższej perspektywie. Wynikało to z faktu, że relacje klientelistyczne rozwijali także członkowie opozycji, zyskując sojuszników wśród oligarchów. Rząd Borisowa posiadał przewagę w postaci dostępu do zasobów publicznych, w tym środków unijnych, dzięki czemu tworzenie relacji zależności było skuteczniejsze.

Szeroki zakres symbiotycznych relacji z otoczeniem biznesowym oraz podporządkowanie administracji publicznej rządzącym determinowały mniejszy stopień wykorzystania represji. Występowały w one przypadku demonstracji antyrządowych i zwalczania krytycznych mediów. Stygmatyzacji jako powszechnej formie miękkich represji poddawano przede wszystkim mniejszości seksualne, narodowe i religijne oraz imigranci. Do takich działań w przestrzeni publicznej nawoływali członkowie organizacji ekstremistycznych, działając nierzadko za przyzwoleniem rządzących. Ci ostatni, kontrolując demonstracje antyrządowe wykorzystywali strategię eskalowania

siły. W pozostałych przypadkach, gdy nie dochodziło do bezpośredniej kontestacji działań rządu, funkcjonariusze policji realizowali model zarządzania przez negocjowanie. Eskalowanie siły było czynnikiem mobilizującym kontestatorów, a także spotykało się z krytyką organizacji międzynarodowych, co rodziło dodatkowe koszty dla rządzących.

7.5. Litwa: utrwalenie patronalizmu oraz absencja stosowania represji wobec opozycji

W Litwie korupcja występowała w administracji publicznej na szczeblu centralnym i lokalnym (BTI. Lithuania, 2012; Freedom in the World. Lithuania, 2011), transporcie kolejowym, siłach zbrojnych (BTI. Lithuania, 2018), służbie zdrowia, sektorze planowania przestrzennego (Freedom in the World. Lithuania, 2018), policji i organów sądowniczych (Nations in Transit. Lithuania, 2015). W ocenie organizacji międzynarodowych działania antykorupcyjne były niewystarczające, w obliczu bliskich powiązań elit politycznych z sektorem biznesowym (Freedom in the World. Lithuania, 2014), a także braku regulacji dotyczących lobbingu (Nations in Transit. Lithuania, 2015). Korupcję za największy problem dla funkcjonowania państwa uważało 48% społeczeństwa (Nations in Transit. Lithuania, 2016). Rozwijanie klientelizmu służyło pozyskaniu środków przedstawicieli od sektora prywatnego na prowadzenie agitacji politycznej, w zamian za realizację określonych postulatów (Nations in Transit. Lithuania, 2019). Pozyskaniu sojuszników z otoczenia biznesowego nie towarzyszyło kooptowanie opozycji do grona elit rządzących.

W skandale korupcyjne uwikłani byli członkowie obozu rządzącego. W 2011 r. w wyniku nacisków ze strony prezydenta i opozycji, Minister Gospodarki Dainius Kreivys podał się do dymisji, w związku z podejrzeniami o preferencyjny przydział zamówień publicznych. Choć nie postawiono mu żadnych zarzutów uległ on presji opinii publicznej (Freedom in the World. Lithuania, 2012). Ustępowanie ze stanowisk jeszcze przed rozpoczęciem postępowania sądowego było powszechną praktyką (Nations in Transit. Lithuania, 2015). W 2015 r. Specjalna Służba Wywiadowcza (lit. *Specialiųjų tyrimų tarnyba*, STT) wszczęła dochodzenie w sprawie ośrodka zdrowia Aqua, w którą zamieszani byli Žimantas Pacevičius, były szef STT, a w tamtym czasie szef gabinetu przewodniczącego Seimasu oraz polityk koalicyjnej Litewskiej Partii Socjaldemokratycznej (lit. *Lietuvos socialdemokratų partija*, LSDP) Ričardasa

Malinauskasa. W tym samym roku ujawniono kolejne skandale korupcyjne, w które uwikłani byli przedstawiciele czterech z sześciu ugrupowań parlamentarnych, w tym opozycji. Wśród nich znalazł się były Minister Komunikacji, a ówczesnie lider Ruchu Liberalnego Republiki Litewskiej (lit. *Lietuvos Respublikos Liberalų sąjūdis*, LRLS) Eligijus Masiulis. Oskarżono go przyjęcie łapówki od prezesa MG Baltic Media, po czym zrzekł się mandatu poselskiego (Nations in Transit. Lithuania, 2016).

W 2016 r. lider wchodzącej w skład koalicji rządzącej partii TT Rolandas Paksas przyjął łapówkę od redaktora naczelnego największego litewskiego dziennika *Lietuvos Rytas*, w zamian za wpłynięcie na Ministerstwo Środowiska (Nations in Transit. Lithuania, 2017). Przypadki korupcji były ścigane przez Litewskie Służby Specjalne (Freedom in the World. Lithuania, 2018), choć postępowania sądowe w tych sprawach nie zakończyły się w analizowanym okresie (Freedom in the World. Lithuania, 2020). W 2017 r. przyjęto ustawę wzmacniającą ochronę sygnalistów, co zwiększyło szanse na ujawnienie kolejnych skandali korupcyjnych (Nations in Transit. Lithuania, 2017).

Antyrządowe demonstracje w Wilnie w 2009 r. kontrolowano zgodnie z modelem eskalowanej siły, po tym jak uczestnicy demonstracji zaatakowali funkcjonariuszy i próbowali wdrzeć się do siedziby Seimasu. W odpowiedzi policjanci użyli technik obezwładnienia wobec osób naruszających porządek publiczny (Freedom in the World. Lithuania, 2010; BTI. Lithuania, 2012). Zatem rządzący zdecydowali się zastosować twarde represje o wysokiej intensywności wobec osób kontestujących ich działania. Podobnie w 2010 r. w czasie demonstracji mniejszości seksualnych doszło do obywatelskiego niepodporządkowania, po tym jak kontrdemonstranci, wspierani przez dwóch parlamentarzystów, użyli przemocy fizycznej. Policja odpowiedziała użyciem technik obezwładnienia wobec wybranych osób (Freedom in the World. Lithuania, 2011). Tym samym doszło do zastosowania twardych represji o niskiej intensywności. W przypadku pozostałych demonstracji funkcjonariusze respektowali prawo do pokojowych demonstracji (Freedom in the World. Lithuania, 2009).

Rządzący nie stygmatyzowali i nie ograniczali możliwości działania organizacji pozarządowych (Freedom in the World. Lithuania, 2009). Należy jednak wskazać, że stygmatyzacji ze strony organizacji ekstremistycznych podlegały mniejszości narodowe, szczególnie Romowie, a także osoby nieheteronormatywne (Freedom in the World. Lithuania, 2012-2014). Rządzący nie podejmowali skutecznych działań na rzecz powstrzymania tego rodzaju miękkich represji o niskiej intensywności.

Podsumowując, w Litwie klientelizm rozwijały największe partie polityczne,

zarówno rządzący jak i opozycja. Główną motywacją było pozyskanie środków na finansowanie ich działalności. Z tego powodu najważniejsze podmioty administracji publicznej były przedmiotem transakcji między politykami a sektorem prywatnym. Osoby kierujące instytucjami publicznymi po ujawnieniu skandali z ich udziałem podawały się do dymisji. Nie dochodziło jednak do ich skazania. W latach 2008-2019 użycie twardych represji towarzyszyło przypadkom stosowania technik ataku i obezwładnienia w czasie demonstracji. Natomiast wobec innych aktów kontestacji działań rządzących nie stosowano represji. Tym samym, realna opozycja miała swobodę w realizacji swoich funkcji zgodnie z modelem demokratycznym. Rządzący nie wspierali także tworzenia fasadowej opozycji, finansowej ze środków publicznych.

7.6. Łotwa: w kierunku zwalczania patronalizmu i ograniczania stosowania represji

W Łotwie, na początku trzeciej fali autokratyzacji, poziom rozwoju relacji klientelistycznych powrócił do stanu sprzed akcesji do UE w 2004 r. (Rusu, 2010, s. 3; BTI. Latvia, 2010). Obejmowały one jednak nie opozycję, a administrację publiczną i sektor prywatny. Do 2004 r. problemem było zawłaszczanie państwa przez oligarchów, którzy wspierali określone partie polityczne, realizujące ich interesy (Rusu, 2010, s. 6). Wyzwaniem w zakresie zwalczania klientelizmu w Łotwie było podporządkowanie Biura ds. Zapobiegania i Zwalczania Korupcji (łot. *Korupcijas novēršanas un apkarošanas birojs*, KNAB) obozowi rządzącemu (BTI. Latvia, 2010). Organ ten wybierany był przez większość parlamentarną i mógł być odwołany w każdej chwili. Ograniczało to jej niezależność i rodziło ryzyko konfliktu interesu w przypadku ścigania przypadków korupcji z udziałem rządzących.

O nieskuteczności KNAB świadczył brak postępowań sądowych w sprawach korupcyjnych z udziałem administracji publicznej (BTI. Latvia, 2012) lub ich zakończenie bez orzekania wyroków skazujących (BTI. Latvia, 2020). Dzięki temu w rozwijanie patronalizmu angażowali się urzędnicy państwowi na szczeblu centralnym i lokalnym (Freedom in the World. Latvia, 2011). Partie polityczne naruszały przepisy dotyczące finansowania swojej działalności, pozyskując środki na te cele w sposób niezgodny z prawem, za sprawą sieci powiązań (BTI. Latvia, 2018). Jednocześnie ochrona sygnalistów była niewystarczająca. Ich wiktyimizacja zniechęcała do ujawniania przypadków korupcji (Nations in Transit. Latvia, 2015). Dopiero w 2019 r. przyjęto regulacje wzmacniające ochronę sygnalistów (Nations in Transit. Latvia, 2020).

Nadużycia ze strony urzędników państwowych i wykorzystanie zasobów publicznych były akceptowane przez społeczeństwo. W badaniu Transparency International 25% respondentów zadeklarowało, że choć raz wręczyło łapówkę urzędnikowi państwowemu (Freedom in the World. Latvia, 2014). Jednocześnie poziom deklaratywnego poparcia dla korupcji spadał (Nations in Transit. Latvia, 2016). Wskazuje to na nieśpójność między deklarowanym poparciem dla korupcji w życiu publicznym a korzystaniem z tej praktyki. Oznacza to, że obywatele akceptowali te korupcję, gdy sami mogli osiągnąć dzięki niej określoną korzyść. W latach 2008-2019 poziom skuteczności zwalczania korupcji w Łotwie stale spadał (Corruption Perceptions Index. Latvia, 2024), co oznacza, że społeczeństwo nie wywierało wystarczającej presji na rządzących by podejmowali działania na rzecz powstrzymania klientelizmu.

W 2011 r. liczne przypadki zaangażowania elit rządzących w skandale korupcyjne i odmowa uchylenia immunitetu Ainarsowi Slesersowi doprowadziły do skrócenia kadencji parlamentu (Freedom in the World. Latvia, 2012). Ostatecznie sprawa z udziałem Slesersa nie została zakończona w analizowanym okresie. Po 2015 r. doszło do zwiększenia skuteczności zwalczania korupcji, na co wskazały organizacje międzynarodowe (Freedom in the World. Latvia, 2016). Stało się tak m.in. za sprawą zmian legislacyjnych, które uczyniły KNAB instytucją mniej podporządkowaną rządzącym (Freedom in the World. Latvia, 2017).

W 2018 r. ujawniono treść rozmów z między politykami a oligarchami w latach 2009-2011. Ich tematem były zmiany w prokuraturze generalnej, mediach i spółkach skarbu państwa, na korzyść wybranych podmiotów z sektora prywatnego. Był to przykład rozwijania patronalizmu, w oparciu o zasoby publiczne (Freedom in the World. Latvia, 2019). Działania parlamentu nie sprzyjały sankcjonowaniu korupcji. Podobnie jak w przypadku Slesersa w 2011 r., Saeima odmawiała uchylenia immunitetu Ministra Zdrowia Guntisa Belēviča, w związku z oskarżeniami o konflikt interesów, sformułowanymi w 2015 r. Ostatecznie w sierpniu 2016 r., po podaniu się do dymisji i złożeniu mandatu poselskiego przez Belēviča, KNAB wszczęła dochodzenie karne w tej sprawie (Nations in Transit. Latvia, 2017). Nie zostało ono jednak zakończone w analizowanym okresie.

W latach 2008-2019 dochodziło do przypadków obywatelskiego niepodporządkowanie, wobec którego policja używała represji. W 2009 r. policjanci użyli technik obezwładnienia, po tym jak członkowie antyrządowych demonstracji w Rydze zdecydowali się wkroczyć do łotewskiego parlamentu, budynków administracji

rządowej i prywatnych banków (Freedom in the World. Latvia, 2010). W rezultacie zatrzymano ponad 100 osób, co oznacza zmianę strategii kontrolowania demonstracji na eskalację siły i stosowanie twardych represji o wysokiej intensywności (BTI. Latvia, 2010; 2014). Biorąc pod uwagę, że w kolejnych miesiącach demonstracje, m.in. z udziałem pracowników sektora publicznego, miały charakter pokojowy, to zastosowanie technik obrony i obezwładnienia okazało się skuteczne w zagwarantowaniu sobie stabilnej pozycji przez rządzących i zniechęcenia demonstrujących do działania w sposób naruszający porządek publiczny. W czasie demonstracji w 2010 r. dopuszczano nawet stacjonowanie przed budynkami administracji publicznej. Tym samym prawo do wyrażania kontestacji, zgodnie ze standardami demokratycznymi, było gwarantowane. Jednocześnie demonstranci zrezygnowali z naruszania porządku publicznego (BTI. Latvia, 2012). Były to jedyne przypadki użycia represji, co potwierdza przebieg demonstracji antyrządowych w kolejnych latach (Freedom in the World. Latvia, 2018).

Twardych represji nie stosowano wobec uczestników demonstracji organizowanych przez neo-nazistowskie lub prokremlowskiej organizacje. Do takich należały coroczna parada weteranów Waffen SS i demonstracje upamiętniające sowieckie zwycięstwo nad Nazistami. W 2010 r. doszło do kontrademonstracji. Jej uczestników policja powstrzymywała przed zakłóceniem pierwotnego demonstracji (Freedom in the World. Latvia, 2011). Choć były to demonstracje legalne, to członków administracji rządowej obowiązywał nieformalny zakaz partycypacji w nich. Einars Cilinskis, Minister Środowiska, został odwołany przez Premiera z powodu udziału w jednej z nich (BTI. Latvia, 2014). Był to rodzaj miękkiej represji wobec członka obozu rządzącego. Rządzący nie reagowali jednak na przypadki dyskryminacji i stygmatyzacji mniejszości narodowych i seksualnych (Freedom in the World. Latvia, 2013). Polaryzacja etniczna pomiędzy Łotyszami a mniejszością rosyjską nie powodowała napięć pomiędzy tymi grupami. Ponadto, osoby pochodzenia rosyjskiego nie były dyskryminowane przez rządzących, którzy wprowadzając ograniczenia dotyczące partycypacji w życiu publicznym, kierowali się zasadami nowej demokracji opancerzonej (Schulze, 2022, s. 42).

Podsumowując, w Łotwie przedmiotem klientelistycznej wymiany pomiędzy rządzącymi a administracją publiczną i sektorem prywatnym były środki publiczne, w tym fundusze unijne. Wstąpienie do UE pozwoliło zwiększyć dynamikę patronalizmu, na rzecz pozyskania sojuszników obozu rządzącego. Z beneficjentów wyłączona była

opozycja, która w tym samym czasie rozwijała własne nieformalne sieci zależności na rzecz zdobycia środków na finansowanie agitacji politycznej. Barię w skutecznym zwalczaniu korupcji była zależność KNAB od rządzących, a także wiktyimizacja sygnalistów. Ta ostatnia stanowiła rodzaj miękkiej represji. Choć korupcja w administracji publicznej była powodem przedterminowych wyborów w 2011 r., to nowe elity rządzące nie zwiększyły skuteczności działań na rzecz jej powstrzymania. Większość parlamentarna stale odmawiała uchylenia immunitetów deputowanych podejrzewanych o udział w korupcji, co opóźniało wszczęcie postępowań sądowych. Z kolei incydentalne użycie represji wobec osób naruszających porządek publiczny i zagrażających życiu, zdrowiu lub mieniu innych osób oraz kontrolowanie protestu zgodnie z modelem eskalowania siły okazały się skuteczne na przyszłość. Do końca analizowanego okresu nie doszło do ponownych przypadków obywatelskiego niepodporządkowania. Zatem represje nie były narzędziem stabilizacji pozycji rządzących, którzy nie kooptowali elit za pomocą patronalizmu. Tym samym opozycja pozostawała instytucją wolną od nacisków, stanowiącą realną alternatywę dla rządzących, kontrolującą ich działania i dążącą do alternacji władzy w drodze wyborów.

7.7. Polska: od relacji symbiotycznych z otoczeniem biznesowym po próby przechwytywania państwa i intensyfikacji stosowania represji

W Polsce, przełomem w rozwijaniu klientelizmu na rzecz kooptacji elit było podwójne zwycięstwo Prawa i Sprawiedliwości w 2015 r. (Sula, Błaszczński & Madej, 2023, s. 131), na co wskazały m.in. oceny Transparency International (Corruption Perceptions Index. Poland, 2024). Do tego czasu elity rządzące rozwijały te praktyki na potrzeby prywatyzacji spółek państwowych, takich jak Polskie Linie Lotnicze (BTI. Poland, 2014), lub by zagwarantować sobie przychylność otoczenia biznesowego. Podobnie jak w przypadku pozostałych państw pozyskanie funduszy unijnych spowodowało na nowo rozwój patronalizmu. Takimi transakcjami objęto sprzymierzone podmioty biznesowe (Westberg, 2022, s. 240). Zwalczanie korupcji z udziałem urzędników państwowych stanowiło wyzwanie, pomimo funkcjonowania Centralnego Biura Antykorupcyjnego (Freedom in the World. Poland, 2009), które w przeszłości wykorzystywane było jako narzędzie rywalizacji politycznej, za co jej były szef Mariusz Kamiński został oskarżony w 2010 r. (Freedom in the World. Poland 2011). Postępowanie sądowe nie zostało zakończone w analizowanym okresie, ze względu na ułaskawienie

Kamińskiego przez Prezydenta RP w 2015 r., przed ogłoszeniem prawomocnego wyroku.

Rozwijanie patronalizmu przez rządzących na poziomie lokalnym zostało ujawnione w 2013 r., w przypadku złożenia oferty członkowi Platformy Obywatelskiej (PO) zatrudnienia w KGHM Polska Miedź S.A., spółce skarbu państwa. Z propozycją tą wystąpiło dwóch parlamentarzystów z tej samej partii, w zamian za poparcie Jacka Protasiewicza w wyborach na szefa struktur PO na Dolnym Śląsku. Posłowie zostali zawieszani w prawach członków partii na czas śledztwa (Freedom in the World. Poland, 2014). W 2015 r. Jan Bury, członek Polskiego Stronnictwa Ludowego, partii wchodzącej w skład koalicji rządzącej, został oskarżony o przyjmowanie korzyści majątkowych od lokalnego biznesmena, w zamian za nakłanianie urzędników państwowych do przekroczenia swoich uprawnień. Większość parlamentarna odmówiła uchynienia immunitetu. Postępowanie sądowe rozpoczęło się po tym jak Bury nie uzyskał mandatu w wyborach w 2015 r. (Nations in Transit. Poland, 2016).

W 2014 r. ujawniono treść nagrań z lipca 2013 r. pomiędzy Dyrektorem Narodowego Banku Polskiego (NBP) Markiem Belką a Ministrem Spraw Wewnętrznych Bartłomiejem Sienkiewiczem. Przedmiotem rozmów była oferta ze strony Belki obniżenia stóp procentowych przed kolejnymi wyborami co miało sprzyjać obozowi rządzącemu. Dyrektor NBP żądał w zamian odwołania Ministra Finansów Jacka Rostowskiego, z którym Belka był w konflikcie (Freedom in the World. Poland, 2015). W tym samym roku ujawniono, że Igor Ostachowicz, jeden z doradców byłego Premiera Donalda Tuska, został wybrany do zarządu spółki skarbu państwa PKN Orlen i otrzymał tam kierownicze stanowisko w dziale ds. komunikacji. Dzień później, pod naciskiem Premier Ewy Kopacz, Ostachowicz zrzekł się stanowiska (Freedom in the World. Poland, 2015). Oznacza to, że zasoby publiczne były wykorzystywane na rzecz rozwijania patronalizmu wobec członków partii rządzącej, również na szczebli lokalnym, a także stanowiły przedmiot gratyfikacji wobec otoczenia rządzących. W przypadku ujawnienia tych skandali osoby zajmujące stanowiska publiczne ustępowały z nich (Freedom in the World. Poland, 2015).

Po 2015 r. poziom klientelizmu wzrósł i objął najważniejsze sektory administracji publicznej i gospodarki, zarówno na poziomie centralnym jak i lokalnym, o czym informowało CBA (BTI. Poland, 2018). Sprzyjało temu podporządkowanie organów judykatury (Sata & Karolewski, 2020, s. 2017; Zgut, 2021), która pozwoliła ignorować przypadki przekroczenia uprawnień przez osoby podporządkowane

rządzącym. Patronalizm uzasadniany był potrzebą wymiany kadr, które w ocenie rządzących, były skorumpowane i realizowali interesy podmiotów zewnętrznych, zgodnie z wolą poprzednich gabinetami. Z tego powodu od 2016 r. konkursy na stanowiska w spółkach skarbu państwa rozstrzygano w oparciu o kryterium personalnych koneksji, a nie umiejętności kandydatów. Dowodem na to było powołanie Bartłomieja Misiewicza, współpracownika Ministra Obrony Narodowej, do rady nadzorczej Polskiej Grupy Zbrojeniowej (PGZ). Choć Misiewicz nie spełniał ustawowego wymogu posiadania wyższego wykształcenia, to wszedł w skład rady nadzorczej PGZ (Nations in Transit. Poland, 2017). Z kolei środki z budżetu państwa, zaplanowane na promocję polskiej kultury za granicą, przeznaczano na rzecz kampanii dotyczącej zmian w sądownictwie (Freedom in the World. Poland, 2018). Obóz rządzący po 2015 r. wykorzystał też zasoby publiczne do wspierania stronniczych mediów należących do Tadeusza Rydzyka, by zagwarantować sobie wsparcie ze strony tych podmiotów (Sula, Błaszczński & Madej, 2023, s. 143).

W 2018 r. posłowie opozycji ujawnili, że w 2017 r. Premier Beata Szydło przyznawała premie członkom swojego rządu, których łączna kwota wyniosła 1,5 miliona złotych. Po ujawnieniu skandalu pieniądze nie zostały zwrócone do skarbu państwa, a przekazane na rzecz organizacji charytatywnych prowadzonych przez Kościół Katolicki (Nations in Transit. Poland, 2019). W 2019 r. ujawniono, że Marszałek Sejmu Marek Kuchciński wykorzystywał rządowy samolot do celów prywatnych, po czym Kuchciński podał się do dymisji. Postępowanie w tej sprawie nie rozpoczęło się ze względu na odnowienie mandatu po wyborach w 2019 r. (Nations in Transit. Poland, 2020). Opisane wyżej przypadki wskazują, że elektorat partii rządzącej nie był krytyczny wobec korupcji z udziałem posłów Prawa i Sprawiedliwości.

W rezultacie najważniejsze stanowiska w państwie obsadzono urzędnikami podporządkowanymi rządzącym. Rozwijanie relacji patronackich wykorzystano w rywalizacji dwóch obozów Prawa i Sprawiedliwości, o przywództwo polityczne po ewentualnym odejściu Jarosława Kaczyńskiego. Z tego powodu jednocześnie powstawały odrębne od siebie sieci zależności— jedna związana z Premierem Mateuszem Morawieckim i druga w otoczeniu Ministra Sprawiedliwości Zbigniewa Ziobry (Sula, Błaszczński & Madej, 2023, s. 144). Był to przypadek odmienny od patronalizmu w Węgrzech po 2010 r., gdzie centralną postacią wszystkich relacji patronalnych był Orbán (Sata & Karolewski, 2020, s. 211). Z tego też powodu patronalizm w Polsce miał bardziej ograniczony zakres niż w Węgrzech. Ponadto, brak większości

konstytucyjnej nie pozwolił dokonać tak głębokich zmian jak w strukturze administracji państwowej i zagwarantować pełnego przejścia państwa (Sata & Karolewski, 2020, s. 213).

W 2016 r. tygodnik Newsweek ujawnił, że Bartłomiej Misiewicz zaoferował dwóm radnym w powiecie bełchatowskim (województwo łódzkie) zatrudnienie w spółkach skarbu państwa, w zamian za poparcie działań rządzących na szczeblu lokalnym (Freedom in the World. Poland, 2017). Misiewicz został zawieszony w prawach członka partii Prawo i Sprawiedliwość, jednak w analizowanym okresie nie zakończono postępowania w tej sprawie. Rządzący nie zdecydowali się na kooptację elit ze względu na posiadanie większości w obu izbach parlamentarnych, a także krótkie okresy koabitacji (lata 2008-2010 i przez kilka tygodni w 2015 r.). Jednocześnie osoby konstatujące działania rządzących nie formułowały roszczeń, w których wzywali do dymisji rządu w formie masowych demonstracji. Z tego powodu rządzący posiadali kontrolę nad organami egzekutywy i legitymację do realizacji kompetencji władczych, co gwarantowało im stabilną pozycję. Ich kontrola nad środkami publicznymi pozwoliła rozwijać relacje klientelistyczne ze swoimi wyborcami, m.in. za sprawą programów socjalnych. Tym samym dystrybucja dóbr publicznych była nagrodą za poparcie wyborcze i akceptację działań na rzecz erozji demokracji (Markowski, 2019).

W analizowanym okresie dynamika stosowania represji wobec opozycji wzrosła po 2015 r. Przywołany w poprzednim rozdziale przypadek wkroczenia funkcjonariuszy służb specjalnych do redakcji Wprost w 2014 r. był zastosowaniem twardych represji o wysokiej intensywności wobec krytycznych względem rządzących mediów. Poza tym przypadkiem rządzący unikali używania represji, także w stosunku do członków organizacji ekstremistycznych. Wyjątkiem w tym zakresie były coroczne Marsze Niepodległości, które od 2013 r. z pokojowych demonstracji regularnie przekształcały się w obywatelskie niepodporządkowanie, wobec których policja używała represji (Freedom in the World. Poland 2015-2016; BTI. Poland, 2016). Użycie twardych represji o niskiej intensywności, w ramach strategii eskalowania siły, było odpowiedzią na łamanie przepisów przez niektórych uczestników Marszów. W przypadku pozostałych demonstracji do 2015 r. prawo do pokojowego demonstrowania nie było łamane (Freedom in the World. Poland, 2009).

Po podwójnych wyborach w 2015 r. opozycja oraz jej elektorat publicznie konstatowali działania rządzących (Rak, 2021), szczególnie kiedy w 2016 r. zapowiedziano pracę nad nowelizacją ustawy regulującej dopuszczalność legalnej aborcji w

Polisce (Rak & Skrzypek, 2023). Wtedy to pod hasłem Czarnych Protestów w całej Polsce organizowano masowe demonstracje, w czasie których dochodziło do użycia technik obrony i obezwładnienia (Freedom in the World. Poland, 2017). Podobne środki stosowano także wobec uczestników demonstracji przeciwko zmianom w sądownictwie w 2017 r. (Freedom in the World. Poland, 2018). Do tej pory demonstracje antyrządowe miały charakter pokojowy, a policja nie używała środków nieproporcjonalnych w celu kontrolowania protestu (Freedom in the World. Poland, 2014), przyjmując model zarządzania przez negocjacje. Oznaczało to ewolucję strategii zarządzania antyrządowymi demonstracjami w eskalowanie siły i stosowanie twardych represji o wysokiej intensywności wobec oponentów politycznych, co potwierdziły raporty organizacji międzynarodowych (Freedom in the World. Poland, 2019).

Kolejnym sposobem ograniczania prawa do pokojowych demonstracji osób kontestujących działania rządu były zmiany w ustawodawstwie w 2016 r. Do najważniejszych z nich należało wykluczenie organizowania demonstracji spontanicznych, a taki charakter miały właśnie demonstracje antyrządowe, a także przyznanie pierwszeństwa wydarzeń o charakterze cyklicznym, najczęściej związanych ze świętami religijnymi i państwowymi (Freedom in the World. Poland, 2018). Oznacza to, że uprzywilejowanie demonstracji organizowanych przez otoczenia prorządowe ograniczało możliwości wyrażania kontestacji politycznej, która zagroziłaby stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym.

Należy wskazać, że w analizowanym okresie stygmatyzacji, a po 2015 r. również atakom fizycznym, podlegali członkowie mniejszości seksualnych. Do 2015 r. inicjatorami tych działań, wobec braku reakcji ze strony rządzących, były organizacje ekstremistyczne (Freedom in the World. Poland, 2012). Z czasem homofobiczne hasła zaczęli głosić członkowie obozu rządzącego, legitymizując zachowania stygmatyzujące osoby nieheteronormatywne. W rezultacie w 2019 r. demonstracje mniejszości seksualnych spotykały się z ograniczeniami ze strony policji i jednostek samorządu terytorialnego, odpowiedzialnymi za wydanie zgody na organizacje demonstracji, a także atakami fizycznymi ze strony kontrademonstrantów. Wobec tych ostatnich policja użyła technik ataku i obezwładnienia (Freedom in the World. Poland, 2020), kontynuując stosowanie twardych represji o niskiej intensywności, w ramach eskalowania siły.

W 2019 r., według informacji Citizen Lab rządzący użyli oprogramowania Pegasus do inwigilowania m.in. Krzysztofa Brejzy, szefa sztabu Koalicji Obywatelskiej w wyborach parlamentarnych. Doniesienia te potwierdziła w 2024 r. osoba pełniąca

obowiązki szefa Centralnego Biura Antykorupcyjnego (Otręba, 2024). Od kwietnia do października 2019 r. jego telefon został zhakowany około 33 razy, a informacje pozyskane w ten sposób przekazano do mediów publicznych, gdzie opublikowano treść konwersacji z innymi działaczami opozycji i prokuratorami, wobec których także użyto Pegazusa (Klauziński, 2021). Wykorzystanie oprogramowania stworzonego do zwalczania terroryzmu wobec oponentów politycznych było przykładem *smart* represji o wysokiej intensywności.

Podsumowując, w Polsce patronalizm rozwinięto po 2015 r. Nie służył on jednak kooptacji opozycji do elity rządzącej. W latach 2008-2015 zasoby publiczne były wykorzystywane do zwalczania wewnętrznej opozycji w obozie rządzącym i rozwijania relacji z otoczeniem społeczno-biznesowym. Zdobyte większości w obu izbach parlamentu i urzędu Prezydenta RP przez Prawo i Sprawiedliwości w 2015 r. pozwoliło unikać kooptacji opozycji na szczeblu centralnym. Z tego powodu rządzący zdecydowali się wykorzystać klientelizm do pozyskania nowych grup wyborców, wprowadzając m.in. programy socjalne. Incydentalne przypadki próby kooptacji elit na szczeblu samorządowym okazały się nieskuteczne. W analizowanym okresie, ze względu na ograniczone zasoby finansowe i brak kontroli nad spółkami skarbu państwa opozycja nie rozwijała sieci nieformalnych powiązań. Stosowanie represji jako czynnika stabilizującego pozycję rządzących pojawiło się po 2015 r., kiedy obywatele masowo zaczęli kontestować działania rządzących, czego apogeum przypadło na lata 2016-2017. W latach 2008-2015 twarde represje były wynikiem reakcji na akty wandalizmu i przypadki zagrożenia dla zdrowia, życia i mienia innych osób. Obiektami twardej represji o wysokiej intensywności po 2015 r. byli członkowie opozycji i innych zorganizowanych podmiotów podważających działania rządu. W 2019 r. represje stosowano także wobec mniejszości seksualnej. Zatem po 2015 r. wzrosła rola zarówno patronalizmu jak i represji w stabilizacji pozycji rządzących, jednak nie dochodziło do kooptacji opozycji. Jej członkowie byli obiektem represji i inwigilacji, co jednak nie wpłynęło na jej ewolucję w kierunku lojalnej opozycji.

7.8. Słowacja: nieudane próby przechwycenia państwa przez Fico oraz intensyfikacja użycia represji

W Słowacji, rozwijanie patronalizmu na rzecz zagwarantowania stabilnej pozycji wystąpiło przede wszystkim w czasie drugiego rządu Roberta Fico (2012-2018), lidera

partii Kierunek – Socjalna Demokracja (słow. *SMER – sociálna demokracia*, SMER). Wyrażał to Corruption Perceptions Index, który wykazał, że w latach 2012-2014 doszło do spadku skuteczności w zwalczaniu korupcji, który następnie utrzymał się do 2019 r. na stałym poziomie (Corruption Perceptions Index. Slovakia, 2024). Wynikało to z kierowania środkami publicznymi do organizacji i przedsiębiorstw związanych z otoczeniem Fico (BTI. Slovakia, 2012). Tym samym dochodziło do normalizacji tworzenia nieformalnych sieci zależności na rzecz legitymizacji patronalizmu. Barierą w zwalczaniu korupcji, szczególnie z udziałem rządzących, była nieskuteczność judykatury i policji w egzekwowaniu prawa, mimo nowelizacji regulacji antykorupcyjnych w 2015 r. (BTI. Slovakia, 2016). Postępowania z udziałem elit rządzących trwały latami i kończyły się wyrokami pozbawienia wolności. Przykładami tego były śledztwa w związku ze sprzedażą przez Słowacki Fundusz Gruntów terenów w okolicach Tatr Wysokich, po zaniżonych kosztach politykom koalicji rządzącej oraz ich sojusznikom (Freedom in the World. Slovakia, 2009). Wyroki skazujące byłych ministrów na kary pozbawienia wolności nie zniechęcały jednak rządzących do rozwoju nieformalnych sieci zależności (Freedom in the World. Slovakia, 2018).

Powstanie po wyborach w 2010 r. koalicyjnego rządu kierowanego przez Ivetę Radičovą doprowadziło do ujawnienia skandali z udziałem polityków poprzedniego gabinetu, w tym nadużycia funduszy unijnych i regionalnych. Do takich należało ujawnienie w 2011 r. nagrań wskazujących na przyjęcie w latach 2005-2006 przez polityków obecnego obozu rządzącego łapówek od przedstawicieli Penta Group, jednej z największych firm w Słowacji (Freedom in the World. Slovakia, 2012). Obóz Fico, mimo zamieszania w ten skandal, wspierał antyrządowe demonstracje, które przyczyniły się do organizacji przedterminowych wyborów w 2012 r. W 2010 r. przyjęto nową ustawę antykorupcyjną, która pozwalała dokonać kontroli przychodów najbogatszych osób w państwie (Freedom in the World. Slovakia, 2009). W 2012 r. ujawniono kolejne materiały, tym razem wskazujące na skorumpowanie polityków większości parlamentarnej w 2010 r., w zamian za wsparcie w odwołaniu Prokuratora Generalnego Dobroslava Trnki (Freedom in the World. Slovakia, 2013). W kolejnych latach ujawniano przypadki rozwoju nieformalnych sieci zależności w sektorze ochrony zdrowia, co wywołało masowe demonstracje i odwołanie ze stanowisk publicznych osób zamieszanych w skandal (Freedom in the World. Slovakia, 2015). Sprzyjało temu przyjęcie w 2014 r. nowej ustawy chroniącej sygnalistów (Nations in Transit. Slovakia, 2015).

Jednak w kolejnych latach, mimo zapowiedzi Fico dotyczących walki z korupcją, doszło do apogeum rozwoju patronalizmu (BTI. Slovakia, 2018). Potwierdza to przyjęcie przez Ministra Spraw Wewnętrznych Roberta Kaliňáka oraz byłego Ministra Transportu Jana Pociatka łapówek od współpracowników Ladislava Bašternáka, bliskiego współpracownika Fico, oskarżonego o oszustwa podatkowe. Opozycja oskarżyła rządzących o otoczenie podejrzanych protekcją w zamian za korzyści finansowe (Nations in Transit. Slovakia, 2017). Od 2016 r. liczba wyroków skazujących za korupcję spadała, a większość z nich kończyła się karami w zawieszeniu. W 2018 r. brak postępów w zwalczaniu korupcji i niewystarczającą ochronę sygnalistów skrytykowała KE, a Europejski Urząd ds. Zwalczania Nadużyć Finansowych (OLAF) wszczął dochodzenie w sprawie niewłaściwego wykorzystania funduszy unijnych w sektorze rolnictwa (Freedom in the World. Slovakia, 2019).

Represje nie były filarem stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym. W 2009 r. doszło do starcia pomiędzy przeciwnikami a zwolennikami wizyty Przewodniczącego Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL) Hu Jintao w Słowacji przy okazji wizyty głowy państwa ChRL. W obliczu eskalacji napięcia policja użyła technik obrony i obezwładnienia oraz zatrzymała dziewięciu demonstrantów (Freedom in the World. Slovakia, 2010). Oznacza to kontrolowanie protestu zgodnie z modelem eskalowania siły i stosowania twardych represji o niskiej intensywności w przypadku zagrożenia życia, zdrowia lub mienia osób. Ten sam model i rodzaj represji zastosowano w odpowiedzi na atak środowisk neonazistowskich na uczestników demonstracji mniejszości seksualnych w 2010 r. Kolejne tego typu demonstracje, dzięki zwiększonej liczbie funkcjonariuszy i zmianie strategii kontrolowania protestu miały charakter pokojowy (Freedom in the World 2012). W latach 2010-2012 odbywały się demonstracje antyrządowe, które miały charakter pokojowy, wobec czego policja nie stosowała represji (Freedom in the World. Slovakia, 2011-2013). Oznacza to, że odejście od zarządzania przez negocjowanie na rzecz eskalowania siły i stosowanie twardych represji występowało w przypadku zagrożenia zdrowia, życia osób lub mienia.

Przełomem było zabójstwo w 2018 r. Kuciaka, który ujawniał powiązania między otoczeniem Fico a włoską organizacją przestępczą 'Ndràngheta, a także przestępstwami podatkowymi biznesmenów powiązanych z Premierem (SME.SK, 2018). O zlecenie morderstwa Kuciaka, na podstawie zeznań m.in. zabójcy, oskarżono Mariana Kočnera, którego przestępstwa finansowe opisywał dziennikarz. Był to przypadek twardych represji o wysokiej intensywności. Ostatecznie Kočner został uniewinniony

w 2023 r. (Kirby, 2023). Pod jego adresem formułowano zarzuty o korumpowanie sędziów, prokuratorów i polityków obozu rządzącego w czasie trwania śledztwa. Zabójstwo Kuciaka wywołało masowe demonstracje antyrządowe na terytorium całego państwa i doprowadziły do dymisji Fico. Oznacza to, że przyzwolenie na ataki fizyczne wobec niezależnych dziennikarzy zdestabilizowało pozycję rządzących. Choć demonstracje miały charakter pokojowy, to policjanci zatrzymali wybranych demonstrujących (Freedom in the World. Slovakia, 2020). Świadczy to o kontrolowaniu demonstracji przez negocjowanie. Pod presją demonstrujących przeciwko braku skuteczności w zwalczaniu korupcji rządzący wzmocnili ochronę sygnalistów (Nations in Transit. Slovakia, 2019).

Obiektem stygmatyzacji w latach 2008-2019 była mniejszość romska (BTI. Slovakia 2010, 2014, 2018). Obok miękkich represji o niskiej intensywności w 2013 r. policja przeprowadziła operację na terenie romskiej osady, stosując techniki ataku, co wywołało oburzenie opinii międzynarodowej, w postaci wezwań do poszanowania podstawowych praw i wolności Romów, a także powstrzymania się w przyszłości od takich działań (Freedom in the World. Slovakia, 2014). Był to kolejny przypadek zastosowania twardych represji o niskiej intensywności. Stygmatyzacji przy okazji referendum nt. praw osób nieheteronormatywnych podlegali członkowie mniejszości seksualnych, co było kolejnym przypadkiem miękkich represji o niskiej intensywności (BTI. Slovakia, 2016).

Podsumowując, w Słowacji system patronacki rozwijało otoczenie Fico, który tworzył rząd w latach 2008-2010 i 2012-2018. Korupcja stała się cechą istotnościową systemu politycznego, której nieskuteczne zwalczanie wynikało z braku woli rządzących. Postępowania w tej sprawie stały się narzędziem rywalizacji politycznej z opozycją. Rozległy system nieformalnych zależności rozwinięty wobec sektora prywatnego i administracji publicznej gwarantował stabilność pozycji rządzących w systemie politycznym, którzy nie stosowali w tym celu twardych represji o wysokiej intensywności. Dopuszczono natomiast użycie miękkich represji o niskiej intensywności wobec mniejszości narodowych i seksualnych ze strony organizacji ekstremistycznych. W przypadku osób nieheteronormatywnych rządzący wspierali ich stygmatyzację. Przyzwolenie na prześladowanie niezależnego dziennikarza i jego zabójstwo, a następnie opóźnianie rozpoczęcia postępowania doprowadziły do destabilizacji pozycji rządzących i dymisji Premiera. Opozycja, pomimo represji, nadal stanowiła realną alternatywę dla rządzących, która dążyła do alternacji władzy w drodze powszechnych

wyborów. Fico tworząc kolejne gabinety pozyskiwał wsparcie różnych ugrupowań, które liczyły na włączenie ich do grona beneficjentów patronalizmu. Nie oznaczało to jednak tworzenia fasadowej opozycji, dlatego że stosowane represje i rodzaj klientelizmu nie zagroziły istnieniu realnych oponentów. Potwierdza to udział realnej opozycji w życiu publicznym.

7.9. Rumunia: utrwalenie patronalizmu oraz zwrot w kierunku represjonowania opozycji

Powszechna akceptacja korupcji w życiu publicznym, zarówno ze strony elit politycznych jak i obywateli, spowodowała, że klientelizm był podstawą stabilności pozycji rządzących w rumuńskim systemie politycznym (BTI. Romania, 2010). Z tego powodu nieskuteczność w zwalczaniu nieformalnych sieci zależności wynikała z braku woli rządzących i presji podmiotów kontestujących działania rządzących (BTI. Romania, 2012). Niskie oceny zwalczania korupcji przyznawane przez Transparency International wynikały także z długotrwałych postępowań sądowych, które nie kończyły się wyrokami skazującymi lub jedynie karami w zawieszeniu (Freedom in the World. Romania, 2009). Krytykę nieskuteczności formułowała również Komisja Europejska (Freedom in the World. Romania, 2011). Zakorzenienie korupcji także na poziomie lokalnym zostało wykorzystane w wyborach parlamentarnych w 2014 r. i 2016 r., kiedy to listy wyborcze konstruowano zgodnie z kryterium wpływu kandydatów na lokalne społeczności poprzez nieformalne relacje (Chiru, 2010, s. 55; BTI. Romania, 2018).

Presja ze strony instytucji unijnych doprowadziła do przełomu w latach 2013-2014. Wtedy to zakończyło się kilka procesów, w których urzędnicy państwowi, w tym byli członkowie rządu oraz ich otoczenie, zostali skazani na korupcję (Freedom in the World. Romania, 2014). W 2014 r. skazano byłego premiera Adriana Năstasa z Partii Socjaldemokratycznej (rum. *Partidul Social Democrat*, PSD), brata ustępującego prezydenta Traiana Băseșcu oraz burmistrza miejscowości Bacău Romeo Stavarache (Freedom in the World. Romania, 2015). Łącznie w tym czasie wymierzono kary blisko 850 osobom pełniącym w przeszłości funkcje w administracji publicznej.

We wrześniu 2015 r. Premier Victor Ponta został postawiony w stan oskarżenia w związku z podejrzeniami o popełnienie przestępstw finansowych w czasach, kiedy jeszcze nie był deputowanym. Większość parlamentarna wyraziła swoją solidarność z

Pontą, odrzucając wniosek o wotum nieufności. Związane to było z deklaracją prezydenta Rumunii o powołanie na stanowisko szefa rządu przedstawiciela opozycji. Dopiero po rezygnacji Ponty w październiku tego samego roku, doszło do zatrzymania go przez Krajową Dyрекcję Antykorupcyjną (ru. *Direcția Națională Anticorupție*, DNA) lidera PSD i rozpoczęcia postępowania śledztwa przeciwko niemu. Należy wskazać, że dymisja szefa rządu wynikała z masowych demonstracji jego oponentów, co wskazuje, że presja ze strony obywateli była istotna dla zainicjowania działań antykorupcyjnych. W 2017 r. DNA postawiła zarzuty szefowi rządu z ramienia PSD Liviu Dragnei. Premier został oskarżony o wyłudzenie unijnych i krajowych funduszy, po tym jak dowody na to dostarczył OLAF. PSD zdecydowanie poparła premiera, twierdząc, że skandal jest wytworem opozycji, która pod pretekstem walki z korupcją dąży do alternacji władzy (Dąbrowski, 2017).

Organy odpowiedzialne za zwalczanie korupcji zwiększyły poziom skuteczności swoich działań, także w stosunku do oligarchów (Nations in Transit. Romania, 2015), co spotkało się z uznaniem Komisji Europejskiej (Dąbrowski, 2015). Pod presją DNA partie polityczne zapowiadały zmiany w swoich wewnętrznych regulacjach by wykluczyć osoby skazane za korupcję z życia politycznego (Nations in Transit. Romania, 2016). W analizowanym okresie nie doszło jednak do zapowiadanych zmian.

Od 2016 r. rządzący prowadzili nielegalną inwigilację i nękali szefową DNA. Nie powstrzymało to prowadzenia postępowań w tych sprawach, w związku z czym wymuszono ustąpienie kilku ministrów (Freedom in the World. Romania, 2017). Utrudnianie prac DNA wywołało antyrządowe demonstracje, po których rząd podał się do dymisji (Freedom in the World. Romania, 2018). W 2018 r. rządzący podjęli próbę odwołania szefowej DNA (Nations in Transit. Romania, 2019), co zakwestionował Sąd Konstytucyjny, który odrzucił również próbę obniżenia kar za praktyki korupcyjne. Ostatecznie odebrano DNA kluczowe kompetencje dot. zwalczania korupcji i przekazano je Prokuratorze Generalnej i Ministerstwu Sprawiedliwości (Freedom in the World. Romania, 2019-2020). Oznacza to przekazanie najważniejszych kompetencji organom podporządkowanym rządzącym. W rezultacie w latach 2014-2018 doszło do zwiększenia skuteczności zwalczania korupcji, które następnie zmalało (Corruption Perceptions Index. Romania, 2023).

Kooptację elit w Rumunii do 2016 r. realizowano w ramach migracji deputowanych między partiami (Illyés, 2017, s. 61). Z czasem doszło do podziału opozycji, która nie działała na rzecz utworzenia wspólnej koalicji (Illyés, 2017, s. 62). Główną

determinantą zmian przynależności partyjnej były powiązania z sektorem prywatnym, który sponsorował działania ugrupowań politycznych (Maticescu & Protsyk, 2011, s. 13). W rezultacie kartelizacja rumuńskiej sceny politycznej wzmocniana była przez utrwalenie nieformalnych sieci zależności. Główną motywacją do zmian przynależności partyjnej była potencjalna korzyść w postaci reelekcji (Gherghina, 2014, s. 11), a nie przeciwdziałanie zagrożeniu stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym.

Po zwycięstwie PSD w wyborach w 2016 r. rządzący wzmocnili rozwój patryonalizmu, podporządkowując sobie największe stacje telewizyjne, a stanowiska w administracji publicznej nominując osoby z bliskiego otoczenia rządzących, niekoniecznie posiadające odpowiednie kwalifikacje. Partie polityczne opierały się na utrzymaniu relacji ze swoimi elektoratami na podstawie klientelizmu (BTI. Romania, 2020). Nadal część postępowań w sprawie korupcji nie rozpoczynała się ze względu na odmowy uchylenia immunitetów deputowanych (Freedom in the World. Romania, 2019).

W analizowanym okresie stosowanie represji miało różną dynamikę i znaczenie dla stabilności elit rządzących w systemie politycznym. Kluczowym wyzwaniem była reakcja na demonstracje wyrażające kontestację wobec działań rządzących. W 2009 r. zorganizowali je pracownicy sektora publicznego. Ich przebieg miał charakter pokojowy, wobec czego policja nie stosowała represji (Freedom in the World. Romania, 2009). Oznacza to kontrolowanie protestu poprzez negocjowanie bez użycia represji. Tą samą strategię stosowano w przypadku kolejnych demonstracji w 2011 i 2015 r. (Freedom in the World. Romania, 2012, 2016). Z kolei w 2012 r. w Bukareszcie w ramach demonstracji antyrządowych doszło do starć między demonstrującymi a policją. Oznaczało to zmianę strategii zarządzania demonstracją na model eskalowania siły, z użyciem technik ataku i obezwładnienia. Stosowanie twardych represji o wysokiej intensywności uzasadniono aktami wandalizmu ze strony demonstrujących (Freedom in the World. Romania, 2013). Eskalowanie siły i twarde represje nie były jednak cechą istotnościową kolejnych demonstracji przeciwko polityce oszczędnościowej rządu w tamtym okresie (Dąbrowski, 2012).

W 2017 r. odbyły się największe od 1989 r. demonstracje antyrządowe w odpowiedzi na próbę podporządkowania rządzącym organów odpowiedzialnych za zwalczanie korupcji. Elity rządzące wycofały się z zapowiadanych zmian (Dąbrowski, 2017). Ze względu na realizację żądań społecznych demonstracje nie przekształciły

się w obywatelskie niepodporządkowani. Ponadto, policja stosowała strategię kontrolowania protestu poprzez negocjację (BTI. Romania, 2020). Do zmiany strategii doszło ponownie w 2018 r., kiedy to użycie technik obrony i obezwładnienia spowodowało przekształcenia się pokojowych demonstracji w obywatelskie niepodporządkowanie (Freedom in the World. Romania, 2019). Obóz rządzący utracił poparcie Prezydenta oraz większości społeczeństwa, dlatego by opanować sytuację zagrożenia swojej pozycji zdecydował się używać twardych represji. W kolejnych tygodniach protestujący wyrażali wprost swoje pokojowe nastawienie, formułując hasła „Bez przemocy” (Orłowski, 2018). Oznacza to, że stosowanie twardych represji o wysokiej intensywności w Rumunii nie zdemobilizowało protestujących, a doprowadziło do zmiany strategii wyrażania kontestacji. Kolejne demonstracje w 2019 r. miały charakter pokojowy (Freedom in the World. Romania, 2020).

Obok stosowania lub unikania twardych represji wobec podmiotów kontestujących działania rządzących w Rumunii stosowano również stygmatyzację. W latach 2008-2019 organizacje ekstremistyczne używały ich wobec mniejszości seksualnych, narodowych i etnicznych, a także osób z niepełnosprawnościami (Freedom in the World. Romania 2011; BTI. Romania, 2012, 2016). W przypadku tej pierwszej grupy treści homofobiczne dystrybuowały również media głównego nurtu oraz urzędnicy państwowi (BTI. Romania, 2020), co legitymizowało tego rodzaju miękkie represje o niskiej intensywności.

Elity rządzące w latach 2016-2019 prezentowały jawnie agresywną retorykę wymierzoną w opozycję, będącą rodzajem miękkich represji o wysokiej intensywności. Pod adresem opozycji kierowali wezwania do wycofania się z rywalizacji politycznej, a także wykorzystywali postępowania sądowe by pozbawić ich praw publicznych. To drugie rozwiązanie, charakterystyczne dla populizmu penalnego (Dragoman, 2022, ss. 120-121), próbowano w 2016 r. poszerzyć o nowelizację Kodeksu Karnego, która zakazałaby pełnienia jakichkolwiek funkcji osobom skazanym. Masowe demonstracje doprowadziły jednak do wycofania się z tego rozwiązania przez PSD. W tym samym okresie rządzący stosowali *smart* represje w postaci postępowań sądowych przeciwko oponentom, a także inwigilacji urzędników odpowiedzialnych za zwalczanie korupcji. Ich zastosowanie możliwe było dzięki podporządkowaniu judykatury, a także kontroli zasobów w postaci technologii służących do inwigilacji.

Podsumowując, w Rumunii stosowanie klientelizmu lub represji na rzecz stabilności pozycji obozu rządzącego w systemie politycznym pozostawało ze sobą w

następującej relacji: kiedy obywatele wyrażali masowo niezadowolenie z powszechnej korupcji w życiu publicznym i wzywali rządzących do ustąpienia, ci drudzy odpowiadali twardymi represjami. Postępowania sądowe i śledztwa organów odpowiedzialnych za zwalczanie korupcji wobec członków obozu rządzącego trwały latami, natomiast wobec opozycji były narzędziem wykorzystywanym w rywalizacji politycznej. Od 2015 r., kiedy ujawniono udział rządzących w skandalach korupcyjnych, poziom akceptacji tych praktyk przez społeczeństwo wyraźnie spadł. Nadal jednak barierą w skutecznym zwalczaniu korupcji był brak woli większości parlamentarnej do uchylania immunitetów deputowanych podejrzanych o udział w tych praktykach. Kooptacja opozycji występowała w Rumunii sporadycznie i motywowana była w pierwszej kolejności nie ochroną stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym, a zwiększonymi szansami na reelekcję z list nowej partii. Wobec represji przeciw obywateli przez cały analizowany okres był równie wysoki. Apogeum stosowania represji przypadło na lata 2016-2019, natomiast jej filarem były miękkie represje o wysokiej intensywności wobec opozycji, wspierane przez prorządowe media. Tym samym opozycja była poddawana stygmatyzacji, co za sprawą prorządowych przekazów medialnych, było próbą delegitymizacji jej prawa do udziału w życiu publicznym. Jednocześnie klientelizm i represje nie służyły tworzeniu lojalnej opozycji.

7.10. Węgry: przechwycenie państwa oraz intensyfikacja stosowania stygmatyzacji i *smart* represji

W Węgrzech, o rozwijającym się patronalizmie świadczył stały spadek ocen przyznawanych przez Transparency International (Corruption Perceptions Index. Hungary, 2024). W 2010 r. Orbán rozpoczął tworzenie nowego obozu rządzącego, której podporządkował niemal wszystkie szczeble administracji publicznej (Drinóczi & Bień-Kacała, 2019, s. 1159; Sata & Karolewski, 2020, s. 211). Magyar (2016) określił ten system jako państwo mafijne (ang. *mafia state*), w którym dystrybucja dóbr publicznych i stosowanie sankcji podporządkowano liderowi Fideszu. W tym przypadku państwo nie było jednak zarządzane przez organizację przestępczą, jak w innych typach państw mafijnych (McCarthy-Jones & Turners, 2022, s. 1999). Rolę tej organizacji realizowała partia rządząca i jej sojusznicy biznesowi. Uzasadnieniem głębokich zmian instytucjonalnych, bez potrzeby konsultacji z opozycją dzięki większości konstytucyjnej, było zerwanie z elitami postkomunistycznymi, które Orbán uważał za

wrogów narodu węgierskiego. Ponadto, system patronacki stworzono dzięki podporządkowaniu rządzącym judykatury (Sata & Karolewski, 2020, s. 2017).

Wraz z utworzeniem drugiego gabinetu Orbána rozpoczęto śledztwa antykorupcyjne, które były narzędziem zwalczania opozycji (Freedom in the World. Hungary, 2011). Specjalny komisarz powołany przez lidera Fideszu zbadał szereg przypadków korupcji z udziałem urzędników poprzedniego rządu, w tym byłego premiera Ferenc Gyurcsanyego. W 2010 r. zlikwidowano Radę Fiskalną, która była odpowiedzialna za nadzorowanie polityki budżetowej. Powodem tej decyzji była krytyka jaką przedstawił ten organ wobec działań rządzących w zakresie polityki podatkowej. Nowa rada została powołana w styczniu 2011 r., a w jej skład weszły wyłącznie osoby podporządkowane premierowi (Freedom in the World. Hungary 2012). W kolejnych latach Orbán wspierał tworzenie nowej elity biznesowej, szczególnie po wyborach w 2014 r., której podporządkowanie pozwoliło mu rozwijać przejmowanie państwa (Freedom in the World. Hungary 2014; BTI. Hungary, 2016; Nations in Transit. Hungary, 2016). W zamian za jego poparcie uczestniczyli oni w konkursach o zamówienia publiczne na uprzywilejowanych warunkach (BTI. Hungary, 2014). Do tej grupy należał również burmistrz miasta, z którego pochodził Orbán, co uczyniło go jednym z najbogatszych Węgrów w tamtym okresie (Nations in Transit. Hungary, 2018). Ponadto, działania rządu faworyzowały krajowych przedsiębiorców, kosztem zagranicznych inwestorów (Nations in Transit. Hungary, 2015).

W tych warunkach zwalczanie korupcji miało charakter fasadowy. Działania organów odpowiedzialnych za to skupiały się na nadużyciach na niskim szczeblu (ang. *low-level corruption*), ignorując korupcję na szczeblu centralnym (Nations in Transit. Hungary, 2016). Najważniejsze instytucje administracji publicznej, a nawet parlament, wykorzystywano do realizacji interesów sojuszników Orbána (Freedom in the World. Hungary, 2016; BTI. Hungary, 2018). W 2013 r. organ legislatury przyjął nowe regulacje dotyczące sprzedaży wyrobów tytoniowych, które faworyzowały sprzymierzeńców elit rządzących (Nations in Transit. Hungary, 2015). Wyrazem braku woli do zwiększenia skuteczności zwalczania korupcji było odmówienie w 2017 r. wstąpienia do Prokuratury Europejskiej, instytucji powołanej do prowadzenia dochodzeń w przestępstwach podatkowych i nadużyć z wykorzystaniem funduszy unijnych (Nations in Transit. Hungary, 2018). Wynikało to ujawniania kolejnych skandali, w których otoczenie biznesowe Premiera otrzymywało niezgodnie z prawem środki pochodzące z UE, ale postępowania w tej sprawie nie były prowadzone (Nations in Transit. Hungary,

2020). Należy wskazać, że nie tylko rządzący rozwijali nieformalne sieci zależności z sektorem prywatnym. Choć opozycja krytykowała takie praktyki, to sama wchodziła w relacje klientelistyczne z podmiotami biznesowymi, by pozyskać środki na prowadzenie agitacji politycznej (Freedom in the World. Hungary 2014). Brak skutecznych regulacji dotyczących transparentności w finansowaniu działalności partii politycznej sprzyjał pozyskiwaniu środków od podmiotów gospodarczych (BTI. Hungary, 2014). Społeczeństwo nie występowało przeciwko powszechnej korupcji w życiu publicznym, ponieważ czerpało korzyści z rozległej sieci nieformalnych powiązań (BTI. Hungary, 2016).

Patronalizm w Węgrzech stał się cechą tego systemu politycznego, o czym świadczy wykorzystanie środków publicznych do pozyskiwania sojuszników obozu rządzącego w administracji publicznej i otoczeniu społeczno-biznesowym. Węgierski Bank Centralny (węg. Magyar Nemzeti Bank; MNB) w latach 2013-2016 przekazał 260 miliardów forintów, co stanowiło około 1% rocznego węgierskiego PKB, do sześciu swoich fundacji, które trafiły następnie do sojuszników Györgyego Matolcsyego, szefa MNB. Wszczęte postępowanie w tej sprawie zakończyło się karą grzywny w wysokości 84 milionów forintów (32% wartości przekazanych środków), którą pokryto z budżetu państwa. Osoby zaangażowane w ten skandal nie poniosły żadnej odpowiedzialności (Nations in Transit. Hungary, 2017). Narzędziem przejmowania państwa było wspieranie prorządowych NGOów, które otrzymywały finansowanie z budżetu państwa. Do takich należało Forum Unii Obywatelskiej (węg. Civil Összefogás Fórum, CÖF), która otrzymała od państwowej spółki energetycznej MVM 500 milion forintów. Był to wyraz podziękowania za pośrednie wsparcie agitacji politycznej Fideszu w 2014 r., za pomocą kampanii billboardowej (Nations in Transit. Hungary, 2018).

W Węgrzech w latach 2008-2019 różne rodzaje represji wykorzystano na rzecz stabilizacji pozycji rządzących. Na początku analizowanego okresu policja nie stosowała modelu eskalowania siły, opierając deeskalację napięć na komunikacji z uczestnikami demonstracji (BTI. Hungary, 2010), a większość demonstracji miała charakter pokojowy (Freedom in the World. Hungary, 2009). Wyjątkiem była reakcja na próbę wdarcia się członków antyrządowych demonstracji do parlamentu w marcu 2009 r. Wtedy to policja użyła gazu łzawiącego, a także zatrzymała 35 osób. Był to rodzaj twardych represji o wysokiej intensywności, dlatego że objęły one podmioty kontestujące działania rządzących. Ponadto, doszło do zmiany modelu kontrolowania protestu

w obliczu próby zajęcia siedziby legislatury (Freedom in the World. Hungary, 2010). W lipcu tego samego roku policja ponownie użyła technik ataku i obezwładnienia wobec uczestników demonstracji ekstremistycznej organizacji Gwardii Węgierskiej (węg. Magyar Garda, MG) oraz zatrzymała 216 demonstrantów. Ten przypadek użycia twardych represji o wysokiej intensywności, w ramach eskalowania siły, zostały uznany przez opinię publiczną za zgodny z ochroną porządku publicznego w świetle wyroku Sądu Najwyższego delegalizującego istnienie MG (Freedom in the World. Hungary, 2010). W kolejnych latach protesty miały charakter pokojowy, a policja kontrolowała demonstracje poprzez negocjowanie z jej uczestnikami (Freedom in the World. Hungary, 2018-2019).

Do przełomu doszło w latach 2017-2018. W pierwszej kolejności policja zniechęcała obywateli do korzystania z prawa do wyrażania kontestacji politycznej poprzez zatrzymania demonstrantów i nakładanie wysokich kar grzywny za domniemane naruszenia przepisów w czasie demonstracji antyrządowych. Jednocześnie funkcjonariusze nie reagowali na zachowania kontrdemonstrantów, co prowadziło do eskalacji napięć (BTI. Hungary, 2018). Natomiast w 2018 r. przyjęto poprawkę do Konstytucji, która ograniczyła możliwości organizowania demonstracji uznanych za naruszające prawo do prywatności. Za powód jej przyjęcia uznano *escraches*, czyli demonstracje pod domami najważniejszych polityków w państwie (Freedom in the World. Hungary, 2019; Rak, 2021). W tym samym roku rząd rozpoczął prace nad nowelizacją przepisów, która zwiększyłaby swobodę policji w rozwiązywaniu demonstracji organizowanych w miejscach publicznych, w czasie świąt państwowych. Ostatecznie, jeszcze w tym samym miesiącu wycofano ten projekt (Freedom in the World. Hungary, 2020).

Należy wskazać, że od czasu kryzysu migracyjnego 2014-2015 dochodziło do fizycznego atakowania migrantów, jednak jej inicjatorami były organizacje ekstremistyczne (BTI. Hungary, 2020). Brak właściwej reakcji rządzących powodował przyzwolenie na stosowanie twardych represji o niskiej intensywności wobec tej grupy, która wcześniej doświadczała stygmatyzacji ze strony rządzących (BTI. Hungary, 2018). Jednak podstawowymi środkami represji były te o charakterze miękkim. W latach 2010-2019 rządzący prowadzili otwarcie eurosceptyczną, ksenofobiczną i homofobiczną kampanię wobec swoich oponentów (Drinoczi & Meszaros, 2022, s. 103) lub wykreowanych wrogów (Jenne, 2018). Pierwszą grupą poddaną stygmatyzacji były mniejszości seksualne. Określano je jako zagrożenie dla wartości chrześcijańskich, stanowiących fundament kultury węgierskiej (Freedom in the World. Hungary, 2011).

Kolejną grupę objętą miękkimi represjami o niskiej intensywności byli Romowie, którzy doświadczyli także ataków fizycznych ze strony organizacji ekstremistycznych, w tym partii Jobbik (BTI. Hungary, 2012-2016). Ich stygmatyzację wspierały media głównego nurtu, podporządkowane elitom rządzącym. Po 2015 r. w przestrzeni publicznej pojawiły się także hasła antysemickie, które rządzący ignorowali, dając przyzwolenie na stygmatyzację osób pochodzenia żydowskiego (BTI. Hungary, 2016).

Od 2014 r. obiektem represji, już nie tylko stygmatyzacji, stały się krytyczne względem rządu organizacje pozarządowe. W tym przypadku próby ich uciszenia realizowano za pomocą zmniejszenia finansowania ze środków publicznych. Organem odpowiedzialnym za dystrybucję finansów na rzecz NGOów był Narodowy Fundusz Współpracy, którego większość członków wybierał obóz rządzący. W 2014 r. funkcjonariusze Narodowego Biura Śledczego przeprowadzili operację w siedzibie Fundacji Ökotárs, w odwecie za przyjęcie środków z funduszy norweskich, co w 2015 r. sąd okręgowy uznał za działanie bezprawne. Ostatecznie rządzący powstrzymali się od dalszych prześladowań podmiotów pozyskujących środki z tego źródła, wskazując jednak na podejrzenia o nieprawidłowościach (Freedom in the World. Hungary, 2016). Były to przypadki *smart* represji o wysokiej intensywności, ponieważ wymierzono je w podmioty kontestujące działania rządzących (Freedom in the World. Hungary, 2015-2017). W tym samym czasie Orbán rozpoczął tworzenie nowego rynku medialnego, zdominowanego przez prorządowe podmioty. Jednocześnie obóz rządzący zwalczał krytyczne względem siebie redakcje, co zostało opisane w poprzednim rozdziale rozprawy. Był przypadek miękkich represji o wysokiej intensywności (BTI. Hungary, 2016).

Po zwycięstwie w wyborach w 2014 r. i stworzeniu prorządowego otoczenia społeczno-biznesowego, z podporządkowanymi mediami na czele, elit rządzące rozpoczęły stygmatyzację opozycji w celu podważenia jej prawa do udziału w życiu publicznym. Pierwszym krokiem było przyjęcie treści preambuły do Konstytucji w 2011 r., gdzie wprost określono partie socjaldemokratyczne jako spadkobierców Partii Komunistycznej, odpowiedzialnej za zbrodnie przeciwko narodowi węgierskiemu (Skrzypek, 2020, s. 70). W 2017 r. do ograniczania praw oponentów rządzący wykorzystali policję by utrudnić posłowi opozycji złożenie wniosku o przeprowadzenie referendum ws. handlu w niedzielę (BTI. Hungary, 2018). Rządzący, wraz z pomocą sojuszników biznesowych, ograniczali możliwości alternacji władzy (Freedom in the World. Hungary, 2019). Apogeum represjonowania opozycji przypadło na lata 2018-

2019, kiedy odbyły się kolejno wybory parlamentarne i wybory do Parlamentu Europejskiego. Wtedy to rządzący wykorzystali funkcjonariuszy policji do konfiskowania zasobów materialnych opozycji (Nations in Transit. Hungary, 2020). Jednocześnie, za pośrednictwem organu odpowiedzialnego za prowadzenie audytów partii politycznych, nakładano kary finansowe na oponentów, które ograniczały zasoby możliwe do wykorzystania na rzecz agitacji (Nations in Transit. Hungary, 2019; BTI. Hungary, 2020). W rezultacie wybory te choć były wolne, to straciły przymiot równości i uczciwości, a zatem miały charakter semi-rywalizacyjny, a niekiedy nierywalizacyjny. Opozycja w narracji obozu rządzącego była wrogiem wspólnoty narodowej, działającym na szkodę Węgrów i na korzyść obcych interesów (BTI. Hungary, 2020). Do inwigilacji opozycji i krytycznych względem rządu dziennikarzy wykorzystywano oprogramowanie Pegazus, Rządzący wykorzystali to narzędzie do podsłuchiwania telefonu m.in. Szabolcsa Panyia, dziennikarza śledczego, który ujawniał skandale z udziałem sojuszników Orbána. W 2019 r. jego telefon był inwigilowany ponad 11 razy (Walker, 2021; Panyi, 2022). Był to rodzaj *smart* represji o wysokiej intensywności, za pomocą oprogramowania udostępnianego na potrzeby zwalczania terroryzmu.

Podsumowując, w Węgrzech po 2010 r. doszło do stałego rozwoju patronalizmu, który od 2014 r. przerodził się w przechwytywanie państwa przez obóz rządzący. Dzięki podporządkowaniu egzekutywie organów judykatury możliwe było stworzenie systemu, w którym nowa elita biznesowa i administracyjna podlegała Orbánowi. Lojalność wobec Premiera była kluczowym czynnikiem decydującym o dostępie do środków publicznych i funduszy unijnych. W węgierskim systemie patronalnym parlament stał się narzędziem realizacji interesów sojuszników Orbána. Także opozycja rozwijała relacje klientelistyczne z sektorem prywatnym, jednak ze względu na brak dostępu do zasobów publicznych działania te były mniej skuteczne. Postępowania sądowe w zakresie zwalczania korupcji służyły delegitymizacji udziału opozycji w życiu publicznym. Dominującym rodzajem represji były te o miękkim charakterze i wysokiej intensywności. Stosowano je wobec opozycji, organizacji pozarządowych i krytycznych mediów, najczęściej za pomocą ograniczenia finansowania na ich działalność, a także inwigilację. Z kolei twarde represje występowały incydentalnie, głównie w czasie demonstracji, kiedy dochodziło do zagrożeń zdrowia, życia lub mienia osób. Choć nie decydowano się tak jak w Polsce stosować modelu eskalowania siły, to wprowadzone w 2018 r. limitacje dotyczące prawa do demonstracji były rodzajem miękkich represji. Ten rodzaj represji o niskiej intensywności stosowano wobec grup

społecznych, przedstawianych przez rządzących jako wewnętrzni wrogowie narodu węgierskiego. Należeli do nich członkowie mniejszości narodowych i seksualnych, a także migranci z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej.

Tym samym opozycja po 2014 r. była pozbawiana funduszy na prowadzenie agitacji, co ograniczało jej możliwości realizacji nadrzędnych funkcji zgodnie ze scenariuszem charakterystycznym dla systemów demokratycznych. Ponadto jej stygmatyzacja służyła delegitymizacji równego traktowania względem narodu węgierskiego i ograniczeniu jej udziału w decydowaniu politycznym. Obok realnej opozycji, która stanowiła alternatywę dla rządzących, za pomocą środków publicznych, wspierano tworzenie fasadowych oponentów, imitujących pluralizm polityczny.

7.11. Alternatywne wyjaśnienia poziomu kooptacji elit i stosowania represji wobec opozycji

Zastosowanie metody śledzenia procesu pozwoliło przetestować alternatywne wyjaśnienia dla poziomu kooptacji i stosowania represji, wykraczające poza aktualny stan badań. Przedstawione wyżej założenia teoretyczne wskazują na relację między poziomem stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym a użyciem represji lub kooptacji elit. Kiedy elity rządzące opierały swoją stabilną pozycję w systemie politycznym na legitymacji pochodzącej z wyborów, a sprawowanie kompetencji władczych nie było kontestowane, to nie stosowano dwóch pozostałych filarów stabilności, wskazanych przez Gerschewskiego. W przypadku gdy dochodziło do delegitymizacji, rządzący decydowali się użyć represji lub kooptacji elit. Wybór strategii zależał od poziomu kontroli nad zasobami publicznymi. W przypadku gdy był on wystarczający do tworzenia nieformalnych sieci zależności z udziałem otoczenia społeczno-gospodarczego oraz administracji publicznej, rezygnowano z użycia represji. Z kolei, gdy obóz rządzący nie posiadał takich zasobów lub były one niewystarczające, stosowano represje wobec podmiotów kontestujących ich działania. Cechą wspólną dla wszystkich państw było zagwarantowanie stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym za pomocą rozwoju relacji patronackich. W tym celu wykorzystywano środki publiczne oraz fundusze unijne, których dystrybucja należała wyłącznie do kompetencji elit rządzących. Szczególnie ten ostatni czynnik nie był uwzględniany w literaturze przedmiotu. Należy jednak wskazać, dlaczego w niektórych przypadkach dochodziło do użycia także represji, mimo kooptacji elit. Doświadczenia państw

postkomunistycznych w latach 2008-2019 wskazują, że rządzący rozwijając nieformalne sieci zależności wobec otoczenia biznesowego i administracji publicznej redukowali potrzebę kooptacji opozycji. Ta ostatnia, ze względu na żądania oponentów byłaby bardziej kosztowna, a także mniej stabilna, dlatego wybór takich podmiotów poddanych kooptacji był wynikiem kalkulacji rządzących.

W Estonii doszło do progresu w skuteczności działań antykorupcyjnych z udziałem administracji publicznej. Ujawniony w 2016 r. skandal z udziałem Ministra Spraw Zagranicznych był przyczyną przyjęcia wotum nieufności wobec rządu. W analizowanym okresie nie dochodziło do użycia represji wobec opozycji, co oznacza oparcie stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym na legitymacji pochodzącej z wyborów powszechnych. Rządzący tworzyli nieformalne sieci zależności z udziałem otoczenia biznesowego by osiągnąć osobiste korzyści majątkowe. Niemożliwe było jednak podporządkowanie rządzącym aparatu państwowego by ograniczyć możliwość alternacji władzy. Przyczynami najniższego ze wszystkich państw poziomu rozwoju patronalizmu był brak zasobów możliwych do wykorzystania na rzecz rozwijania patronalizmu i klientelizmu oraz detaliczne regulacje na temat transparentności wydatków partii politycznych. Gdyby nie te czynniki, to mogłoby dojść do rozwoju patronalizmu, w takim samym stopniu jak w Czechach.

Z kolei w Czechach wzrost skuteczności zwalczania korupcji został powstrzymany w 2013 r., kiedy Babiš rozpoczął wykorzystywać swoją funkcję i dostęp do środków publicznych na rzecz realizacji interesów swoich sojuszników biznesowych. Ponadto, powstanie jego partii spowodowało pojawienie się w czeskim życiu politycznym podmiotu posiadającego własne zasoby na rzecz pozyskiwania sprzymierzeńców. Apogeum rozwoju patronalizmu przypadło na lata 2017-2019, kiedy lider ANO został premierem, a Prezydent Zeman obsadzał na kluczowych urządach do spraw zwalczania korupcji osoby przyjazne Babišowi. Brak stosowania represji, także wobec uczestników demonstracji antyrządowych, wynikał z silnej legitymacji rządzących oraz poziomu organizacji społeczeństwa obywatelskiego, które kontestowało użycie przemocy. Dzięki zastosowaniu metody śledzenia procesu zidentyfikowano dwa odmienne rezultaty. W pierwszym przypadku, gdyby rządzący nie wykorzystywali środków publicznych, a szczególnie funduszy unijnych, to mogłoby nie dojść do stworzenia tak szerokich sieci nieformalnych zależności. Możliwość wystąpienia tego scenariusza potwierdza przypadek Estonii. Z kolei, gdyby kontroli antyrządowych demonstracji nie opierano na komunikacji z uczestnikami i ochrony prawa do pokojowych

zgromadzeń, mogłoby dojść do użycia twardych represji wobec opozycji, jak miało to miejsce w Polsce w latach 2015-2019.

W Litwie, za pomocą korupcji rozwijano patronalizm wobec administracji publicznej i osób odpowiedzialnych za zarządzanie strategicznymi dla funkcjonowania państwa sektorami. W przypadkach ujawnienia skandali z udziałem wysokich urzędników, dochodziło do ich dymisji. Celem patronalizmu było podporządkowanie administracji publicznej by pozyskać dodatkowe, nieobjęte limitami, środki na agitację politycznego. Z tego samego powodu opozycja rozwijała klientelizm wobec otoczenia biznesowego. Zatem przyczyną tworzenia nieformalnych sieci zależności były małe zasoby dostępne na rzecz sponsorowania agitacji. Ze względu na alternację władzy w następstwie każdego kolejnych wyborów, rozwój patronalizmu miał charakter nietrwały. Celem tych działań nie było przechwycenie państwa, jak w przypadku Węgier, a zwiększenie szans na odnowienie kompetencji władczych. Twarde represje stosowano w przypadku użycia przemocy fizycznej przez uczestników antyrządowych demonstracji. Przyczyną nieskuteczności w zwalczaniu korupcji było podporządkowanie organów za to odpowiedzialnych elitom rządzącym, co gwarantowało protekcję części uczestników tych praktyk. Gdyby nie ten czynnik, mogłoby dojść do skutecznego zwalczania korupcji powstrzymania rozwoju klientelizmu. Możliwość wystąpienia tego scenariusza potwierdza przypadek Estonii. Przyczynami utrwalenia patronalizmu w Łotwie było podporządkowanie KNAB elitom rządzącym, regularne prześladowanie sygnalistów oraz ochrona podejrzanych polityków przez większość parlamentarną. Represje, szczególnie te twarde, stosowane były sporadycznie, ze względu na silną legitymację rządzących, pochodzącą z wyborów. Gdyby organy odpowiedzialne za zwalczanie korupcji nie były podporządkowane rządzącym oraz nie występowała protekcja wobec oskarżonych ze strony większości parlamentarnej, to mogłoby dojść do powstrzymania rozwoju patronalizmu. Taki scenariusz wystąpił w Estonii.

W Polsce, w latach 2008-2015 występowała symbioza pomiędzy politykami a otoczeniem biznesowym, których celem było osiągnięcie osobistych korzyści majątkowych. Po 2015 r. doszło do rozwoju patronalizmu, który nie przekształcił się w przechwytywanie państwa. Przyczyną tego stanu rzeczy było rozwijanie go przez różne frakcje w obrębie obozu rządzącego, pozostających ze sobą w konflikcie. Do intensyfikacji stosowania represji, szczególnie twardych, doszło również po 2015 r. Przyczyną tego stanu rzeczy było uznanie demonstracji antyrządowych za źródło

powstania ruchów społecznych zdolnych zagrozić stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym. W tym celu stosowano także prawne limitacje demonstracji oraz stygmatyzację liderów opozycji, przedstawianych jako wrogów narodu polskiego. Z czasem podporządkowania kolejnych organów, doszło do użycia *smart* represji wobec opozycji w 2019 r. Do stosowania tych ostatnich niezbędny był dostęp do właściwych narzędzi, jak instrumenty inwigilacji. Gdyby w Polsce doszło do przechwycenia państwa tak jak w Węgrzech, to mogłoby dojść do intensyfikacji *smart* represji i ograniczenia twardych.

W obliczu powszechności korupcji w Bułgarii nowopowstałe partie protestu formułowały obietnice wyborcze na temat jej skutecznego zwalczania. Jedną z takich partii była GERB, która po sformułowaniu rządu sama rozwijała patronalizm. Obok tworzenia nieformalnych sieci zależności z udziałem otoczenia biznesowego i administracji publicznej, w latach 2013-2014, rządzący kooptacji poddali również członków opozycji. Przyczyną tego stanu rzeczy była niestabilna pozycja rządzących w systemie politycznym i brak trwałej większości parlamentarnej po 2009 r. W 2017 r. rozpoczęto fasadową walkę z korupcją, którą kierowały organy podporządkowane elitom rządzącym. W rezultacie ze względu na protekcję osób zaangażowanych w praktyki korupcyjne doszło do utrwalenia patronalizmu, do czego wykorzystywano fundusze europejskie. Objęcie klientelistyczną mobilizacją części społeczeństwa, spowodowało powszechną akceptację rozwoju nieformalnych sieci zależności. Twardych represji używano przede wszystkim wobec demonstracji antyrządowych w 2013 r. i 2018 r. Przyczyną odejścia od zarządzania poprzez negocjowanie na rzecz eskalowania siły przez funkcjonariuszy policji, było uznanie przez rządzących demonstracji antyrządowych za zagrożenie dla stabilności ich pozycji w systemie politycznym. Powodem połączenia kooptacji i represji był niski poziom legitymacji pochodzącej z wyborów. Dzięki zastosowaniu metody śledzenia procesu zidentyfikowano dwa potencjalne odmiennie rezultaty. W pierwszym przypadku, gdyby nie wykorzystanie funduszy unijnych, mogłoby nie dojść do utrwalenia patronalizmu i zmiany percepcji społecznej tych praktyk, na wzór Estonii. Z kolei, gdyby doszło do przechwycenia państwa jak w Węgrzech, to rządzący mogliby nie decydować się na stosowanie twardych represji.

W Słowacji apogeum patronalizmu przypadło na lata 2012-2018, kiedy premierem był Fico. Brak skutecznego zwalczania korupcji wynikał z podporządkowania judykatury i policji rządzącym, którzy objęli protekcją osoby oskarżone. Z kolei represje stosowane były wobec dziennikarzy krytycznych względem obozu Fico oraz

pozostałych podmiotów kontestujących działania rządzących. Przyczyną wykorzystania tego filaru stabilności były ograniczona możliwość rozwoju nieformalnych sieci zależności z udziałem oponentów. Gdyby rządzący posiadali większe zasoby, to mogłoby dojść w Słowacji do przechwycenia państwa i redukcji stosowania twardych represji. Możliwość wystąpienia tego scenariusza potwierdza przypadek Węgier.

Zwiększenie skuteczności działań antykorupcyjnych w Rumunii nastąpiło w latach 2013-2014. Powodem tej tymczasowej poprawy była presja ze strony instytucji UE, która z czasem okazała się niewystarczająca. Reakcja UE okazała się jednak kosztem dla rządzących, który nie przewyższył zysków płynących ze wspierania korupcji. Ponowne podporządkowanie rządzącym organów odpowiedzialnych za zwalczania korupcji, protekcja wobec oskarżonych deputowanymi ze strony większości parlamentarnej oraz inwigilacja kierowników jednostek antykorupcyjnych doprowadziły do obniżenia poziomu skuteczności działań antykorupcyjnych i ponownego utrwalenia patronalizmu. Zwiększało to ryzyko kartelizacji sceny politycznej i tworzenia barier dla inkluzji nowych podmiotów, zdolnych do przerywania tych praktyk. Z tego powodu rządzący nie byli zmuszeni stosować twardych represji. Wyjątkiem była reakcja na demonstracje antyrządowe w 2018 r. Przyczyną zmiany strategii kontrolowania demonstracji było postrzeganie uczestników tych zgromadzeń jako zdolnych do konsolidacji i utworzenia ruchu społecznego odpornego na kooptację i zagrażającego stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym. Stygmatyzacja opozycji oraz stosowanie *smart* represji wobec podmiotów utrudniających przechwytywanie państwa osiągnęły swoje apogeum w latach 2016-2019. Zastosowanie metody śledzenia procesu pozwoliło zidentyfikować dwa potencjalne odmienne rezultaty. W pierwszym z nich, gdyby nie presja ze strony UE mogło nie dojść do czasowego powstrzymania patronalizmu oraz przechwycenia państwa na wzór Węgier. W drugim przypadku, gdyby wywieranie tego wpływu miało trwalszy charakter, to byłoby mogło dojść do powstrzymania patronalizmu i zmiany percepcji społecznej korupcji. Możliwość wystąpienia tego drugiego scenariusza potwierdza przypadek Estonii.

W Węgrzech od 2010 roku Orbán rozwijał system patronalny, w którym kluczową rolę odegrało jego otoczenie polityczne i sojusznicy biznesowi. System ten pozwolił premierowi na kontrolę większości instytucji publicznych i spółek skarbu państwa. Jednocześnie śledztwa antykorupcyjne wykorzystywane były przez rządzących jako narzędzie do zwalczania opozycji. Po zwycięstwie w wyborach w 2014 r. rozpoczęło się przechwytywanie państwa. W tym samym czasie wobec opozycji i

organizacji pozarządowych stosowano *smart* represje, w postaci ograniczenia finansowania i inwigilacji. Podobnie jak w Polsce limitowano prawa do pokojowych demonstracji. Oznacza to, że za zagrożenie dla stabilności pozycji elit rządzących uważano podmioty odpierające poddanie się patronatowi. Z tych względów nie stosowano wobec opozycji twardych represji ani nie kooptowano jej członków do grona elit rządzących. Wystarczające dla zagwarantowania sobie stabilnej pozycji w systemie politycznym przez rządzących były: legitymacja uzyskiwania w drodze semi-rywalizacyjnych i nierywalizacyjnych wyborów, stygmatyzacji i *smart* represji oraz przechwycenie państwa. Gdyby nie nieograniczona kontrola zasobów publicznych, w tym funduszy unijnych oraz demobilizacji krytycznych względem rządu organizacji, mogłoby nie dojść do przechwycenia państwa. Taki scenariusz wystąpił w Polsce w latach 2015-2019.

7.12. Podsumowanie

Powyższe studia przypadków pozwalają sformułować wnioski dotyczące kooptacji elit i stosowania represji jako czynników stabilizujących pozycję rządzących w systemach politycznych. We wszystkich państwach nieformalne sieci zależności wystąpiły w formie patronatu nad członkami administracji publicznej, zarządcami spółek skarbu państwa i otoczeniem biznesowym. Działo się tak za sprawą wykorzystania środków publicznych, w tym funduszy unijnych, których dystrybucją kierowali rządzący. Dzięki nim elity rządzące zdobywały wsparcie administracji publicznej, co gwarantowało sprawniejszą realizację interesów sojuszników z sektora prywatnego. Z kolei przedmiotem wymiany z sektorem prywatnym były przede wszystkim fundusze na agitację polityczną, których pozyskanie było kluczowe dla rywalizacji politycznej z opozycją. Dzięki tym środkom rządzący zdobyli przewagę nad konkurentami. Wiązało to się jednak z koniecznością realizacji interesów fundatorów, co wymagało podporządkowanie administracji publicznej. Ta ostatnia została wykorzystana do spełnienia interesów sojuszników biznesowych elit rządzących. Ten rodzaj zależności rozwijała także opozycja we wszystkich państwach, jednak brak dostępu do środków publicznych ograniczał możliwości oferowania korzyści, do obietnic realizacji ich interesów po wyborach. Pracownikom administracji publicznej oferowano zwiększenie wynagrodzeń, a także dodatkowe środki w postaci łapówek, w zamian za spełnienie żądań rządzących lub ich otoczenia. Najmniejszy poziom rozwijania relacji

klientelistycznych wobec administracji publicznej oraz otoczenia biznesowego wystąpił w Estonii, a największy w Węgrzech. Różnice pomiędzy państwami wynikały m.in. z częstotliwości alternacji władzy. W przypadku przedłużenia kompetencji władczych przez rządzących zwiększała się możliwość na utrwalenie patronalizmu i włączenie w sieci nieformalnych zależności kolejnych podmiotów.

Wspólne dla wszystkich państw było wyłączenie (Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Słowacja), lub incydentalne włączenie (Bułgaria, Rumunia, Węgry) opozycji do grupy podmiotów objętych kooptacją. Oznacza to, że istnienie realnej opozycji nie było zagrożone. Przyczyną tego stanu rzeczy były odrzucenie przez opozycję propozycji dołączenia do elity rządzącej lub zbyt wysokie koszty dla rządzących. Opozycja decydowała się na rywalizację polityczną, nawet jeśli jej warunki nie były równe dla wszystkich stron. Tym samym oponenci wyrażali swoją odrębność i bycie alternatywą dla obozu rządzącego, co oznacza realizację tych funkcji zgodnie z modelem demokratycznym. Należy jednak wskazać, że w Bułgarii i Rumunii dochodziło do przypadków kooptacji opozycji, a na Węgrzech tworzenia fasadowej opozycji. Nie obejmowało to jednak wszystkich podmiotów politycznych, co oznacza, że przypadki te przyjęły cechy istotnościowe reżimów hybrydalnych. W pozostałych państwach, szczególnie w Czechach w latach 2013-2019, w Polsce w latach 2015-2019, w Słowacji w latach 2012-2018, kooptacjami objęto wyłącznie sektor prywatny, co nie zagrażało istnieniu niezależnej opozycji. Powszechny patronalizmu, choć w różnym stopniu, w analizowanych państwach wynikała z nieskuteczności działań antykorupcyjnych wobec nadużyć z udziałem rządzących. Co więcej, w Bułgarii, Rumunii, Słowacji i Węgrzech śledztwa antykorupcyjne i postępowania sądowe w tych sprawach były narzędziem rywalizacji politycznej, służącym delegitymizacji możliwości opozycji do udziału w życiu publicznym. W Bułgarii w latach 2016-2019, Czechach, Litwie, Łotwie, Polsce w latach 2008-2015, Rumunii w latach 2013-2014, Słowacji w latach 2008-2014 istotna była aktywność społeczeństwa obywatelskiego lub instytucji UE, pod presją których rządzących zwiększali skuteczność działań antykorupcyjnych. Doprowadziła ona do wzmocnienia trwałej lub tymczasowej (Rumunia 2013-2014) niezależności organów antykorupcyjnych. Tym samym rządzący dla ochrony swojej pozycji decydowali się wzmocnić skuteczność zwalczania korupcji, nawet kosztem ujawnienia skandali z ich udziałem. W pozostałych przypadkach utrwalono kulturę bezkarności w stosunku do korupcji.

Wysoki poziom patronalizmu pozwalał rządzącym podporządkować sobie

organy administracji publicznej i instytucje systemu politycznego, na czele z parlamentem. Służyło to realizacji interesów ich sojuszników. Utrwalenie tego stanu doprowadziło do przejęcia państwa przez rządzących w Polsce w latach 2015-2019 oraz w Węgrzech w latach 2010-2019. Z powodu stworzenia tak rozległych sieci zależności elity rządzące rezygnowały z włączania opozycji do swojego obozu. Filarem stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym w obu przypadkach było wsparcie ze strony otoczenia biznesowego, prorządowych organizacji społecznych. Ponadto, w Polsce sojusznikami rządzących po 2015 r. była część duchownych Kościoła Rzymskokatolickiego. Doświadczenia Polski i Węgier wskazują także, że osiągnięcie takiego stadium podporządkowania determinuje zmianę strategii ugrupowań opozycyjnych, które decydują się na kooperację między sobą. Potwierdziły to przypadki sojuszu partii opozycyjnych w Węgrzech w 2018 r. oraz Pakt Senacki w Polsce w 2019 r. Obok większościowej reguły rozstrzygnięcia wyborów parlamentarnych (w Polsce w elekcjach do Senatu) także dostęp rządzących do środków publicznych i szerokie grono sojuszników warunkowały wspólne działania na rzecz alternacji władzy. Potwierdza to założenie sformułowane przez Maryhena Jimeneza (2023), że do współpracy między ugrupowaniami opozycyjnymi dochodzi, gdy alternacja władzy, choć ograniczona, to jest możliwa, a asymetria w rywalizacji opozycji z rządzącymi wynika z podporządkowania sobie administracji publicznej i sektora prywatnego przez tych drugich.

Wykorzystanie represji do osiągnięcia stabilnej pozycji rządzących występowało rzadziej niż kooptacja administracji publicznej i otoczenia biznesowego. Twarde represje o wysokiej intensywności stosowana wobec podmiotów kontestujących działania obozu rządzącego występowały najczęściej w czasie masowych demonstracji. Nie zawsze było to związane z przekształceniem działań zbiorowych w obywatelskie niepodporządkowanie. W takich przypadkach zmiana strategii kontrolowania protestu na eskalowanie siły skutkowało wzrostem niezadowolenia demonstrujących i ich remobilizacją. Ponadto, decyzje te nie były czynnikiem stabilizującym pozycję rządzących. Z wyjątkiem przypadku Polski w latach 2015-2019 odejście od strategii kontrolowania protestu na rzecz eskalowania siły miało charakter tymczasowy. Oznacza to, że większością demonstracji antyrządowych zarządzano poprzez negocjowanie. Utrzymanie tego modelu zmniejszało ryzyko zagrożenia realizacji funkcji opozycji zgodnie z wariantem demokratycznym (O_D).

Twarde represje o niskiej intensywności stosowano przede wszystkim wobec

grup stygmatyzowanych jak migranci, mniejszości seksualne i narodowe, a także wobec osób naruszających porządek publiczny w czasie demonstracji. W przypadku społeczności dyskryminowanych inicjatorami represji były często organizacje ekstremistyczne, na których działania nie reagowali rządzący. Zatem represje wobec tych grup były akceptowane i tolerowane przez elity rządzące, które nie działały na rzecz deeskalacji napięć społecznych. Bierność rządzących wobec twardych represji o niskiej intensywności zwiększała szanse na przerodzenie pokojowych demonstracji w zamieszki. *Smart* represje wobec opozycji stosowali rządzący w Polsce w latach 2015-2019, w Rumunii w latach 2016-2019 oraz w Węgrzech w latach 2010-2019. Możliwość stosowania tych środków wynikała z wysokiego poziomu podporządkowania administracji publicznej i kontrolowania oprogramowania do inwigilacji opozycji i krytycznych mediów, które stanowią warunek konieczny dla stosowania *smart* represji. Dowody empiryczne wskazują na relacje pomiędzy przejmowaniem państwa a stosowaniem tego rodzaju represji. To właśnie wzrost poziomu przejęcia państwa warunkował stosowanie *smart* represji wobec opozycji, ograniczając twarde represje. Bez podporządkowania administracji publicznej i kontroli zasobów publicznych *smart* represje nie były możliwe do stosowania. Elity rządzące stosowały częściej wobec opozycji twarde represje, gdy nie dochodziło do przejęcia państwa. Miękkie represje o niskiej intensywności używano względem grup przedstawianych jako wrogowie wspólnot narodowych. Oznacza to, że delegitymizacja możliwości udziału w życiu publicznym określonych grup społecznych odbywała się za przyzwoleniem rządzących, co stanowiło formę pośredniej represji z ich strony.

Studia porównawcze dostarczyły dowodów przeciwko założeniu Bove'a i Rivery (2015) o traktowaniu kooptacji i represji jako jednego czynnika gwarantującego stabilność pozycji rządzących. Zauważalna była relacja między redukcją intensywności represji przy rozwoju patronalizmu a stosowaniem sankcji, gdy tworzenie sieci zależności nie było skuteczne. Nie oznacza to, że są to jednakowe formy zagwarantowania stabilności. Dowody empiryczne zgromadzone w tej części pracy wskazują, że są to, zgodnie z teorią Gerschewskiego (2013), odmienne filary, pomiędzy którymi występuje wskazana wyżej zależność. Doświadczenia analizowanych państw wskazują, że tworzenie relacji klientelistycznych generuje mniejsze koszty dla rządzących, dlatego rezygnują oni ze stosowania represji, szczególnie twardych. To nie rodzaj represji, a jego intensywność zwiększała szanse na wystąpienie scenariusza charakterystycznego dla opozycji w systemie autokratycznym. Nie był to jednak warunek

wystarczający. Dynamika użycia represji wobec opozycji nie była na tyle wysoka, by doszło do podważenia obowiązujących zasad rywalizacji politycznej (np. za pomocą zamachu stanu), w ramach ochrony swojej pozycji. Przyczyną tego stanu rzeczy były niskie koszty jakie ponosiła opozycja za sprawą stosowanych represji, głównie stygmatyzacji, która nie zagrażała jej przetrwaniu.

Zakończenie

Porównanie wyników studiów przypadków nad determinantami zmiany funkcji opozycji w systemie politycznym pozwoliło dokonać weryfikacji sformułowanych hipotez badawczych. Pierwsza z nich, wskazująca na zbiór czynników determinujących zmianę funkcji opozycji według scenariusza O_{RH} , została przyjęta częściowo pozytywnie. Pierwszy warunek konieczny dla zmiany funkcji opozycji stanowiło ustanowienie nierównych warunków agitacji na korzyść rządzących, kiedy nie wykluczały one z udziału w rywalizacji politycznej realnej opozycji. Drugim warunkiem koniecznym wystąpienia zmiany funkcji opozycji jako rezultatu było tworzenie nierównych szans rywalizacji politycznej, gdy nie wykluczało to możliwości alternacji władzy. Nierówne warunki osiągnano poprzez stosowanie zasad transformacji głosów na mandaty powodujących deformację wyników wyborów parlamentarnych i redukcję efektywnej liczby partii politycznych. Oznacza to, że zagrożenie dla realizacji tej funkcji opozycji wystąpiło na średnim poziomie, o czym decydowała średnia ekskluzja grup społecznych z udziału w decydowaniu politycznym oraz wyższa niż w scenariuszu O_A spójność rezultatów głosowania z wynikami elekcji.

Z kolei, przejmowanie wybranych mediów głównego nurtu przez rządzących dotyczyło wyłącznie części rynku, nie miało trwałego charakteru, występowało częściej w wariancie ich przechwytywania niż partyjnej kolonizacji mediów oraz spotykało się z oporem części środowiska dziennikarskiego. Rozwijanie sieci nieformalnych zależności wobec otoczenia biznesowego i urzędników administracji państwowej występowało w formie patronatu, a nie przechwytywania państwa. To ostatnie występowało w scenariuszu O_A . Twardych represji używano w odpowiedzi na zachowania uczestników demonstracji antyrządowych, a stygmatyzacja służyła delegitimacji udziału opozycji w rywalizacji politycznej. Na tej podstawie potwierdzona została tylko część założeń składających się na tę hipotezę. Potwierdzają to przypadki Bułgarii, Polski w latach 2015-2019, Słowacji w latach 2016-2019, Rumunii oraz Węgier w latach 2011-2014.

Druga hipoteza, dotycząca warunków obecności scenariusza O_A , również została częściowo przyjęta. Ekskluzja wyborców i kandydatów opozycji z decydowania politycznego była jednym z warunków koniecznych dla przyjęcia przez opozycję cech istotnościowych w autokracji, w przypadku jej wysokiego poziomu. Średni poziom ekskluzji oznaczał wystąpienie scenariusza O_{RH} . Kolejnym warunkiem koniecznym

dla obecności scenariusza O_A była demobilizacja elektoratu krytycznego wobec rządzących w przypadku obecności klientelistycznej mobilizacji określonego elektoratu. Oznacza to, że sama demobilizacja nie determinowała zmiany funkcji opozycji zgodnie z tym scenariuszem. Ustanowienie reguł i zasad wyborczych służących jedynie odnowieniu przez rządzących kompetencji władczych było warunkiem koniecznym dla wystąpienia tego wariantu, gdy prowadziło do wysokiego poziomu redukcji efektywnej liczby partii politycznych. Z kolei przejmowanie mediów przez rządzących stanowiło czynnik dopełniający dla obecności scenariusza O_A , gdy dochodziło do przechwytywania redakcji z sektora prywatnego oraz partyjnej kolonizacji nadawców publicznych, stanowiących razem ponad połowę udziału w krajowym rynku. Oznaczało to większościowy udział w rynku medialnym redakcji stronicznych na korzyść rządzących. Podmioty te dystrybuowały przekazy na temat rywalizacji politycznej. Kooptacja elit dla scenariusza O_A przybierała formę przechwytywania państwa, to znaczy podporządkowania niemal całego aparatu państwowego i otoczenia biznesowego interesom rządzących. Włączanie w sieć nieformalnych zależności członków opozycji występowało w tym scenariuszu, ale nie było priorytetem. Z perspektywy, żądania członków opozycji gotowych wejść w nieformalne zależności były wyższe niż koszty kooptacji otoczenia biznesowego i administracji publicznej. Z tego powodu była częściej wybieranym wariantem stabilizacji pozycji elit rządzących w systemie politycznym.

Czynnikiem dopełniającym wystąpienie scenariusza O_A było także ustanowienie nierównych warunków agitowania na korzyść rządzących, które stanowiło rezultat podporządkowania mediów i organów administracji publicznej odpowiedzialnych za ustalanie zasad prowadzenia kampanii. Używanie represji wobec opozycji stanowiło ostatni czynnik poddany testowaniu. Dla tego scenariusza niezbędne okazało się stosowanie obok stygmatyzacji *smart* represji, pozwalających ingerować w funkcjonowanie podmiotów kontestujących działania rządzących. Przyjęcie tej hipotezy, pod wskazanymi warunkami, potwierdza przypadek Węgier w latach 2015-2019. Część czynników dopełniających dla obecności scenariusza O_A wystąpiła także w innych państwach (*smart* represje w Rumunii w latach 2016-2019 oraz w Polsce w 2019 r.; kooptacja opozycji w Bułgarii w latach 2013-2016 oraz w Rumunii w latach 2016-2019). Jednak jak wykazano, nie gwarantowały one obecności tego rezultatu.

Trzecia hipoteza o braku zmiany funkcji i opozycji i utrzymania scenariusza O_D także została częściowo zweryfikowana pozytywnie. Inkluzja wyborców i

kandydatów opozycji w decydowanie polityczne była jednym z warunków koniecznych dla utrzymania realizacji funkcji zgodnie modelem demokratycznym, w przypadku, gdy uprawnieni do głosowania korzystali ze swoich praw bez przeszkód. Podobnie mobilizacja elektoratu krytycznego wobec rządzących oznaczała ustanowienie równych zasad partycypacji dla wszystkich głosujących, w tym zróżnicowanych metod głosowania. Dotyczyło to wyborców korzystających z czynnych praw na terytorium państwa jak i poza jego granicami. Dla realizacji funkcji opozycji zgodnie ze scenariuszem O_D konieczne było ustanawianie reguł i zasad wyborczych gwarantujących wysoką spójność wyników wyborów z preferencjami głosujących, niski poziom deformacji rezultatów elekcji oraz niska wartość współczynnika redukcji efektywnej liczby partii politycznych. Czynniki te wystąpiły przy zachowaniu wysokiego poziomu pluralizmu politycznego. Ten ostatni oznaczał brak barier dla nowych podmiotów w rywalizacji politycznej. Oznacza to, że niska deformacja wyników i dysproporcjonalność systemu wyborczego występowały przy wysokiej inkluzji nowych podmiotów. Bez tego ostatniego czynnika stanowiły one jedynie fasadę dla rywalizacyjnego charakteru wyborów.

Z kolei przejmowanie mediów przez rządzących mogło występować na poziomie lokalnym lub miało charakter nietrwały wobec części podmiotów komercyjnych. W takich przypadkach opozycja nie miała ograniczonych możliwości prezentowania swojej agendy politycznej. W przypadku korumpowania przedstawicieli otoczenia biznesowego i urzędników administracji państwowej, w ramach rozwoju patronalizmu, praktyki te były skutecznie ścigane i penalizowane. Równe warunki prowadzenia agitacji wymagały zwalczania nadużyć wyborczych i równego dostępu do źródeł finansowania kampanii wyborczych. Także stosowanie represji, szczególnie tych twardej było penalizowane w scenariuszu O_D. Dowody empiryczne z Estonii, Czech, Litwy, Łotwy, Polski w latach 2008-2015, Słowacji w latach 2008-2015 oraz Węgier w latach 2008-2010 pozwalają częściowo przyjąć postawione hipotezy badawcze. Należy wskazać, że poszczególne czynniki dopełniające dla obecności scenariusza O_D wystąpiły w tych przypadkach, jednak nie zagwarantowały zmiany funkcji opozycji.

Zaprezentowane w rozprawie studium porównawcze na temat zmian funkcji opozycji w państwach postkomunistycznych UE w latach 2008-2019 dostarczyło wyjaśnień na temat trajektorii trwania demokracji nieskonsolidowanych w czasie trzeciej fali autokratyzacji, wykraczających poza perspektywę koncentrującą się na erozji instytucji systemu politycznego, naruszenia zasad rządów prawa (ang. *rule of law*) oraz

mechanizmów kontrolowania i balansowania rządów (ang. *checks and balances*). Wyniki badań wskazały jak czynniki spoza uwarunkowań wewnętrznych opozycji (struktura organizacyjna, model zarządzania i poziom konsolidacji) warunkowały możliwości realizacji jej trzech głównych funkcji. Studium wykazało jak wiele konkurencyjnych wyjaśnień, dotąd nie wskazanych w literaturze przedmiotu, decydowało o zmianach funkcji opozycji w demokracjach nieskonsolidowanych, w czasie trzeciej fali autokratyzacji. Do najważniejszych z nich należały zdolności rządzących do: kartelizacji sceny politycznej, ograniczenia możliwości prowadzenia agitacji politycznej i demobilizacji elektoratu opozycji, stworzenia nieformalnych sieci zależności względem otoczenia biznesowego i administracji publicznej, z wykorzystaniem funduszy unijnych oraz stosowania narzędzi do inwigilacji przeciwko opozycji. Dzięki tym możliwościom elity rządzące utrzymały fasady rywalizacyjnego charakteru decydowania politycznego, redukując udział w nim swoich oponentów.

Wskazanie tych alternatywnych wyjaśnień było możliwe dzięki zastosowaniu metody śledzenia procesu. Ograniczenie szans na alternację władzy przy wysokiej spójności preferencji głosujących z wynikami wyborów wynikało z obniżenia poziomu pluralizmu politycznego. Ten ostatni wyrażany był w ekskluzji nowych podmiotów z rywalizacji partyjnej i kartelizacji sceny politycznej (Bułgaria, Łotwa, Rumunia, Węgry). Oznacza to nadrzędność pluralizmu politycznego względem konkurencyjności elekcji dla rozstrzygnięcia ich rywalizacyjnego charakteru. Wysoki poziom tego drugiego elementu, wyrażany w niskiej deformacji wyników i ich wysokiej spójności z preferencjami głosujących, przy niskim pluralizmie wynikał z braku alternatywy wobec dotychczasowych uczestników rywalizacji politycznej. Dla przejmowania mediów przez rządzących istotne okazały się: obecność podmiotów z sektora prywatnego zdolnych wykupić nadawców głównego nurtu i wejść w relacje zależności z inkumbentami (Estonia, Litwa, Łotwa, Słowacja), ustrojowa niezależność publicznych środków masowego przekazu i zdolność rządzących do zmiany tych regulacji (Polska 2015-2019, Węgry 2010-2018), symbioza między światem polityki a mediami (Bułgaria, Rumunia).

Kooptacja urzędników publicznych i otoczenia biznesowego występowała częściej niż wobec opozycji, ze względu na niższe koszty i większą stabilność tego rodzaju sieci nieformalnych zależności. Istotną rolę w rozwijaniu patronalizmu odegrały fundusze europejskie, których dystrybucja zapewniała poparcie większej liczby podmiotów. W Estonii, ale także częściowo w Słowacji, brak rozwoju patronalizmu

wynikał z braku zasobów publicznych, możliwych do wykorzystania na ten cel. W Czechach, Łotwie, Rumunii i Węgrzech podejmowane działania antykorupcyjne były nieskuteczne przede wszystkim ze względu na prowadzenie ich przez organizacje podporządkowane rządzącym. Z kolei w Bułgarii przyczyną tego stanu rzeczy była powszechna akceptacja społeczna korupcji, ze względu na szerokie grono beneficjentów. W Litwie i Łotwie celem rozwijania patronalizmu było pozyskanie środków finansowych na sponsorowanie agitacji politycznej. Trwałość tego typu praktyk pozwalała zredukować konieczność stosowania represji, które wykorzystywane były wyłącznie wobec jednostek lub grup stanowiących realne zagrożenie dla stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym i podmiotów odpornych na propozycje korupcyjne. Przedstawione wyjaśnienia stanowią wkład teoretyczny do studiów nad trajektorią trwania systemów politycznych, ponieważ uwzględniają istotność czynników wcześniej niezidentyfikowanych w literaturze przedmiotu.

Poziom weryfikacji hipotez badawczych pozwolił sformułować nową teorię średniego zasięgu na temat zmian funkcji opozycji w demokracjach nieskonsolidowanych. Wyróżnia ona warunki konieczne i czynniki dopełniające dla obecności jednego z rezultatów: przyjęcia cech istotnościowych reżimu hybrydalnego (O_{RH}); przyjęcia cech istotnościowych autokracji (O_A); utrzymania demokratycznych reguł rywalizacji politycznej (O_D). Do tych pierwszych zaliczał się poziom inkluzji wyborców i przedstawicieli opozycji w decydowanie polityczne. Wtedy, gdy rywalizacji odbywała się na równych dla wszystkich podmiotów zasadach, a mobilizacja elektoratu opierała się na wprowadzeniu zróżnicowanych metod głosowania, zarówno na terytorium państwa jak i poza jego granicami, zwiększało się prawdopodobieństwo O_D . Włączanie uprawnień do głosowania w decydowanie polityczne w tym wariantcie obejmowało także przedstawicieli mniejszości narodowych i etnicznych, osoby zdolne świadomie uczestniczyć w życiu publicznym oraz byłych więźniów o przeszłość kryminalnej niezagrażającej interesowi publicznemu.

Kolejnym warunkiem koniecznym dla utrzymania demokratycznych reguł rywalizacji politycznej było ustanowienie zasad rywalizacji politycznej w ramach wyborów parlamentarnych, które gwarantowały wysoki pluralizm polityczny. Wyrażany był on w dużej liczbie komitetów wyborczych i niskiej wartości wskaźnika redukcji efektywnych partii politycznych. Dowody empiryczne wskazują na nadrzędność pluralizmu jako cechy istotnościowej wyborów parlamentarnych nad ich konkurencyjnością. Niezbędnym elementem konkurencji jest obecność zróżnicowanych podmiotów

ubiegających się o mandaty parlamentarne. Brak spełnienia warunku jakim jest wielość ugrupowań, stanowiących realną opozycję zagrażało rywalizacyjnemu charakterowi wyborów. Przyczyną wysokiej spójności układu mandatów z preferencjami głosujących mogła być kartelizacja sceny politycznej, która uniemożliwiała głosowanie na nowe podmioty. Oba warunki konieczne determinowały możliwość dokonania alternacji władzy w ramach wyborów powszechnych, sprawowanie kontroli nad rządzącymi przez opozycję oraz stanowienie przez nią alternatywy.

Wyniki badań wskazały, że w każdym z państw, gdzie doszło do zmian w obrębie tych dwóch płaszczyzn, doszło do obecności scenariusza O_A lub O_{RH} . Z kolei tam, gdzie nie wystąpiły zmiany obowiązywał ten sam wariant realizacji funkcji opozycji w systemie politycznym. Najczęstszą trajektorią wyrażającą zmianę funkcji było przejście od O_D do O_{RH} (Bułgaria 2016-2019, Polska 2018-2019, Słowacja 2016-2019, Węgry 2011-2014). Z wyjątkiem Węgier, gdzie doszło do zmian w obu warunkach koniecznych, większą rolę w przejściu od scenariusza O_D do O_{RH} odegrała ekskluzja grup społecznych i spadek mobilizacji części uprawnionych do głosowania. Zdarzyło się tak za sprawą utrzymania wcześniej obowiązujących reguł rozstrzygnięcia lub jak w Bułgarii wprowadzenia nowej ordynacji wyborczej, która choć zwiększyła spójność preferencji głosujących z wynikami wyborów, to nie zagwarantowała wzrostu liczby komitetów wyborczych. Potwierdza to wskazaną wyżej nadrzędność czynników determinujących pluralizm polityczny nad uwarunkowaniami konkurencyjności elekcji.

Z kolei czynnikami dopełniającymi zmianę funkcji opozycji były poziom przejmowania kontroli nad mediami przez rządzących, kooptacja elit oraz stosowania represji wobec opozycji. Ten pierwszy, dla wystąpienia eksplorowanego fenomenu, musiał mieć charakter trwały, o czym decydował jego poziom oddziaływania oraz czas. By przejmowanie mediów przez rządzących determinowało zmianę funkcji opozycji musiała wystąpić zdolność do wpływania na zawartość przekazów medialnych w czasie wyznaczonym na prowadzenie agitacji politycznej. Oznacza to, że poziom kontrolowania mediów, który nie gwarantował możliwości oddziaływania na zawartość przekazów oraz występował poza okresem kampanii wyborczej nie prowadził do zmiany funkcji opozycji. Do takich przypadków należały doświadczenia Litwy i Łotwy, gdzie przejmowaniu mediów podlegały lokalne redakcje, nienależące do mediów głównego nurtu. Należy jednak wskazać, że regionalny zasięg danego wydawnictwa nie oznaczał z góry niespełnienia wskazanych wyżej warunków. Kluczowy w przypadku Litwy i Łotwy był brak zdolności do wykorzystania tych redakcji do agitacji

przed wyborami parlamentarnymi.

Dowody empiryczne potwierdziły, że wobec odmiennych typów mediów stosowano różne warianty przejścia. Partyjna kolonizacja mediów dotyczyła przede wszystkim nadawców publicznych, czego przyczyną była możliwość ingerencji rządzących w regulacje dotyczące funkcjonowania tego sektora środków masowego przekazu. W przypadku nadawców komercyjnych dochodziło do przechwytywania mediów należących do sojuszników elit rządzących lub ich wykupywania przez polityków (przypadek Mafry i Postimes Group). Odmienne scenariusze determinowały różny poziom przejmowania mediów. Partyjna kolonizacja mediów gwarantowała trwalszy poziom podporządkowania redakcji i większą zdolność do oddziaływania na przekazy medialne. Ponadto, podporządkowanie nadawców publicznych pozwoliło ograniczyć dostęp opozycji do środków masowego przekazu, które zobowiązane były do zachowania pluralizmu w prezentowaniu materiałów o charakterze agitacyjnym. Tym samym opozycja straciła przestrzeń do kreowania siebie jako alternatywy wobec rządzących. Przechwytywanie mediów ze względu na oparcie na relacjach biznesowych miało charakter mniej trwały i pozwalało w ograniczonym stopniu redukować szanse opozycji na prezentowanie swojej agendy politycznej. Największe zagrożenie realizacji tej funkcji zgodnie ze scenariuszem O_D występowało w przypadku połączenia obu wariantów podporządkowania redakcji (Węgry).

Kooptacja elit na rzecz stabilizacji pozycji rządzących w systemie politycznym była czynnikiem dopełniającym zmianę funkcji opozycji pod warunkiem wystąpienia w określonych okolicznościach. Po pierwsze, gdy przyjmowała formę patronalizmu, a zatem opierała się na utrzymaniu sieci nieformalnych zależności poprzez wykorzystanie finansów i dóbr publicznych. Po drugie, obejmowała urzędników administracji państwowej oraz otoczenie biznesowe. Wobec tych pierwszych patronalizm umożliwiał realizację interesów sojuszników rządzących z sektora prywatnego, którzy zapewniali wsparcie finansowe na rzecz agitacji politycznej. Wariant ten występował w scenariuszu O_{RH} (Bułgaria, Czechy 2013-2019, Polska 2016-2019, Rumunia, Słowacja, Węgry 2010-2014). Praktyki te należy odróżnić od sytuacji, gdy dochodziło do rozwoju relacji symbiotycznych pomiędzy rządzącymi a sektorem prywatnym, w celu osiągnięcia wyłącznie korzyści materialnych. W tym przypadku korupcja nie miała na celu wykorzystania instytucji państwowych do stabilizacji pozycji rządzących w systemie politycznym. Alternatywą wobec kooptacji urzędników publicznych i przedstawicieli otoczenia biznesowego było rozwijanie sieci nieformalnych zależności z

udziałem opozycji. Taki wariant kooptacji elit determinował wystąpienie scenariusza O_A (Bułgaria 2013-2016, Rumunia 2016-2019, Węgry). Choć nie zawsze kooptacja wykorzystywana była do zagwarantowania stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym (Rumunia 2016-2019), to prowadziła do tworzenia fasadowej opozycji, imitującej pluralizm polityczny.

Również stosowanie represji stanowiło czynnik dopełniający dla zmiany funkcji opozycji, pod warunkiem wystąpienia ich w formie stygmatyzacji lub *smart* o wysokiej intensywności. Twarde represje, niezależnie od poziomu intensywności, nie determinowały zmian funkcji opozycji. Wynikało to z ich incydentalnego stosowania podczas demonstracji antyrządowych, kiedy kontrolowano je za pomocą modelu eskalowania siły. Wobec zbiorowych aktów kontestacji politycznej rządzący stosowali przede wszystkim zarządzanie poprzez negocjowanie. Stygmatyzacja członków opozycji i jej zwolenników była przyczyną wystąpienia scenariusza O_{RH} (Bułgaria, Polska 2015-2018, Słowacja, Węgry 2010-2014). Natomiast rezultatem obecności *smart* represji była zmiana funkcji opozycji zgodnie ze scenariuszem O_A (Polska w 2019 r., Rumunia 2016-2019, Węgry 2014-2019). Stosowanie inwigilacji, postępowania sądowe przeciwko członkom opozycji oraz ograniczenie środków finansowania działalności organizacji krytycznych wobec rządzących organizacji pozarządowych zagrożiło autonomii i swobodnemu działaniu tej instytucji. Kooptacja elit oraz stosowanie represji, pod opisanymi wyżej warunkami, obniżało poziom kontroli opozycji nad rządzącymi. Dowody empiryczne potwierdziły, że zmienne uznane za czynniki dopełniające nie były wystarczające dla zmiany funkcji opozycji w systemie politycznym. Dopiero wystąpienie zmian warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji wyborców na korzyść rządzących oraz ustanowienie reguł i sposobów przeliczania głosów na mandaty faworyzujących inkumbentów determinowały wystąpienie tego scenariusza.

Zastosowanie metody porównawczej oraz metody śledzenia procesu pozwoliło wykazać, że zmiany warunków prowadzenia agitacji i mobilizacji wyborców determinowały szanse opozycji na alternację władzy, gdy wprowadzone limitacje działały na korzyść rządzących. Tworzenie asymetrii w możliwości prowadzenia agitacji sprzyjało tym drugim ze względu na pełnione funkcje publiczne. Te ostatnie gwarantowały rządzącym stałą ekspozycję w środkach masowego przekazu oraz dostęp do zasobów publicznych, wykorzystywanych na rzecz finansowania swojej działalności. Z kolei wzrost stosowania represji i ich intensywność, niezależnie od rodzaju (twarde lub stygmatyzacja), zwiększał koszty ponoszone przez opozycję. Jednocześnie wybór tego

sposobu zagwarantowania stabilności pozycji rządzących w systemie politycznym zwiększał ryzyko kontestacji w postaci masowych demonstracji antyrządowych. Z tego też względu, elity rządzące unikały użycia represji, do czasu, gdy inne środki zapewniały stabilność. Kiedy jednak te ostatnie okazywały się nieskuteczne, rządzący decydowali się przede wszystkim na użycie twardych represji wobec kontestatorów.

Część założeń składających się na hipotezy badawcze odrzucono. Do takich należy twierdzenie, że kooptacja elit w każdej formie determinuje zmianę funkcji opozycji według scenariusza O_A lub O_{RH} . Do takiego rezultatu dochodziło, gdy wystąpił jeden z trzech lub więcej wariantów: a) nieformalne sieci zależności obejmowały dotąd realną opozycję, b) kooptacja przyjmowała cechy przechwytywania państwa, c) korupcja w życiu publicznym nie była skutecznie penalizowana i zwalczana, co wzmacniało „kulturę bezkarności”. W innych niż wyżej wskazanych wariantach kooptacja urzędników administracji publicznej i otoczenie biznesowe występowała także w demokracjach i nie była przyczyną zmiany funkcji opozycji. Podobnie założenie o przejmowaniu mediów wymagało częściowego odrzucenia. Podporządkowanie rządzącym wydawców lokalnych lub redakcji o marginalnym udziale w rynku nie determinowało w takim samym stopniu ograniczeń dla opozycji w prezentowaniu agendy politycznej jak przechwytywanie mediów głównego nurtu. Największym zagrożeniem dla realizacji tej funkcji badanej instytucji politycznej było wystąpienie jednocześnie partyjnej kolonizacji nadawców publicznych oraz przechwycenie podmiotów z sektora prywatnego. Wreszcie spójność preferencji głosujących z wynikami wyborów, w warunkach niskiego poziomu pluralizmu politycznego, oznaczającym małą liczbę efektywnych partii politycznych, na którą składała się realna opozycja, nie gwarantowała możliwości dokonania alternacji władzy. W przypadku skartelizowanych systemów partyjnych wysoki poziom spójności był fasadą rywalizacyjności wyborów.

Studia porównawcze pozwoliły zidentyfikować ograniczenia w prowadzeniu badań nad trajektorią trwania opozycji w demokracjach nieskonsolidowanych w czasie trzeciej fali autokratyzacji. Wyzwaniem dla ustalenia poziomu i cech istotnościowych podporządkowania mediów rządzącym w każdym z przypadków było odkrycie pełnej sieci zależności między liderami partii politycznych i ich współpracownikami a właścicielami redakcji, ze względu na brak ogólnodostępnych danych na temat tego rodzaju powiązań. Ryzyko to zminimalizowało korzystanie ze zróżnicowanego korpusu źródeł, którego podstawę stanowiły raporty organizacji badających niezależność mediów na świecie. Do ich sporządzenia prowadzone były wywiady pogłębione oraz

ekspertyzy autorstwa krajowych ekspertów, a wyniki tam prezentowane stanowiły efekt pracy wielu podmiotów. By zwiększyć wiarygodność zgromadzonych danych kluczowe było kierowanie się w procesie selekcji kryterium wiarygodności i rzetelności twórców tych raportów. To samo tyczyło się eksploracji praktyk korupcyjnych i tworzenia sieci nieformalnych zależności. W tym przypadku, część danych ujawnianych było po latach, dlatego przyjęcie cezury końcowej w 2019 r. zwiększyło szanse na dotarcie do wcześniej niedostępnych danych. Przykładem takich źródeł były doniesienia na temat wykorzystania oprogramowania Pegazus przez rządzących w Polsce i w Węgrzech w 2019 r.

Kolejnym ograniczeniem dla prowadzenia badań nad trajektoria trwania opozycji było przetwarzanie danych o charakterze jakościowym na dane ilościowe, które uwzględniałoby cechy istotnościowe każdego z przypadków. Minimalizacji tego ryzyka służyła dokładna kalibracja wariantów wystąpienia zmiennych wyjaśniających, w oparciu o założenia teoretyczne, jednak i to rozwiązanie nie było wystarczające. W większości przypadków, zaobserwowane zmiany nie prowadziły do obecności lub absencji danego wariantu. Ze względu na brak możliwości ustalenia wystarczająco szerokich semantyczne wariantów zmiennych, zrezygnowano z posługiwania się *Qualitative Comparative Analysis* i analizą korelacji. Pilotażowe badania z wykorzystaniem tej tego pierwszego zbioru technik wykazało, że niemożliwie jest skonstruowanie wariantów, które swoim polem znaczeniowym objęłyby wszystkie przypadki poddane eksploracji. Wynikało to z unikatowego charakteru przemian w każdym z państw, które wymykały się klasyfikacji do obecności lub absencji danego wariantu. W większości przypadków zaobserwowane zmiany znajdowały się pomiędzy ustalonymi wariantami. Ponadto, analizowany rezultat, występujący w trzech scenariuszach nie wystąpił we wszystkich państwa w sposób pełny. W niektórych przypadkach nie doszło do przyjęcia cech opozycji w sposób trwały dla ORH lub OD, a doszło do ewolucji w kierunku jednego ze scenariuszy. Z powodu tych ograniczeń zdecydowano się ustalić alternatywne wyjaśnienia i mechanizmy przyczynowe w oparciu o metodę śledzenia procesu.

Skonstruowane na potrzeby rozprawy i przetestowane w ramach analizy empirycznej autorskie narzędzia badawcze: skala pomiaru poziomu ekskluzji grup społecznych z decydowania politycznego oraz schemat klasyfikacyjny stosowanych wobec opozycji represji stanowią cenny instrument dla kolejnych badaczy opozycji i wspólnych systemów politycznych. Zaletą posługiwania się tymi narzędziami była

precyzyjność ustalania kryteriów pomiaru i klasyfikacji, z wykorzystaniem danych publikowanych przez organizacje pozarządowe i zespoły eksperckie.

Prezentowana rozprawa przedstawia cechy istotnościowe opozycji w reżimie hybrydalnym. Na ten katalog składają się: a) udział w rywalizacji politycznej na nierównych warunkach dotyczących prowadzenia agitacji i mobilizacji swoich wyborców (ograniczone sposoby pozyskiwania funduszy i prezentowania swojej agendy politycznej), b) szanse na dokonanie alternacji władzy limitują zasady i reguły sprzyjające rządzącym (niski poziom spójności wyników wyborów z preferencjami głosujących oraz/lub niski poziom inkluzji nowych podmiotów w rywalizację polityczną), c) ograniczony dostęp do mediów głównego nurtu w czasie kampanii wyborczych, d) opozycja jest obiektem stygmatyzacji oraz dochodzi do przypadków jej kooptacji przez rządzących, ze względu na zwiększone szanse odnowienia mandatu parlamentarnego. Z tych względów opozycja posiada ograniczoną kontrolę nad rządzącymi i limitowane szanse na dokonanie alternacji władzy. Ponadto, tylko część podmiotów deklarujących się jako oponenti stanowi realną alternatywę dla rządzących, przez co współwystępuje tam realna oraz fasadowa opozycja. Sformułowanie tego katalogu cech istotnościowych pozwoliło wyjść poza ramy eksploracji opozycji jako instytucji funkcjonującej w demokracjach lub autokracjach. Zestaw cech istotnościowych opozycji w reżimie hybrydalnym pozwoli dokładniej eksplorować trajektorię trwania systemów politycznych, zaliczanych do „szarej strefy”.

Dysertacja dostarcza także wkładu empirycznego w postaci wyników przetestowania narzędzi do pomiaru i założeń dotyczących relacji pomiędzy spójnością wyników wyborów z preferencjami głosujących a zasadami i regułami wyborczymi. Do tych narzędzi należały wskaźnik deformacji wyników wyborów, indeks Gallaghery, współczynnik redukcji efektywnej liczby partii politycznych oraz wskaźnik odsetka głosów „straconych”. Dowody empiryczne potwierdziły większy poziom dokładności indeksu Gallaghery niż wskaźnika deformacji wyników. Z kolei twierdzenia dotyczące relacji między regułą rozstrzygnięcia (proporcjonalną, większościową lub połączenia ich obu w systemie mieszanym) a spójnością wyników wyborów z preferencjami głosujących, zostały poszerzone o dodatkowy warunek. Jest nim obecność wysokiej liczby efektywnych partii politycznych, podejmujących decyzje w sposób autonomiczny oraz niskiego poziomu ich redukcji w toku przeliczania głosów na mandaty. Warunek ten wyraża znaczenie wysokiego poziomu pluralizmu politycznego. W innym przypadku wysoka spójność preferencji głosujących z wynikami elekcji może

być przyczyną nie inkluzji wyborców w decydowanie polityczne, a kartelizacji sceny politycznej i wyłączenia z rywalizacji nowych podmiotów, które dążą do alternacji władzy.

Wyniki studiów przypadków ukazały dalsze kierunki badań nad zmianą funkcją opozycji w demokracjach nieskonsolidowanych. Po pierwsze, zasadne jest uwzględnienie odmiennego zestawu cech istotnościowych opozycji w systemach politycznych, gdzie doszło do przerwania konsolidacji demokratycznej i ewolucji w kierunku autokracji. Szczególnie istotne jest to w przypadku prowadzenia badań uwzględniających okres pandemii koronawirusa, kiedy to limitacje praw i wolności politycznych uzasadniane były protekcją zdrowia publicznego i sprawnym zarządzaniem państwem w sytuacji kryzysowej. Studia nad trajektorią trwania opozycji w latach 2020-2022 wymagają uwzględnienia odmiennych czynników determinujących zmiany w realizacji funkcji opozycji. Do takich należą decyzje o: zmianach harmonogramu prac organów legislacyjny, ingerencji w kalendarz wyborczy w celu przełożenia terminu elekcji powszechnych, ograniczaniu dostępu do informacji publicznej.

Pełnoskalowa agresja Federacji Rosyjskiej (FR) na Ukrainę była przyczyną zmian w strukturach politycznych w regionie. Delegalizacja organizacji finansowych przez FR, wprowadzenie sankcji gospodarczych oraz zwalczanie propagandy prokremlowskiej determinowały zmiany trajektorii trwania opozycji w państwach UE. Zatem, kolejne badania w tym obszarze wymagają sprawdzenia w jakim stopniu zaproponowane w rozprawie sposoby pomiaru zmiany możliwości realizacji przez opozycję jej nadrzędnych funkcji i alternatywne wyjaśnienia tego fenomenu są użyteczne w przypadku innych demokracji nieskonsolidowanych lub kontynuacji tych badań przy zmianie ram czasowych. Niezależnie od wybranego kierunku badań, konieczne jest zweryfikowanie jakie inne zmienne wyjaśniające odpowiadały za zaobserwowany rezultat.

Zasadne jest również uwzględnienie czynnika jakim była presja instytucji unijnych na zagwarantowanie opozycji możliwości realizacji jej funkcji zgodnie ze scenariuszem O_D. W tej rozprawie ten czynnik, ze względu na założenia badawcze, został uwzględniony wyłącznie w śledzeniu kooptacji elit poprzez rozwój praktyk korupcyjnych. Za przyjęciem tej perspektywy przemawia stanowisko m. in. Jana Zielonki (2013, 2018), który proponował w swoich pracach rozumienie Unii Europejskiej jako organizacji zdolnej oddziaływać na proces utrwalania demokratycznych zasad rywalizacji politycznej w państwach członkowskich, a także w swoim otoczeniu. Zatem w

kolejnych studiach nad opozycją polityczną zasadne jest zwrócenie uwagi na determinantę egzogeniczną jaką jest aktywność organizacji międzynarodowych. Obecność lub absencja tego czynnika może dostarczyć kolejnych alternatywnych wyjaśnień dla zmiany trajektorii trwania tej instytucji politycznej.

Podsumowując, założony cel jakim było sformułowanie nowej teorii średniego zasięgu wyjaśniającej zmianę funkcji opozycji politycznej został osiągnięty. Jej istotę stanowi wyodrębnienie warunków koniecznych (poziom inkluzji wyborców i przedstawicieli opozycji w decydowanie polityczne, ustanowienie zasad rywalizacji politycznej w ramach wyborów parlamentarnych) i czynników dopełniających (poziom przejmowania kontroli nad mediami przez rządzących, kooptacja elit oraz stosowania represji wobec opozycji) dla obecności rezultatu. Różne warianty tego ostatniego wynikały z odmiennych wartości zarówno warunków koniecznych jak i czynników dopełniających. Rozprawa znacząco poszerzyła stan wiedzy na temat funkcjonowania opozycji w państwach postkomunistycznych, w czasie trzeciej fali autokratyzacji. Wyjaśniono rolę czynników dotąd niepoddanych eksploracji w studiach nad tą instytucją polityczną, a także dostarczono instrumentarium metodologiczne możliwe do aplikacji w kolejnych badaniach. Opozycja polityczna pozostaje niezwykle istotnym przedmiotem badań w dyscyplinie nauki o polityce i administracji. Wymaga ona dalszej refleksji, ze względu na zmiany trajektorii trwania systemów politycznych.

Bibliografia

- Abrahamian, Ervand. 1979. "Iran in Revolution: The Opposition Forces." *MERIP Reports*, 75/76, ss. 3–8.
- Adavani, Ioana. 2016. *Case Studies on Corruption Involving Journalists: Romania*. http://anticorrp.eu/wp-content/uploads/2016/12/D6.2_Romania.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Adevarul. 2019. *TVR a scăpat basma curată după episodul „Dragnea la Viața Satului”, chiar dacă majoritatea CNA a considerat că postul a greșit: cum s-a ajuns aici*. <https://adevarul.ro/showbiz/tv/tvr-a-scapat-basma-curata-dupa-episodul-dragnea-1953331.html> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Agarin, Timofey & Ryo Nakai. 2021. "Political Dejection in a Divided Society: a Challenge for Latvia's Democracy?." *Journal of Baltic Studies*, 52(4), ss. 521-546. <https://doi.org/10.1080/01629778.2021.1968917>.
- Ágh, Attila. 2015. "De-Europeanization and De-Democratization Trends in ECE: From the Potemkin Democracy to the Elected Autocracy in Hungary." *Journal of Comparative Politics*, 8(2), ss. 4-26.
- Alajos Kiss v. Hungary*. 2010. <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=003-3130633-3471579> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Almond, Gabriel A. & Sidney Verba. 1963. *Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, Princeton University Press.
- Andok, Mónika. 2016. "Church, People and Media in Hungary." [w:] Zsuzsanna Bögre (red.) *Seekers or Dwellers? Social Character of Religion in Hungary*. Waszyngton, Council for Research in Values and Philosophy, ss. 169-194.
- Antonov, Stefan. 2013. "The Age of the Oligarchs: How a Group of Political and Economic magnates have taken control of Bulgaria." *Reuters Institute for the Study of Journalism*. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/research/files/The%2520Age%2520of%2520Oligarchs.pdf> [dostęp: 03.04.2024 r.].
- Antoszewski, Andrzej. 2001. „Wzorce opozycji parlamentarnej w Europie postkomunistycznej.” [w:] Krzysztof Łabędź & Magdalena Mikołajczyk (red.) *Opozycja w*

systemach demokratycznych i niedemokratycznych. Kraków, Katedra Politologii Instytutu Nauk Społecznych Akademii Pedagogicznej im. KEN.

Antoszewski, Andrzej. 2014a. „System polityczny.” [w:] Agnieszka Kasińska-Metryka & Robert Wiszniowski (red.) *Leksykon marketingu politycznego*. Kielce, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, ss. 186-189.

Antoszewski, Andrzej. 2014b. „Wyboista droga ku demokracji i autorytaryzmowi w świecie pokomunistycznym.” *Wrocławskie Studia Politologiczne*, 16, ss. 7-23.

Antoszewski, Andrzej. 2018. „Demokracja nieliberalna jako projekt polityczny.” *Przeegląd Europejski*, 2, ss. 11-31.

Antoszewski, Andrzej & Ryszard Herbut. 2006. *Systemy polityczne współczesnej Europy*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Audebert, Cédric & Mohamed K. Dorai. 2010. *Migration in a Globalised World. New Research Issues and Prospects*. Amsterdam, Amsterdam University Press.

Bäcker, Roman & Joanna Rak. 2022. “Poland: Drift Towards Quasi-Militant Democracy in Defiance of Resistance.” [w:] Joanna Rak & Roman Bäcker (red.) *Neo-militant Democracies in Post-communist Member States of the European Union*. Nowy Jork - Londyn, Routledge.

Bäcker, Roman. 2010. „Podstawowe kategorie teoretyczne autokracji.” [w:] Tadeusz Bodio (red.) *Przywódstwo, elity i transformacje w państwach WNP. Problemy metodologii badań*. Warszawa, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, ss. 67-85.

Bäcker, Roman. 2011. *Nietradycyjna teoria polityki*. Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Bäcker, Roman. 2014. „Reżimy hybrydalne.” [w:] *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi. Podmioty i procesy demokratyczne*, Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Bäcker, Roman. 2020. „Kategoria narodu politycznego.” [w:] Jacek Wojnicki, Justyna Miecznikowska & Łukasz Zamecki (red.) *Polska i Europa w perspektywie politologicznej II*. Warszawa, Oficyna Wydawnicza ASPRA, ss. 35–46.

- Backes, Uwe. 2019. "Banning Political Parties in a Democratic Constitutional State: The Second NPD Ban Proceedings in a Comparative Perspective." *Patterns of Prejudice*, 53(2), ss. 136-151. <https://doi.org/10.1080/0031322X.2019.1572275>.
- Bajomi-Lázár, Péter. 2013. "The Party Colonisation of the Media: The Case of Hungary." *East European Politics and Societies*, 27(1), ss. 69-89. <https://doi.org/10.1177/0888325412465085>.
- Bajomi-Lázár, Péter. 2017. "Between Neutrality and Engagement: Political Journalism in Hungary." *Central European Journal of Communication*, 10(1), ss. 48-63. [https://doi.org/10.19195/1899-5101.10.1\(18\).4](https://doi.org/10.19195/1899-5101.10.1(18).4).
- Balčytienė, Auksė & Epp Lauk. 2005. "Media Transformations: the Post-transition Lessons in Lithuania and Estonia." *Informacijos Mokslai*, 33, ss. 96-109.
- Balčytienė, Auksė & Kristina Juraitė. 2018. *Country Report: Lithuania*. https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/61147/2018_Lithuania_EN.pdf?sequence=1 [dostęp: 30.03.2024 r.].
- Balčytienė, Auksė. 2010. "Baltic Media Structures and the Influence of Media." [w:] Maria Golubeva & Robert Gould (red.) *Shrinking Citizenship. Discursive Practices that Limit Democratic Participation in Latvian Politics*, Amsterdam - Nowy Jork, Rodopi, ss. 51-65.
- Balogová, Beata. 2017. *Journalism's Growing Pains in Visegrad*. <https://visegradinsight.eu/journalisms-growing-pains-in-visegrad> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Baltic News Network. 2011. *Newspaper Diena was not Bought with Venti*. <https://bnn-news.com/newspaper-diena-bought-venti-38621> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Barzachka, Nina S. 2009. *Mechanisms of Electoral System Choice: Bulgaria 1990, 1991, 2009*. <https://shorturl.at/cCS68> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Bátorfy, Attila & Ágnes Urbán. 2020. "State Advertising as an Instrument of Transformation of the Media Market in Hungary." *East European Politics*, 36(1), ss. 44-65. <https://doi.org/10.1080/21599165.2019.1662398>.
- Bátorfy, Attila. 2019. "Hungary: A Country on the Path toward an Authoritarian Media System." [w:] Angelos Giannakopoulos (red.) *Media, Freedom of Speech, and Democracy in the EU and Beyond*. Tel Awiw, University Tel Aviv, ss. 31-40.

- Bechev, Dimitar et al. 2014. *Experts React: 2014 Bulgarian Parliamentary Elections*. <https://eprints.lse.ac.uk/71735/1/blogs.lse.ac.uk-Experts%20react%202014%20Bulgarian%20parliamentary%20elections.pdf> [dostęp: 04.04.2024 r.].
- Becker, Jonathan. 2004. "Lessons from Russia: A Neo-Authoritarian Media System." *European Journal of Communication*, 19(2), ss. 139-163.
- Belakova, Nikola & Silvana Tarlea. 2013. "How National Parliaments Legislate the Media in CEE: The Adoption and Implementation of Media Legislation in the Czech Republic, Romania and Slovakia." *A Fieldwork Report of the ERC-Funded Project on Media and Democracy in Central and Eastern Europe*. http://www.sze.hu/~smuk/Nyilvanossag_torvenyek_CEE/Szakirodalom/M%C3%A9dia_comparative_cikkek/mdcee%20legislative%20report_ro-cz-sk_pv.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Bennett, Andrew & Jeffrey T. Checkel. 2015. *Process Tracing. From Metaphor to Analytic Tool*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Benoit, Kenneth. 2004. "Models of Electoral System Change." *Electoral Studies* 23(3), ss. 363-389.
- Benovska-Sabkova, Milena. 2015. "Small Places, Large Networks: Transformation of Clientelism in Bulgaria." [w:] Klaus Roth & Ioannis Zelepos (red.) *Klientelismus in Südosteuropa. 54. Internationale Hochschulwoche der Südosteuropa-Gesellschaft in Tutzing. 5.-9. Oktober 2015*. Peter Lang, Berlin, ss. 31-48.
- Bermeo, Nancy. 2016. "On Democratic Backsliding." *Journal of Democracy*, 27(1), ss. 5-19. <https://doi.org/10.1353/jod.2016.0012>.
- Bertelli, Davide et al. 2021. *Migrant Political Engagement and Voting From Abroad: Insights from Interviews with Polish and Romanian Migrants in Barcelona and Oslo*. <https://vid.brage.unit.no/vid-xmlui/handle/11250/2784102> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Best, Robin E. 2013. "How Party System Fragmentation has Altered Political Opposition in Established Democracies." *Government and Opposition*, 48(3), ss. 314-342. <https://doi.org/10.1017/gov.2013.16>.

- Bieliauskaitė, Jolanta & Vytautas Šlapkauskas. 2022. "Lithuania: Between Liberal Democracy and Weak Neo-militant Democracy." [w:] Joanna Rak & Roman Bäcker (red.) *Neo-militant Democracies in Post-communist Member States of the European Union*. Nowy Jork - Londyn, Routledge.
- Bligh, Gur. 2013. "Defending Democracy: A New Understanding of the Party-Banning Phenomenon." *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 46, ss. 1321-1380.
- Blondel, Jean. 1997. "Political Opposition in the Contemporary World." *Government and Opposition*, 32(4), ss. 462-486.
- Bobrowska, Ewa. 2014. „Struktury znaczeniowe w hasłach na transparentach obrońców Radia Maryja i Telewizji Trwam.” *Zeszyty Prasoznawcze*, 3(219), ss. 456-471.
- Bodnár, Eszter & Benedek Varsnyi. 2017. "Decision of the Hungarian Constitutional Court on the Exercise of the Right to Vote of Hungarian Citizens Living Abroad." *Hungarian Yearbook of International Law and European Law*, 1, ss. 427-458.
- Boese, Vanessa A., Lindberg, Staffan I. & Anna Lührmann. 2021. "Waves of Autocratization and Democratization: a Rejoinder." *Democratization*, 28(6), ss. 1202-1210. <https://doi.org/10.1080/13510347.2021.1923006>.
- Bogaards, Matthijs. 2018. "De-democratization in Hungary: Diffusely Defective Democracy." *Democratization*, 25(8), ss. 1481-1499. <https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1485015>.
- Boix, Carles. 1999. "Setting the Rules of the Game: the Choice of Electoral Systems in Advanced Democracies." *American Political Science Review*, 93(3), ss. 609-624.
- Bordeianu, Doina. 2010. "Evoluția Constituțională a Drepturilor Electorale ale Femeilor în România." *Sfera Politicii*, 149, ss. 53-57.
- Borkowski, Paweł J., Bógdał-Brzezińska, Agnieszka & Jan A. Wendt. 2021. "Separating the Capital Region in Poland – the Rationality of the Political Conception." *European Journal of Transformation Studies*, 9(2), ss. 16-29. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.7434>.
- Boudon, Raymond. 1991. "What Middle-Range Theories Are." *Contemporary Sociology*, 20(4), ss. 519–522.

- Bourne, Angela K. 2012. *The Proscription of Parties and the Problem with 'Militant Democracy'*. *Problem of 'Miltant Democracy'*. <http://www.dundee.ac.uk/politics/research/csepp> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Bourne, Angela K. 2018. *Democratic Dilemmas: Why Democracies Ban Political Parties*. Nowy Jork - Londyn, Routledge.
- Bourne, Angela K. & Fernando Casal Bértoa. 2017. "Mapping 'Militant Democracy': Variation in Party Ban Practices in European Democracies (1945-2015)." *European Constitutional Law Review*, 13(2), ss. 221-247.
<https://doi.org/10.1017/S1574019617000098>.
- Bozoki, Andras. 2013. *Access to Electoral Rights: Hungary*. https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/29814/ER_2013_19-Hungary-FRACIT.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Bożyk, Stanisław. 2004. „Opozycja parlamentarna jako forma opozycji politycznej.” *Przegląd Sejmowy*, 5(64), ss. 27-45.
- Brouillette, Amy et al. 2016. "Media Pluralism Monitor 2016 Monitoring Risks for Media Pluralism in the EU and Beyond." *Current report: Hungary. Centre for Media Pluralism and Media Freedom*. <https://shorturl.at/bqsH3> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Brunclík, Miloš & Michal Kubát. 2016. "The Czech Parliamentary Regime After 1989: Origins, Developments and Challenges." *Acta Politologica*, 8(2), ss. 5-29.
- BTI. Bulgaria. 2010. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2010_BGR.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].
- BTI. Bulgaria. 2012. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2012_BGR.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].
- BTI. Bulgaria. 2014. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2014_BGR.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].
- BTI. Bulgaria. 2016. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2016_BGR.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Bulgaria. 2018. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2018_BGR.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Bulgaria. 2020. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2020_BGR.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Czech Republic. 2010. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2010_CZE.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Czech Republic. 2012. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2012_CZE.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Czech Republic. 2014. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2014_CZE.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Czech Republic. 2016. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2016_CZE.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Czech Republic. 2018. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2018_CZE.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Czech Republic. 2020. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2020_CZE.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Estonia. 2010. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2010_EST.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Estonia. 2012. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2012_EST.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Estonia. 2014. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2014_EST.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Estonia. 2016. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2016_EST.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Estonia. 2018. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2018_EST.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Estonia. 2020. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2020_EST.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Hungary. 2010. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2010_HUN.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Hungary. 2012. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2012_HUN.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Hungary. 2014. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2014_HUN.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Hungary. 2016. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2016_HUN.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Hungary. 2018. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2018_HUN.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Hungary. 2020. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2020_HUN.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Latvia. 2010. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2010_LVA.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Latvia. 2012. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2012_LVA.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Latvia. 2014. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2014_LVA.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Latvia. 2016. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2016_LVA.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Latvia. 2018. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2018_LVA.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Latvia. 2020. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2020_LVA.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Lithuania. 2010. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2010_LTU.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Lithuania. 2012. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2012_LTU.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Lithuania. 2014. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2014_LTU.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Lithuania. 2016. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2016_LTU.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Lithuania. 2018. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2018_LTU.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Lithuania. 2020. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2020_LTU.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Poland. 2010. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2010_POL.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Poland. 2012. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2012_POL.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Poland. 2014. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2014_POL.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Poland. 2016. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2016_POL.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Poland. 2018. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2018_POL.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Poland. 2020. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2020_POL.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Romania. 2010. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2010_ROU.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Romania. 2012. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2012_ROU.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Romania. 2014. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2014_ROU.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Romania. 2016. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2016_ROU.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Romania. 2018. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2018_ROU.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Romania. 2020. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2020_ROU.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Slovakia. 2010. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2010_SVK.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Slovakia. 2012. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2012_SVK.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Slovakia. 2014. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2014_SVK.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Slovakia. 2016. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2016_SVK.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

BTI. Slovakia. 2018. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2018_SVK.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

- BTI. Slovakia. 2020. *Country Report*. https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2020_SVK.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Bulgaria. Nations in Transit*. 2015. <https://freedomhouse.org/country/bulgaria/nations-transit/2015> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Bulgaria. Nations in Transit*. 2016. <https://freedomhouse.org/country/bulgaria/nations-transit/2016> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Bulgaria. Nations in Transit*. 2017. <https://freedomhouse.org/country/bulgaria/nations-transit/2017> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Bulgaria. Nations in Transit*. 2018. <https://freedomhouse.org/country/bulgaria/nations-transit/2018> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Bulgaria. Nations in Transit*. 2019. <https://freedomhouse.org/country/bulgaria/nations-transit/2019> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Bulgaria. Nations in Transit*. 2020. <https://freedomhouse.org/country/bulgaria/nations-transit/2020> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Burean, Toma & Raluca Popp. 2015. "Migrant Political Participation and Voting Behavior in Romania." [w:] *2015 Annual Meeting of the American Political Science Association*, San Francisco.
- Burean, Toma. 2018. "Policy and Voting Preferences of Romanian Migrants 2000-2016." *Political Preferences*, 19, ss. 5–29. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.6726899>.
- Burgess, Katrina & Michael D. Tyburski. 2020. "When Parties Go Abroad: Explaining Patterns of Extraterritorial Voting." *Electoral Studies*, 66, ss. 102-169.
- Bustikova, Lenka & Cristina Corduneanu-Huci. 2017. "Patronage, Trust, and State Capacity: The Historical Trajectories of Clientelism." *World Politics*, 69(2), ss. 277-326.
- Camera Deputatilor. 2023. *Proiect de Lege Privind Eliminarea Unor Taxe, Precum și Pentru Modificarea și Completarea Unor Acte Normative*.

- https://www.cdep.ro/pls/proiecte/upl_pck2015.proiect?cam=2&idp=15991 [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Candea, Stefan. 2011. *Sorin Ovidiu Vintu: Buying Propaganda as News*. <https://nie-manreports.org/articles/sorin-ovidiu-vintu-buying-propaganda-as-news> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Capoccia, Giovanni. 2013. "Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation." *Annual Review of Law and Social Science*, 9(1), ss. 207–226. <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-102612-134020>.
- Carothers, Thomas. 2002. "The End of the Transition Paradigm." *Journal of Democracy*, 13(1), ss. 5-21.
- Casal Bértoa, Fernando. 2016. "Party Funding Regulation in Poland (1990–2015): an Appraisal." *Politologia*, 1, ss. 47-89. <https://doi.org/10.21697/p.2016.1.03>.
- Casal Bértoa, Fernando, Deegan-Krause, Kevin & Peter Ucen. 2014. "Limits of Regulation: Party Law and Finance in Slovakia 1990–2012." *East European Politics*, 30(3), ss. 351-371. <https://doi.org/10.1080/21599165.2014.933412>.
- Cassani, Andrea & Luca Tomini. 2018. *Autocratization in Post-Cold War Political Regimes*. Cham, Springer.
- Cassani, Andrea & Luca Tomini. 2020. "Reversing Regimes and Concepts: From Democratization to Autocratization." *European Political Science*, 19(2), ss. 272-287. <https://doi.org/10.1057/s41304-018-0168-5>.
- Central Electoral Commission of Latvia. 2019. *Voting opportunities abroad*. <https://www.cvk.lv/en/voting-opportunities-abroad> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Centrum Badania Opinii Społecznej. 2011. *Dwadzieścia lat Radia Maryja*. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_168_11.PDF [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Cerny, Philip G. 2003. "Globalization and the Erosion of Democracy." *European Journal of Political Research*, 36(1), ss. 1–26. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00461>.
- Change.org. 2018. *Exclude Romanian P.S.D from the Party of European Socialists family*. <https://www.change.org/p/exclude-romanian-p-s-d-from-the-party-of-european-socialists-family> [dostęp: 17.03.2024 r.].

Charvát, Jakub. 2023. "Manufacturing the Monopoly of Power: The Electoral System Change under." [w:] Daniel Stockemer & Daphne Halikiopoulou (red.) *The Politics of Electoral Reform in Central Europe since 1989. Springer Series in Electoral Politics*. Cham, Springer, ss. 111-125.

Checkel, Jeffrey T. 2015. "Mechanisms, Process, and the Study of International Institutions." [w:] Jeffrey T. Checkel & Andrew Bennett (red.) *Process Tracing. From Metaphor to Analytic Tool*, Cambridge, Cambridge University Press, ss. 74-97.

Chiriac, Marian. 2011. *Tycoon Buys Romania's Main TV News Station*. <https://balkaninsight.com/2011/05/04/businessman-takes-over-main-tv-news-station-in-romania> [dostęp: 17.03.2024 r.].

Chiru, Mihail. 2021. "Does Electoral Reform Change MPs' Behavior? Evidence from Romania." *Political Studies Review*, 19(3), ss. 355-375. <https://doi.org/10.1177/14789299211022565>.

Cianetti, Licia & Seán Hanley. 2021. "The End of the Backsliding Paradigm." *Journal of Democracy*, 32(1), ss. 66-80. <https://doi.org/10.1353/jod.2021.0001>.

Cianetti, Licia, Dawson, Jameson & Seán Hanley. 2018. "Rethinking 'Democratic Backsliding' in Central and Eastern Europe – Looking Beyond Hungary and Poland." *East European Politics*, 34(3), ss. 243-256.

Cianetti, Licia. 2014. "Granting Local Voting Rights to Non-Citizens in Estonia and Latvia: The Conundrum of Minority Representation in Two Divided Democracies." *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 13(1), ss. 86-112.

Clapham, Christopher S. 1982. "Clientelism and the State." [w:] Christopher S. Clapham (red.) *Private Patronage and Public Power. Political Clientelism in the Modern State*, Nowy Jork, St. Martin's Press, ss. 15-16.

Collier, David & Steven Levitsky. 1997. "Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research." *World Politics*, 49(3), ss. 430-451.

Collier, Paul & Pedro C. Vicente. 2012. "Violence, Bribery, and Fraud: The Political Economy of Elections in Sub-Saharan Africa." *Public Choice*, 153, ss. 117-147. <https://doi.org/10.1007/s11127-011-9777-z>.

Collyer, Michael. 2014. "A Geography of Extra-Territorial Citizenship: Explanations of External Voting." *Migration Studies*, 2(1), ss. 55-72. <https://doi.org/10.1093/migration/mns008>.

Coman, Emanuel E. 2012. "Legislative Behavior in Romania: The Effect of the 2008 Romanian Electoral Reform." *Legislative Studies Quarterly*, 37(2), ss. 199-224. <https://doi.org/10.1111/j.1939-9162.2012.00043.x>.

Coman, Emanuel E. 2013. "Increasing Representative Accountability through Electoral Laws: The Consequences of the 2008 Romanian Electoral Reform." *The Journal of Legislative Studies*, 19(4), 467-489. <https://doi.org/10.1080/13572334.2013.811938>.

Crețu, Ioana-Narcisa. 2017. "Mass-Media Communication in Romania." *International Conference Knowledge-Based Organization*, 23(2), ss. 270-275. <https://doi.org/10.1515/kbo-2017-0126>.

Cserny, Ákos. 2019. "The Development of Electoral Institutions in Hungary from the Regime Change to the Present." *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, 5(51), ss. 363-380. <https://doi.org/10.15804/ppk.2019.05.24>.

Cunha, Isabel F. 2015. "About the 'De-Democratization' of Europe: Democracy, Media and Political Corruption." *Intercom: Revista Brasileira de Ciências da Comunicação*, 38, ss. 37-63. <https://doi.org/10.1590/1809-5844201512>.

Cunningham, Benjamin. 2017. *New Leadership at Slovak Public Broadcaster Raises Independence Concerns. Public Confidence in Station's News Gathering Operation at Risk, Critics Warn*. <https://ipi.media/new-leadership-at-slovak-public-broadcaster-raises-independence-concerns/> [dostęp: 30.03.2024 r.].

Curini, Luigi, Hino, Airo & Atsushi Osaka. 2020. "The Intensity of Government–Opposition Divide as Measured through Legislative Speeches and What We Can Learn

from It: Analyses of Japanese Parliamentary Debates, 1953–2013.” *Government and Opposition*, 55(2), ss. 184-201. <https://doi:10.1017/gov.2018.15>.

Curry, Jane L. 1982. *Media Control in Eastern Europe: Holding the Tide on Opposition*. Rand, Corp Santa Monica CA.

Czwitkovičs, Tomáš. 2017. *Matku Markízy a Novy chcu kúpiť Penta a čínsky partner J&T*. <https://medialne.trend.sk/televizia/matku-markizy-novy-chcu-kupit-penta-cinsky-partner-j-t> [dostęp: 30.03.2024 r.].

Dąbrowski, Marcin. 2010. „Ubezpečenie a prawo wyborcze w świetle standardów europejskich.” *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, 2(3), ss. 261-280. <https://doi.org/10.15804/ppk.2010.2-3.12>.

Dąbrowski, Tomasz. 2015. *Antykorupcyjne DNA Rumunii*. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-09-30/antykorupcyjne-dna-rumunii> [dostęp: 30.03.2024 r.].

Dąbrowski, Tomasz. 2017. *Fala protestów w Rumunii – groźba destabilizacji sytuacji wewnętrznej?* <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2012-01-18/fala-protestow-w-rumunii-grozba-destabilizacji-sytuacji-wewnetrznej> [dostęp: 30.03.2024 r.].

Dahl, Robert A. 1956. *A Preface to Democratic Theory*. Chicago, University of Chicago Press.

Dahl, Robert A. 1966. *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven – Londyn, Yale University Press.

Dahl, Robert A. 1973. *Regimes and Oppositions*. New Haven, Yale University Press.

Davenport, Christian. 2005. “Introduction, Repression and Mobilization: Insights from Political Science and Sociology.” [w:] Christian Davenport, Hank Johnston & Carol M. Mueller (red.) *Repression and Mobilization*. Minneapolis, University of Minnesota Press, ss. 7-41.

De Mesquita, Bruce B. 2000. “Popes, Kings, and Endogenous Institutions: The Concordat of Worms and the Origins of Sovereignty.” *International Studies Review*, 2(2), ss. 93-118.

- Delfi. 2019. *Teismas: Seimo sprendimas tirti LRT veiklą prieštarauja Konstitucijai Skaitykite daugiau*. <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/teismas-seimo-sprendimas-tirti-lrt-veikla-priestarauja-konstitucijai.d?id=81197217> [dostęp: 30.03.2024 r.].
- Della Porta, Donatella. 2014. "On Violence and Repression: A Relational Approach (The Government and Opposition/Leonard Schapiro Memorial Lecture, 2013)." *Government and Opposition*, 49(2), ss. 159-187. <https://doi.org/10.1017/gov.2013.47>.
- Diamond, Larry. 2002. "Elections Without Democracy: Thinking about Hybrid Regimes." *Journal of Democracy*, 13(2), ss. 21-35.
- Diamond, Larry. 2008. "The Democratic Rollback - The Resurgence of the Predatory State." *Foreign Affairs*, 87, ss. 36-48.
- Diamond, Larry. 2015. "Facing up to the Democratic Recession." *Journal of Democracy*, 26(1), ss. 141-155.
- Digi24. 2014. *DINU PATRICIU. Afacerile care l-au adus în topul miliardarilor lumii*. <https://www.digi24.ro/stiri/actualitate/evenimente/dinu-patriciu-afacerile-care-l-au-adus-in-topul-miliardarilor-lumii-282865> [dostęp: 30.03.2024 r.].
- Dijstelbloem, Huub, Meijer, Albert & Michiel Besters. 2011. "The Migration Machine." [w:] Dennis Broeders, Huub Dijstelbloem & Albert Meijer (red.) *Migration and the New Technological Borders of Europe*. Londyn, Palgrave Macmillan, ss. 1-21.
- Diskin, Abraham et al. 2005. "Why Democracies Collapse: The Reasons for Democratic Failure and Success." *International Political Science Review*, 26(3), ss. 291-309.
- Distribution of Seats and the Largest Party by Multi-Member Constituencies in the 2019 Estonian Parliamentary Election*. 2019. https://en.wikipedia.org/wiki/2019_Estonian_parliamentary_election#/media/File:2019_Estonian_parliamentary_election_seats_by_electoral_districts.svg [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Dobek-Ostrowska, Bogusława. 2015. "25 Years After Communism: Four Models of Media and Politics in Central and Eastern Europe." [w:] Bogusława Dobek-Ostrowska & Michał Głowacki (red.) *Democracy and media in Central and Eastern Europe*. Bern, Peter Lang, ss. 11-45.

- Dobreva, Alina. 2013. *Access to Electoral Rights: Bulgaria*. <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/29805> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Dolbeare, Kenneth M. 1990. "The Decay of Liberal Democracy." *Review of Policy Research*, 10(1), ss. 141-150.
- Domin, Maek. 2020. "Thirty Years of Democratic and Free Elections in Slovakia: Can Really Everyone Vote?." *Acta Universitatis Danubius. Juridica*, 3(16), ss. 7-20.
- Downs, William M. 2009. "The 2008 Parliamentary Election in Romania." *Electoral Studies*, 3(28), ss. 510-513.
- Dragoman, Dragoş. 2022. „Quasi-Militant Democracy in Romania: Limiting Contention by Legal Means.” [w:] Joanna Rak & Roman Bäcker (red.) *Neo-militant Democracies in Post-communist Member States of the European Union*. Nowy Jork – Londyn, Routledge, ss. 115-129.
- Dragomir, Marius. 2019. *Media Capture in Europe*. <https://www.mdif.org/wp-content/uploads/2023/10/MDIF-Report-Media-Capture-in-Europe.pdf> [dostęp: 17.03.2024 r.].
- Drinóczi, Tímea & Agnieszka Bień-Kacała. 2019. "Illiberal Constitutionalism: The Case of Hungary and Poland." *German Law Journal*, 20(8), ss. 1140-1166. <https://doi.org/10.1017/glj.2019.83>.
- Drinóczi, Tímea & Agnieszka Bień-Kacała. 2020. *Rule of Law, Common Values, and Illiberal Constitutionalism: Poland and Hungary within the European Union*. Nowy Jork - Londyn, Routledge.
- Drinóczi, Tímea & Agnieszka Bień-Kacała. 2021. *Illiberal Constitutionalism in Poland and Hungary: the Deterioration of Democracy, Misuse of Human Rights and Abuse of the Rule of Law*. Nowy Jork - Londyn, Routledge.
- Drinóczi, Tímea & Gábor Mészáros. 2022. "Hungary: An Abusive Neo-Militant Democracy." [w:] Joanna Rak & Roman Bäcker (red.) *Neo-militant Democracies in Post-communist Member States of the European Union*. Nowy Jork – Londyn, Routledge, ss. 98-114.

- Dulevska, Aija. 2019. *Neatkarīgi Mediji Novados – Ilgi Gaidītais Solis*. <https://lvportals.lv/viedokli/308755-neatkarigi-mediji-novados-ilgi-gaiditais-solis-2019> [dostep: 17.03.2024 r.].
- Dumbrava, Costica. 2013 *Access to Electoral Rights. Romania*. <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/29823> [dostep: 17.03.2024 r.].
- Dzhambazova, Boryana. 2022. *Media Capture in Bulgaria: Hidden Alliances and Vested Interests*. <https://ipi.media/wp-content/uploads/2022/03/IPI-Bulgaria-Media-Capture-Report-24-03-2022.pdf> [dostep: 17.03.2024 r.].
- Džihic, Vedran & Dieter Segert. 2012. “Lessons from ‘Post-Yugoslav’ Democratization Functional Problems of Stateness and the Limits of Democracy.” *East European Politics and Societies*, 2, ss. 239-253. <https://doi.org/10.1177/0888325411406436>.
- Earl, Jennifer, Soule, Sarah A. & John D. McCarthy. 2003. “Protest Under Fire? Explaining the Policing of Protest.” *American Sociological Review*, 68(4), ss. 581-606.
- Earl, Jennifer. 2003. “Tanks, Tear Gas, and Taxes: Toward a Theory of Movement Repression.” *Sociological Theory*, 21(1), ss. 44-68.
- Earl, Jennifer. 2004. “Controlling Protest: New Directions for Research on the Social Control of Protest.” *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, 25, ss. 55-83.
- Earl, Jennifer. 2011. “Political Repression: Iron Fists, Velvet Gloves, and Diffuse Control.” *Annual Review of Sociology*, 37, ss. 261–84.
- Echo24. 2014a. *Chceme být protiváhou oligarchizovaným českým médiím*. <https://echo24.cz/p/o-nas> [dostep: 17.03.2024 r.].
- Echo24. 2014b. *Kdyby byl Babiš agent, mrzelo by ji to. Ministryní by Válková zůstala*. <https://echo24.cz/a/iHpSp/kdyby-byl-babis-agent-mrzelo-by-ji-to-ministryni-by-valkova-zustala> [dostep: 17.03.2024 r.].

Economist Intelligence Unit. 2016. *Democracy Index 2015: Democracy in an Age of Anxiety*. https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2015 [dostęp: 03.04.2024 r.].

Ehin, Piret et al. 2022. "Internet Voting in Estonia 2005–2019: Evidence from Eleven Elections." *Government Information Quarterly*, 39(4), ss. 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2022.101718>.

Eisen, Norman et al. 2019. *The Democracy Playbook: Preventing and Reversing Democratic Backsliding*. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2019/11/The-Democracy-Playbook_Preventing-and-Reversing-Democratic-Backsliding.pdf [dostęp: 17.03.2024 r.].

Emerson, Rupert. 1960. "The Erosion of Democracy." *The Journal of Asian Studies*, 20(1), ss. 1-8.

Enyedi, Zsolt. 2016. *Party Funding in Hungary*. <https://energy.ceu.edu/sites/default/files/publications/en31.pdf> [dostęp: 17.03.2024 r.].

Erdmann, Gero. 2011. "Decline of Democracy: Loss of Quality, Hybridisation and Breakdown of Democracy." [w:] Gero Erdmann & Marianne Kneuer (red.) *Regression of Democracy? Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft Comparative Governance and Politics*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, ss. 21-58.

ERR. 2019. *EKRE MP Requests Punishment, Removal from the Airwaves, of ERR Journalists*. <https://news.err.ee/924791/ekre-mp-requests-punishment-removal-from-the-airwaves-of-err-journalists> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Escribà-Folch, Abel. 2013. "Repression, Political Threats, and Survival under Autocracy." *International Political Science Review*, 34(5), ss. 543-560. <https://doi.org/10.1177/0192512113488259>.

European Commission. 2017. *Report from the Commission to the European Parliament and the Council on Progress in Bulgaria under the Co-operation and Verification Mechanism*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017DC0750&qid=1678958045792> [dostęp: 17.03.2024 r.].

Ezrow, Lawrence J. 2007. "The Variance Matters: How Party Systems Represent the Preferences of Voters." *The Journal of Politics*, 69(1), ss. 182-192.

Favre, Pierre. 1990. *La manifestation*. Paryż, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.

Fazekas, Mihály & István J. Tóth. 2016. "From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary." *Political Research Quarterly*, 69(2), ss. 320-334. <https://doi.org/10.1177/106591291663913>.

Feldman, Magnus. 2017. "Crisis and Opportunity: Varieties of Capitalism and Varieties of Crisis Responses in Estonia and Slovenia." *European Journal of Industrial Relations*, 23(1), ss. 33–46. <https://doi.org/10.1177/0959680116672280>.

Feșnic, Florin N. & Oana I. Armeanu. 2014. "Strategic Effects of Electoral Rules: Testing the Impact of the 2008 Electoral Reform in Romania." *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 14(2), ss. 185-199.

Finan, Frederico & Laura Schechter. 2012. "Vote-Buying and Reciprocity." *Econometrica*, 8(2), ss. 863-881. <https://doi.org/10.3982/ECTA9035>.

Foa, Roberto S. & Yascha Mounk. 2016. "The Danger of Deconsolidation: The Democratic Disconnect." *Journal of Democracy*, 27(3), ss. 5-17. <https://doi.org/10.1353/jod.2016.0049>.

Francisco, Ronald A. 1996. "Coercion and Protest: An Empirical Test in Two Democratic States." *American Journal of Political Science*, 40(4), ss. 1179–1204.

Freedom House 2009. *Freedom in the World*. 2009. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2009_complete_book.pdf [dostęp: 31.03.2024 r.].

Freedom House 2010. *Freedom in the World*. 2010. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2010_complete_book.pdf [dostęp: 31.03.2024 r.].

Freedom House 2011. *Freedom in the World*. 2011. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2011_complete_book.pdf [dostęp: 31.03.2024 r.].

Freedom House 2012. *Freedom in the World*. 2012. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2012_complete_book.pdf [dostęp: 31.03.2024 r.].

Freedom House 2013. *Freedom in the World*. 2013. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2013_complete_book.pdf [dostęp: 31.03.2024 r.].

Freedom House 2014. *Freedom in the World*. 2014. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2014_complete_book.pdf [dostęp: 31.03.2024 r.].

Freedom House 2015. *Freedom in the World*. 2015. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2015_complete_book.pdf [dostęp: 31.03.2024 r.].

Freedom House 2016. *Freedom in the World*. 2016. https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FITW_Report_2016.pdf [dostęp: 31.03.2024 r.].

Freedom House. 2022. *Nations in Transit. Methodology*. <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology> [dostęp: 17.03.2024 r.].

Freedom in the World. Bulgaria. 2019. *Freedom in the World 2019*. <https://freedomhouse.org/country/bulgaria/freedom-world/2019> [dostęp: 03.04.2024 r.]

Freedom in the World. Czech Republic. 2017. *Freedom in the World 2017*. <https://freedomhouse.org/country/czech-republic/freedom-world/2017> [dostęp: 03.04.2024 r.]

Freedom in the World. Czech Republic. 2018. *Freedom in the World 2018*. <https://freedomhouse.org/country/czech-republic/freedom-world/2018> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Freedom in the World. Czech Republic. 2019. *Freedom in the World 2019*. <https://freedomhouse.org/country/czech-republic/freedom-world/2019> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Freedom in the World. Czech Republic. 2020. *Freedom in the World 2020*. <https://freedomhouse.org/country/czech-republic/freedom-world/2020> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Freedom in the World. Estonia. 2017. *Freedom in the World 2017*. <https://freedomhouse.org/country/estonia/freedom-world/2017> [dostęp: 03.04.2024 r.]

Freedom in the World. Estonia. 2018. *Freedom in the World 2018*. <https://freedomhouse.org/country/estonia/freedom-world/2018> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Freedom in the World. Estonia. 2019. *Freedom in the World 2019*. <https://freedomhouse.org/country/estonia/freedom-world/2019> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Freedom in the World. Estonia. 2020. *Freedom in the World 2020*. <https://freedomhouse.org/country/estonia/freedom-world/2020> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Freedom in the World. Hungary. 2017. *Freedom in the World 2017*. <https://freedomhouse.org/country/hungary/freedom-world/2017> [dostęp: 03.04.2024 r.]

Freedom in the World. Hungary. 2018. *Freedom in the World 2018*. <https://freedomhouse.org/country/hungary/freedom-world/2018> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Freedom in the World. Hungary. 2019. *Freedom in the World 2019*. <https://freedomhouse.org/country/hungary/freedom-world/2019> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Freedom in the World. Hungary. 2020. *Freedom in the World 2020*. <https://freedomhouse.org/country/hungary/freedom-world/2020> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Freedom in the World. Lithuania. 2019. *Freedom in the World 2019*. <https://freedomhouse.org/country/lithuania/freedom-world/2019> [dostęp: 03.04.2024 r.]

Freedom in the World. Lithuania. 2020. *Freedom in the World 2020*. <https://freedomhouse.org/country/lithuania/freedom-world/2020> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Freedom in the World. Poland. 2018. *Freedom in the World 2018*. <https://freedomhouse.org/country/poland/freedom-world/2018> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Freedom in the World. Poland. 2019. *Freedom in the World 2019*. <https://freedomhouse.org/country/poland/freedom-world/2019> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Freedom in the World. Poland. 2020. *Freedom in the World 2020*. <https://freedomhouse.org/country/poland/freedom-world/2020> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Friedlander, Saul. 2014. *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution: 1933-1939*. Londyn, Hachette UK.

Friszke, Andrzej. 1994. *Opozycja polityczna w PRL. 1945–1989*. Londyn, Aneks.

Frydrych-Depka, Anna. 2018. „Instytucja komisarza wyborczego i urzędników wyborczych po nowelizacji kodeksu wyborczego.” *Studia Iuridica Toruniensia*, 23, ss. 55-72. <https://doi.org/10.12775/SIT.2018.028>.

Fukuyama, Francis. 1997. *Koniec historii*. Warszawa, Czytelnik.

Gałganek, Andrzej. 2018. „Metoda śledzenia procesu i mechanizmy przyczynowe w badaniu stosunków międzynarodowych.” *Przegląd Politologiczny*, 2, ss. 7–30. <https://doi.org/10.14746/pp.2018.23.2.1>.

Gallagher, Michael, 2024. *Election Indices Dataset*. http://www.tcd.ie/Political_Science/about/people/michael_gallagher/EISystems/index.php [dostęp: 4.03.2024 r.].

Gandhi, Jennifer & Elvin Ong. 2019. “Committed or Conditional Democrats? Opposition Dynamics in Electoral Autocracies.” *American Journal of Political Science*, 63(4), ss. 948-963. <https://doi.org/10.1111/ajps.12441>.

Gartner, Scott S. & Patrick M. Regan. 1996. “Threat and Repression: The Non-Linear Relationship between Government and Opposition Violence.” *Journal of Peace Research*, 33(3), ss. 273-287.

Gazeta Wyborcza. 2014. *Funkcjonariusze ABW weszli do redakcji „Wprost”. Tusk apeluje o ujawnienie taśm [NA ŻYWO]*. https://wyborcza.pl/relacje/14,185171,16174973,Funkcjonariusze_ABW_weszli_do_redakcji__Wprost__Tusk.html [dostęp: 4.03.2024 r.].

Geddes, Barbara, Wright, Joseph & Erica Frantz. 2014. “Autocratic Breakdown and Regime Transitions: A New Data Set”. *Perspectives on Politics*, 12(2), ss. 313-331. <https://doi.org/10.1017/S1537592714000851>.

- Geddes, Barbara. 1999. "What do We Know about Democratization after Twenty Years?." *Annual Review of Political Science*, 2(1), ss. 115-144.
- Gerschewski, Johannes. 2013. "The Three Pillars of Stability: Legitimation, Repression, and Co-Optation in Autocratic Regimes." *Democratization*, 20(1), ss. 13-38. <https://doi.org/10.1080/13510347.2013.738860>.
- Gerschewski, Johannes. 2021. "Erosion or Decay? Conceptualizing Causes and Mechanisms of Democratic Regression." *Democratization*, 28(1), ss. 43-62. <https://doi.org/10.1080/13510347.2020.1826935>.
- Gherghina, Sergiu & Mihail Chiru. 2013. "Determinants of Legislative Voting Loyalty under Different Electoral Systems: Evidence from Romania." *International Political Science Review*, 35(5), ss. 523-541. <https://doi.org/10.1177/0192512113501242>.
- Gherghina, Sergiu. 2013. "Going for a Safe Vote: Electoral Bribes in Post-Communist Romania." *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 21(2-3), ss. 143-164. <https://doi.org/10.1080/0965156X.2013.836859>.
- Gherghina, Sergiu, Chiru, Mihail & Fernando Casal Bértoa. 2011. "State Resources and Pocket Money: Shortcuts for Party Funding in Romania." *Working Paper Series on the Legal Regulation of Political Parties*, 8, ss. 1-25. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1845264>.
- Ghinea, Cristian & Alina Mungiu-Pippidi. 2010. "The Case of Romania." [w:] Sebastian Müller & Christoph Gusy (red.) *Mediatem. Background Information Report—Media Policies and Regulatory Practices in a Selected Set of European Countries, the EU and the Council of Europe*.
- Gibbs, Tanya & Ankitha Cheerakathil. 2022. "Alternative Voting Methods Applied through ICT to Enhance Political Participation in the Czech Republic." *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, ss. 1-14. <https://doi.org/10.1080/13511610.2022.2069549>.
- Gilbert, Leah & Payam Mohseni. 2011. "Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes." *Studies in Comparative International Development*, 46, ss. 270-297. <https://doi.org/10.1007/s12116-011-9088-x>.

Giugăl, Aurelian. 2013. "Electoral Geography: The Concept and its Evolution in Post-Communist Romania." *Annals of the Ovidius University of Constanta-Political Science Series*, 2(1), ss. 123-133.

Giugăl, Aurelian et al. 2017. "Gerrymandering and Malapportionment, Romanian Style: The 2008 Electoral System." *East European Politics and Societies*, 31(4), ss. 683-703. <https://doi.org/10.1177/0888325417711222>.

Głowacki, Michał & Michał Kuś. 2012. "How Much Media Accountability In Bulgaria, Poland And Serbia? A Comparative Approach To Online Innovations." *Media Transformations/Mediju Transformacijos*, 7, ss. 36-57. <https://doi.org/10.7220/2029-865X.07.02>.

Gonzalez-Ocantos, Ezequiel et al. 2012. "Vote Buying and Social Desirability Bias: Experimental Evidence from Nicaragua." *American Journal of Political Science*, 56(1), ss. 202-217. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2011.00540.x>.

Grabowska, Mirosława. 2008. „Radio Maryja - Polska Prawica Religijna”. *Znak*, 640, ss. 10-16.

Guzek, Damian & Agnieszka Grzesiok-Horosz. 2022. "Political Will and Media Law: A Poland Case Analysis." *East European Politics and Societies*, 36(4), ss. 1245–1262. <https://doi.org/10.1177/08883254211049514>.

Halás, Marián & Pavel Klapka. 2016. "Functionality versus Gerrymandering and Nationalism in Administrative Geography: Lessons from Slovakia." *Regional Studies*, 51(10), ss. 1568-1579. <https://doi.org/10.1080/00343404.2016.1215602>.

Halász, Iván. 2016. "The Transborder Elections in Central Europe Opportunities for Voting Abroad and the Political Integration of Immigrants." *Hungarian Journal of Legal Studies*, 57(2), ss. 198–216. <https://doi.org/10.1556/2052.2016.57.2.4>.

Hale, Henry E. 2005. "Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in post-Soviet Eurasia." *World Politics*, 58(1), ss. 133-165. <https://doi.org/10.1353/wp.2006.0019>.

- Hallin, Daniel C. & Paolo Mancini. 2004. *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hanák, Peter. 2023. *Media Capture in Slovakia: A Story of Fragile Pluralism, Media Resilience and the Struggle Against Corruption*. <https://ipi.media/wp-content/uploads/2023/05/media-capture-in-slovakia-final.pdf> [dostęp: 31.03.2024 r.].
- Hanley, Seán. 2014. "Two Cheers for Czech Democracy." *Politologický časopis-Czech Journal of Political Science*, 21(3), ss. 161-176.
- Hanley, Seán & Milada A. Vachudova. 2018. "Understanding the Illiberal Turn: Democratic Backsliding in the Czech Republic." *East European Politics*, 34(3), ss. 276-296.
- Harris, Robert. 2003. *Political Corruption. In and Beyond the Nation State*. Londyn - Nowy Jork, Routledge.
- Hartliński, Maciej. 2015. "The 2015 Referendum in Poland." *East European Quarterly*, 43(2-3), ss. 235-242.
- Hartliński, Maciej. 2019. "The Effect of Political Parties on Nationwide Referendums in Poland after 1989." *East European Politics and Societies*, 33(3), ss. 733-754. <https://doi.org/10.1177/0888325418800552>.
- Haydanka, Yevheniy. 2021. "Authoritarization or Democratization: Directions of Electoral Processes in Present-Day Slovakia." *Journal of Comparative Politics*, 14(2), ss. 4-16.
- Helms, Ludger. 2008. "Studying Parliamentary Opposition in Old and New Democracies: Issues and Perspectives." *The Journal of Legislative Studies*, 14(1-2), ss. 6–19.
- Helms, Ludger. 2021. "Introduction: The Nature of Political Opposition in Contemporary Electoral Democracies and Autocracies." *European Political Science*, 20(4), ss. 569-579. <https://doi.org/10.1057/s41304-021-00323-z>.
- Herbut, Ryszard. 2001. „Opozycja polityczna – wzorce rywalizacyjnych zachowań w Europie Zachodniej.” [w:] Krzysztof Łabędź & Magdalena Mikołajczyk (red.)

Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych. Kraków, Katedra Politologii Instytutu Nauk Społecznych Akademii Pedagogicznej im. KEN.

Herman, Lise E. 2016. "Re-evaluating the Post-Communist Success Story: Party Elite Loyalty, Citizen Mobilization and the Erosion of Hungarian Democracy." *European Political Science Review*, 8(2), ss. 251-284.

<https://doi.org/10.1017/S1755773914000472>.

Herron, Erik S. & Michael S. Lynch. 2019. "Friends and Neighbors Voting Under Mixed-Member Majoritarian Electoral Systems: Evidence from Lithuania." *Representation*, 55(1), ss. 81-99. <https://doi.org/10.1017/S1755773914000472>.

Hicken, Alan. 2011. "Clientelism." *Annual Review of Political Science*, 14, ss. 289-310.

Hill, Daniel W. & Zachary M. Jones. 2014. "An Empirical Evaluation of Explanations for State Repression." *American Political Science Review*, 108(3), ss. 661-687. <https://doi.org/10.1017/S0003055414000306>.

Hlavacek, Petr & Jan Holzer. 2009. "Opposition in Non-Democratic Regimes: Notes on Possibilities and Limits of Current Theory." *World Political Science*, 5(1), ss. 484-489. <https://doi.org/10.2202/1935-6226.1059>.

Hloušek, Vít & Lubomír Kopeček. 2018. "Leader as a Focal Point: New Political Entrepreneurs and Candidate Selection in the Czech Republic." [w:] Xavier Coller, Guillermo Cordero & Antonio M. Jaime-Castillo (red.) *The Selection of Politicians in Times of Crisis*. Londyn – Nowy Jork, Routledge, ss. 66-80.

Holzer, Jan & Stanislav Balik. 2009. *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej*. Kraków, Ośrodek Myśli Politycznej.

Horowitz, Donald L. 2003. "Electoral Systems: A Primer for Decision Makers." *Journal of Democracy*, 14, ss. 115-127.

Huntington, Samuel P. 1995. *Trzecia fala demokratyzacji*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

IDEA. Estonia. 2023. *Political Finance Database*. <https://www.idea.int/data-tools/country-view/99/55?y=2019> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Illyés, Gergely. 2017. "Parliamentary Elections in Romania." *Hungarian Journal of Minority Studies*, 1(1), ss. 45-62.

Ilonszki, Gabriella & Réka Várnagy. 2014. "From Party Cartel to One-Party Dominance. The Case of Institutional Failure." *East European Politics*, 30(3), ss. 412-427. <https://doi.org/10.1080/21599165.2014.938739>.

Index.hu. 2013. *NMHH: A Klubrádióé a 95,3*. https://index.hu/kultur/media/2013/03/14/nmhh_a_klubradioe_a_95_3/ [dostęp: 31.03.2024 r.].

Ionescu, Ghița, & Isabel De Madariaga. 1972. *Opposition: past and present of a political institution*. Londyn, Watts.

IPI. 2022. *Media Freedom in Hungary ahead of 2022 Election*. https://ipi.media/wp-content/uploads/2022/03/HU_PressFreedomMission_Report_IPI_2022.pdf [dostęp: 31.03.2024 r.].

IRIS. 2010. *[BG] Reduction In The Number Of Members Of The Media Regulator*. <https://merlin.obs.coe.int/article/5434> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Jackiewicz, Andrzej. 2016. "Postal Voting and Voting by Proxy as an Alternative Voting Methods in the Light of the Electoral Code in Poland." *Białostockie Studia Prawnicze*, 20, ss. 261-271. <https://doi.org/10.15290/bsp.2016.20A.en.19>.

Jakubowicz, Karol & Miklós Sükösd. 2008. "Twelve Concepts Regarding Media System Evolution and Democratization in Post-Communist Societies." [w:] Karol Jakubowicz & Miklós Sükösd (red.) *Finding the right place on the map. Central and Eastern European media change in a global perspective*, Chicago, The University of Chicago Press, ss. 29-40.

Jämte, Jan & Rune Ellefsen. 2020. "The Consequences of Soft Repression." *Mobilization*, 25(3), ss. 383-404. <https://doi.org/10.17813/1086-671X-25-3-383>.

Jaskiernia, Alicja. 2008. *Media masowe w demokratycznych procesach wyborczych. Standardy europejskie i uwarunkowania ich realizacji*. Warszawa, Wydawnictwo ASPRA.

- Jastramskis, Deimantas. 2016. "Reduction of Liberalism in Lithuanian Media Policy." *Central European Journal of Communication*, 9(17), ss. 164-179. [https://doi.org/10.19195/1899-5101.9.2\(17\).2](https://doi.org/10.19195/1899-5101.9.2(17).2).
- Jastramskis, Mažvydas. 2019. "Effects of the Mixed Parallel Electoral System in Lithuania: the Worst of all Worlds?." *Parliamentary Affairs*, 72(3), ss. 561-587. <https://doi.org/10.1093/pa/gsy030>.
- Jenne, Erin K. 2018. "Is Nationalism or Ethnopolitics on the Rise Today?." *Ethno-politics*, 17(5), ss. 546-552. <https://doi.org/10.1080/17449057.2018.1532635>.
- Jiménez, Maryhen. 2023. "Contesting Autocracy: Repression and Opposition Coordination in Venezuela." *Political Studies*, 71(1), ss. 47-68. <https://doi.org/10.1177/0032321721999975>.
- Jõesaar, Andres & Ragne Kõuts-Klemm. 2019. "Is the Role of Public Service Media in Estonia Changing?." *Baltic Screen Media Review*, 7(1), ss. 96-116. <https://doi.org/10.2478/bsmr-2019-0006>.
- Jones, Larry E. 2017. *German Liberalism and the Dissolution of the Weimar Party System, 1918-1933*. Chapel Hill, UNC Press Books.
- Journalist: I was Given a Choice Between Self-censorship and Leaving*. 2019. <https://news.postimees.ee/6590791/journalist-i-was-given-a-choice-between-self-censorship-and-leaving>.
- Juhas, Pavol. 2014. "The Necessity of Electoral Laws Reform in Slovakia?." *Journal of Geography, Politics and Society*, 4(2), ss. 5-22.
- Kandalec, Pavel. 2013. *Access to Electoral Rights Czech Republic*. <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/29808> [dostęp: 31.03.2024 r.].
- Kanev, Dobrin. 2008. "Campaign Finance in Bulgaria." [w:] Daniel Smilov & Jurij Toplak (red.) *Political Finance and Corruption in Eastern Europe*. Londyn – Nowy Jork, Routledge, ss. 33-52.
- Kanev, Dobrin. 2012. "Parliamentary Elections in Bulgaria 2013: How Durable are the Tendencies of Authoritarian Populism in a Fragile Democracy?." *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 1, ss. 21-35.

- Kasemets, Aare. 2012. "The Long Transition to Good Governance: Looking at some Changes in the Estonian Governance Regime and Anti-Corruption Policy 1992-2012." *ERCAS Working Papers*, 8, ss. 1-65.
- Kater, Michael H. 1984. "Everyday Anti-Semitism in Prewar Nazi Germany: The Popular Bases." *Yad Vashem Studies*, 16, ss. 129-159.
- Keil, Soeren & Bernhard Stahl. 2023. "Between the Balkans and Europe: The State/Nation Problem in the Post-Yugoslav States." *Journal of Intervention and Statebuilding*, 17(2), ss. 119-135. <https://doi.org/10.1080/17502977.2023.2180723>.
- Keita, Mariama. 2011. *A Raid Raises Deeper Press Concerns in Czech Republic*. <https://cpj.org/2011/03/a-raid-raises-deeper-press-concerns-in-czech-repub/> [dostęp: 31.03.2024 r.].
- Kerem Yıldırım & Herbert Kitschelt. 2020. "Analytical Perspectives on Varieties of Clientelism." *Democratization*, 27(1), ss. 20-43. <https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1641798>.
- King, Ronald F. & Cosmin G. Marian. 2012. "Minority Representation and Reserved Legislative Seats in Romania." *East European Politics and Societies*, 26(3), ss. 561-588. <https://doi.org/10.1177/0888325412441493>.
- Kirby, Paul. 2023. *Marian Kocner: Businessman Cleared of Ordering Murders that Rocked Slovakia*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-65645526> [dostęp: 31.03.2024 r.].
- Kirchheimer, Otto. 1957. "The Waning of Opposition in Parliamentary Regimes". *Social Research*, 24(2), ss. 127-156.
- Kiss, Tamás & István G. Székely. 2016. "Shifting Linkages in Ethnic Mobilization: the Case of RMDSZ and the Hungarians in Transylvania." *Nationalities Papers*, 44(4), ss. 591-610. <https://doi.org/10.1080/00905992.2016.1149157>.
- Klauziński, Sebastian. 2020a. *Ujawniamy skalę promocji resortu Ziobry w Wirtualnej Polsce. Była ogromna*. <https://oko.press/ministerstwo-sprawiedliwosci-wirtualna-polska-kantar> [dostęp: 01.04.2024 r.].

- Klauziński, Sebastian. 2020b. *Jak Wirtualna Polska promuje Ziobrę. „Łączy nas z Ministerstwem Sprawiedliwości wiele interesów”*. <https://oko.press/wirtualna-polska-ziobro-machala> [dostęp: 01.04.2024 r.].
- Klauziński, Sebastian. 2021. *33 włamanie Pegasusem na telefony Brejzy w czasie kampanii wyborczej - ujawnia Citizen Lab*. <https://oko.press/brejza-pegasus-cba-citizen-lab> [dostęp: 31.03.2024 r.].
- Klima, Michal. 2013. “Conceptualising the Clientelistic Party: The Case Study of the Czech Republic.” *Czech Journal of Political Science*, 3, ss. 215-235. <https://doi.org/10.5817/PC2013-3-215>.
- Klíma, Michal. 2022. *Media Capture in the Czech Republic: Lessons Learnt From The Babiš Era And How To Rebuild Defences Against Media Capture*. <https://ipi.media/wp-content/uploads/2022/03/Media-Capture-in-the-czech-republic.pdf> [dostęp: 31.03.2024 r.].
- Klimkiewicz, Beata. 2016. *Poland*. <https://cmpf.eui.eu/media-pluralism-monitor/mpm-2016-results/poland/> [dostęp: 31.03.2024 r.].
- Klyueva, Anna & Katerina Tsetsura. 2010. “Media Non-Transparency Research: The Case of Romania.” *Public Relations Journal*, 4(4), ss. 1-24.
- Kneuer, Marianne. 2011. “Deficits in Democratic Quality? The Effects of Party-System Institutionalisation on the Quality of Democracy in Central Eastern Europe”. [w:] Gero Erdmann & Marianne Kneuer (red.) *Regression of Democracy?*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, ss. 133-171.
- Kodeks Wyborczy*. 2011. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20110210112> [dostęp: 31.03.2024 r.].
- Konarska, Katarzyna. 2021. „Zmiany w polityce medialnej Węgier i Polski.” *Media-Biznes-Kultura. Dziennikarstwo i komunikacja społeczna*, 10, ss. 83-101.
- Konstantinov, Mihail, Kostadin, Yanev, Pelova, Galina & Juliana Boneva. 2013. “Optimization Problems in the Bulgarian Electoral System.” *AIP Conference Proceedings*, 1570(1), ss. 54-63.

Konstantinov, Mihail, Pelova, Galina B. & Juliana Boneva. 2009. "Mathematics of the Bulgarian Electoral System." *AIP Conference Proceedings*, 1184 (1), ss. 235-246.

Konstantinov, Mihail, Yanev, Kostadin & Galina Pelova. 2010. "New Bi-Proportional Methods for Bulgarian Parliamentary Elections". *AIP Conference Proceedings*, 1293 (1), ss. 243–252.

Konstytucja Republiki Bulgarii. 1991. <https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/bulgaria2013.pdf> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Konstytucja Rumunii. 1991. https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/03/Rumunia_pol_010711.pdf [dostęp: 31.03.2024 r.].

Kopeček, Lubomír & Petra Svačinová. 2015. "Kdo Rozhoduje v Českých Politických Stranách? Vzestup Nových Politických Podnikatelů ve Srovnávací Perspektivě." *Středoevropské Politické Studie*, 17(2), ss. 178-211. <https://doi.org/10.5817/CEPSR.2015.2.178>.

Kornai, János. 2019. "The System Paradigm Revisited: Clarification and Additions in the Light of Experiences in the Post-Communist Region". [w:] Bálint Magyar (red.) *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*. Budapest – Nowy Jork, Central European University Press, ss. 21–74.

Kostadinova, Petia & Daniela V. Dimitrova. 2012. "Communicating Policy Change: Media Framing of Economic News in Post-Communist Bulgaria." *European Journal of Communication*, 27(2), ss. 171-186. <https://doi.org/10.1177/0267323112449097>.

Kostadinova, Petia & Maria Popova. 2014. "The 2013 Parliamentary Elections in Bulgaria." *Electoral Studies*, 34, ss. 365-368.

Kostadinova, Tatiana & Zoltán Kmetty. 2019. "Corruption and Political Participation in Hungary: Testing Models of Civic Engagement." *East European Politics and Societies*, 3, ss. 555-578.

Kovács, Zoltán & György Vida. 2015. "Geography of the New Electoral System and Changing Voting Patterns in Hungary." *Acta Geobalcánica*, 1(2), ss. 55-64. <http://dx.doi.org/10.18509/AGB.2015.06>.

Kowalik, Kinga A. & Marcin Kluzik. 2013. *Miejsce i rola opozycji w systemach autorytarnych i demokratycznych*. Kraków, Dante.

Koźbiał, Krzysztof. 2021. „Referenda w systemie politycznym Republiki Czeskiej.” *Wschodnioznawstwo*, 15, ss. 77-91. <https://10.4467/20827695WSC.21.004.14711>.

Král, Martin. 2018. “Analysis of Costs and Efficiency of the Czech Electoral System.” *Proceedings of 16th International Scientific Conference: Economic Policy In The European Union Member Countries*, ss. 166-173.

Krastev, Ivan. 2011. “Paradoxes of the New Authoritarianism”. *Journal of Democracy*, 22(2), ss. 5-16.

Krastev, Ivan. 2013. *Demokracja nieufnych: eseje polityczne*. Warszawa, Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Krawczyk, Tomasz. 2000. „Opozycja polityczna w państwach demokratycznych”. [w:] Andrzej W. Jabłoński & Leszek Sobkowiak (red.) *Studia z teorii polityki*, III. Wrocław.

Krawczyk, Tomasz. 2005. *Stosunki między rządem i opozycją w wybranych państwach Europy*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.

Krekó, Péter & Zsolt Enyedi. 2018. “Orbán's Laboratory of Illiberalism.” *Journal of Democracy*, 29(3), ss. 39-51.

Krjukov, Aleksander. 2014a. *Väikeparteid peavad erakonnaseaduse muudatusi kosmeetilisteks*. <https://www.err.ee/506235/vaikeparteid-peavad-erakonnaseaduse-muudatusi-kosmeetilisteks> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Krjukov, Aleksander. 2014b. *Kübar: riigikogu tegi rahvakogu ettepanekutest mugava valiku*. <https://www.err.ee/506130/kubar-riigikogu-tegi-rahvakogu-ettepanekutest-mugava-valiku> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Kruma, Kristine. 2013. *Access to Electoral Rights: Latvia*. <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/29816> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Kryszeń, Grzegorz. 2007. *Zakres biernego prawa wyborczego w wyborach parlamentarnych*.

https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/14044/1/G_Kryszan_Zakres_biernego_prawa_wyborczego_w_wyborach_parlamentarnych.pdf [dostęp: 16.04.2024 r.].

Kubát, Michal. 2010. *Teoria opozycji politycznej*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kuczyńska-Zonik, Aleksandra. 2021. "The Influence of New Technologies on the Election Process in Lithuania." *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, 6(64), ss. 175-188. <https://doi.org/10.15804/ppk.2021.06.14>.

Kusa, Natalia. 2020. *Z parlamentu i ulicy do internetu: opozycja polityczna w putinowskim systemie władzy*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM Poznań.

Laatsit, Marja-Liisa. 2013. *Access to Electoral Rights Estonia*. <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/29810> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Łabędź, Krzysztof. 2018. „Problemy związane z badaniem opozycji politycznej (przykład Polski)”. *Politeja - Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 15(53), ss. 243-255. <https://doi.org/10.12797/Politeja.15.2018.53.14>.

Lašas, Ainius. 2019. "Behind the Storefront of Democracy: The Case of Media–Politics Relations in Lithuania." *Journalism*, 20(10), ss. 1379-1396. <https://doi.org/10.1177/1464884916688291>.

László, Róbert & Péter Krekó. 2012. "Election Reform in Hungary: Still in Progress." *Working Paper*, ss. 1-8.

László, Róbert. 2016. *The New Hungarian Election System's Beneficiaries*. <https://cens.ceu.edu/sites/cens.ceu.edu/files/attachment/article/579/laszlo-thenewhungarianelectionsystemsbeneficiaries.pdf> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Latvia. Nations in Transit. 2020. <https://freedomhouse.org/country/latvia/nations-transit/2020> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Latvian election shadowed by division among ethnic Russians. 2022. <https://apnews.com/article/russia-ukraine-business-elections-voting-race-and-ethnicity-4d034a3b17e9c038d897ce52a6bea1fd> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Lauk, Epp. 2008. "Freedom For The Media? Issues Of Journalism Ethics In Estonia". *Informacijos Mokslai*, 47, ss. 59-65.

Law on Elections to the Seimas. 2020. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/496d04f09f4611eaa51db668f0092944?jfwid=bkaxmnua> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Ławniczak Kamil. 2013. „Process tracing. Śledzenie mechanizmów przyczynowych.” [w:] Kamil Ławniczak (red.) *Metody jakościowe i ilościowe w badaniu organizacji i działania Unii Europejskiej.* Warszawa, Wydawnictwo Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, ss. 69-122.

Lesińska, Magdalena. 2014. *Partycypacja Polaków głosujących za granicą w wyborach krajowych: analiza wyników wyborów parlamentarnych i prezydenckich w Polsce w latach 1990-2011.* <https://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2016/06/WP79137-4.pdf> [dostęp: 31.03.2024 r.].

Lesińska, Magdalena. 2018. "Participation and Voting Behavior of Poles Abroad in Home Country Elections. The Case of Poles in the US and Canada in Comparative Perspective." *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny*, 44(4), ss. 97-117. <https://doi.org/10.4467/25444972SMPP.18.048.9450>.

Levitsky, Steven, & Lucan A. Way. 2002. "Elections without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism." *Journal of Democracy*, 13, ss. 51–65.

Levitsky, Steven & Lucan A. Way. 2015. "The Myth of Democratic Recession." *Journal of Democracy*, 2(1), ss. 45-58. <https://doi.org/10.1353/jod.2015.0007>.

Lewis, Paul G. 1997. "The Repositioning of Opposition in East-Central Europe." *Government and Opposition*, 32(4), ss. 614-630.

Lichbach, Mark I. & Ted R. Gurr. 1981. "The Conflict Process: A Formal Model." *Journal of Conflict Resolution*, 25(1), ss. 3-29.

- Lijphart, Arend. 1971. "Comparative Politics and the Comparative Method." *The American Political Science Review*, 65(3), ss. 682–693.
- Linden, Annette & Bert Klandermans. 2006. "Stigmatization and Repression of Extreme-Right Activism in the Netherlands." *Mobilization: An International Quarterly*, 11(2), ss. 213-228.
- Linz, Juan J. 1973. "Opposition to and under an Authoritarian Regime." [w:] Robert Dahl (red.) *Regimes and Oppositions*. New Haven, Yale University Press, ss. 171-259.
- Linz, Juan J. & Alfred Stepan. 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-communist Europe*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Linz, Juan J. 1970. "L'opposizione in un Regime Autoritario: il Caso Della Spagna". *SocietEditrice il Mulion*.
- Little, Andrew T., Tucker, Joshua A. & Tom LaGatta. 2015. "Elections, Protest, and Alternation of Power." *The Journal of Politics*, 77(4), ss. 1142-1156.
- Lowenestein, Karl. 1937a. "Militant Democracy and Fundamental Rights, I". *American Political Science Review*, 31(3), ss. 417–432.
- Lowenestein, Karl. 1937b. "Militant Democracy and Fundamental Rights, II". *American Political Science Review*, 31(4), ss. 638–658.
- Loxbo, Karl & Mats Sjölin. 2017. "Parliamentary Opposition on the Wane? The Case of Sweden, 1970–2014." *Government and Opposition*, 52(4), ss. 587-613. <https://doi.org/10.1017/gov.2015.39>.
- Lührmann, Anna & Staffan I. Lindberg. 2019. "A Third Wave of Autocratization is here: What is New About it?" *Democratization*, 26(7), ss. 1095-1113. <https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1582029>.
- Lupu, Cristina. 2020. *Starea mass-media în România 2020*. https://www.cji.ro/wp-content/uploads/2020/04/STUDIU-PRESA-2020_roBT-rev-01.pdf [dostęp: 01.04.2024 r.].
- Lyman, Ricky. 2017. *In Czech Election, a New Threat to European Unity*. <https://www.nytimes.com/2017/10/17/world/europe/czech-republic-andrej-babis.html> [dostęp: 30.03.2024 r.].

- Machelski, Zbigniew. 2001. *Opozycja w systemie demokracji parlamentarnej: Wielka Brytania, Niemcy, Włochy*. Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe.
- Machelski, Zbigniew. 2016a. „Niektóre problemy związane z opozycją polityczną”. *Polityka i Społeczeństwo*, 14(1), ss. 12-25.
- Machelski, Zbigniew. 2016b. *Opozycja polityczna w Europie. Ujęcie porównawcze*. Warszawa, Difin SA.
- Maerz, Seraphine F. 2020. “The Many Faces of Authoritarian Persistence: a Set-Theory Perspective on the Survival Strategies of Authoritarian Regimes.” *Government and Opposition*, 55(1), ss. 64-87. <https://doi.org/10.1017/gov.2018.17>.
- Magyar, Bálint & Bálint Madlovics. 2020. *The Anatomy of Post-Communist Regimes. A Conceptual Framework*. Budapeszt–Nowy Jork, Central European University Press.
- Maminskaitė, Monika. 2022. “Real and Perceived Voting Costs: Lithuanian Emigrants’ Discourses on External Voting Difficulty.” *International Migration*, 60(3), ss. 228-241. <https://doi.org/10.1111/imig.12917>.
- March, Luke. 2009. “Managing Opposition in a Hybrid Regime: Just Russia and Parastatal Opposition.” *Slavic Review*, 68(3), ss. 504-527. <https://doi.org/10.1017/S0037677900019707>.
- Mares, Isabela & Giancarlo Visconti. 2020. “Voting for the Lesser Evil: Evidence from a Conjoint Experiment in Romania.” *Political Science Research and Methods*, 8(2), ss. 315-328. <https://doi.org/10.1017/psrm.2019.12>.
- Mares, Isabela & Lauren E. Young. 2018. “The Core Voter’s Curse: Clientelistic Threats and Promises in Hungarian Elections.” *Comparative Political Studies*, 51(11), ss. 1441-1471. <https://doi.org/10.1177/0010414018758754>.
- Mares, Isabela, Muntean, Aurelian & Tsveta Petrova. 2018. “Economic Intimidation in Contemporary Elections: Evidence from Romania and Bulgaria.” *Government and Opposition*, 53(3), ss. 486-517. <https://doi.org/10.1017/gov.2016.39>.
- Mareš, Miroslav. 2012. “Czech Militant Democracy in Action: Dissolution of the Workers’ Party and the Wider Context of This Act.” *East European Politics and Societies*, 26(1), ss. 33-55. <https://doi.org/10.1177/0888325411408070>.

- Mariam, Jikia & Demetrashvili Sophio. 2020. "Parliamentary Representation of Minorities in Romania-Current Challenges." *Проблеми законності*, 148, ss. 201-209.
- Markowski, Radosław. 2018. "Backsliding into Authoritarian. Clientelism: The Case of Poland." [w:] Petra Guasti & Zdenka Mansfeldová (red.) *Democracy under Stress*. Praga, Czech Academy of Science, ss. 95-118.
- Martin, Francesco. 2019. *Bulgaria, Radio Silence* . <https://www.balcanicau-caso.org/eng/Areas/Bulgaria/Bulgaria-radio-silence-196663> [dostęp: 01.04.2024 r.].
- Martiniello, Marco. 2006. *Towards a Coherent Approach to Immigrant Integration Policy(ies) in the European Union*. <https://www.oecd.org/dev/38295165.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].
- Martins, Herminio. 1969. "Opposition in Portugal". *Government and Opposition*, 4(2), ss. 250-263.
- Marx Ferree, Myra. 2004. "Soft Repression: Ridicule, Stigma, and Silencing in Gender-Based Movements." [w:] Daniel M. Cress & Daniel J. Myers (red.) *Authority in contention*. Bingley, Emerald Group Publishing Limited, ss. 85-101.
- Matonytė, Irmīna. 2008. "(Liberal) Mass Media and the (Multi) Party System in Post-Communist Lithuania." *Central European Journal of Communication*, 1(1), ss. 123-144.
- Matonytė, Irmīna. 2009. "Ex-Nomenklatura and Ex-Dissidents in the Post-Communist Parliaments of Estonia, Latvia, Lithuania, and Poland." *Viešoji Politika ir Administravimas*, 29, ss. 28-39.
- Matonytė, Irmīna. 2012. "Controlled or Controlling Free Media and Electoral Campaigns: the Legislative Experiment in Lithuania 2008." *Informacijos Mokslai*, 59, ss. 7-23.
- McAdam, Doug, Tarrow, Sidney & Charles Tilly. 2004. *Dynamics of Contention*. Cambridge, Cambridge University Press.
- McCarthy-Jones, Anthea & Mark Turner. 2022. "What is a "Mafia State" and How is One Created?." *Policy Studies*, 43(6), ss. 1195-1215. <https://doi.org/10.1080/01442872.2021.2012141>.

Mécs, János. 2018. *Egy hibás érv a győzteskompenzáció mellett*. <https://jog.tk.hu/blog/2018/08/egy-hibas-erv-a-gyozteskompenzacio-mellett> [dostęp: 01.04.2024 r.].

Merkel, Wolfgang. 2010. "Are Dictatorships Returning? Revisiting the 'Democratic Rollback' Hypothesis." *Contemporary Politics*, 16(1), ss. 17-31.

Merton, Robert K. 1949. *On Sociological Theories of the Middle Range*. <https://www.csun.edu/~snk1966/Robert%20K%20Merton%20-%20On%20Sociological%20Theories%20of%20the%20Middle%20Range.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

Merton, Robert K. 1968. *Social Theory and Social Structure*. Nowy Jork, Simon and Schuster.

Meseznikov, Grigorij & Ol'ga Gyarfasova. 2018. "Slovakia's Conflicting Camps." *Journal of Democracy*, 29(3), ss. 78-90.

Micgiel, John. 2018. "Bandits and Reactionaries: The Suppression of the Opposition in Poland, 1944-1946". [w:] Norman Naimark & Leonid Gibianskii (red.) *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949*. Londyn – Nowy Jork, Routledge, ss. 93-110.

Michalak, Bartłomiej. 2018. „Zmiana przepisów Kodeksu wyborczego przed wyborami samorządowymi 2018.” *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*, 58, ss. 75-99. <https://doi.org/10.15804/athena.2018.58.05>.

Michalak, Bartłomiej. 2022. *Wyzwania i bariery głosowania Polaków za granicą*. <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatekspertyzy/6648/plik/oe-431.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

Mielczarek, Tomasz. 2009. „Od medialnego koncernu do partii politycznej.” *Rocznik Prasoznawczy*, 3, ss. 41-57.

Mihai, Iuliana O. & Riana Iren Radu. 2021. "Financing Political Parties and Electoral Campaigns in Romania—Challenges for Professional Accountants." *Annals of the University Dunarea de Jos of Galati: Fascicle: I, Economics & Applied Informatics*, 27(3), ss. 57-61. <https://doi.org/10.35219/eai15840409224>.

Mikuš, Roman & Daniel Guriňák. 2014. "Electoral System of Slovakia: Perspective of Political Geography." *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijic. SASA*, 64(1), ss. 79-92. <https://doi.org/10.2298/IJGI1401079M>.

Milewski, Natalia, Barczyszyn, Paulina & Epp Lauk. 2014. "Three Countries, One Profession: The Journalism Cultures in Poland, Romania and Moldova." [w:] Michał Głowacki, Epp Lauk & Auksė Balčytienė (red.) *Journalism that Matters. Views from Central and Eastern Europe*. Bern, Peter Lang, ss. 97-114.

Millard, Frances. 2011. "Electoral-System Change in Latvia and the Elections of 2010." *Communist and Post-Communist Studies*, 44(4), ss. 309-318. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2011.10.002>.

Miller, Steven J. 2006. "The Method of Least Squares." *Mathematics Department Brown University*, 8, ss. 1-7.

Minarechová, Radka. 2012. *Getting out the Vote Among Slovaks Abroad*. <https://spectator.sme.sk/c/20042133/getting-out-the-vote-among-slovaks-abroad.html> [dostęp: 01.04.2024 r.].

Mohr, Cathrin. 2019. *Carrots and Sticks: Targeting the Opposition in an Autocratic Regime*. https://www.econhist.econ.uni-muenchen.de/personen/former_phd_students/wp132-cathrin-mohr.pdf [dostęp: 01.04.2024 r.].

Mucha, Wojciech. 2020. *Closing the System. How has Viktor Orbán Changed the Hungarian media?*. <https://klubjagiellonski.pl/2020/10/23/closing-the-system-how-has-viktor-orban-changed-the-hungarian-media/> [dostęp: 01.04.2024 r.].

Müller, Jan-Werner. 2016. "Protecting Popular Self-Government from the People? New Normative Perspectives on Militant Democracy." *Annual Review of Political Science*, 19, ss. 249-265. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-043014-124054>.

Mungiu-Pippidi, Alina. 2006. "Corruption: Diagnosis and Treatment." *Journal of Democracy*, 17(3), ss. 86–99.

Mungiu-Pippidi, Alina. 2012. "Freedom without Impartiality: The Vicious Circle of Media Capture." [w:] Peter Gross & Karol Jakubowicz (red.) *Media transformations*

in the post-communist world: Eastern Europe's tortured path to change. Lanham, Rowman & Littlefield, ss. 49-66.

Nadskakuła, Olga. 2013. *Kategoria swój i obcy w rosyjskim myśleniu politycznym*. Kraków, Księgarnia Akademicka.

Nadskakuła, Olga. 2019. *Kapitał polityczny opozycji antysystemowej w Rosji*. Kraków, Księgarnia Akademicka.

Nations in Transit. Estonia. 2015. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/estonia/nations-transit/2015> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Estonia. 2018. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/estonia/nations-transit/2018> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Hungary. 2015. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/hungary/nations-transit/2015> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Hungary. 2017. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/hungary/nations-transit/2017> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Hungary. 2018. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/hungary/nations-transit/2018> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Hungary. 2020. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/hungary/nations-transit/2020> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Latvia. 2015. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/latvia/nations-transit/2015> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Latvia. 2017. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/latvia/nations-transit/2017> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Latvia. 2018. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/latvia/nations-transit/2018> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Latvia. 2020. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/latvia/nations-transit/2020> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Lithuania. 2015. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/lithuania/nations-transit/2015> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Lithuania. 2016. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/lithuania/nations-transit/2016> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Lithuania. 2017. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/lithuania/nations-transit/2017> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Lithuania. 2019. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/lithuania/nations-transit/2019> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Poland. 2016. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/poland/nations-transit/2016> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Poland. 2017. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/poland/nations-transit/2017> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Poland. 2018. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/poland/nations-transit/2018> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Poland. 2019. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/poland/nations-transit/2019> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Poland. 2020. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/poland/nations-transit/2020> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Romania. 2015. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/romania/nations-transit/2015> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Romania. 2018. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/romania/nations-transit/2018> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Romania. 2020. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/romania/nations-transit/2020> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Nations in Transit. Slovakia. 2015. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/slovakia/nations-transit/2015> [dostęp: 02.04.2024 r.].

Nations in Transit. Slovakia. 2017. *Country Report*. <https://freedomhouse.org/country/slovakia/nations-transit/2017> [dostęp: 02.04.2024 r.].

Nemčok, Miroslav & Peter Spáč. 2019. "Referendum as a Party Tool: The Case of Slovakia." *East European Politics and Societies*, 3, ss. 755-777. <https://doi.org/10.1177/088832541880055.1>

Nikolenyi, Csaba. 2011. "When Electoral Reform Fails: The Stability of Proportional Representation in Post-Communist Democracies." *West European Politics*, 34(3), ss. 607-625.

Nowak, Stefan. 2011. *Metodologia badań społecznych*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ondřej, Císař & Tomáš Petr. 2007. "Party Funding in the Czech Republic." [w:] Daniel Smilov (red.) *Political finance and corruption in Eastern Europe*. Londyn – Nowy Jork, Routledge, ss. 71-90.

Open Politics. 2016. *De ce a ajuns TVR falit și irelevant?*. <http://tvr.open.politics.ro/> [dostęp: 01.04.2024 r.].

Orłowski, Maciej. 2018. *Rumunia: Wielotysięczne protesty przeciwko rządowi. 440 osób zostało rannych*. <https://wyborcza.pl/7,75399,23777029,antyrzadowe-protesty-w-rumunii-440-osob-zostalo-rannych.html> [dostęp: 01.04.2024 r.].

Örnebring, Henrik. 2012. "Clientelism, Elites, and the Media in Central and Eastern Europe." *The International Journal of Press/Politics*, 17, ss. 497-515. <https://doi.org/10.1177/1940161212454329>.

Orr, Graeme. 2006. "Suppressing Vote-Buying: the 'War' on Electoral Bribery from 1868." *The Journal of Legal History*, 27(3), ss. 289-314. <https://doi.org/10.1080/01440360601041142>.

OSCE. Lithuania. 2019. *ODIHR Election Assessment Mission Final Report*. <https://www.osce.org/files/f/documents/a/e/433352.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODHIR. Poland. 2019. *ODIHR Limited Election Observation Mission Final Report*. https://www.osce.org/files/f/documents/c/7/446371_1.pdf [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Hungary. 2010. *OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Report*. <https://www.osce.org/files/f/documents/d/5/71075.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Hungary. 2014. *OSCE/ODIHR Limited Election Observation Mission Final Report*. <https://www.osce.org/files/f/documents/c/0/121098.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Hungary. 2018. *ODIHR Limited Election Observation Mission Final Report*. <https://www.osce.org/files/f/documents/0/9/385959.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Latvia. 2010. *OSCE/ODIHR Limited Election Observation Mission Final Report*. <https://www.osce.org/files/f/documents/b/7/74785.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Latvia. 2011. *OSCE/ODIHR Limited Election Observation Mission Final Report*. <https://www.osce.org/files/f/documents/c/c/86363.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Latvia. 2014. *OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Final Report*. <https://www.osce.org/files/f/documents/0/9/132416.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Latvia. 2018. *ODIHR Election Assessment Mission Final Report*. https://www.osce.org/files/Latvia%202018%20parliamentary_final%20report_17.01.2019.pdf [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Poland, 2019. *ODIHR Limited Election Observation Mission Final Report*. https://www.osce.org/files/f/documents/c/7/446371_1.pdf [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Poland. 2011. *OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Report*. https://www.osce.org/files/f/documents/7/5/87024_0.pdf [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Poland. 2015. *OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Report*. https://www.osce.org/files/f/documents/4/1/217961_0.pdf [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Romania. 2012. *OSCE/ODIHR Election Expert Team Final Report*. <https://www.osce.org/files/f/documents/0/2/98757.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Romania. 2016. *OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report*. <https://www.osce.org/files/f/documents/0/7/278346.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Slovakia, 2012. *OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report*. <https://www.osce.org/odihr/elections/slovakia/115733> [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Slovakia. 2010. *OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Report*. <https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/71246.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

OSCE/ODIHR. Slovakia. 2016. *OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Final Report*. <https://www.osce.org/files/f/documents/c/1/235591.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].

Osiewicz, Przemysław. 2020. "Estonia: From Neo-Militant Towards Quasi-Militant Democracy?." [w:] Joanna Rak & Roman Bäcker (red.) *Neo-militant Democracies in Post-communist Member States of the European Union*. Londyn – Nowy Jork, Routledge, ss. 23-41.

Otręba, Adrianna. 2024. *Krzysztof Brejza był inwigilowany Pegasusem. Tak zeznała szefowa CBA*. <https://fakty.tvn24.pl/zobacz-fakty/krzysztof-brejza-byl-inwigilowany-pegasusem-tak-zeznala-szefowa-cba-st7743832> [dostęp: 01.04.2024 r.].

Pałęcki, Krzysztof. 2001. „Opozycja polityczna—próba typologii.” [w:] Krzysztof Łabędź & Magdalena Mikołajczyk (red.) *Opozycja w systemach demokratycznych i nie-demokratycznych*. Kraków, Katedra Politologii Instytutu Nauk Społecznych Akademii Pedagogicznej im. KEN.

Panyi, Szabolcs. 2022. *Boosting of Spying Capabilities Stokes Fear Hungary is Building a Surveillance State*. <https://balkaninsight.com/2022/10/13/boosting-of-spying-capabilities-stokes-fear-hungary-is-building-a-surveillance-state/> [dostęp: 01.04.2024 r.].

Paparinskis, Martins. 2018. *Political and Electoral Rights of Non-citizen Residents in Latvia and Estonia: Current Situation and Perspectives*. <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10048777/> [dostęp: 01.04.2024 r.].

- Papp, Zsófia & Burtejin Zorigt. 2017. "Political Constraints and the Limited Effect of Electoral System Change on Personal Vote-Seeking in Hungary." *East European Politics and Societies*, 1, ss. 119 -141. <https://doi.org/10.1177/0888325417736809>.
- Pennings, Paul, Keman, Hans & Jan Kleinnijenhuis. 2005. *Doing Research in Political Science: An Introduction to Comparative Methods and Statistics*. Londyn, Sage.
- Peruško, Zrinjka & Helena Popović. 2008. "Media Concentration Trends in Central and Eastern Europe." [w:] Karol Jakubowicz & Miklós Sükösd (red.) *Finding the right place on the map. Central and Eastern European media change in a global perspective*. Chicago, The University of Chicago Press, ss. 165-189.
- Peruško, Zrinjka, Vozab, Dina & Antonija Čuvalo. 2013. "Audiences as a Source of Agency in Media Systems: Post-Socialist Europe in Comparative Perspective." *Medialni Studia*, 2, ss. 137-154.
- Petitpas, Adrien, Jaquet, Julien M. & Pascal Sciarini. 2021. "Does E-Voting Matter for Turnout, and to Whom?." *Electoral Studies*, 71, ss. 1-14 <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2020.102245>.
- Pierzgalski, Michał. 2015. „Gerrymandering, czyli manipulowanie strukturą granic okręgów wyborczych.” *Studia Socjologiczne*, 218(3), ss. 7-39.
- Pietraszewski, Marcin. 2016. *Posel PiS doniósł na komunistów z Dąbrowy Górniczej. Wszyscy zostali skazani*. <https://katowice.wyborcza.pl/katowice/1,35063,19996809,posel-pis-doniosl-na-komunistow-z-dabrowy-gorniczej-wszyscy.html> [dostęp: 01.04.2024 r.].
- Plattner, Marc F. 2014. "The End of the Transitions Era?." *Journal of Democracy*, 25(3), ss. 5-16. <https://doi.org/10.1353/jod.2014.0053>.
- Plešivčák, Martin. 2023. "How Electoral Geography Can Help in Struggle with the Far Right: Example of Slovakia." *Journal of Comparative Politics*, 16(1), ss. 110-125.
- PL-x nr. 649/2015*. 2015. https://www.cdep.ro/pls/proiecte/upl_pck2015.proiect?cam=2&idp=15191 [dostęp: 01.04.2024 r.].

- Pokorna-Ignatowicz, Katarzyna. 2010. *Rodzina Radia Maryja jako elektorat*. <https://core.ac.uk/download/pdf/288121458.pdf> [dostęp: 01.04.2024 r.].
- Poláš, Martin. 2017. *Nový Čas kupuje od Ringieru podnikateľ Siekel, NMH preberá zvyšné tituly*. <https://medialne.trend.sk/tlac/novy-cas-kupuje-ringieru-podnikatel-siekel-nmh-prebera-zvysne-tituly> [dostęp: 01.04.2024 r.].
- Polskie Radio 24. 2016. *Ustawa medialna: mają powstać instytucje mediów narodowych*. <https://polskieradio24.pl/5/3/artykul/1606085,ustawa-medialna-maja-powstac-instytucje-mediow-narodowych> [dostęp: 01.04.2024 r.].
- Polyák, Gábor. 2019. "Media in Hungary: Three Pillars of an Illiberal Democracy." [w:] Ewa Połomska & Charlie Beckett (red.) *Public Service Broadcasting and Media Systems in Troubled European Democracies*. Londyn, Palgrave Macmillan, ss. 279-303.
- Pop-Eleches, Cristian & Grigore Pop-Eleches. 2012. "Targeted Government Spending and Political Preferences." *Quarterly Journal of Political Science*, 7(3), ss. 285-320. <http://dx.doi.org/10.1561/100.00011017>.
- Popescu, Bogdan. 2012. "Out-of-Country Voting—Participation in Elections of Romania Diaspora." *Political Science and International Relations*, 1, ss. 94-110.
- Popova, Maria. 2012. *Politicized Justice in Emerging Democracies: A Study of Courts in Russia and Ukraine*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Prawo i Sprawiedliwość. 2015. *Myśląc Polska*. <https://pis.org.pl/dokumenty?page=2> [dostęp: 01.04.2024 r.].
- Prezydent.pl. 2008. *Weto do ustawy o zmianie ustawy o radiofonii i telewizji*. <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-lecha-kaczynskiego/ustawy/ustawy-zawetowane/weto-do-ustawy-o-zmianie-ustawy-o-radiofonii-i-telewizji,23955> [dostęp: 01.04.2024 r.].
- Price, Lada Trifonova. 2019. "Media Corruption and Issues of Journalistic and Institutional Integrity in Post-Communist Countries: The Case of Bulgaria." *Communist and Post-communist Studies*, 52(1), ss. 71-79. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2019.02.005>.

Prokop, Maryana. 2020. *Badanie nad reżimami hybrydalnymi: systemy polityczne Ukrainy i Rosji w latach 2000-2012: case study*. Kielce, Uniwersytet im. Jana Kochanowskiego w Kielcach.

Radio Prague International. 2013. *Babiš Already Broke his Promise not to Meddle in MAFRA*. <https://english.radio.cz/babis-already-broke-his-promise-not-meddle-mafra-8318699> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Ragin, Charles C. 2007. "Comparative Methods." [w:] Stephen P. Turner & William Outhwaite (red.) *The Sage Handbook of Social Science Methodology*. Londyn, Sage, 67-80.

Rak, Joanna. 2020. "Quasi-Militant Democracy as a New Form of Sacred in Poland during the Corona Crisis." *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 19(57), ss. 111-128.

Rak, Joanna. 2021a. "Policing Anti-Government Protests During the Coronavirus Crisis in Poland: Between Escalated Force and Negotiated Management." *Teorija in Praksa*, 58, ss. 598-692. <https://doi.org/10.51936/tip.58.specialissue.598-615>.

Rak, Joanna. 2021b. „Autokreacja ról politycznych Komitetu Obrony Demokracji w mitycznym uniwersum polskiej sceny politycznej.” *Historia i Polityka*, 42(35), ss. 31-45. <http://dx.doi.org/10.12775/HiP.2021.002>.

Rak, Joanna. 2021c. "The Sovereignty of the Visegrád Group Political Nations in 2008–2019: From Abusing Neo-Militant Democracy to Quasi-Militant Democracy." *Parlamento Studijos*, 31, ss. 65-84. <https://doi.org/10.51740/ps.vi31.776>.

Rak, Joanna. 2022. "The Impact of Morally Injurious Events on the Dynamics of Mobilization for Women's Rights in Poland." *Przegląd Politologiczny*, 3, ss. 35-45. <https://doi.org/10.14746/pp.2022.27.3.3>.

Rak, Joanna & Karolina Owczarek. 2022a. "Freedom of Assembly at Stake: The Warsaw Police's Partisanship During Polish Protests in Times of Pandemic." *Studia Securitatis*, 16(2), ss. 169-180.

Rak, Joanna & Karolina Owczarek. 2022b. "Theoretical Approaches towards Soft Repressions and Social Mobilisation." *Azja-Pacyfik*, 25, ss. 57-69. <https://doi.org/10.15805/ap2022.1.04>.

Rak, Joanna & Roman Bäcker. 2022. *Neo-militant Democracies in Post-Communist Member States of the European Union*. Nowy Jork - Londyn, Routledge.

Rak, Joanna. 2023. "When the Construction of Police Legitimacy Backfires? Emotion Expression Management in Times of the Erosion of the Rule of Law." *Policing: A Journal of Policy and Practice*, 17, ss. 1–13. <https://doi.org/10.1093/police/paad031>.

Rak, Joanna & Maciej Skrzypek. 2023. „PROFILE: Why Have Social Mobilizations for Women’s Reproductive Rights in Poland Failed?.” *Social Movement Studies*, ss. 1-8. <https://doi.org/10.1080/14742837.2023.2230157>.

Ramonaitė, Ainė & Adelė Vaiginytė. 2020. "Exploring Political Bias in Captured Media: The Study of Local Press in Lithuania Using Computational Content Analysis Methods." *Politologija*, 100(4), ss. 34-68. <https://doi.org/10.15388/Polit.2020.100.2>.

Rashkova, Ekaterina R. 2021. "The Bulgarian Diaspora Vote: A Case of A Large Untapped Electoral Potential." *PS: Political Science & Politics*, 54(1), ss. 113-114. <https://doi.org/10.1017/S1049096520001146>.

Raycheva, Lilia. 2016. "The Impact of Television in Bulgaria on the Electoral Process and Voting Behavior." *Journal of Political Marketing*, 15(2-3), ss. 171-195. <https://doi.org/10.1080/15377857.2016.1151119>.

Regan, Patrick M. & Errol A. Henderson. 2022. "Democracy, Threats and Political Repression in Developing Countries: are Democracies Internally Less Violent?." *Third World Quarterly*, 23(1), ss. 119-136. <https://doi.org/10.1080/01436590220108207>.

Rényi, Pál D. 2018. *Orbán lerendelte magához Hatvanpusztára Puch Lászlót, hogy vegye meg neki a Népszavát*. <https://444.hu/2018/03/09/orban-lerendelte-magahoz-hatvanpusztara-puch-laszlot-hogy-vegye-meg-neki-a-nepszavat> [dostęp: 01.04.2024 r.].

Reuters. 2015. *Ekspress Grupp merges AS Eesti Ajalehed and AS Delfi*. <https://www.reuters.com/article/idUSFWN0UT00U/> [dostęp: 17.03.2024 r.].

Rezmer-Plotka, Kamila. 2022. "Bulgaria: Corruption-and Oligarchy-Driven Drift towards Quasi-Militant Democracy." [w:] Joanna Rak & Roman Bäcker (red.) *Neo-militant Democracies in Post-communist Member States of the European Union*. Londyn – Nowy Jork, Routledge, ss. 130-145.

- Romania Curată. 2015. *Inițiativa legislativă a domnului Dragnea aprobată de Senat: o lipsă cronică de înțelegere a fenomenului discriminării*. <http://www.romaniacurata.ro/initiativa-legislativa-a-domnului-dragnea-aprobata-de-senat-o-lipsa-cronica-de-intelegere-a-fenomenului-discriminarii> [dostep: 01.04.2024 r.].
- Romero, Francisco C., Blanco, Miguel Á. D. A. & Teresa M. O. López. 2011. “The Stability and Consolidation of the Francoist Regime. The Case of Eastern Andalusia, 1936–1950.” *Contemporary European History*, 20(1), ss. 37-59. <https://doi.org/10.1017/S0960777310000366>.
- Roper, Steven D. 2006. “The Influence of Party Patronage and State Finance on Electoral Outcomes: Evidence from Romania.” *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 22(3), ss. 362-382.
- Rose, Richard. 1995. “Mobilizing Demobilized Voters in Post-Communist Societies.” *Party Politics*, 1(4), ss. 549-563.
- Ross, Cameron. 2015. “State against Civil Society: Contentious Politics and the Non-Systemic Opposition in Russia.” *Europe-Asia Studies*, 67(2), ss. 171-176. <https://doi.org/10.1080/09668136.2014.1001575>.
- Roudakova, Natalia. 2008. “Media—Political Clientelism: Lessons from Anthropology.” *Media, Culture & Society*, 30(1), ss. 41-59. <https://doi.org/10.1177/0163443707084349>.
- Rowthorn, Natalie. 2015. *Lithuania Removes Insult Articles from Criminal Code*. <https://ipi.media/lithuania-removes-insult-articles-from-criminal-code/> [dostep: 01.04.2024 r.].
- Rožukalne, Anda. 2013a. “Latvian Media during Economic Recession: Ownership Changes, Concentration and Political Parallelism (2008–2012).” [w:] Aivars Vetra et al. (red.) *Collection of Scientific Papers 2012*. Ryga, Rīga Stradiņš University, ss. 21-48.
- Rožukalne, Anda. 2013b. *Latvia's Media Owners: A Monograph on Latvia's Media System and the Most Important Owners Thereof*. Ryga, Zinātne.

- RSF. 2018. *New RSF Report on Obstacles to Investigative Journalism in Bulgaria*. <https://rsf.org/en/new-rsf-report-obstacles-investigative-journalism-bulgaria> [dostęp: 01.04.2024 r.].
- RSF. 2019. *Conclusions of the Joint International Press Freedom Mission to Hungary*. https://rsf.org/sites/default/files/rsf_drupal7/hungary_conclusions_-_international_mission_-_final.pdf [dostęp: 01.04.2024 r.].
- RSF. 2020. *Does Crisis at Leading Daily Mean End to Investigative Journalism in Estonia?*. <https://rsf.org/en/does-crisis-leading-daily-mean-end-investigative-journalism-estonia> [dostęp: 31.03.2024 r.].
- Rustow, Dankwart A. 2016. "Transiciones a la Democracia. Hacia un Modelo Dinámico." *Regímenes políticos. Orígenes y efectos*, ss. 117-148.
- Rusu, Alexandru. 2010. "Diagnosis of Corruption in Latvia." [w:] *Working Paper No. 9*. Berlin, European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building, ss. 1-27.
- Ryszka, Franciszek. 1985. *Państwo stanu wyjątkowego: rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*. Warszawa, Ossolineum.
- Santora, Marc. 2019. *Slovakia's First Female President, Zuzana Caputova, Takes Office in a Divided Country*. <https://www.rikcoolsaet.be/files/2019/06/NYT-150619.pdf> [dostęp: 02.04.2024 r.].
- Sata, Robert & Ireneusz P. Karolewski. 2020. "Caesarean Politics in Hungary and Poland." *East European Politics*, 36(2), ss. 206-225.
- Schaffer, Frederic C. 2007. *Elections for Sale: The Causes and Consequences of Vote Buying*. Boulder, Lynne Rienner Publishers.
- Schapiro, Leonard. 1967. "Putting the Lid on Leninism: Opposition and Dissent in the Communist One-Party States". *Government and Opposition*, 2(2), ss. 181-203.
- Schedler, Andreas. 1998. "What is Democratic Consolidation?" *Journal of Democracy*, 9(2), ss. 91-107.
- Schedler, Andreas. 2002. "Elections without Democracy: The Menu of Manipulation." *Journal of Democracy*, 13(2), ss. 36-50.

- Schedler, Andreas. 2009. "Electoral Authoritarianism". [w:] Todd Landman & Neil Robinson (red.) *The SAGE handbook of comparative politics*. Londyn, Sage Publications, ss. 381-394.
- Schedler, Andreas. 2013. *Emerging Trends in the Study of Electoral Authoritarianism*. [online] <http://repositorio-digital.cide.edu/bitstream/handle/11651/1412/121054.pdf?sequence=1> [dostęp: 02.04.2024 r.].
- Schimpfössl, Elisabeth & Ilya Yablokov. 2020. "Post-Socialist Self-Censorship: Russia, Hungary and Latvia." *European Journal of Communication*, 35(1), ss. 29-45. <https://doi.org/10.1177/0267323119897797>.
- Schmitter, Philippe C. 2015. "Crisis and Transition, but not Decline." *Journal of Democracy*, 26(1), ss. 32-44. <https://doi.org/10.1353/jod.2015.0004>.
- Schmotz, Alexander. 2015. "Vulnerability and Compensation: Constructing an Index of Co-Optation in Autocratic Regimes." *European Political Science*, 14, ss. 439-457. <https://doi.org/10.1057/eps.2015.62>.
- Schuck, Andreas R.T., Vliegthart, Rens & Claes H. De Vreese. 2016. "Who's Afraid of Conflict? The Mobilizing Effect of Conflict Framing in Campaign News." *British Journal of Political Science*, 46(1), ss. 177-194. <https://doi.org/10.1057/eps.2015.62>.
- Schulze, Jennie L. 2022. "Latvia's Soft Neo-Militancy: Limiting Russia's Influence." [w:] Joanna Rak & Roman Bäcker (red.) *Neo-militant Democracies in Post-communist Member States of the European Union*. Nowy Jork - Londyn, Routledge, ss. 42-63.
- Sergiu Gherghina & Paul Tap. 2021. "First-Time Voters and Honest Political Leaders: Evidence from the 2019 Presidential Election in Romania." *East European Politics*, 37(3), ss. 496-513. <https://doi.org/10.1080/21599165.2020.1824907>.
- Siebert, Fred, Peterson, Theodore & Wilbur Schramm. 1956. *Four theories of the press: The authoritarian, libertarian, social responsibility, and Soviet communist concepts of what the press should be and do*. Illinois, University of Illinois Press.
- Silagadze, Nanuli & Sergiu Gherghina. 2018. "When Who and How Matter: Explaining the Success of Referendums in Europe." *Comparative European Politics*, 16, ss. 905-922. <https://doi.org/10.1057/s41295-017-0107-9>.

Simon, Krisztan & Tibor Rácz. 2017. *Hostile Takeover: How Orbán is Subjugating The Media in Hungary*. <https://www.vocaleurope.eu/hostile-takeover-orban-subjugating-media-hungary> [dostęp: 02.04.2024 r.].

Šimral, Vít et al. 2015. *The Funding and Oversight of Political Parties and Election Campaigns in East Central Europe*. Praga, Frank Bold.

Singer, Matthew. 2009. "Buying Voters with Dirty Money: The Relationship between Clientelism and Corruption." *APSA 2009 Toronto Meeting Paper*, ss. 1-25.

Skaaning, Svend-Erik. 2020. "Waves of Autocratization and Democratization: a Critical Note on Conceptualization and Measurement." *Democratization*, 27(8), ss. 1533-1542. <https://doi.org/10.1080/13510347.2020.1799194>.

Skilling, Gordon. 1968. "Czechoslovakia's Interrupted Revolution". *Canadian Slavonic Papers*, 10(4), ss. 409-429.

Školkaý, Andrej & Mária Ondruchová-Hong. 2012. "Slovakia: Reinventing Media Policy without a Practical Perspective." [w:] Evangelia Psychogiopoulou (red.) *Understanding media policies: A European perspective*. Londyn, Palgrave Macmillan, ss. 182-197.

Skrzypek, Maciej. 2020. "The Banning of Extremist Political Parties as a Measures of Neo-Militant Democracy: The Experience of Post-Communist States." *HAPSc Policy Briefs Series*, 1(2), ss. 67-73. <https://doi.org/10.12681/hapscpbs.26450>.

Skrzypek, Maciej. 2022. "Czech Republic: Towards Quasi-militant Democracy?." [w:] Joanna Rak & Roman Bäcker (red.) *Neo-militant Democracies in Post-communist Member States of the European Union*. Nowy Jork - Londyn, Routledge.

Skrzypek, Maciej. 2023. "From Collective Action to Civil Disorder: A Comparative Analysis of Pandemic-Ridden Czechia and Slovakia." *Studia Securitatis*, 2(17), ss. 26-37.

SME.SK. 2018. *Kuciak Investigated Links Between Politicians and Mafia*. <https://spectator.sme.sk/c/20769558/kuciak-investigated-links-between-politicians-and-mafia.html> [dostęp: 02.04.2024 r.].

Smilov, Daniel & Elena Jileva. 2010. *Country Report: Bulgaria*. <https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/19606/Bulgaria.pdf?sequence=1> [dostęp: 02.04.2024 r.].

Smilov, Daniel & Jurij Toplak. 2008. *Political Finance and Corruption in Eastern Europe the Transition Period*. Hampshire, Ashgate Publishing, Ltd.

Smilova, Ruzha & Daniel Smilov. 2015. "Fusion and the Business: Media and Corporate Groups with Political Representation." [w:] Jan Zielonka (red.) *Media and Politics in New Democracies: Europe in a Comparative Perspective*. Oxford, Oxford University Press, ss. 197-216.

Smilova, Ruzha, Daniel Smilov & Georgi Ganey. 2012. "Democracy and the Media in Bulgaria: Who Represents the People?." [w:] Evangelia Psychogiopoulou (red.) *Understanding Media Policies: A European Perspective*. London, Palgrave Macmillan, ss. 37-53.

Soud zrušil Dělnickou stranu. Chtěla rozvrátit stat. 2010. <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/soud-zrusil-delnickou-stranu-chtela-rozvratit-stat/r~i:article:660985/> [dostęp: 02.04.2024 r.].

Spasov, Ivaylo. 2014. "Media: Hazardous Duty." *Transitions Online*, 4(29), ss. 1-4

Spectator. 2016. *Government Parties Argue over RTVS Fees*. <https://spectator.sme.sk/c/20180873/government-parties-argue-over-rtvs-fees.html> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Spirova, Maria & Boyka Stefanova. 2012. "The European Dimension of Minority Political Representation: Bulgaria and Romania Compared." *East European Politics and Societies*, 26(1), ss. 75-92. <https://doi.org/10.1177/0888325410388831>.

Stan, Lavinia & Diane Vancea. 2009. "Old Wine in New Bottles: The Romanian Elections of 2008." *Problems of Post-Communism*, 56(5), ss. 47-61. <https://doi.org/10.2753/PPC1075-8216560505>.

Stat.gov.lv. 2023. *Latvijas 2021. gada tautas un mājokļu skaitīšanas galvenie rezultāti*. <https://stat.gov.lv/lv/statistikas-temas/iedzivotaji/iedzivotaju-skaitis/publikacijas-un-infografikas/15008-tautas> [dostep: 03.04.2024 r.].

Statista. 2023. *Number of Hungarians Registered to Vote by Post from 2014 to 2022*. <https://www.statista.com/statistics/1296319/hungary-number-of-people-registered-to-vote-by-post/> [dostep: 03.04.2024 r.].

Stelmach, Andrzej. 2020. "Postal Voting. Poland and Solutions in Other Countries." *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, 6(58), ss. 83-97. <https://doi.org/10.15804/ppk.2020.06.06>.

Stepan, Alfred C. 1990. "On the Tasks of a Democratic Opposition". *Journal of Democracy*, 1(2), ss. 41-49.

Stepan, Alfred C. 1997. "Democratic Opposition and Democratization Theory." *Government and Opposition*, 32(4), ss. 657-678.

Štetka, Václav, Hájek, Roman & Jana Rosenfeldová. 2017. *Media Pluralism Monitor 2016: Monitoring Risks for Media Pluralism in EU and Beyond: Country Report: Czech Republic*. https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/46792/Czech_EN.pdf [dostep: 03.04.2024 r.].

Štetka, Vaclav, Surowiec, Paweł & Jaromir Mazák. 2019. "Facebook as an Instrument of Election Campaigning and Voters' Engagement: Comparing Czechia and Poland." *European Journal of Communication*, 34(2), ss. 121-141. <https://doi.org/10.1177/0267323118810884>.

Štetka, Vaclav. 2012. "From Multinationals to Business Tycoons: Media Ownership and Journalistic Autonomy in Central and Eastern Europe." *The International Journal of Press/Politics*, 17(4), ss. 433-456. <https://doi.org/10.1177/1940161212452449>.

Štetka, Vaclav. 2015. "The Rise of Oligarchs as Media Owners." [w:] Jan Zielonka (red.) *Media and Politics in New Democracies: Europe in a Comparative Perspective*. Oxford, Oxford University Press, ss. 85-98.

Stika, Rudolf. 2000. "Weaknesses in the Process of Demarcating Electoral Districts in the Czech Republic." *Participation*, ss. 17-23.

- Stokes, Susan C. 2005. "Perverse Accountability: A Formal Model of Machine Politics with Evidence from Argentina." *American Political Science Review*, 99(3), ss. 315-325.
- Strøm, Kaare. 1990. *Minority Government and Majority Rule*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Strzembosz, Tomasz. 2000. „Polacy w PRL: sprzeciw, opozycja, opór: zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym.” *Arcana: kultura, historia, polityka*, 35(5), ss. 121-141.
- Sula, Piotr. 2008. "Party System and Media in Poland after 1989." *Central European Journal of Communication*, 1(1), ss. 145-155.
- Sula, Piotr. 2011. "From Movements to Institutions? The Twenty-Year History of Political Parties in New Democracies in Central and Eastern Europe." [w:] Bogusława Dobek-Ostrowska & Michał Głowacki (red.) *Making Democracy in 20 Years. Media and Politics in Central and Eastern Europe*. Wrocław, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Sula, Piotr. 2018. *Partie małe w wybranych państwach Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1989-2016*. Wrocław, Księgarnia Akademicka.
- Sula, Piotr, Błaszczczyński, Kamil & Małgorzata Madej. 2023. "Law and Justice and its Allies: Clientelistic links in Poland after 2015." *New Perspectives. Interdisciplinary Journal of Central & East European Politics and International Relations*, 2, ss. 130-148. <https://doi.org/10.1177/2336825X231164309>.
- Svolik, Milan W. 2008. "Authoritarian Reversals and Democratic Consolidation." *American Political Science Review*, 102(2), ss. 153-168. <https://doi.org/10.1017/S0003055408080143>.
- Svolik, Milan W. 2015. "Which Democracies will Last? Coups, Incumbent Takeovers, and the Dynamic of Democratic Consolidation." *British Journal of Political Science*, 45(4), ss. 715-738. <https://doi.org/10.1017/S0007123413000550>.
- Šulmane, Ilze. 2011. "Latvian Daily Press Journalists: Between or Together with Commercialisation and Partisanship?." *Media Transformations*, 6, ss. 12–63. <https://vdu.lt/cris/handle/20.500.12259/31728> [dostęp: 23.04.2024 r.].

Tănase, Taseuțe. 2015. "The Electoral Campaign through Social Media. Case Study– 2014 Presidential Elections in Romania." *Sfera Politicii*, 23(183/1), ss. 92-104.

Taseuțe, Tănase & Nicoleta Ciacu. 2013. "Social Media and Political Communication: Case Study – the Parliamentary Parties in Romania." *Global Media Journal: Pakistan Edition*, 6(1), ss. 91-106.

Tatar, Marius I. 2011. "Ethnicity, Strategic Mobilization and Voting in the Romanian Parliamentary Elections of 2008." *Journal of Identity and Migration Studies*, 5(2), ss. 86-107.

Teo, Terence K. 2021. "Inequality under Authoritarian Rule." *Government and Opposition*, 56(2), ss. 201-225. <https://doi.org/10.1017/gov.2019.19>.

The Budapest Beacon. 2014. *Full Text of Victor Orban's Speech at Bájle Tuşnad of 26 July 2014*. <https://budapestbeacon.com/full-text-of-viktor-orbans-speech-at-baile-tusnad-tusnadfurdo-of-26-july-2014> [dostęp: 01.04.2024 r.].

The Election to the National Council of SR 2016. 2024. <https://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/en/data02.html> [dostęp: 03.04.2024 r.]

The Saeima Election Law. 2024. <https://www.saeima.lv/en/about-saeima/saeimas-velesanas-1/saeimas-velesanu-likums-1> [dostęp: 03.04.2024 r.]

Thiel, Marcus. 2016. "Introduction." [in:] Marcus Thiel (red.) *The "Militant Democracy" Principle in Modern Democracies*. Nowy Jork – Londyn, Routledge, ss. 1–14..

Tilly, Charles. 1978. *From Mobilization to Revolution*. Nowy Jork, McGraw-Hill College

Tilly, Charles & Sidney G. Tarrow. 2015. *Contentious Politics*. Oxford, Oxford University Press.

Tomini, Luca. 2021. "Don't Think of a Wave! A Research Note about the Current Autocratization Debate." *Democratization*, 28(6), ss. 1191-1201. <https://doi.org/10.1080/13510347.2021.1874933>.

Tomini, Luca & Claudius Wagemann. 2018. "Varieties of Contemporary Democratic Breakdown and Regression: A Comparative Analysis." *European Journal of Political Research*, 57(3), ss. 687-716. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12244>.

Traktat o Unii Europejskiej. 2007. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2016:202:FULL> [dostęp: 17.03.2024 r.].

Trampusch Christine & Bruno Palier. 2016. "Between X and Y: How Process Tracing Contributes to Opening the Black Box of Causality." *New Political Economy*. <http://dx.doi.org/10.1080/13563467.2015.1134465>.

TV Net. 2017. *NEPLP Latvijas Radio darbiniekiem pārmet pretlikumīga politiskā spiediena izdarīšanu*. <https://www.tvnet.lv/4566371/neplp-latvijas-radio-darbiniekiem-parmet-pretlikumiga-politiska-spiediena-izdarisanu> [dostęp: 03.04.2024 r.].

TVN24. 2014. *Raport dla premiera: to, co wydarzyło się w redakcji „Wprost”, nie powinno mieć miejsca*. <https://tvn24.pl/polska/raport-dla-premiera-to-co-wydarzylo-sie-w-redakcji-wprost-nie-powinno-miec-miejsca-ra441489-ls3364969> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Urbániková, Marína. 2021. "Resisting Perceived Interference in Journalistic Autonomy: The Study of Public Service Media in Slovakia." *Media and Communication*, 9(4), ss. 93-103. <https://doi.org/10.17645/mac.v9i4.4204>.

Ústavní zákon č. 1/1993 Sb. 1993. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1993-1> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Ustawa Zasadnicza Węgier. 2011. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/wegry2011.html#mozTocId92365> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Vachudova, Milada. A. 2020. "Ethnopolitism and Democratic Backsliding in Central Europe." *East European Politics*, 36(3), ss. 318-340. <https://doi.org/10.1080/21599165.2020.1787163>.

Van Biezen, Ingrid. 2003. *Political Parties in New Democracies: Party Organization in Southern and East-Central Europe*. Cham, Springer.

Varieties of Democracy. 2019. *Democracy Facing Global Challenges. V-DEM ANNUAL DEMOCRACY REPORT 2019*. https://www.v-dem.net/media/filer_public/99/de/99dedd73-f8bc-484c-8b91-44ba601b6e6b/v-dem_democracy_report_2019.pdf [dostęp: 03.04.2024 r.].

Várnagy, Réka & Gabriella Ilonszki. 2017. "The Conflict of Partisan Interests and Normative Expectations in Electoral System Change. Hungary in 2014". *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 1, ss. 3-24.

V-Dem. 2023a. *Media Corrupt*. https://v-dem.net/data_analysis/VariableGraph/ [dostęp: 17.03.2024 r.].

V-Dem. 2023b. *Media Self-censorship*. https://v-dem.net/data_analysis/VariableGraph/ [dostęp: 17.03.2024 r.].

Venice Commission. 2002. *Code of Good Practice in Electoral Matters. Guidelines and Explanatory Report*. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2002\)023rev2-cor-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2002)023rev2-cor-e) [dostęp: 17.03.2024 r.].

Vicente, Pedro. 2007. *Is Vote Buying Effective? Evidence from a randomized experiment in West Africa*. <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:cb16dfc2-71f5-409a-bab7-d8fa008f409a/files/s7m01bm19s> [dostęp: 17.03.2024 r.].

Vihalemm, Peeter, Lauristin, Marju & Ragne Kõuts. 2012. „Trends in Estonian Media Landscape in 2000-2012.” *Mediju Transformācijas*, 6, ss. 1-43.

Vintila, Cristina D. & Sorina Soare. 2018. *Report on Political Participation of Mobile EU Citizens: Romania*. https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/59406/RSCAS_GLOBALCIT_PP_2018_10.pdf?sequence=3 [dostęp: 17.03.2024 r.].

Voinea, Camelia Florela. 2015. "State Capture and Political Clientelism in Central and Eastern Europe." *Voinea, CF (2015) State Capture and Political Clientelism in Central and Eastern Europe, Proceedings of the Conference'Challenges of the Contemporary Society-50th anniversary of the Institute for Sociological, Political and Juridical Research*.

Vojtěchovská, Martina. 2017. "The Gradual Takeover of the Czech Media System." [w:] Anya Schiffrin (red.) *In the Service of Power: Media Capture and the Threat to Democracy*. Waszyngton, DC: Center for International Media Assistance, ss. 97-110.

Voltmer, Katrin & Alina Dobрева. 2009. "Friends or Foes? Conflict and Cooperation between Journalists and Politicians in Post-Communist Bulgaria." *59th Political Studies Association Annual Conference-Challenges for Democracy in a Global Era*, ss. 1-23.

Voting Method. Romania. 2019. <https://www.idea.int/answer/ans103727025> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Waldemar Wojtasik. 2024. "Electoral Manipulation via Media: Theory and Evidence." *Communication Today*, 2, ss. 28-40.

Waldner, David & Ellen Lust. 2018. "Unwelcome Change: Coming to Terms with Democratic Backsliding." *Annual Review of Political Science*, 21, ss. 93-113. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-050517-114628>.

Walker, Shaun. 2021. *Viktor Orbán Using NSO Spyware in Assault on Media, Data Suggests*. <https://www.theguardian.com/news/2021/jul/18/viktor-orban-using-nso-spyware-in-assault-on-media-data-suggests> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Wang, Yi-Ting. 2020. "Clientelistic Parties and Satisfaction with Democracy." *Party Politics*, 26(4), ss. 402-414. <https://doi.org/10.1177/1354068818784965>.

Waszak, Marcin & Jarosław Zbieranek. 2010. *Propozycja obniżenia wieku czynnego prawa wyborczego do lat 16*. <https://www.isp.org.pl/uploads/drive/oldfiles/2161678750695662001288866137.pdf> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Way, Lucas. 2016. *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Weinblum, Sharon & Nathalie Brack. 2011. "Political Opposition: Towards a Renewed Research Agenda." *Interdisciplinary Political Studies*, 1(1), ss. 69-79.

Weitz-Shapiro, Rebecca. 2012. "What Wins Votes: Why Some Politicians Opt Out of Clientelism." *American Journal of Political Science*, 56(3), ss. 568–583. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2011.00578.x>.

Westberg, Michael. 2022. "Between the Market and State: Middle Class Clientelism in Central and Eastern Europe." *Dissertation*, Georgia State University. <https://doi.org/10.57709/28656877>.

White, David & Marc Herzog. 2016. "Examining State Capacity in the Context of Electoral Authoritarianism, Regime Formation and Consolidation in Russia and Turkey." *Southeast European and Black Sea Studies*, 16(4), ss. 551-569.

White, Stephen. 2003. "Rethinking Postcommunist Transition". *Government and Opposition*, 38(4), ss. 417-435.

Wiatr, Jerzy J. & Andrzej Przeworski. 1966. "Control without Opposition." *Government and Opposition*, 1(2), ss. 227-239.

Wiatr, Jerzy J. 1996. "Democracy versus a New Authoritarianism in Eastern Europe." [w:] Ian Varcoe & Richard Kilminster (red.) *Culture, Modernity and Revolution: Essays in Honour of Zygmunt Bauman*. Londyn, ss. 201-214.

Wiatr, Jerzy J. 2017. "New and Old Authoritarianism in a Comparative Perspective." *Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa*, 7(2), ss. 123-137.

Williams, Kieran. 2022. "Equality, Proportionality and the Constitutionality of the Czech Electoral System." *Acta Politologica*, 14(2), ss. 23–35. https://doi.org/10.14712/1803-8220/1_2022.

Wirtualne Media. 2017. *Adam Hlebowicz odwołany, Wiktor Świątlik nowym szefem Trójki*. <https://www.wirtualnemedial.pl/arttykul/adam-hlebowicz-odwolany-wiktor-swiatlik-nowym-szefem-trojki> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Wirtualne Media. 2019. *TVP i Polskie Radio mają dostać w 2020 roku 1,95 mld zł rekompensaty abonamentowej*. <https://www.wirtualnemedial.pl/arttykul/tvp-i-polskie-radio-rekompensata-za-abonament-rtv-z-budzet-panstwa-w-2020-roku-wyniesie-1-95-mld-zl> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Wong, James K. 2014. "Formal Political Theory". *The Encyclopedia of Political Thought*, ss. 1318-1323.

World Bank. 2023. *Gini Index*. <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Wróbel, Stanisław. 2001. „Opozycja w koncepcji procesów dezintegracyjnych Talcotta Parsonsa.” [w:] Krzysztof Łabędź & Magdalena Mikołajczyk (red.) *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*. Kraków, Katedra Politologii Instytutu Nauk Społecznych Akademii Pedagogicznej im. KEN w Krakowie, ss. 45-57.

Wrzałik, Magdalena. 2015. „Wybrane polskie cenzusy wyborcze w świetle standardów międzynarodowych.” [w:] Mariusz Jabłoński, Tomasz Jurczyk & Patryk Gutierrez (red.) *Międzynarodowa ochrona praw człowieka – współczesne problemy na świecie*. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, ss. 83-93.

Wysocka, Olga. 2008. *Populizm i Radio Maryja*. <https://www.miesiecznik.znak.com.pl/6402008olga-wysockapopulizm-i-radio-maryja> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Zakaria, Fareed. 1997. "The Rise of Illiberal Democracy." *Foreign Affairs*, 76(6), ss. 22-43.

Zakaria, Fareed. 2018. *Przyszłość wolności. Nieliberalna demokracja w Stanach Zjednoczonych i na świecie*, Warszawa, Fundacja Kultura Liberalna.

Zákon č. 181/2014 Z. z. 2014. <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2014-181> [dostęp: 03.04.2024 r.].

Žalimas, Dainius. 2013. *Access to Electoral Rights: Lithuania*. https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/29817/ER_2013_20-Lithuania-FRACIT.pdf?sequence=1 [dostęp: 03.04.2024 r.].

Zankina, Emilia. 2017. "Populism, Voters and Cleavages in Bulgarian Politics." *Politologický časopis - Czech Journal of Political Science*, 1, ss. 56-71. <https://doi.org/10.5817/PC2017-1-56>.

Zankova, Bissera & Svetlozar Kirilov. 2014. "Watchdog or Inderdog: How Ethical is the Bulgarian Media." [w:] Michał Głowacki, Epp Lauk & Auksė Balčytienė (red.) *Journalism That Matters: Views from Central and Eastern Europe*, Frankfurt nad Menem, Peter Lang, ss. 115-128.

Zgut, Edit. 2021. *Tilting the Playing Field in Hungary and Poland through Informal Power*. https://www.cooperative-individualism.org/zgut-edit_hungary-and-poland-2021-apr.pdf [dostęp: 03.04.2024 r.].

Zhirnova, Lidia S. 2022. "Regional Trends in Electoral Support for Latvian Parties: the Neighbourhood Effect." *Baltic Region*, 14(1), ss. 138-158. <https://doi.org/10.5922/2079-8555-2022-1-9>.

Zielonka, Jan. 2013. "Introduction: The State of Democracy 20 Years on: Domestic and External Factors." *East European Politics and Societies*, 1, ss. 3-25. <https://doi.org/10.1177/0888325412465110>.

Zielonka, Jan. 2018. *Counter-Revolution: Liberal Europe in Retreat*. Oxford, Oxford University Press.

Zimmermann, Ekkart. 1988. "The Puzzle of Government Duration: Evidence from Six European Countries during the Interwar Period." *Comparative Politics*, 20(3), ss. 341–57.

Zwierzchowski, Eugeniusz. 2000. *Opozycja parlamentarna*. Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe.

Żukiewicz, Przemysław. 2017. *Pozycja ustrojowa rządu w państwach postjugosłowiańskich. Analiza prawnoporównawcza*. Wrocław, Instytut Politologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Żukiewicz, Przemysław. 2022. "Gender and Post-election Intraparliamentary Volatility in East Central Europe: The Cases of the Czech, Lithuanian, and Polish Parliaments." [w:] Paulina Barczyszyn-Madziarz & Przemysław Żukiewicz (red). *Gender and LGBTQ Issues in Election Processes*. Nowy Jork – Londyn, Routledge, ss. 1-21.

Żukowski, Arkadiusz. 2003. „Gerrymandering-manipulacja granicami okregów wyborczych w systemach demokratycznych.” [w:] Mariusz Kowalski (red.). *Przestrzeń wyborcza Polski*. Warszawa: PTG i IG i PZ PAN, ss. 179-190.

Żurawicka, Paulina. 2021. „NIE dla podziału Mazowsza – negatywne skutki planowanego podziału województwa mazowieckiego z perspektywy środowisk samorządowych, naukowych i mieszkańców.” *MAZOWSZE Studia Regionalne*, 16, ss. 119-130. <https://doi.org/10.21858/MSR.36.06>.

Žilvinas Martinaitis. 2012. “Explaining Electoral Reforms in Lithuania.” *Journal of Baltic Studies*, 43(3), ss. 389-400. <https://doi.org/10.1080/01629778.2012.654623>.

Гражданите в България нямат доверие на медиите. 2018. https://www.capital.bg/biznes/media_i_reklama/2018/11/21/3349605_grajdanite_v_bulgariia_niamat_doverie_na_mediite/ [dostęp: 03.04.2024 r.].

Медиината група на депутата от ДПС Делян Пеевски (кратка история). 2018. https://www.dnevnik.bg/analizi/2018/01/10/3109395_mediinata_grupa_na_deputata_ot_dps_delian_peekvski/#comments [dostęp: 03.04.2024 r.]

Spis tabel

Tabela nr 1.: Rodzaje opozycji politycznej w przyjętych typach systemów politycznych.....	79
Tabela nr 2.: Realizacja funkcji opozycji i jej dominujący typ w trzech scenariuszach.....	85
Tabela nr 3.: Podstawy teoretyczne sformułowania zmiennych determinujących zmiany funkcji opozycji.....	86
Tabela nr 4.: Katalog cech istotnościowych opozycji politycznej w oparciu o typ systemu politycznego.....	87
Tabela nr 5.: Poziomu ekskluzji grup społecznych z decydowania politycznego....	102
Tabela nr 6.: Rodzaje represji	108
Tabela nr 7.: Pomiar wskaźników deformacji wyników, dysproporcjonalności systemu wyborczego, redukcji liczby efektywnych partii politycznych i udziału głosów „straconych” w wybranych państwach postkomunistycznych.....	121